

821/470/06

Бібліотека історичної прози

Євген БЕРЕЗИКОВ

ЧЕРВОНА БУХАРА

ДНІПРО

САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ

УНИВЕРСИТЕТ

**Бібліотека
історичної прози**

Заснована в 1988 році

821(440)'06

Р.И.А.У.С.С.В.
Б48

Євген БЕРЕЗИКОВ

ЧЕРВОНА БУХАРА

Роман

Переклади з російської
Іван МАЛИНОВСЬКИЙ
та Юлій НЕБАГАТОВ

КИЇВ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1991

ББК 84Р7
Б48

18,2
04
22

У романі російського радянського письменника, в якому використано багатий історичний матеріал, змальовані драматичні події останнього

передреволюційного десятиліття в Бухарському еміраті. У творі розгорнуто широку панораму життя найрізноманітніших верств тогочасного суспільства.

Серед персонажів роману — останній емір Бухари і останній російський цар, дехкани й засланці-революціонери, мусульманське духовенство й агенти європейських розвідок. Ця книга про любов і ненависть, страждання й надію, інтриги й велике милосердя.

039378/6 П

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Дончик В. Г., Дяченко Ю. П.,
Загребельний П. А., Іваничук Р. І.,
Мушкетик Ю. М. (голова), Сергійчук Т. І.,
Смолий В. А., Шахова К. О.

Редактор Т. П. Жилко

4702010201—004
Б _____ 4.91
М205(04)—91

ISBN 5-308-00953-8

© Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1988.

© Український переклад І. В. Малиновський, Ю. В. Небагатов, 1991.

ЧОРНИЙ ПЕРЕВАЛ

КНИГА ПЕРША

Розділ перший

У САМАРКАНДІ

Перші промені сонця спалахнули синім вогнем на полив'яних плитках вцілілої частини бані медресе Бібі-ханум. В мечетях закінчився намаз бамдат¹.

Мусульмани, віддавши богові належне, поспішали на ярмарок — одні відчиняли віконниці своїх придорожніх крамничок, інші вешталися по дворах і конторах у пошуках роботи. Міршаби-поліцейські, опецькуваті й росляві, всі, як на підбір, з великими вусами, сиділи в чайханах.

Січень 1910 року. Все нібито звичне, незмінне. І мокрі плями талого снігу на вершечках дувалів і плоских дахах кибиток, і чорне покручене гілля старих урючин, що тягнулися до зимового неба, і невиразні фігури, закутані в чапани.

Але в місті було неспокійно. З боку курдських кварталів, заселених шиїтами, лунали войовничі вигуки. То там, то тут збиралися купки стривожених міщан. Ворота й хвіртки будинків наглухо зачинені. Самарканд збентежили чутки про бухарську різанину. Говорили різне: і що кров мусульман струмувала вулицями і площами Бухари, і що озвірілі шиїти вештаються містом, розпорюючи животи правовірним; інші ж розповідали, нібито розлютовані суніти ріжуть кожного, кого зустрінуть. І що в Бухарі, яку називають маківкою ісламу на Сході, вбито вже двадцять тисяч сунітів і стільки ж шиїтів.

...Того ранку поїзд із Ташкента прибув майже без запізнення. Серед натовпу пасажирів та зустрічаючих, які заповнили перон, неважко було вирізнити двох юнаків, не обтяжених речами, вбраних по-європейському.

Перший — Володимир Нащокін — був вищий на зріст, сутулуватий. Студентська шинель так добре пасувала йому, що відразу було видно — шилася вона на замовлення. Замість зимової шапки на голові — франтуватий кашкет з кокардою, яка засвідчувала приналежність до Петер-

¹ Див. словник у кінці книги.

бурзького університету. Бурякові від холоду вуха, борідка клинцем, сірі спокійні очі — він скидався на мандрівного студента чи на чиновника середньої руки, та аж ніяк не на людину, яка вирушає на заслання.

Другий, темноокий, стрункий, зовні років на два-три молодший від свого друга. Це був Абдулла, син Асадулли Ходжі, каршінського муфтія, походив він із роду відомого в Туркестані духівника Омара Хасана Файзіабадського. Муфтії, можливо, був найосвіченіший у Бухарському еміраті, однодумець Ахмада Доніша. Відчуваючи подих часу, він ще в 1907 році відправив молодого Абдуллу на навчання до Петербурга. «Аллах велить, синку, аби я тебе відправив до святилища науки й культури — до Європи. І не шкодуй, що ти, як дехто, не поїхав до Турції за знаннями, — напучував він сина. — Пізнаєш російську науку, будеш великою людиною в Бухарі. Набирайся знань, хоч би як тобі важко було».

Познайомившись із Володимиром Нашокіним, який вивчав географію в Петербурзькому університеті й цікавився життям Туркестану, Абдулла разом із ним найняв кімнату у вдови професора етнографії Катерини Іванівни Татарникової.

Абдулла брав уроки російської мови, купував книжки з торгівлі, педагогіки, землеробства і, врешті-решт, захопився революційними ідеями.

До Самарканда вони потрапили не випадково. Володимира було заарештовано за участь у студентських заворушеннях і за причетність до нелегального марксистського гуртка. В жандармських і чиновницьких колах міністерства внутрішніх справ він здобув славу великого дивака, бо попросив замінити йому Сирдар'їнську область, де мав відбувати заслання, на Каршінське бекство, яке входило до складу Бухарського емірату. «Вас, пане, послали, аби ви спокутували свою провину перед брамою пекла, — сказав йому один із чиновників міністерства. — А ви, голубчику, вибрали квиток у самісіньке пекло». Глянувши в очі чиновнику-доброзичливцю, Володимир неголосно запитав: «А Росія, по-вашому, рай?» Ще було не пізно повернути поріг пекла, але Володимир був людина мужня і дотримував слова. Крім того, він уже домовився зі своїм другом, що домагатиметься поселення саме в Карші. Абдулла ж скористався нагодою, аби повернутися на батьківщину. Він ніяк не міг звикнути до петербурзького клімату: його постійно діймали кашель та ядуха. Навіть якби він був

здоровий, все одно поїхав би з Володимиром, перервавши навчання, бо порядна людина не повинна залишати друга в біді.

І ось два місяці виснажливого шляху позаду. До емірату залишилося зовсім небагато, але ще треба подолати гірський хребет, небезпечний взимку.

Трохи поштовхавшись у строкатій юрбі біля вокзалу, друзі зайшли до першої, що їм трапилася, чайхани. Гаряча шурпа зігріла Володимира, він розстебнув шинель, зняв кашкета. Абдулла все ще грів долоні об піалу з кок-чаєм.

Вусатий чайханщик поставився до них шанобливо.

— Із великого міста Петербурга приїхали, от які гості! — говорив усім, хто заходив до чайхани. — Посмакуйте чаю!

У чайхані було людно. Абдулла з тривогою прислухався до гучних голосів. Він нахилився до Володимира.

— Дустим! Далі їхати небезпечно. Та й кордон буде, напевно, закритий. У Бухарі була різанина.

— Господи! — Володимир ошелешено подивився на нього. — Та що там за війна?

— Зовсім не війна, Володимир-ака. Міжусобиця. Як краще пояснити... Релігійна ненависть між шиїтами та сунітами.

— А причина яка?

— Причина історична, давня... — Абдулла подав піалу з чаєм Володимирові, потім налив собі із чайника з надтріснутим і обмотаним нитками носиком. — Ви, напевне, читали: пророк Мухаммед — особа реальна. Він прожив шістьдесят три роки і залишив багато послідовників. Він не зміг поділити між ними владу, й почалися міжусобиці. Прибічники Алі, зятя Мухаммеда, створили свою партію — шиїа, щоб боротися за владу, яка опинилася в руках халіфа Омара. Дочка халіфа була однією із дружин Мухаммеда, саме в неї залишився оригінал священного писання. Навколо неї об'єдналися суніти, прихильники священного писання — так вони називали себе... Суніти вбили двох синів Алі, імамів Хасана та Хусейна. Відтоді шиїти й суніти — кровні вороги. Аравія стала центром сунітів, а Персія — шиїтів. У Персії, в містах Кум та Кербеле, поховані тіла Хусейна та Хасана... Те, що відбувається в Бухарі, певно, відгомін тих подій.

...По дозвіл на зупинку в Самарканді на довший, ніж належало, строк необхідно було звернутися до канцелярії військового губернатора або принаймні до поліцмейстера.

Володимир Іванович насамперед пішов до канцелярії, навчений гірким досвідом двомісячного шляху. Найважчою у подорожі Російською імперією була бюрократична тягарина поліцейських і цивільних чинів. Будь-яка дія, навіть спрямована, здавалось би, на очевидну користь монархії і поліцейського ладу (наприклад, бажання дістатися до місця заслання), наштотувалася на численні перешкоди й безглуздя. Все це вимагало граничного напруження нервів і фізичних зусиль. Ще добре, що Володимир за клопотанням матері дозволили вирушити до місця поселення без конвою. Тут, у Самарканді, коли вже було видно кінець шляху, Нащокін почувався геть виснаженим... «Дійшов до краю»,— подумав він. Чинovníк канцелярії довго дивився тьманими очима на папери Нащокіна і на папірець з проханням затриматися в місті. Протяжно зітхнувши, сказав: «Чекайте»,— і зник у сусідній кімнаті.

Військовий губернатор Самарканда генерал Григор'єв сам забажав побачити дивака, який попросився в Карші.

Генерал був дорідний, чепуристий, мундир його сяв гудзиками і позументами, а з сухорлявого пещеного обличчя не сходив поблажливо-ледачкуватий вираз. Побіжно глянувши на папери Володимира, кивнув черговому офіцерові, рудовусому коротуну з помітним черевцем.

— Пане штабс-капітан, ви перевірили пошту кушбегі, дозвіл на це поселення маємо?

— Так точно, ваше превосходительство,— відрапортував офіцер.

— У такому разі, Федоркін, накажіть розмістити пана Нащокіна з супроводжуючим днів на три.— Подумавши, додав: — Влаштуйте їх поближче до казарм. Час нині неспокійний.

Офіцер, узявши під козирок, гукнув: «Слухаюсь, буде зроблено!»— і швидко вийшов із кабінету.

Генерал мовчав, дивлячись кудись поверх голови Нащокіна.

Володимир Іванович вирішив, що аудієнція закінчена. Узявши зі столу гербовий папір міністерства внутрішніх справ з високим повелінням його імператорської величності їхати на постійне місце проживання в Каршінське бекство, хотів було вже йти. Генерал поглядом зупинив його. Та в цей час, уже не розкланюючись, а похапцем влетів той же черговий офіцер. Він підбіг до генерала і притишеним голосом скоромовкою став йому щось доповідати.

— Що ти там шепочеш? Які таємниці? Петербург уже знає про цю різанину, — роздратовано перебив він офіцера.

— За ніч обстановка в Бухарі погіршилася, понад тисячу вбитих. Політичний агент терміново просить допомоги, — голосно, як і було дозволено, відрепортував офіцер.

— Сучі діти, — крізь зуби процідив Григор'єв, — азійську Варфоломійівську ніч влаштували. Ви чули?! — І не дочекавшись відповіді, поблажливо додав: — Вас, скажімо, вони не чіпатимуть. Можете бути спокійними. — Потім багатозначно похитав головою, несподівано додав: — Але хто знає, сліпа куля, гострий кинджал з-під халата... Все може трапитися в Середній Азії. — Йому, очевидно, захотілось налякати цього молодого петербурзького політика. — Ох ці східні деспоти! Я не люблю англійську націю, але згоден з Кіплінгом, що Схід назавжди залишиться диким Сходом.

Володимир Іванович стримано всміхнувся. Йому не хотілося сперечатися з генералом.

— Кіплінг — чудовий поет, але я не поділяю його думку про Схід. Він занадто категоричний, — скупомовив він.

— Та-а-а-ак? — кинув насторожено генерал Григор'єв.

— Я Схід бачу іншим. І вважаю, що народ тут працюючий і що його швидше можна назвати забитим, ніж диким.

Сказавши це, Володимир, звичайно сутулий, виструнчився, спокійний погляд його свідчив про те, що він не має наміру підігрувати господареві кабінету...

Обличчя генерала почервоніло.

— Та ви справжнісінький Чернишевський! Як же я цього одразу не помітив.

Генерал підвівся і виявився гострим лихим поглядом у юнака.

— Штабс-капітане, — глянувши в бік офіцера, роздратовано сказав генерал. — Випровадьте пана... як його?

— Нащокіна, — підказав пошепки Федоркін.

— Так-так. Випровадьте його за Чорний перевал до Бухарських фанатиків. Негайно, цієї ж миті. І особисто супроводжуйте його до самого перевалу. Виконавши наказ, одразу доповісти. У мене вистачить сили боротися не тільки з релігійними фанатиками, а й з політичними.

Згодом Володимир дізнався, що самаркандці прозвали генерала Григор'єва «Чорним джином» за жорстокість і самодурство.

СУПЕРЕЧКА У ВІТАЛЬНІ

З виразу обличчя свого друга Абдулла зрозумів: обійшлися з ним круто, — а побачивши за спиною Володимира супроводжуючого офіцера, похолов: «Заарештували!» Володимир зрозумів його стаң, заспокоїв:

— Нічого страшного не скоїлось, Абдулло. Просто ми не припали до вподоби. Будемо збиратися в дорогу, — і кинув зневажливий погляд у бік Федоркіна.

Абдулла полохливо глянув на офіцера, але той, ніби й не помітивши зухвалого тону Нащокіна, запитав:

— Це і є ваш супутник?

— Саме так, — буркнув Володимир.

Вони рушили слідом за штабс-капітаном в напрямку казарм, і Володимир розповідав другу про аудієнцію. Не втримався і передражнив генерала:

«— Негайно випровадьте... як його?»

Федоркін оглянувся.

— Ви не дуже розбалакуйте, — він насупив вигорілі брови. — Коли щось треба, кажіть, але без кривлянь.

Володимир хотів докинути щось зухвале, але передумав. «До чого тут він?»

— Наша колишня хазіяка квартири просила провідати її брата... — Володимир наздогнав Федоркіна, пішов з ним поруч. — Він тут, у Самарканді, в земельних справах.

— У земельних справах, кажете? Чи не про Черневського мова? Про Миколу Івановича? Так він мій сусід. — Федоркін зупинився і, поглянувши в бік канцелярії, рішуче мовив: — До перевалу ми завжди встигнемо, а от зробити добру справу — з цим треба поспішати.

— Дякую, пане офіцер, — Абдулла з вдячністю притис руку до серця. — Дуже дякую.

— Тільки самих я вас не відпущу. Не дозволяється.

— Розуміємо, — якомога лагідніше сказав Нащокін.

— Еге ж, — підтвердив штабс-капітан. — Та тут зовсім недалеко. Та й я маю налаштуватися в дорогу. — І штабс-капітан несподівано всміхнувся.

Черневські мешкали в чималому цегляному будинку на околиці російського кварталу, по сусідству з дувалами та фруктовими садами. Абдулла й Нащокіна зустріли приязно, мов рідних.

— Любі мої! — вигукнула Наталя Микитівна, дружина Черневського, висока, ставна літня дама. — Які ж ви змучені, бідолашні! Забралися в таку далечінь! Швидше роздягайтеся, проходите... — Побачивши Федоркіна, грубувато запитала: — А ти чого до них причепився, Ілля Терентійовичу?

— Дорогих гостей до вас привів, — трохи зніяковівши, відповів той.

— Бачу, що привів. — Вона посварилася пальцем. — Гляди, Терентійовичу! Спробуй образити.

— Таких образищ, — посміхнувся Федоркін. — Вони... з першої хвилини генерала довели до білого жару.

— Вашого генерала треба б до білої гарячки... Ну чого, сусіде, стовбичиш, невже й тебе запрошувати? — буркотливо додала вона. — Роздягайся!

— З вашого дозволу, я на годинку додому, адже й мені до перевалу.

— Так, так, ми ненадовго, — ніби вибачаючись, сказав Володимир.

Федоркін пішов, а Наталя Микитівна запросила юнаків до покоїв. Милovidна дівчина, дуже схожа на Наталю Микитівну, зустріла їх біля дверей вітальні.

— Здрастуйте. А я вас, здається, знаю. Ви пан Нашокін, а ви пан Сагдієв. Тітка Катя багато про вас писала. Тільки в пана Нашокіна не було бороди. Правда?

— Кира, моя донька, — відрекомендувала її Наталя Микитівна.

Микола Іванович виявився людиною поривчастою і навіть буйною. Він з хвилину роздивлявся Абдуллу й Володимира, крутячи в руках пенсне.

— Ану, покажіться, бунтівниче-одиначе!

— Чому ж одинак? — усміхнувся Нашокін.

— По-перше, їх двоє, тату, — сказала Кира.

— Так, так, — Микола Іванович палко потиснув їм руки. — Як вам подобається Самарканд? — Він запросив їх сісти, і Нашокін коротко розповів про дивну аудієнцію в генерала.

— Відомий самодур! Типовий! — з запалом виголосив Микола Іванович. — Через таких погано думають про всю російську націю! Я їх... вибачте... терпіти не можу... або ось, чули, звичайно, про різанину в Бухарі? Який фанатизм! І всьому причина цілковите невігластво й темрява... Культивування, я сказав би, темряви... Комуś і темінь до душі.

— «Комусь!» — несподівано для себе умгукнув Нашо-
кін. — Ясно — кому.

— А втім, саме ви і є засланець... — Микола Іванович засміявся. — Це я повинен слухати вас з розкритим ротом! І щоб між нами було цілковите розуміння... Ходімо до кабінету, там у мене гості. Гадаю, вони вас зацікавлять.

Минувши вітальню, вони зупинились біля напіввідчинених дверей до невеличкої кімнати. Приємний чоловічий голос говорив гучно, ледь гаркавлячи, певно, намагався когось переконати:

— Дайте узбецькому народові школу, відчиніть двері у російську літературу, прилучіть маси до вільної культури, і ви побачите злет цієї нації...

— Браво, Михайле, — Микола Іванович рвучко ввійшов до кімнати, ведучи за собою Володимира і Абдуллу. — Друзі! Дозвольте відрекомендувати вам наших молодих товаришів, які щойно прибули з Петербурга. — Він назвав Володимира й Абдуллу, обнявши кожного за плечі.

— Морозов, редактор тутешньої газети, — назвався голубокий, високий на зріст бородань, незграбно підвівшись із крісла.

— Вяткін, археолог, — кивнув чоловік, що стояв біля вікна. Його сірий сукняний піджак був розстебнутий, невеличка борідка розкошлана. Смагляве лице мало стомлений вигляд.

— Відкривач таємниць, факір, маг, — пояснив Микола Іванович, показуючи на Вяткіна.

— Так, так, молоді люди, той самий Василь Лавренційович Вяткін, який розкопав обсерваторію Улугбека. Це газети назвали сенсацією віку, такою ж сенсацією, як відкриття Трої Шліманом.

Кира зазирнула в двері.

— Не дивуйтеся, — сказала вона Володимиру. — Їх тут всього двоє, а здається, ніби цілі збори. А коли тато приєднується до них, тоді вже французький парламент.

Кира перекинула тугу злотаву косу з плеча на груди. Володимир з хвилюванням і збентеженням дивився на дівчину. Їхні погляди зустрілись, і Кира усміхнулася.

Незабаром Наталя Микитівна запросила всіх до вітальні, де жвава розмова тривала далі за обіднім столом. Володимира й Абдуллу розпитували про Петербург, про Росію та дорожні пригоди. Потім зайшла мова про Столиця, про життя-буття в домі Татарникових. І, звичайно, про бухарську різанину.

— Кількість жертв ще невідома, але кажуть, що багато, — Микола Іванович сказав це з обуренням.

— Ось вам і сила релігійних догм, — Вяткін позирав на Морозова, очевидно, відповідаючи на якісь його попередні докази. — В них суть подій, я впевнений. Зіткнулися догмати двох стихій ісламу і от...

— Ні, ні, — заперечив Морозов. — Там не тільки релігійна суперечка. Найсправжнісінька боротьба за владу! Багатьом осоружний кушбегі Астанкул, перс і шіт... А за Астанкулом стоїть Персія.

— А Турція — за спиною Бухари. Отут і починається політика, — запально мовив Микола Іванович. — Тут і сперечатися нічого! Політика!

— Не треба політику змішувати з релігією, — наполягав Вяткін.

— Релігія — це і є політика, тільки витонченіша! — трохи з пафосом вигукнув Микола Іванович. Він у присутності Морозова завжди почувався впевненіше.

— Ну, тримайтеся, — шепнула Кира Нащокіну, — промова буде довгою.

— Хіба Наполеон у Єгипті не хотів використати ідею мусульманської єдності для боротьби з Англією? — Микола Іванович змахнув виделкою, ніби диригентською паличкою. Наталя Микитівна обережно забрала її у нього і відсунула з-під руки тарілку.

— Дякую, — кинув Микола Іванович і вів далі з попереднім ентузіазмом: — І мусульмани кльонули! а подивіться на ту ж Англію! Щоб придушити повсталих мусульман в Індії, Англія звернулася до авторитету султана. Так, так, турецького султана, як номінального глави всіх мусульман. Англійці запевнили Турцію, що в усіх індійських мечетях будуть дозволені молебні за здоров'я султана!.. А Джемаль-ад-дін? Творець панісламізму? Він намагався використати союз мусульман проти європейського диктату в Азії.

Наталя Микитівна обережно запитала:

— Ця жахлива подія в Бухарі, як гадаєш, теж пов'язана з політикою?

— З класовою боротьбою, — докинула Кира, — чи не так, татку?

— Уявіть собі, Киро, ви нітрохи не помилилися. Хоча, як я розумію, ви іронізуєте? — Морозов запитливо глянув на неї. — Коли говорити серйозно, боротьба за владу — це якраз і є класова боротьба.

— Михайле Володимировичу, годі вам, зупиніться! — вигукнув Вяткін. — Ви мусульманство не тільки в політику, а й у філософію тягнете. Найсправжнісінький марксизм. Класова боротьба! Звідки їй тут взятися, в темній і затурканій Бухарі?

— Ви, Василю Лаврентійовичу, помиляєтеся. Бухара вже не та, та й світ не той. Пробуджується країна безправ'я од віковичного кошмарного сну! — Кажучи це, Морозов схвильовано підхопився із стільця. Його стан передався Абдуллі. Він з гуркотом відсунув стілець:

— Михайло-тога, які справедливі слова ви говорите!

Морозов розчулено обійняв юнака, поплескуючи його по спині.

— Спасибі, Абдулло, спасибі. Я щиро радий, що серед підданих еміра є тямущі люди.

Володимир стежив за бесідою, намагаючись не пропустити жодного слова. Ось тобі й запустіння, окраїна держави!

— Зараз у Росії розмірковують, — хвилюючись, почав він, — як допомогти товаришам з окраїн... оволодіти марксистськими знаннями. Особливо таких окраїн, як Бухара і Хіва...

— А що? Правильно міркують! — одразу загорівся Микола Іванович. — Серед місцевих потяг до марксизму величезний.

— Ніяк не зрозумію я вас, більшовиків, — Вяткін говорив тихо, з якимось жалем. — Ви хочете зруйнувати те, що Росія створила тут майже за півстоліття. Це розумно, я вас питаю?

Його попросили пояснити свою думку.

— Будь ласка... Азіати не зберегли навіть того, що створили їхні генії в минулі часи. Обсерваторія Улугбека навіть похована під товщею не глини, а невігластва. Місцеве населення животіло в напіврабстві, а його царки купалися в розкошах або гризлися між собою. А от Росія принесла сюди свободу від рабства, порядок і світську освіту. А ви хочете все це добре й розумне зруйнувати, вчинивши революцію і хаос? Поламати те, що вже дає свої плоди?..

— Погодьтеся, любий Василю Лаврентійовичу, це демagogія, — обірвав його Морозов. — Незабаром мине п'ятдесят років, як Бухарське ханство стало протекторатом. Термін, здається, достатній, аби прищепити хоч якісь зачатки громадянськості та правопорядку. Та де там. Насправді вийшло так, що зажерливі правителі, сутність яких за ці

роки ніскільки не змінилася, ще більше розжирили під покровительством Росії.

— Ваші звинувачення безпідставні. До чого тут Росія? — заперечив Вяткін.

— А ви знаєте, — гнівно казав далі Морозов, — ні до приходу росіян у Бухару, ні тепер в усьому цьому обширному і густонаселеному ханстві не було й нема жодної лікарні, жодної амбулаторії, ні лікарів, нема навіть фельдшерського пункту. А людей тут ріжуть, вибачте, просто наче худобу!

— Я згоден, це варварство. Але медицина й адміністрація — різні поняття, — не здавався Вяткін.

— Ну це вже ні, Василю Лаврентійовичу, — скипів Морозов. — Взаємозв'язок прямий, і я вам зараз доведу. Адміністрація еміра в усій величезній державі не тільки не виділяє жодного карбованця на медицину й освіту, але й з давніх-давен не провадить іригаційного будівництва, конче необхідного в цьому краї. Ось Абдулла, він із Карші. Там є дуже родючий Каршінський степ, площею в кілька мільйонів десятин землі. А хто його освоєє, хто облагороджує, скажіть мені? Емір? Ні, емір довів свою країну до цілковитого зубожіння.

— Коли говорити про Каршінський степ, то річ тут не тільки в асигнуваннях, яких не хоче виділяти емір, але й у тому, що такий проект, скажімо, може здійснити тільки цивілізований російський інженер.

— Додайте: здійснити на користь якогось російського капіталіста, — уїдливо кинув Морозов.

Абдулла, котрий уважно стежив за розмовою, м'яко мовив, звертаючись до Вяткіна: — Був час, коли тут, на священній землі Самарканда, Улугбек створив астрономічну обсерваторію, і ви відродили її для узбецького народу. А мій батько розповідав, що під час Абдуллахана, ще в XVI столітті, дехкани проклали великий арик від Амудар'ї до Каршінського степу. Він давно пересох, його засипали піски...

— Можливо, — погодився Микола Іванович, — Каршінські степи розташовані набагато вище від Амудар'ї. Піднімати воду в арик — справа важка. Одначе можлива. — І таємниче додав: — Принаймні розмов про це багато, але поки що нічого певного сказати не можу.

— Добра справа — освоєння пустелі, — Морозов похитав головою. — І ви гадаєте, що емір погодиться?

— Я певною мірою географ, — Володимир поглянув на

Киру і відвів очі.— Так... А тому трохи обізраний... деякі роботи по освоюванню Голодного степу провадилися?

— Ви маєте на увазі канал, прокладений великим князем? — запитав Микола Іванович.

— Так, так, — кивнув Володимир.— Такі речі дуже до смаку нашим товстосумам. І все тому, що американська бавовна дорожчає.

— От-от! — вигукнув Морозов.— Причина в бавовні! Я ознайомився недавно з цікавою книжечкою: «Середньо-азіатське бавовництво». Бавовна, мовиться в ній, керувати не світом, як нафта чи хліб.

— Отож освоюйте цілину, а Русь нашу не тривожте усілякими революціями, — промовив рівним голосом Вяткін.— Усім буде на користь.

— Любий Василю Лаврентійовичу! — Морозов намагався стриматися.— А який зиск єгиптянам від Суецького каналу? А індіям від Техасу, на землях якого вирощують ту саму бавовну? Навіть освоєння земель буде класовою боротьбою!

У дверях вітальні з'явився Федоркін, він був у польовій формі.

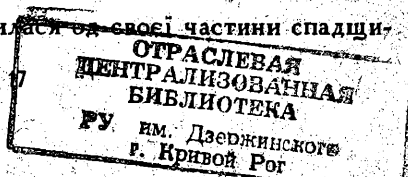
— От і все, — вихопилося у Володимира.— Так не хочеться йти...

Розділ третій

ЗАСЛАНЕЦЬ

Дитинство все ще жило в душі Володимира Нащокіна, хоча він вважав себе в свої двадцять два роки цілком зрілою людиною. Про дитинство нагадували любов до книг, дивовижні сни й старі пісні. І в той же час його дитинство навряд чи здасться комусь щасливим. Мати — втілення волі й строгості, вихована в давньодворянських традиціях. Батько — відставний гусар, картяр і марнотратник. Кращі роки Володимир провів з дядьком Григорієм. За словами матері, дядько, не зважаючи на його дивацтва, був людина правильна й чесна. Ще в дитинстві його вивезли за кордон, щоб підлікувати, і він там провів багато літ під наглядом гувернера. До Росії повернувся після смерті матері.

Мати Володимира відмовилася од своєї частини спадщи-

ни на користь сина, знаючи, що інакше чоловік усе програє в карти. Але поставила братові умови: він має взяти на себе виховання Володимира.

Продавши нерухоме майно і вийшовши із паю гірничорудного акціонерного товариства, дядько Григорій придбав невеликий особняк на Воробйових горах, неподалік Москви, і відтоді проживав безвиїзно у власному домі, мало спілкуючись із навколишнім світом. Щоправда, спочатку захопився німецькою ідеалістичною філософією, потім пристав до народовольців, познайомився навіть з працями Маркса. Він передплачував літературу з філософії, психології, педагогіки, лінгвістики й права, а також белетристику, що видавалася в Росії і за кордоном. У нього з'явилося прізвисько «Диоген із Підмосков'я», на яке він зовсім не зважав.

Володя пам'ятав ці вражаючі нескінченні стелажі, полиці, шафи та антресолі, заповнені важкими томами. А серед них — сухорлявий і моторний дядько Григорій, який повсякчас метушився в пошуках потрібного автора. Знайшовши книгу, читав її на ходу, тоді вистукував на «Ундервуді» довгими годинами. Пізніше дізнався Володимир, що дядько Григорій пише велику працю «Про вплив природного фону на психіку людини».

Володя читав Платона, Арістотеля, Канта, Дарвіна, Спенсера... Але не знайшов відповіді на питання, які мучили його. Якось дядько підвів його до одного з дальніх стелажів.

— Ось тобі, Володимире, ключ до знань!

Тут стояли всі дванадцять томів «Історії держави Російської» Карамзіна, а також п'ять томів — перекладена з німецької серія «Всесвіт і людство».

— Бери і читай, — урочистим тоном вів далі дядько, — це літопис людства, літопис Росії. Коли подумаєш, то вільно попливеш у світ людських доль та людських знань.

І він подумав. Хоча за наполяганням матері вивчав в університеті географію, філософію теж не забував. Прагнення до правди привело його до марксистського студентського гуртка.

Досвіду конспірації у гуртківців не було, організаційно колектив ще не склався, а зв'язки із соціал-демократичними групами Петербурга тільки налагоджувалися, через те охранка легко виявила й заарештувала всіх членів гуртка.

Петербурзьке студентство сколихнулося. В університеті через заворушення на кілька днів припинилися заняття.

Заарештували ще когось. Кілька чоловік — студентів і викладачів — залишили університет на знак протесту проти арештів. Група професорів звернулася до міністра освіти з проханням втрутитися в події і покласти край сваволі охранки. Та суд все одно відбувся, всіх учасників гуртка засудили на заслання до Східного Сибіру та Середньої Азії. Під час слідства офіцер охранки поставив Нащокіну питання:

— Що змусило вас займатися матеріалістичною філософією?

— Ідеї друзів.

— Якою була ваша мета при вивченні філософії?

— Зрозуміти життя.

— Доки ж будете вивчати життя? — ущипливо зауважив слідчий.

— До кінця життя.

— Ви дуже молоді і наївні. Мені вас шкода.

— Наївність молодості не недолік, а природний стан людини.

— Коли так, юначе, вам ще довго доведеться вивчати життя! — схидно мовив слідчий і звелів варті вивести допитуваного.

Під час судового розслідування і довгої подорожі на заслання Володимир багато пережив і багато зрозумів — ніби переступив відразу через кілька вікових сходинок.

Азія почалася для Володимира з Оренбурга. Він побачив вбраних у малахаї степовиків, які пригнали худобу на продаж, огрядних азіатських купців у смугастих халатах.

Велике враження справили на нього базари. Гамірні й строкаті, вони захоплювали своєю екзотикою, де кожен зустрічний здавався персонажем верещагінських полотен. У базарних рядах — гвалт, метушня, бруд, пряний запах динь, складені в піраміди золотисті грона винограду, лунає дзенькіт мідного посуду, а на кахельних тарелях парує жирний, з шматочками м'яса згори, щойно приготовлений плов...

У купецьких крамницях — безліч тканин: і грубі, ручної роботи, і ніжні шовки Бухари та Індії, парча, золотошвейні товари, рулони коштовних килимів — багатющий вибір...

Впадала в очі жорстокість місцевих звичаїв. За дрібну провину чи борги людину могли побити, скалічити, стратити. Побачивши вперше жінку в чачвані, Володимир подумав: «В'язниця зіткана з волосіні».

У Ташкенті в нього трапився вільний тиждень. Він

блукав вулицями, розмовляв з людьми, сидів у чайханах і спостерігав за гравцями в кості та за боями, перепелів.

...І ось вони в Самарканді. Абдулла привіз із караван-сарая двох коней — для себе й Володимира. Штабс-капітан Федоркін теж був на коні, але четверо солдатів, які мали супроводжувати їх до перевалу, були без коней.

По Самарканду пересувалися хитро: друзі вмовили Федоркіна трохи змінити маршрут, щоб надати можливість Володимирові хоча б побіжно подивитися на пам'ятники минулого. Володимир від них був у захваті.

Медресе Бібі-ханум височіло серед глинобитних дувалів, ніби скеля. Абдулла багато разів бував у Самарканді і добре знав ці руїни. Вони викликали в нього суперечливі почуття: любов до тих, хто побудував всю цю розкіш, і ненависть — до тих, хто намагався зруйнувати.

Кахельні портали Регістану ще більше захопили Нащокіна. Навіть солдати, які не раз бували тут, не могли байдуже дивитися на хитромудрі візерунки й фарби, що не змеркли за віки. Лише Федоркіну, здається, набридли за семилітню службу ці руїни і вся їхня краса. Він поглядав на сонце і покрикував на солдатів, щоб ті поспішали. Зараз він думав про одне: до темряви неодмінно треба дістатися до кишлака Кара-тюбе, де знаходився прикордонний пост генерал-губернаторства.

Чимало книг прочитав Абдулла про Самарканд, але всю його історію пізнав лише в Петербурзі. Про велике місто писали історики Стародавнього Риму і Греції. Поети Сходу склали про нього пісні й газелі, ним захоплювалися мандрівники та вчені багатьох країн. Вони й назвали це місто «Лице Землі». Із книг Абдулла дізнався, що Самарканд протягом багатьох віків був центром культури, наукової думки Согдіани, Мавераннахру, Туркестану, осередком повстань Спітамена, Рафі-ібн-Ляйса, сарбодарів. 329 року до нашої ери місто стало на шляху військ Александра Македонського, і коли вірити словам історика Квінта Курція Руффа, то Александр Македонський, оглянувши цитадель завдовжки понад десять кілометрів, вигукнув: «Усе, що я чув про красу цього міста, — правда! За винятком того, що воно ще прекрасніше». І все-таки не пощадив Македонський краси міста, зруйнував його, а потім вибудував цитадель для свого гарнізону.

Як розповідає історія, найжорстокіше потрясіння на долю Самарканда випало в березні 1220 року, коли до нього підступили полчища Чингісхана. Вже через кілька

днів облоги місто впало і було зруйноване вщент. Та знову розцвів Самарканд і став ще кращим у роки правління Тимура. Він хотів зробити Самарканд першим містом світу і встиг збудувати навколо нього цілу низку селищ, давши їм назви головних міст мусульманського світу: Багдад, Дамаск, Каір, Шираз, Султані.

Та от стародавні руїни й фруктові сади Самарканда залишилися позаду. Солдатські чоботи та кінські копита дрібно відбивали сажні й версти сухоглинистого шляху. Зрідка траплялися будинки із пахси, вкриті очеретом. Брудні, в драному одязі діти, порозтулявши роти, дивилися на «урусів».

Жінки, які несли воду в глиняних глечиках, поставивши свою ношу на землю, відверталися, не зважаючи на те, що їхні обличчя були закриті чачванами — чорними волосяними сітками, — чекали, поки вони пройдуть.

Переправившись бродом через каламутну бистру річку, вступили в гірську місцевість. Нащокін заглибився у спогади, похитуючись у сідлі. Абдулла роздивлявся навколо, пізнаючи обриси гір та інші подробиці рельєфу.

Попереду, на вузькій гірській дорозі, з'явився вершник на доброму коні. Солдати пожвавішали — все-таки подія.

Федоркін підняв руку, зупиняючи вершника, — ним виявився дозорець купецького каравану, що знаходився на відстані двох верст від загону. Федоркіна занепокоїло повідомлення дозорця: караван ледве втік від переслідування банди Піримкула, відомого в цих місцях грабіжника.

— В урочищі Аюкулак на нас напав! І коли б не сарбази великого еміра, яких найняв купець Салім за сто таньга, то тепер наші кістки гризли б шакали! — Вершник трохи підвівся на стременах, оглянувся і з гортанним криком поскакав далі. Стурбований Федоркін скомандував, солдати примкнули до гвинтівок багнети.

— Кроком руш! — гукнув Федоркін, і вся команда знову затупала, заgrimіла амуніцією.

— Піримкул нас не зачепить, — сказав один солдат. — Це він зі своїми рахунки зводить.

— Звідки знаєш, Катков? — невдоволено запитав Федоркін.

— А то ж як? — відгукнувся інший солдат. — Він, Катков, вважай, щотижня ходить тут, у степу, вартовим.

Катков був високий на зріст, дивився на всіх спідлоба. Речовий мішок висів у нього на плечі, а не на спині, як у інших, відчувалась у ньому не просто недбалість, а щось

таке непокірливе, потаємно буйне. Тримався він відокремлено, проте користувався особливою прихильністю солдат.

— Нічого не буде, — пвторив він знехотя.

— Знавець ти, як я подивлюсь, — сказав Федоркін. — На гауптвахту захотів?

— Годі-бо, ваше благородіє. Адже він правду каже, — заходився добродушно заспокоювати офіцера той самий літній солдат, якого всі звали дядьком Семеном. Його віспувате селянське обличчя було зоране глибокими зморшками, а рудувата щетина, що облямовувала кутасте підборіддя, виблискувала сивиною. На подив Нацокіна, Федоркін заговорив стриманіше. Згодом довідався: солдат і офіцер були родом з-під Воронежа і служили разом уже п'ятнадцять років.

Сутеніло. З гір повіяло прохолодою. Вершники загорнули шинелі, настобурчились, солдати замовкли. Попереду показала голова каравану. Караванники налякалися, побачивши перед собою озброєний загін. Однак, розгледівши росіян, зраділи. Огрядний бородатий купець в афганській чалмі підіхав на худому скакуні до Федоркіна і почав збуджено розповідати, жваво жестикулюючи і згадуючи ім'я Піримкула-угри.

— А я кажу, нам нема чого Піримкула боятися, — знову заговорив Катков. — Він тільки на купчиків та баїв полює. Він в тутешніх краях ніби наш Пугачов.

Повз загін йшли вервечкою стомлені верблюди, дихаючи важко й уривчасто, ніби в кожному з них працював ковальський міх.

Караван зник у сутінках, залишивши гострий запах верблюжого поту.

— Єгоре, агов, Єгоре, ти правду кажеш, що він не здирця, а пугачовець? — допитувався на ходу дядько Семен.

— Та-а-к.

— Це ж треба, аж тен в яких краях Пугачов з'явився?

— Справа твоя, як хочеш, так і розумій.

Солдати замовкли і довго йшли поряд з Володимиром і Абдуллою. Але тема попередньої розмови непокоїла літнього солдата.

— Ні, ти скажи, що він за бусурман такий?

— Бусурман не бусурман, а вже років три-чотири грабує байські оселі навколо Самарканда. І що цікаво, майно їхне роздає голоті.

— Ти диви...

У темряві хтось лайнувся, спіткнувшись, дзенькнув чийсь незакріплений казанок. Нарешті почувся вигук:

— Стій, хто йде?!

— Свої, — відповів Федоркін, спішившись. — Ось і дісталися, слава богу.

Розділ четвертий

ЧОРНИЙ КАМІНЬ

Наступного ранку, переночувавши в казармах прикордонного поста, Нащокін та Абдулла вирушили в дорогу. Федоркін з конвоєм супроводжували їх до найближчого поста бухарців.

Піднімаючись до сідловини перевалу, Володимир оглянувся. Внизу, скільки сягало око, розкинулися пустинні землі. Десь там залишився Самарканд, Ташкент, Оренбург, Росія... Щоб позбутися гіркуватого клубка, який підкотився до горла, він стис острогами коня, рисою поскакав гірським серпантинном. Різкий поворот — і над ним, ніби величезний орел, що ширяв у повітрі, нависла скеля. Конячина втиснулась у вузьку ущелину — стремена черкали об камінь — здавалося, от-от щілина звузиться і перед подорожніми встане суцільна стіна... Володимир Іванович сильніше пришпорив, і кінь, поривчасто дихаючи, виніс його на вершину перевалу.

Кінь пофиркував і нашорошено щулив вуха. Володимир задер голову і щосили закричав:

— О-го-го-го!

Незвичайно глухо відгукнулася луна і покотилась відразу на всі боки, пружно вдаряючись об скелі. Несподівано хтось різко погукав Нащокіна. Повернувшись у сідлі, він побачив чоловіка, одягнутого в неймовірне лахміття. Чоловік був, напевно, молодий, але такий виснажений і брудний, що скидався на старезного діда. Він у страшенному збудженні наближався до Володимира Івановича, ладний, судячи з усього, вчепитися у нього. Але під їхав Абдулла, і вся лють чоловіка в лахмітті перекинулася на нього: він кричав, бризкаючи слиною, жестикулюючи, звиваючись гнучким тілом, тупаючи босими ногами — жахливий танець ненависті. Нічого такого Нащокіну не доводилося бачити.

Абдулла, не підвищуючи голосу, шанобливо почав заспокоювати незнайомця. Потім пояснив своєму товаришеві:

— Тут святе місце, він говорить. Не можна кричати, дустим. Він каже, вітер зсуне з місця каміння і підніме його в повітря. Потім це каміння падатиме на людей і тварин. Піде сніг і град з вогняними блискавками, загинуть села і каравани. Говорить, таке бувало щоразу, коли святе місце оскверняли іновірці. Він дервіш, справжній дервіш,— он на тій посудині, що висить через плече, є тамга-знак, який свідчить про приналежність до роду дервішів.

Дервіш, почувши незнайомі слова, знову закипів від люті.

— Чи звільнимося ми від цих тварюк, які оскверняють святі місця?!

І враз Володимир і Абдулла побачили велику групу людей, котрі стояли на колінах, ніби в мечеті, довкола великого темного каменя. Під час нового зойку дервіша вони почали підводитися, найпрудкіші вже бігли до дервіша, розмахуючи руками і щось вигукуючи.

— Невчасно ми тут, дустим.

Підїхав наляканий Федоркін.

— Бережи боже! Прокляте місце... Тут жодної хвилини залишатися не можна. Прошу йти за мною.

Він різко смикнув за повіді і, розвернувши коня, погнав його клусом. Конвой і Нащокін з Абдуллою рушили за ним.

Федоркін оглянувся.

— З цими злиднями я вже мав справу, так що даруйте...

Розсипаючись багатоголосою луною, їм услід летів несамопитий лемент дервіша.

— Чорний камінь — священне місце у мусульман,— пояснив Абдулла.— Хотілося показати його вам.

Легенду про цей камінь Абдулла вперше почув від свого дядька Ходжі Асрора, духовного наставника Шахрисабського бека Насрулли. Дядько був людиною начитаною і шанованою в усьому еміраті. Здійснивши наприкінці минулого століття паломництво в Аравію, він одержав звання ходжі, а також право відпускати гріхи. Вважалося, коли людина доторкнулася до мощей пророка в Медіні й обцілувала чорний камінь Кааби в Мекці, вона стає ніби виконавцем волі пророка. Абдулла не один раз спостерігав, як дядько цілком серйозно відпускав гріхи правочинним прохачам. Він сів у передньому кутку кімнати на підви-

щенні із ковдр та підстилок. Після тривалої мовчанки, вирішивши, що час починати процедуру, дядько з надривом виголошував: «Аллах акбар!» — «Аллах великий!» І якщо грішник при цьому не досить ревно падав ниць, віддаючи поклон всевишньому, дядько ще голосніше кричав: «О аллах, покарай душу нашу грішну і прости всім, кому можеш! Зараз ми будемо бити грішника по підшвах, а потім поведемо по всіх племенах та становищах».

Як правило, такий вступ наганяв страху на будь-яку людину, що каялася, і Ходжі Асрор залишався задоволеним. Він обіцяв ще і ще раз звернутися до пророка, щоб той відпустив гріхи нещасному, який мав щоп'ятниці виконувати п'ять разів намаз з усіма належними молитвами та заклинаннями, що було справою нелегкою: адже кожній молитві і кожному заклинанню із корану відповідають суворо визначені пози й рухи тіла. Свого клієнта Ходжі Асрор завжди відпускав зі словами: «Відплати добром за зло і ти побачиш, що ворог твій перетворився на друга й покровителя».

Далі робився заклиналий жест руками по ріденькій сивій бороді. Те ж саме чинив і прохач.

Ходжі Асрор так ревно відпускав гріхи, що слава про нього, як про найсумліннішого ходжі, розійшлася далеко за межі Шахрисабза та Кітаба. До нього приходили прохачі із Самарканда, Термеза, Шурчі і навіть із Бухари. Особливою популярністю користувалася процедура відпущення гріхів біля чорного каменя на перевалі неподалік містечка Ходжі Хаїр, бо вважалося, що камінь зцілював хвороби, продовжував життя, приносив купцям щастя, примножував урожаї землеробів, зберігав домашнє вогнище.

За переказами, якийсь мусульманин, на ймення Хаїр, замолоду пристрасно вірував у вчення Мухаммеда і, одягнувши вбрання паломника, пішки рушив у Мекку. Там він здивував усіх своїм завзяттям — не сім разів обійшов і поцілував чорний камінь, як належить за обрядом, а тисячу разів. Коли Хаїр спав у свою останню ніч біля священного пагорка Саффа в Мекці, до нього спустилися ангели і поклали біля узголів'я невеличкий уламок чорного каменя завбільшки з куринє яйце. Здивований і радісний, юнак повернувся додому і поклав дарунок ангелів на найвищій вершині гірського перевалу, що з'єднував Самарканд, Бухару і Афганістан. Камінь знімав найбільші гріхи — досить було помолитися біля нього на світанку, тобто тієї священної миті, коли Хаїр залишив тут частку священної

Кааби. Чим більше тих, хто каявся, було біля каменя і чим ширішими були їхні молитви, тим більшим ставав камінь, що було ознакою прощення гріхів і милості аллаха.

Яким було здивування Абдулли, коли він, перебуваючи в Петербурзі, прочитав зовсім іншу легенду про Туркестанський чорний камінь — у грецького історика Арріана, який супроводжував Александра Македонського під час походу в Середню Азію.

«Коли Александр Македонський здобув сонцеподібну Мараканду, то на шляху його став Спітамен, вождь повсталих согдійців. Він мужньо і хоробро боровся з македонцями і розбив їхні основні сили. Залишки воїнів змушені були заховатися за фортечними мурами Мараканди. Довідавшись про поразку своїх військ, Александр відправив на допомогу обложеним багатотисячний загін. Спітамен зі своїми вершниками припинив облогу міста і спустився вниз долиною Зарафшана. Тут він зустрів загін кочівників-дахів, які вказали йому шлях до високої скелі на схилі Гіссарського хребта. Скеля була неприступною, а захисники її вирішили боротися до останнього воїна. Тут же знайшла собі притулок родина одного з сподвижників Спітамена — Оксірата. На пропозицію македонців здатися його дочка Раксана гордо відповіла: «Нехай Александр добуде собі крилатих воїнів, спроможних піднятися на скелю. Звичайним людям і думати про це нічого». Ці слова розгнівали Александра, і воїни за його командою тридцять днів і тридцять ночей возили до скелі хмиз та сучки, а потім підпалили сміливців. Жителі Согдіани назвали ту скелю «Чорний камінь» і ходять туди нескінченним потоком, аби поклонитися праху Раксани і воїнів».

Розділ п'ятий

АСАДУЛЛА ХОДЖА

Дощ лив цілий день, а вночі пішов сніг. Асадулла Ходжа вийшов на вулицю після ранкового намазу і сказав подяку алааху: білим килимом були покриті плоскі дахи, голуба маківка мечеті, русло арика Абжуваз. Вся земля зробилася ошатною, наче помолодшала. Сніг був благодаттю природи. Якщо йшов сніг або дощ, у Карші говорили: йде урожай. Навесні в Кашкадар'ї звичайно багато води

і арик Абжуваз, що живив махаллю Бешгумбаз, повноводний, проте з наближенням саратана арик висихав до дна, а тому водоноси змушені були черпати брудну воду в Ташхаузі або солону в колодязях.

Місто мирно спочивало під білим покривалом. Муедзини давно спустилися з мінаретів, замовкли півні. Діти ще спали, а дорослі вже готувалися до сніданку. В повітрі повіяло терпким кізяковим димом, десь чулися голоси людей і стук хвіртки.

Ходжа піднявся на балахану і сів біля теплого сандала. Очікуючи, поки подадуть сніданок, став читати твори Беділя. Ходжа Асадулла любив його філософські рубаї, бо, вникаючи у їхній потаємний зміст, одержував величезне задоволення.

Двері ледь прочинилися й до кімнати заглянула дочка Ходжі Фатіма з чайником і піалюю в руках.

— Здрастуйте, тату.

— Здрастуй. Живи довго, донечко. Заходь, заходь.

Фатіма ввійшла, поставила чайник і піалу на столик над сандалом і сказала, що Асадуллу Ходжу запитує один чоловік.

— Чому відразу не запросила в дім, донечко!

Дівчина швиденько вийшла, і незабаром Ходжа побачив муллу Карам, людину приємної зовнішності; його коротенька борідка була підфарбована хною, руки м'які і доглянуті, як у бека. Ходжа підвівся назустріч гостю.

— Проходьте, проходьте, мулла Карам.

— Не турбуйтеся, Ходжа Асадулла,— гість скинув кавуші, підійшов до Ходжі і обома руками потис його руку. Потім посипалися запитання з обох боків про здоров'я й справи.

Муллу Карам був довіреною особою каршінця Нуриддіна Ходжі, що торгував каракулем.

— Я недавно повернувся з Петербурга,— сказав він.— І, не дивлячись на зайнятість справами у тому великому місті, побував у вашого сина.

— Ви бачили Абдуллу? — очі Асадулли Ходжі засяяли.— Добру справу зробили! Як він там?

— Абдулла живий-здоровий. Волею аллаха він їсть хліб, вирощений в тих місцях. Мені вдалося порозмовляти з ним, ви ж самі знаєте мою роботу. Та я привіз добру звістку... Ваш син повідомив, що зовсім скоро повернеться в Карші. Так скоро, що ви навіть здивуватися не встигнете.

За дверима кімнати сиділи дружина з дочкою. Вони не

повинні були показуватись на очі чоловікам, та ж гість був із Петербурга! Як тут втерпіти! Бідолашна мати! Вона мало не зайшла до кімнати, але в останню хвилину згадала про заборону і сіла біля порогу. Почувши слова гостя, вона заплакала.

— Любий синку, — шепотіла вона.

— Мати Абдулли! — вигукнув Ходжа. — Принесіть халат для мулли Карам.

Незважаючи на заперечення гостя, на його плечі накинули шовковий халат. Коли хвилювання трохи вляглося, мулла Карам вів далі:

— Ваш син повертається. Він, напевне, вже в дорозі. Але я маю вам повідомити: він повертається не один, а з росіянином. Ви, Асадулла Ходжа, освічений мусульманин, та чи зможете прийняти в своєму домі невірного?

— Хто цей росіянин?

— Його учитель.

Ходжа взяв бороду в кулак, заплющив очі і замислився. Потім з твердістю в голосі промовив:

— Гість — посланець бога. Крім того, він учитель нашого сина. Прийнемо його як бажаного.

Погляд Ходжі впав на розгорнуту книгу Беділя.

— Недаремно люди вважали Беділя провісником. Незадовго до вашого приходу я отримав його відповідь на ваше питання. Беділь говорить: нема між людьми ні невірних, ні правовірних, а є тільки ти, здатний або вірити, або сумніватися. Зламай стіну між ними і не вважай їх у чомусь винними!

— Браво! — вигукнув гість. — Ваш син може пишатися вами!

Коли мулла Карам пішов, Фатіма повідомила, що внизу вже чекають відвідувачі.

— Запрошуй по одному, дочко.

...Асадулла Ходжа замолоду навчався в Бухарі в знаменитому медресе Кукелдаш і уславився серед людей як великий грамотій. Добре знав коран, шаріат, складав вірші під псевдонімом Кутбі. Його поважав емір Абдулахад і призначив казієм в Карші. Посівши посаду, Асадулла Ходжа сумлінно взявся за справи. За справедливість каршінці прозвали його Одилказі, справедливий казії... Із далеких куточків бекства приходили до нього люди, вони просили захисту або поради, і рідко хто з них залишався незадоволений закінченням справи. Та ще більшої слави Ходжа набув як міраб. Колись, спекотливого місяця сара-

тана. Ходжа був проїздом у кишлаку Каманди, де став свідком жорстокої бійки дехкан за воду. Ходжа взявся розплутувати подію — і перед ним розкрилася страшна картина.

Родючий і просторий Каршінський степ, але він безводний. В кишлаках, що притулилися до Кашкадар'ї, вода є, але в таких поселеннях як Каманди крапля води цінувалася як золото. Тодішнє маловоддя виснажило кишлак, люди голодували, помирали від хвороб. Усією громадою зібрали гроші і купили невелику кількість води. Але в той момент, коли її розподіляли, між сім'ями спалахнула бійка.

Ходжа розділив воду, виходячи з потреб дехкан, намагаючись нікого не образити. Після повернення в місто він не забув про поля, що прагли води, про страждання дехкан. Потрібно дати воду людям, цим землям! Але як? Він перегорнув книги з історії і знайшов в «Абдулла-наме» оповідання про спробу Абдулла-хана зросити Каршінський степ. Про це розповідалося і в книзі Махмуда-ібн-Валі «Бухр-уль-Асрар».

Ходжа ще раз з'їздив у кишлак Каманди і поговорив з селянами. Старий Саїд-бобо показав йому русло старого арика, похованого під пісками. Тільки місцями росла густа трава, позначаючи річище. Колись тутешні землі, зрошені ариком, давали хороші врожаї.

Емір був зацікавлений у збільшенні площ нових земель, він підтримав ідею казія відновити арик і дав свій височайший дозвіл на проведення робіт.

Усенародним хашаром рівно через рік було відновлено старе русло, і по арику потекла вода Кашкадар'ї. Народ радів. Новий арик назвали Казі-арик — на честь Ходжі Асадулли.

Але емір відразу ж збільшив розміри податків у Каршінському бекстві, і на дехкан, які освоїли нові землі, ліг весь тягар цієї реформи. Суми податків перебільшили вартість врожаїв, селяни розорилися, покидали свої землі. Казі-арик знову замулився, і його занесло піском.

Розгніваний вчинками еміра і таким поворотом подій, Ходжа покинув посаду казія. На його місце призначили Бобо-калона — людину, відому своєю жадібністю та жорстокістю. Всякий, хто звертався до нього, наштотувався на беззаконня та кричуще здирство. А тому люди й далі ходили до Ходжі Асадулли, але він уже не міг надати їм дійову допомогу. Одначе його розумні та доброзичливі

поради заспокоювали обурених людей і вселяли в їхні серця надію.

Емір, занепокоений каршінськими справами, змусив Ходжу знову поступити на службу і призначив його муфтієм Каршінського бекства...

На балахану піднявся міцний широколиций хлопець, одягнений в халат з бухарського бекасама.

— Здрастуйте, казі-бобо, — він поклонився, притиснувши руку до грудей.

Ходжа роздивлявся його.

— Чи ти часом не Арслан? Із кишлака Каманди?

— Я, казі-бобо.

— Як твій дід, живий-здоровий? Як всі решта?

Арслан був онуком Саїда-бобо, того старого, який показав Ходжі русло старого арика. В той час, коли копали Казі-арик, йому було років чотирнадцять, і він постійно був біля Ходжі. Асадулла Ходжа звернув увагу на допитливість підлітка, полюбив його, наче сина, і потихеньку, якщо знаходив час, навчав його грамоті. Він знав, що Арслан після якоїсь сутички з Бобо-калоном виїхав кілька років тому до своїх родичів у Бухару. Приїзд Арслана порадував Ходжу Асадуллу.

— Маєш вигляд справжнього батира, синку, і володієш поглядом справжнього бухарця, — дивлячись з усмішкою на юнака, промовив Ходжа Асадулла.

— Казі-бобо, всі ці роки я був під тінню вашого мудрого дерева. Ось і тепер прийшов до вас по пораду, — шанобливо схиливши голову, сказав Арслан.

— Я тебе слухаю, синку.

— Завдяки вашій допомозі дехкани навколишніх кишлаків мали землю... А тепер новий казії відібрав її у нас.

— З якої причини?

— Новий казії знайшов папір, а там написано, що наша земля колись була власністю його предків. Він підмазав роти начальникам і записав землю на своє ім'я. Тепер у нас немає нічого... Дід з такого горя осліп, а бабуся померла...

Ходжа в задумі куйовдив бороду.

— Що це за папір? Чому він з'явився тепер, коли землі давно освоєні?

— Розумні люди кажуть: ніякого паперу і не було. Споконвіку цю землю освоювали дехкани. А Бобо-калон витягнув на світ чийсь борговий папір. Казії і скористався цим.

Ходжа розгнівався.

— Так, казі-бобо... Селяни кишлака попросили мене скласти скаргу на ім'я кушбегі Астанкула.

Арслан дістав з-за пазухи згорток, простягнув його Ходжі. Той уважно прочитав прохання.

— Тут усе правда, але чи знайдеться в Бухарі місце правді? До того ж, за шаріатом, потрібні поважні свідки.

— Є один свідок, який може підтвердити нашу правоту.

— Хто він?

— Це ви, казі-бобо. Після зрошення тих земель ви благословили їх та розподілили між селянами...

Піти назустріч селянам — значить, оголосити війну Бобо-калону, в якого багато родичів і друзів, таких же жадібних і жорстоких, як він сам. Але залишитись осторонь теж неможливо.

— Хоп,— сказав Ходжа,— я подумаю, як допомогти. А ти відвези прохання, як наказав тобі народ.

Повеселілий Арслан попрощався з муфтієм і вирушив до Бухари верхи на ослі.

Розділ шостий

СПАДКОЄМЕЦЬ ПРЕСТОЛУ

У той час, коли Володимир Іванович Нашокін з Абдулою Сагдієвим під їжджали під конвоєм дбайливого Федоркіна до кордонів Бухарського емірату, верст за двісті від них, із брами фортеці Карші, виступала невелика, зате пишна процесія: спадкоємець престолу бек Мір Алім, отримавши листа від свого ясновельможного батька Абдулахада, вирушив до Бухари.

Так рано! Мір Алім був роздратований, неспокійно совався в сідлі, кидаючи на всі боки іскрометні погляди. Візир Аманулла, охоронець великої печаті бекства, а також казії Бобо-калон і раїс міста Карші Хуршімурад Афтоба повсякчас міняли крок своїх коней, намагаючись під їхати до спадкоємця то праворуч, то ліворуч і вгадати найменше його бажання. Збоку здавалося, що коней цих панів замучили гедзі.

Єдиний, хто тримався в почті незалежно, підкреслено статечно (навіть дозволив собі відстати на два кінських крупи від спадкоємця), був його рідний дядько, бек Гузара Ахмадхан. Худий, низькорослий, немов висушений спекою,

він потонув у своєму парчевому халаті і скрипуче бурмотів щось собі під ніс.

За усталеною традицією каршінські беки завжди були спадкоємцями престолу. Виїзд каршінського володаря з цієї причини влаштовувався пишно, споряджався довго, з розмахом, старанно добирався почет, міршаби виганяли жителів на вулиці набагато раніше від самого виїзду... Але цього разу все це було скасовано. Гонець еміра з таємним листом прискакав лише напередодні ввечері. З цієї хвилини придворні не склепили очей. Глибокої ночі приїхав негайно викликаний із Гузара Ахмадхан.

Емір Абдулахад повідомляв свого сина, що кушбегі без його відома дозволили по всій Бухарі відзначати шийтське свято, хоча раніше воно провадилося тільки в межах іранських кварталів столиці. Під час проходження по вулицях процесії 10-го мухаррема справжні бухарці трохи потіснили еретиків і взяли їх на кпини; коли ті, виконуючи обряд, дійшли до самобичування, розлучені шийти накинулись на правовірних. Під час сутички був убитий один бухарець. В ніч з 10-го на 11 мухаррема в місті почалися заворушення. В результаті різанини загинуло понад п'ятсот правовірних та еретиків. «Волею аллаха і даною нам владою ми навели в Бухарі порядок. Аллах великий!» — так закінчувалося послання еміра сподкоємцеві. Лист було датовано 11 мухаррема в рік 1328 за мусульманським календарем.

...Перед Мір Алімом прослався рівний, як дастархан, Каршінський степ. Ніхто до пуття не знав, скільки танапів уміщується у його межах. Ще жоден вершник не спромігся за один денний перехід проскакати його з кінця в кінець. Люди цих місць тільки з жалем зітхали, але застосувати дехканську соху на цих безкрайніх землях не могли: не було води. Велика Амудар'я котить свої води за п'ять караванних переходів звідси, за піщаними барханами Каракумів. А інших водних джерел тут немає. Так і лежить уже багато тисячоліть випалений палючим сонцем, забутий богом і людьми Каршінський степ. Назву свою одержав через те, що, знудьгувавшись на самоті, наблизився таємно вночі до міста Карші, та так і залишився неподалік від нього, з південного боку...

За містом простяглася вузька смужка садів та виноградників — долина ріки Кашкадар'ї — річки хоч і невеликої, але під час весняної повені підступної і небезпечної. Зі

сходу підходило суглинисте плато, яке далі змінювалося пісками.

Цієї пори року хмари рідко залишають небо над Каршінським степом, але дощів майже не випадає. Небо здається сірим і непривітним, зливається на горизонті з таким самим брудно-сірим і незатишним степом. Пейзаж однорідний: верблюда колючка та самотні деревця саксаула, спотворені вітрами й спекою, іноді трапляються глиняні руїни мертвих кишлаків. Одні з них знищила посуха, інші — чума, треті розграбовані сарбазами еміра за недоїмки або стали жертвою різанини між племенами.

Правду кажучи, Мір Аліма пейзаж мало цікавив. Він, по суті, не помічав ані людей, ані природи. Вузьке товариство, в якому він перебував, оберігало його від палючого вітру й зимової холоднечі, від споглядання праці дехкан та ремісників. Оазис усередині фортечних мурів з його завжди свіжою зеленню, розкішними палацами та догідливими людьми — хороший засіб від неприємних вражень, якщо вони і з'являться. Коли спадкоємець повернувся з Петербурга після закінчення навчання в пажеському корпусі, він іншими очима дивився на сувору природу краю, убогі поля, напівжебраків підданих. На якусь мить все це його трохи схвилювало, але то були скороминущі юнацькі враження. А зараз він відчував себе повновладним господарем людей, землі, навіть самої природи — всього, що розкинулося на сотні верст навколо. Навіть подорожній пил, нікчемні кушики степової колючки — його власність. І на них збирачі податків, амлякдари, мали прибуток: пилуку продавали гончарам, колючка в зимові місяці йшла на корм худобі. Мір Алім, як і його батько, був суворий до підданих і нещадно карав за недоїмки.

Він відзначався святобливістю, часто згадував ім'я бога та пророка — здебільшого через нав'язливе почуття страху перед долею (фатумом), невідомою силою, яка постійно переслідувала його. Коли він був ще дитиною, в його колиску заповзла гадюка, та рабinya-годувальниця ціною власного життя врятувала його. Бувши підлітком, у супроводі почту, він переїждив Амудар'ю на царському каюку — волосяна мотузка не витримала ваги, обірвалася. Теж чудом урятувався. Його, напівживого, виніс на берег кінь наглядача каюка. Уже дорослого, його скинув індійський слон на емірському полюванні. Знавісний слон хотів розтоптати спадкоємця престолу, та був убитий влучною кулею сарбаза. У Петербурзі якось понесли коні, вщент

розбили двохосну карету, дуже покалічили візника, а ще більше — Мір Аліма.

Він постійно боявся всього невідомого, а також скупчення людей, весняного грому і блискавки, але понад усе — пилових смерчів, які в Каршінському степу не були рідкістю. Можливо, тому й не міг терпіти людей веселих і життєрадісних. Якщо така людина була його підданим, то могла накласти голову. Всі в еміраті знали, яким примхливим та жорстоким був престолонаступник. Його батько, емір Абдулахад, не любив Мір Аліма, називав його Алімгау — впертий, як бик. Крім того, Мір Алім обожнював підлабузників, він з задоволенням вислуховував їхні приємні слова. Про цю його слабкість знали буквально всі, хто його оточував.

Під їжджали до Касан-Кале, фортеці за двадцять верст від Карші. На невеликому майдані біля воріт штовхалися люди. Четверо стояли на колінах із зв'язаними руками: мала відбутися страта. Назустріч вершникам з натовпу вибіг, дрібно перебираючи коротенькими ніжками, витрішкуватий і тупуватий Тешабек, правитель Касана. Він був далеким родичем Мір Аліма, і лише тому спадкоємець терпів його. Тешабек жодного разу не вдостоївся честі приймати в себе у фортеці таких іменитих гостей. Всі поїздки Мір Аліма до Бухари пролягали через Касбі, хоча й доводилося заради цього робити великий гак. Там спадкоємець зупинявся на обід. Але зараз через поспішність довелося змінити маршрут. Зупинка в Касані була неминуча: наближався обідній час. Це дратувало спадкоємця.

Ще за кілька сажнів до Мір Аліма Тешабек почав урочисто проголошувати:

— О принц, якому місяць слугує стременом! Повелитель усіх мусульман!.. Намісник всемілостивого аллаха в обох світах...— Потім, наблизившись, бек підняв руки над головою, упав на коліна перед мордою коня. Той подався назад. Процесія зупинилась. Мір Алім випростався в сідлі. Бек дотягнувся до кінчика його золототканого халата і почав цілувати.

— Ну, що там ще? — пробуркотів невдоволено спадкоємець.

Бек зрозумів, що допустився помилки, перервав восхваляння і знову проголосив:

— О сонце вічної могутності!.. О цар царів!.. Тінь аллаха на землі!.. Хай продовжиться ця тінь до нескінченних розмірів!..

Мір Алім дивився на натовп, що впав долідиць. Тільки один старий не зігнув коліна, він стояв з розгорнутим кораном у руках — муфтії Каршінського бекства Ходжа Асадулла, верховний тлумач законів, наглядач за виконанням корану та шариату правовірного Каршінського, Касанського, Гузарського та інших східних бекств ханства. Висока посада. Але й він мав вітати свого повелителя на колінах! «Який пройдисвіт! Щоб не робити цього, взяв у руки коран. Хитрун!» — відзначив подумки Мір Алім. Він давно вже помітив ознаки вільнодумства та надмірну опіку над черню з боку муфтія.

Старий був сухорлявий, благовидий, невисокого зросту, біла борідка його стирчала задержувато. Він пильно дивився на Мір Аліма. «Ну, звичайно, цей упертюх приїхав сюди не інакше, щоб захищати негідних тварюк... — подумав спадкоємець. — Всюди лізе, куди не слід!»

Муфтії прибув у Касан, тільки-но дізнався про те, що має відбутися несправедлива страта дехкан. Провина першого з них полягає в тому, що другий рік через посуху та неврожай не міг виплатити поземельний податок за оренду двох танапів поля. Двоє звинувачувалися у крадіжці. Незаконно заготовляли колючку в степу. В одного було вісім баранів, у другого — три. Баранів забрали до емірської казни, ними розплатилися за рік служби з двома сарбазами, «злочинців» засудили до страти. Останній із приречених до страти звинувачувався у зв'язках з нечистою силою та зловмисному накликанню на степ дворічної посухи. За законами ханства була потрібна фетва — указ еміра, або спадкоємця, щоб виконати вирок. Ось чому бек вивів за ворота приречених (знав, що спадкоємець їде сюди, але не знав, чи зупиниться).

Бек звернувся до Мір Аліма:

— О великий принце!.. Сонце вічної могутності і сяйво справедливості!.. Звертається до вас найменший із рабів — найдрібніша пилінка, ваш слуга, який шукає благословення!.. Оці нечестивці перед вами, о принце, ті, від кого аллах відвернувся і не захотів очистити їхні серця! Для них в найближчому світі ганьба, в подальшому житті — велика кара... — Бек, розповідаючи про тяжкі злочини цих нещасних, покійно опустив руки і заплющив очі, неначе над ним мало звершитись правосуддя.

Мір Алім зійшов з коня, не поспішаючи попрямував до муфтія і взяв коран із його рук. Тому нічого не залишило-

ся, як тут же стати на коліна. Погортавши коран, Мір Алім прочитав нудним голосом:

— «О мій народ! Поклоняйтеся аллаху і сподівайтесь на останній день, не ходіть по землі, розповсюджуючи нечестя! Коли вам це даровано, так беріть його, а коли вам не даровано, то бережіть. Хіба ви не знаєте, що аллаху належить влада над небесами і над землею?»

Повернувши муфтію коран, махнув рукою в бік злочинців.

— Аллах квапить з покаранням. Кожну душу очікує смерть.

Сказавши це, пішов до фортеці, не глянувши більше жодного разу в бік юрби.

...Пообідавши, Мір Алім повелів вирушати. Минаючи ворота, побачили голови страчених — кожна на гостро затесаному кілку. Спадкоємець не звернув на них уваги і продовжував свій шлях. Подумки він уже перебував у Бухарі. Його хвилювали події останніх днів у столиці. Бентежило й боліло те, що він не знав справжнього стану справ.

Спадкоємець голосно покрикував на коня, а якимось вперішив нагаєм візира Аманулла, який потрапив під руку. Той відскочив убік, шулячись, і вже більше не наважувався наближатися.

Мір Алім розмірковував з обуренням, час від часу подумки вигукуючи «бачить аллах!», «хай допоможе аллах!». Ще в 1907 році, коли Росія та Англія уклали угоду про розподіл сфери впливу в Персії, він, Мір Алім, звернув увагу батька на вдалу нагоду позбавитися перса Астанкула. Емір вагався. Мір Алім не зміг його остаточно переконати. І взагалі, починаючи з 1905 року, в світі відбувається щось непевне. На царів та монархів різних країн одна за одною падають революції. Білий цар сильніший, він вистояв, а в Ірані бунтівники одержали конституцію.

Остання думка здалася Мір Аліму такою неприємною, що він аж сплюнув на дорогу. Оглянувшись, побачив бека Ахмадхана, який дрімав у сідлі. «Що йому, нехай спить. У нього мале бекство, нікуди не подінеться ще тисячу літ. А ось емір занадто м'який та терплячий до свого кушбері!»

Джадіди... Неприємна публіка з її постійними розмовами про свободу. Проте серед них є чимало випадкових людей, яких віднайти від крамоли буде неважко...

Турція... Минуло всього лише кілька місяців, як скинуто з престолу вельмишановного халіфа, турецького султана

Абдул Хаміда. Це була тяжка втрата для всього мусульманського світу і невимовно болісна для Мір Аліма. Турецький султан був для нього кумиром. Саме йому Мір Алім передав п'ять мільйонів таньга золотом — на будівництво залізниці від Малої Азії до священної Мекки. Ця акція мала зміцнити мусульманський світ і здійснювалася таємно від імператорського двору... Важко сказати, куди поведуть свою країну младотурки... Та ще й кушбегі Астанкул баламутить правовірних. До того ж він — зарозумілий пройда, придворний пройдисвіт. Мір Алім його не любив. Він здогадувався, що кушбегі обкрадає скарбницю еміра, привласнює щорічно щонайменше два мільйони золотом. Крім того, кушбегі володіє безкрайними землями, садибами, багатотисячними отарами овець, табунами коней та верблюдів. За шаріатом він не мав права бути головою держави: його мати була іранкою. Але все-таки став, та ще й притяг за собою довгий хвіст — одноплемінників шиїтів!

— Шакал! Кафір! — вигукнув не стримавшись Мір Алім, а почет напружився, чекаючи бурі.

Довкола спадкоємця утворилася порожнеча. Мір Алім знову почав читати послання еміра, розмірковуючи над кожним рядком.

Розділ сьомий

В БУХАРІ НЕСПОКІЙНО

У Бухарі, як і в багатьох східних містах, люди здавна поселялися невеликими общинами, кварталами, відокремленими від сусідів дувалами або щільними рядами будівель. Зайти до кварталу можна було тільки через ворота, які охоронялися. Майже в кожному кварталі була своя мечеть. Таких кварталів-общин тоді в Бухарі було понад сорок.

Касагарон, квартал гончарів, жив своїм звичайним життям. Дев'яносто дворів у кварталі, а населення різноманітне — тут і торговці ситцем та прянощами, і власники молочних крамничок, і кілька родин будівельників, серед яких було два відомих майстри, що одержали замовлення на опорядження приміщень Арку, емірського палацу. З ранку до вечора вистукували молотки у двох невеликих кузнях. Кілька сімей виготовляли скрині, а найбільші — майже половина населення кварталу — ув'язували вантажі

у караван-сараях Бухарі. У самому центрі махаллі, біля мечеті, була розташована велика шевська майстерня Ходжі Абдукаххара, в якого постійно працювало понад двадцять халфа-підмайстрів. Він виробляв національне взуття з лакованої шкіри — кафші-амрікон.

Жили у махаллі, зрозуміло, й гончарі, і майстри по випалюванню ганча, хоч і залишилося їх небагато. Відтоді, як тут поселився Ходжа Абдукаххар, він щороку все більше й більше розширював свою майстерню. Спочатку, під приводом очищення повітря у махаллі від смороду, вигнав за місто дві сім'ї миловарів. Потім взявся за гончарів.

У народі йому дали прізвисько Чучка, Кабан, в значенні брудна і вперта тварина. Кабан нацькував на гончарів місцевого муллу Худойдода: мовляв, через гуркіт під час оббивання ганча залізними ланцюгами аллах не завжди чує молитви правовірних. Але деякі гончарі і самі згортали своє виробництво, яке давало все менше прибутку; по глину для випалювання ганча їм доводилося їздити у містечко Карі Мамо Джуроті (Пагорбок Бабусі «Кисле молоко») під Каганом.

Робочий люд махаллі жив переважно в мирі та злагоді. Ходила один до одного в гості, на похорон, поминки, родичалися сім'ями. Завжди виручали один одного, чим могли. Але в постійних чварах жили два найзаможніших багатії у Касагароні: Чучка та мулла Озод, іранець, який був поважною особою в уряді еміра. Він займав посаду діванбегі — міністра фінансів.

Будинок мулли Озода — з випаленої цегли, був найбільшим (на два поверхи) та найкращим у махаллі — виходив фасадом на вулицю Рабів, де проживало п'ятнадцять сімей іранців, нащадків невільників, що отримали відпускну в 1898 році, коли в Бухарі офіційно скасували рабство. Всі вони були шиїтами. Саме тому тут відбулися найтрагічніші події напередодні прибуття спадкоємця у столицю.

А все почалося з того, що мулла шиїтів Сарі-ішан вийшов з групою одновірців на невеличкий майдан біля мечеті сунітів і затягнув протяжно, піднявши руки над головою:

— О мусульмани! Волею аллаха на землі було два небачених досі світила, одне із них пророк Мухаммед, друге — хай буде вічно славен! — імам Алі.

Наближалось свято шиїтів, і, здавалося б, нічого дивного чи незвичайного не було в тому, що прославлявся пророк Мухаммед та імам Алі. Але для сунітів не було найбіль-

шої в світі образи, ніж довільне трактування сто п'ятнадцятої сури корану, якою шиїти доповнили священне писання.

Із мечеті вибіг мулла Худойдод, червоний від гніву.

— Замовкни, кафір! Нечестивець! Брудний пес! Єретик!

Сари-ішан, огрядний перс з чорною густою бородою та пишною, зеленого кольору чалмою на великій голові, не звернув ніякої уваги на муллу Худойдода.

— Хвала аллаху! — казав він далі гучним співучим голосом. — Він усе чує, він — все знає! Аллах усемогутній! Він шукає для вас і для нас дванадцятого імама, і, можливо, в ці дні «Ашура», в призначений їм час, святий імам з'явиться і врятує світ. Настане час, і грішники покаються...

Мулла сунітів був вражений нечуваним нахабством Сарі-ішана. І раніше він витворяв подібні речі, правда, не так ревно, — щороку в перші дні мухаррема, присвячені пам'яті забитих сунітами синів імама Алі Хусейна та Хасана. Досить було муллі Худойдоду з'явитися на майдані, шиїтський мулла відразу тікав. Але тепер Сарі-ішан, очевидно, тікати не збирався. І мулла Худойдод, тремтячи від гніву, підняв руки до неба і виголосив деренчливим голосом страшні слова:

— О люди! Істинно сатана — друг невірним шиїтам, так нехай же вони, нечестивці, вважають його своїм другом! — смачно сплюнув під ноги Сарі-ішану і щосили заволав: — Хіба не в пеклі житло цих невірних! Бий їх! — І накинувся з кулаками на Сарі-ішана.

Той мужньо зустрів супротивника, схопив його за плечі і з силою відкинув. Мулла Худойдод відлетів під ноги тітоньці Мехрі, яка злякано вигукнула:

— О аллах! Що ж це сьогодні робиться? — і кинулася піднімати муллу.

Почалася бійка. З обох сторін сили були приблизно рівними, і це швидко стомило тих, що билися. А тому досить було з'явитися трьом солдатам із гвардії еміра, котрі проживали в тому ж кварталі, як бійка припинилася. Тим більше, що суніти та шиїти були сусідами, а то й родичами, разом працювали в одних майстернях. Проте Сарі-ішан знову затягнув хриплуватим басом:

— О заблудлі мусульмани! Чому вам не покається і не випросити прощення у повелителя світу імама Алі! Істина в тому, що аллах, звертаючись до Мухаммеда, сказав:

«Якби не ти, я не створив би неба, а якби не Алі, я не створив би тебе!»

Такого суніти, звичайно, не могли стерпіти!

— Правовірні! — заволав мулла Худойдод. — Чого ж ви дивитесь? Невірні над святим писанням знущаються!

Солдат, який стояв неподалік від Сари-ішана, враз ударив його кулаком у обличчя з такою силою, що здоровенний мулла не втримався на ногах. Спалахнула колотнеча. Особливо старався той самий солдат. Він був сусідом мулли Худойдода і домагався руки його дочки.

— Зберегти чистоту віри закликає вас мулла Худойдод! — кричав він, молотячи кулаками по головах та спинах шиїтів.

Із шевської майстерні вже поспішав Чучка з трьома дужими підмайстрами. Огрядний, довгорукий, він урізався в натовп і зчепився з самим Сари-ішаном, але той остудив його запал, вціливши в око чимось важким та твердим. Чучка впав, юрба розбіглася, а над майданом пролунав відчайдушний зойк мулли Худойдода:

— Уби-и-ли! Уби-и-ли! Невірні собаки шиїти вбили нашого покровителя Ходжі Абдукаххара.

Солдати та підмайстри, підхопивши тіло Ходжі Абдукаххара, квапливо потягли його до майстерні. Від трясиння Чучка отямився і жалібно заскиглив, спльовуючи кров. Хотів помацати око, але солдат міцно тримав його за руки.

Весь квартал на певний час притих. Сутеніло. Через отвори в дувалах повалив ідкий кізяковий дим. У родинях готували вечерю. Але в шиїтів неблаганно наближався час «Ашура», час трауру та плачу по вбитих Хасану й Хусейну.

Звичайно шиїти Касагарона завчасно йшли до родичів у іранські квартали, де владою дозволялися всі шиїтські обряди аж до самобичування у дні «шахсей-вахсей». Але цього року кушбегі Астанкул самочинно дозволив провадити «Ашура» по всій Бухарі. Він присягнувся, що Бухара не буде відрізнитися од інших міст Азії, де пам'ять про Хасана та Хусейна відзначалася вже тисячу двісті літ. І шиїти Бухари вирішили показати якнайкраще, хто є справжній мусульманин.

З цієї нагоди аятолла Мешеді, глава шиїтської секти Бухари, зібрав у головній мечеті усіх воезів — наставників — і прочитав їм довгу повчальну проповідь. Його також слухали кушбегі Астанкул та диванбегі мулла Озод.

Закінчуючи проповідь, аятолла Мешеді сказав:

— Правовірні, настане час, і на землі залишаться тільки справжні мусульмани, послідовники імама Алі. Хай буде свідком тому аллах. І першим містом, яке піде цим шляхом у дні «Ашура», буде благословенна Бухара. Сміливіше, друзі! Нас—у цьому підтримає і наша велика батьківщина — Персія.

— Хай буде благословенним аллах! — одностайно підтримали аятоллу Мешеді присутні.

І ось з настанням сутінків шиїти, дорослі й діти, вийшли на вулицю з чорними знаменами. Вони почали стукати в двері будинків, нагадуючи про наступні дні скорботи. У домі Ходжі Абдукаххара того вечора було багато людей: мулла Худойдод, знахар Фарман-табіб, солдат, який хотів породичатися з муллою Худойдодом, вірні господареві підмайстри та його дев'ятнадцятирічний син Навруз, якого всі в махаллі називали байбачою Наврузом.

Ходжі Абдукаххар лежав на шовкових курпачах і мовчки дивився одним оком у стелю. Голова розколювалася від болю. Фарман-табіб сидів біля хворого і розтирав порошок у скляній посудині.

— Це цілющі ліки із місць, на які вказав пророк, за сто п'ятдесят верблужих переходів від священної Бухари, в країні ізраїлів.— Табіб гірко зітхнув.— Ох, як їх мало залишилося.

— Замовкни! — люто обірвав його хворий.— Ти одержиш сповна! Тільки вилікуй мені око.

— Так, так, поверни нашому покровителю дорожнє око,— сказав мулла Худойдод.

— Що таке втрачене око в порівнянні із зневаженою честю мусульманина? — почувся владний, ніби металевий голос, і всі побачили старого, який несподівано з'явився у дверях мехмонхани. Надмірно високий, сухорлявий, він стояв, якось неприродно нахилившись уперед, і опирався на довгу патерицю. Збоку ця людина скидалася на колоду, що зависла над колодізєм, на верхівку якої одягли піняво-білу чалму.

— Істину мовить хранитель ісламу та шаріату вельмишановний верховний казій Бухари Бадреддін,— ележно і в той же час покvapливо промовив мулла Худойдод.

— Честь мусульманина, та ще й такого іменитого, як Ходжі Абдукаххар, дорога всім нам, вона всезагальне надбання,— багатозначно казав далі верховний казій.

— Аякже, аякже,— скоромовкою підтвердив мулла Ху

дойдод і попова рачки до казія, обцілюючи полу його халата.

Верховний казії, не звертаючи уваги на муллу, промовляв:

— Вельмишановний Абдукаххар! Всі, хто вас добре знає, з гнівом і обуренням довідалися про те, як образили вас ці брудні еретики. Їх неодмінно треба покарати. Покарати всіх до одного, починаючи з головного винуватця, з нечестивця Астанкула.

— Та Сари-ішана,— встиг вставити мулла Худойдод.

— За цим ми до вас і прийшли! Необхідно підняти істинних слуг аллаха і вигнати невірних шиїтів із священної Бухари! — казії Бадреддін підкинув патерицю і зачепив стелю.

— Мені потрібне око для того, аби краще бачити кафірів! Усіх переріжу! Задушу в лоні матері! — заволав Ходжі Абдукаххар. Він потягнув до себе знахаря за полу халата, але зразу ж облишив його й схопився за патерицю верховного казія. Всі, хто був у мехмонхані, почали умовляти Чучку не хвилюватися.

Ще не встиг господар заспокоїтись, як почувся стукіт залізного кільця хвіртки, а тоді дитячий голосок:

— Добрі люди, відчиніть, приготуйтеся! «Ашура» йде, «Ашура» йде...

— Опоганюють... наш дім...

Ходжі Абдукаххар зіскочив із постелі. Навруз та один з підмайстрів кинулися до хвіртки і, розчинивши її, побачили худорлявого, хворобливого на вигляд хлопчика в чорному ковпаку з довгою тичкою в руці. Він довірливо простягнув свій ковпак, стукнув тичкою в землю.

— «Ашура» йде, «Ашура» йде...

В будинках шиїтів його частували солодощами, кишмишем, горіхами, але тут, побачивши розгніваних чоловіків, хлопчик злякався, голос йому відмовив.

— Дні поминання святого мученика... — прошепотів він і кинувся тікати, але, зачепившись за тичку, впав.

Навруз та підмайстри били його кулаками, потім під руку Наврузу потрапив уламок тички, і він люто вдарив дитину по голові.

Тіло хлопчика викинули на вулицю, під ноги таким же дітям у чорних ковпаках. Вони покидали тички, обвішані дзвіночками, і з плачем повтікали.

Незабаром перед домом Ходжі Абдукаххара зібралась

юрба. Тут були і шиїти і сунїти. Всі мовчки дивилися, як побивається мати над тілом дитини. Вона була без волосяної накидки. Вчепившись у розпатлані сиві коси, несамовито голосила:

— Ой люди... не пускала я його, але Сари-ішан змусив! Аллах, якщо ти є на небі, покарай його чорну душу.

Бібі-табібі Кулчепаз... «Пані лікар і пекар»,— так називали у кварталі Касагарон цю жінку. Вона і перепічки випікала, і знахарством займалася. Залишившись у дитинстві сиротою, зазнала багато горя на своєму віку. Вийшла заміж за бідняка сунїта Кулдаша і давно вже не виконувала шиїтських обрядів. І діти її дружили з дітьми сунїтів...

— Де ти, вбивця, Сари-ішан?! — закричала жінка. — Очі мої тебе не бачать! Руки не дістають.

Тітонька Мехрі нахилилася до неї, обняла за плечі.

— Заспокойся, сестро, Аллах всемогутній... А твоєму хлопчику вже нічим не допоможеш.

Тітоньку Мехрі поважали у кварталі за суворість та справедливість. Лише високий дувал розділяв будинки Бібі та тітоньки Мехрі. Вони жили дружно, по-сусідському. Чоловіки обох сімей та ще кілька гончарів поїхали до Кагана по глину, отож тітонька Мехрі була на той момент найближчою людиною для Бібі і переживала її горе разом з нею.

Бібі вже не кричала, а сиділа, мовчки розхитуючись над тілом. Тітонька Мехрі сказала чоловікам, аби занесли тіло хлопчика в будинок, а жінкам, щоб відвели Бібі. З десяток безформних фігур у паранджах обступили Бібі.

Вилізши на тандир, з-за дувалу визирала дочка Абдукаххара, худеньке струнке дівчатко в червоному квітчастому платті. Вона неодмінно вибігла б на вулицю, але їй уже виповнилося десять років, а тому з'являтися на людях без паранджі вона не мала права. Але як не хотілося їй одягати!

— Гульсара! — злякано покликала мати. — Дочко! Здаєть негайно! Ці брудні шиїти...

Засмучена Гульсара скотилася з тандира.

РІЗАНИНА

Тієї ночі, як і в наступні, в місті було тихо. Сторож Касагарона Расул-ака зачинив квартальні ворота і голосно стукав дерев'яним калаталом. Цей стукіт був для касагаронців звичним, він заспокоював. А дев'ятого мухаррема в кварталі з'явилися незнайомі дервіші. Расул-дарвоз не хотів пропускати їх через ворота.

— Не гніви, старий, аллаха та воїнів його, — люто попередив один із дервішів.

Другий штовхнув його патерицею в груди.

— Геть, старе луб'я.

— Не чіпайте його, — сказав високий, з голубими очима дервіш. Він, певно, був старшим. — Скажи, старий, де дім шановного Ходжі Абдукахара?

Не встигли піти дервіші, як із Кагана повернулися гончарі, пригнали з десяток важко навантажених верблюдів. А із Карші з проханням дехкан щойно дістався до Бухари на своєму стомленому ослику Арслан і також наближався до воріт Касагарона.

Расул-дарвоз розповів їм про ті страшні події, які відбулися в Касагароні.

— Так, невеселу історію ви нам повідомили, Расул-ака, — замислено промовив Арслан. — І в Карші, звідки я приїхав, теж багато біди. В який його бік їхати, де щастя шукати? — Сказавши ці слова, Арслан зіщулювся. — Щось мене почало морозити.

— Це, синку, погана погода. Бачиш, сипле памороззю, та й вітер завиває, наче голодний шакал, — намагався відбутись жартом квартальний сторож, кутаючись в подертий куценький халатик.

— Расул-дарвоз, запам'ятайте, погані погоди не буває — буває поганий одяг у бідняка.

Всі голосно засміялися. Расул-дарвоз дружелюбно поляскав Арслана по плечу.

— Хоча ти й молодий, синку, а слова говориш мудрі.

— Ні, чому ж, правовірні? Наймудріші слова в нашому кварталі завжди говорить мулла Худойдод. — І Арслан показав рукою в бік провулка, звідки з'явився мулла Худойдод у супроводі Ходжі Абдукахара та дервішів.

Мулла йшов з виглядом мученика, спираючись на велику

патерицю і зігнувшись у три погібелі. Зрозумівши, що мова йде про нього, він загрозово потрусив патерицею в повітрі і закричав:

— Цей чоловік вигадав на аллаха брехню! Він підсланий з неба нечестивим! У ньому живе шайтан!

— Почалося,— важко зітхнув Арслан і сумно подивився кудись удалечінь.

Расул-дарвоз вибіг назустріч муллі і низько вклонився, намагаючись зобразити покору та благочестя.

— О, бачить аллах, якщо хтось зробив хоч на вагу палинки зла нашому вельмишановному муллі Худойдоду! — Расул-дарвоз майже кричав, намагаючись, аби його всі почули.

Мулла Худойдод трохи полагіднішав і вже спокійнішим голосом промовив:

— О ви, котрі увірували! Не беріть невірних друзями замість віруючих. Моліться — і ви будете в раю.

— Далеко, мулла Худойдод, дуже далеко те, що ви обіцяєте,— знущальним тоном промовив Арслан.

— Чого ж ти хочеш, безбожнику безсоромний! — бризкаючи слиною, знову заволав мулла, піднявши догори руки з патерицею.

— Тільки того, чого хоче аллах,— спокійно відповів Арслан.

— Так? — мулла опустив руки.— Ти брешеш, безбожнику.

Помовчавши, несподівано затягнув своїм єлейним деренчливим голосом:

— О мій народе! Поклоняйтеся аллаху, немає у вас іншого божества, крім аллаха. Амінь! — він провів рукою по обличчю.

Мулла Худойдод вийшов через ворота на міську вулицю. Він крокував попереду свого почту, знову уподібнившись мученику, і, дивлячись на нього, кожен міг сказати: ось людина, яка не жаліє себе, викорінюючи в людях зло. Дервіші відверталися, плювали собі під ноги та робили руками магичні жести, які очищали їх від скверни.

— Коли Худойдод та Ходжі Абдукаххар разом, то слід чекати якої-небудь підлості,— замислено мовив сторож.

— Смерть кафірам! Смерть нечестивим! — ніби на підтвердження його слів злісно вигукували дервіші.

— Ну й діла у вас тут кояться, ака! — сказав Арслан.

Але минув час — і знову на вулицях Бухари з'явилися люди з чорними знаменами, одягнуті в усе чорне. В кварта-

лі Касагарон четверо молодих дужих шиїтів йшли попереду юрби, піднявши на витягнутих руках носилки з опудалом замученого імама. Слідом за ними маленький хлопчик вів рябого коня, вчепившись в уздечку обома руками. Попона на коні була закривавлена і втикана стрілами.

Всі в кварталі знали, що цей кінь належить муллі Озоду. Сам він крокував з поважним виглядом попереду шиїтів, пліч-о-пліч з муллою Сари-ішаном.

— Буде сьогодні пролита кров, — сказав Расул-дарвоз, побачивши цю процесію.

— Може, людей підняти? Потрібно ж їх зупинити! — збуджено говорив Арслан сусідам, що дивилися на процесію.

— Нічого ти не вдієш, синку, — Расул-дарвоз похитав головою. — Їх вже не зупинити... Ані Сари-ішана з товстуним Озодом, ані муллу Худойдода з Ходжі Абдукаххаром-Чучкою... Коли аллах не хоче їх зупинити, значить, так тому й бути...

— А емір? — вигукнув Арслан. — Він же не захоче, щоб пролилася кров?

— Ой синку! Тепер емір наш — кушбегі Астанкул, а в нього очі заплили жиром, душа зачерствіла, а розум згас.

Тим часом шиїти Касагарона виходили із кварталу і вливалися в могутню процесію, що розпочиналася в іранських кварталах. Люди били себе кулаками в груди, розпалюючись криками: «О аллах!», «О Хусейн!». Найфанатичніші рвали на собі одяг та лупцювали себе по спині залізними ланцюгами.

За процесією йшли суніти, теж поступово розпалюючись.

— Салам алейкум, сусіди!

— Мир вам, добрі люди!

— Нечуване блюзнірство!

— Що затіяли невірні?!

— Зрадники аллаха!

Натовп роззяв збільшувався. Із різних кварталів поспішали багаті і бідні, гончарі, мідники, водоноси, торговці та базарний люд.

— Емір продався невірним! — заверещав обірваний дервіш. — Смерть осквернителю віри!

Юрба його не підтримала і відтрутила на узбіччя.

— Розкаркався!

— Самого на палю!

Старезний, мов трухлявий пенъ, дідуган підняв догори руки.

— О аллах! Що ж це діється на білому світі?

— Кушбегі Астанкул не дає нам дихати, — сказав паван-водонос, підперезаний замість паска волосяною мотушкою.

— Правовірні! — закричав хтось із юрби. — Запитаємо еміра! Доки ми терпітимемо знушення Астанкула!

— На майдан! До еміра! — ніби шквал, пролунало над натовпом.

Люди, немов кипляча, розжарена магма, ринули до Регістану. Шиїти продовжували самокатування.

— Що з Хусейном? — вигукував хтось голосно.

— Убитий! — відповів могутній хор процесії.

В другому кінці колони чулося:

— Порох на нашу голову!

Знову й знов лунали вигуки:

— Імам — наш помічник!

— Хусейн — наш вождь!

— В Кербелі був замучений!

— Отже, порох на нашу голову!

— Ах, Хусейн! Вах, Хусейн, — скандували шиїти хором.

Несподівано сотні розлючених людей накинулися одне на одного. Мулла Худойдод, одноокий Ходжі та купка дервішів — вогнище ненависті в одному таборі, мулла Озод та Сарі-ішан — в другому. Люди, лементуючи, тягали одне одного за волосся, рвали халати, били ногами знесилених. Першою жертвою виявився хирлявий дервіш. Його смерть додала люті сунітам. Піднявши над головами його закривавлене тіло, вони з криками знову кинулися на шиїтів.

— Аллах бачить! — верещав мулла Худойдод, простягаючи руки до неба.

— Смерть невірним!

— Найгірший серед тварюк.

— Всі вони будуть убиті!

— Земля здригнеться.

І Бухара здригнулася. Над містом зависла важка смердюча хмара пилу, немовби пролетів небаченої сили смерч. У різних частинах міста з гуркотом і тріском розбивали ворота, дзвеніло бите скло, гриміли удари дрючків та кетменів. У темряві, ніби блискавиці, миготіли леца ножів та турецьких шабель. То тут, то там люди падали мертвими.

Ходжі Абдукаххар, весь закривавлений, з перекошеним від ненависті ротом, несамовито гасав від дому до дому в супроводі підмайстрів та дервішів. Він уперто шукав свого кривдника — муллу шиїтів Сари-ішана. В одному дворі переляканий господар ніяк не хотів відчиняти хвіртку, тоді Абдукаххар звелів огрядному підмайстрові перелізти через дувал. Але не встиг той зіскочити з дуvalu, як його вперіщили дрючком. Підмайстер закричав від болю, але все-таки кинувся до хвіртки і відчинив засув. Оскаженілий Чучка схопив хазяїна за бороду і полоснув його ножем по горлу. Тіло повалилося на землю.

— Розшукайте мені Сари-ішана хоч під землею! Негайно! — бризкаючи слиною, волав Абдукаххар.

Не знайшовши мулли шиїтів у цьому домі, Чучка зі своїми людьми, викрикуючи лайку та погрози, кинулися до інших будинків персів.

Біля одного з дворів кілька міцних чоловіків та підлітків вчинили людям Абдукаххара опір. У них були кремінні рушниці, з яких вони почали безладну стрілянину, нікого не підпускаючи до себе. Зрозумівши, що в цей двір так просто не потрапити, Абдукаххар звелів одному з підмайстрів побігти до майстерні по гас та клоччя.

Через кілька хвилин в обложений двір з різних боків полетіли вогненні клубки. Спочатку загорівся сарай, на даху якого знаходилася копиця ячної соломи, а потім — і жіноча половина будинку. Ще мить — і вогонь перекинувся на мехмонхану. Язика полум'я загнали людей в дальню половину будинку, а коли пожежа охопила всю будівлю, вони вибігли на вулицю. Це були перси — чоловіки, жінки та діти. Але Сари-ішана серед них не було.

Вбивати цих людей Чучка не став, лише зігнав їх в одну купку та не дозволив гасити пожежу. Не допомогли умовляння тітоньки Мехрі, яка прибігла сюди й просила Абдукаххара зглянутися над беззахисними людьми.

— Геть, стара, не лізь у чоловічі справи, — грубо відштовхнув він тітоньку Мехрі.

Сюди ж поспішав, збуджено розмахуючи палицею, мулла Худойод. Підбігши до Абдукаххара, він звівся навшпиньки в свої м'яких ічігах і прокричав на вухо Чучці:

— Казій Бадреддін усіх правовірних збирає на майдані біля мінарета Калян! Усі туди!

Мулла кинувся до квартальних воріт. Люди, штовхаючись, побігли за ним.

Пробігаючи повз дім мулли Озода, Чучка помітив, як

хтось дереться по старій розлогій шовковиці, намагаючись захватитися на балахані диванбегі... «Сари-ішан!» — майнула думка.

— Агов, люди! Ось він! — люто заволав Абдукаххар і, вихопивши у одного із дервішів важку самшитову палицю, пошпурив нею в чоловіка.

Справді, це був Сари-ішан. Незважаючи на свою огрядність, він продовжував видиратися на дерево з юнацькою спритністю.

— Не втечеш, сину сатани! — заверещав мулла Худойдод, який не менше від Чучки ненавидів муллу шиїтів, і шпурнув шматком глини в Сари-ішана. В муллу шиїтів полетіло каміння, дрючки, а хтось кинув у нього глиняний глечик, та так вцілів, що Сари-ішан не втримався, зірвався вниз під ноги розлюченій юрбі.

Чучка зразу притис коліном свою жертву, вчепившись у його пишну бороду. Якусь мить свердлив змертвіле обличчя хижим поглядом єдиного ока. Потім голосно зойкнув і могутнім ударом палаша відрубав ішану голову.

Люди, лунко тупаючи в нічній тиші, бігли на майдан до мінарета Калян. В різних кінцях міста було чути гикання чоловіків, плач дітей та несамовиті зойки жінок, все змішалось в один багатоголосий стогін. То тут, то там займалися пожежі, які, не згаснувши в одному місці, спалахували в іншому. Ніч ніяк не могла прийти в Бухару — заважали заграви пожеж.

Уранці в різних сім'ях виставили вбитих на всезагальний огляд, знову плакали жінки та діти. Багато покійників з'явилося в Касагароні, серед них — Сари-ішан, один із дервішів та чоловік Бібі, гончар Кулдаш. Бібі вже не плакала і не голосила, сиділа, розхитуючись, і просила аллаха, щоб він з'єднав душі батька та сина, хоч вони й були різної віри.

Мулла Худойдод та Ходжі Абдукаххар, перемінивши закривавлений одяг на чистий, готувалися до обряду поховання. Бідняки Касагарона, поклавши на плечі кетмені та заступи, вирушили готувати останній притулок для померлих в ім'я аллаха.

УТИХОМИРЕННЯ

Трупи до кладовищ несли вервечкою. Вбитих було понад тисячу. Такого місто давно не бачило. Горя вистачало всім. І ніхто не знав, що буде завтра, чи не повториться вчорашній кошмар. Нервове напруження не спадало, воно відбивалося в насторожених поглядах людей, у їхніх стиснутих устах, в застиглих обличчях.

Увечері після похорону з дому в дім, з кварталу в квартал повзла чутка: завтра емір говоритиме з народом. Розповідали, що емір сидить у себе в палаці зажурений, заливається сльозами і збирається разом із правовірними Бухари відслужити останній молебень по померлих. Правда, були й інші чутки: мовляв, емір злякався, покинув Бухару і з загоном заховався в Кермені, в своїй постійній резиденції.

Уранці юрби бухарців повалили до Арку, і невдовзі там ніде було впасти навіть кісточці урюка. А тут нова чутка: із Карші їде спадкоємець Мір Алім, щоб покарати нечестивця Астанкула.

І справді, Мір Алім уже наближався до Каршінських воріт. Ще вчора, верст за сорок від Бухари, його зустрів топчібаші, начальник артилерії військ еміра, з великим почтом вбраних у строкаті халати раїсів, ішанів, візирів та всякої вельможної челяді. Загін військових, одягнених на кшталт терського козацького війська, побачивши спадкоємця, спішився і вишикувався для зустрічі «на караул». Зрозуміло, що солдати емірської гвардії не так чітко і злагоджено вітали його, як це робили на майдані біля палацу в Петербурзі (Мір Алім приймав присягу офіцера царської армії, йому було надано височайшим указом звання полковника та придворне звання флігель-ад'юдант). Проте зараз йому було приємно. Він відчув силу емірської влади. Принц бадьорим кроком обійшов стрій і, різко піднісши до скроні долоню, привітав солдат. Шеренги хитнулися, щось вигукнули, Мір Алім занурив пухкі пальці в пишну бороду, яка лежала поверх халата — це був жест задоволення.

Після зустрічі біля Караул-Базару в Бухарі вже рухалася могутня парадна процесія, що супроводжувала майбутнього еміра. В такому вигляді і в'їхали через Каршін-

ські ворота в Бухару, яка гула, немов розтривожений вулик. Рух відразу ж уповільнився, парадності зменшилося: довелося пробиватися через юрби простого люду — міщан, селян, кочівників. І так протягом всього шляху до палацової площі.

Вулиці були вузькі, криві, то піднімалися вгору, то збігали вниз. Дороги в Бухарі ніхто ніколи не мостив. Вони, ніби зранене нагайкою тіло, були посмуговані колесами гарб, збиті копитами ослів та коней. Мінарети, мечеті, криті торговельні ряди — з висоти пташиного польоту місто було схоже на бджолині соти, якими повільно, немов бджолина матка, рухався Мір-Алім зі своїм почтом.

Перед тим як в'їхати у центральну частину Бухари, він зійшов з коня біля Ак-мечеті, щоб здійснити молебень, — це було правилом кожного подорожного, не було винятку і для вельможних осіб. Слідом за спадкоємцем до храму божого ввійшов увесь величезний почет.

Худорлявий імам із хитруватими очима повернувся в бік міхраба й швидко прочитав одну й ту саму подорожню молитву тричі. Потім звернувся до спадкоємця, високо здійнявши руки:

— О великий принц, котрий виводить вранішню зорю, а вночі виводить для нас зірки, щоб ми, заблудлі, знаходили по них шлях у п'їтьмі!..

Далі імам упав на коліна, підповз до Мір-Аліма і поцілував полу його халата. Мір-Алім не без цікавості спостерігав за ним.

— Сам аллах прислав нам найсвятішого принца, щоб розсудити нас, — урочисто вів далі імам, залишаючись на колінах, — та щоб покарати винних за гріховні діяння!..

Мір-Алім подав знак наближенням, імама підняли попід руки.

— Знамення аллаха падає на найсвітлішого принца в цій мечеті! — ще з більшим піднесенням казав імам. — Він волею всевишнього, подібно до величного ясновельможного еміра Мухаммеда Шейбані, прибув до священної Бухари, аби відновити благочестя та порядок. Люди Бухари пам'ятають, як це було. «Мудрість Шейбані не знала меж, рука його була міцною, воля непохитною...» Коли він підійшов до Бухари зі своїм загоном, то не став розбивати мури та руйнувати місто, а звелів передати бухарцям: чи знайдеться серед них така людина, яка правильно відповість на його питання: «Хто привів його на їхні голови?» Аксакали попросили для роздумів сорок днів, але так і не

змогли нічого придумати. Нарешті знайшовся в одному мактабі хлопчина, який зголосився дати відповідь на питання ясновельможного. І через те, що термін закінчувався, а поважнішого відповідача не знайшли, то вирішили послати до Шейбани його. Хлопчик попросив, аби йому дали верблюда та великого білого цапа. Коли ясновельможний побачив хлопчиська перед собою, то розсердився: «Невже в них не знайшлося білобородих дідів, що вони прислали дитину?» Хлопчик відповів: «Коли вам потрібний хтось вищий на зріст, то ось верблюд, а коли вам потрібний білобородий — ось цап. Коли вам потрібна відповідь, то відповім я. Хто привів вас на наші голови? Вас привели наші погані вчинки». Шейбани здивувала мудрість хлопчика, і він призначив його своїм візиром.

Імам розповів цю історію. Спочатку спадкоємцеві лестило, що його ім'я пов'язують з ім'ям славетного полководця. Наприкінці історії настрої Мір Аліма помітно зіпсувався. Йому не сподобалося, що великому полководцеві підсунули верблюда та цапа, — схоже на глузування!

— Цапова твоя борода! — скипів спадкоємець. — Всипати б йому нагаїв, та обстановка не та.

— Невірні шіїти! — закричали за стінами мечеті.

— Смерть Астанкулу-у!..

— Смерть невірним! — залунало в Бухарі.

Мір Алім квапливо сів на коня, і кавалькада без будь-яких пригод дісталася до великого майдану перед мавзолеєм Халід-ад-діна Діmunі, де юрби бухарців були особливо щільними.

— Ідуть! Ідуть! — кричав простий люд.

— Пошт! Пошт! — лементували еолдати та міршаби.

На майдан збіглися люди із різних кварталів, серед них були й касагаронці. До Арслана причепилися хлопчачи Очіл та Тахір, які працювали підмайстрами в гончара Закірджана. Арслан тишком-нишком погодився їх взяти. А тепер каявся. Юрба ледь не зім'яла почет спадкоємця, і Мір Алім перший вдався до камчі. Тахір, тільки-но побачив зовсім близько спадкоємця, поліз до нього, щоб поцілувати полу його халата. Мір Алім вирішив, що виліцуватий обірванець хоче схопити його за стремено, і вдарив навідріг. Тахір закрити лице руками. Його одразу повалили і зім'яли люди, які втікали від ударів нагаїв та прикладів конвою.

На Регістані Мір Аліма зустрів багатотисячний натовп, схожий на багатоголову істоту, що важко дихала. Мір Алім

збентежено натягнув поводи коню, змусивши його тупцяти на одному місці. Оповідник верескливим голосом кричав у латунну, схожу на газову ліжку, трубу:

— Пошт, пошт, дорогу сонцеподібному!

Натовп глухо гув, не розуміючи, що від нього хочуть. Мір Аліму стало моторошно. Вперше в житті він побачив таку велику кількість людей, якими неможливо було керувати. Вони були у подертих або латаних халатах, безліч їхніх палаючих очей палахкотіли, роти були широко роззявлені. Майнула панічна думка: ось кинуться на нього, розтопчуть разом з почтом та солдатами. Тепер загін «терців» здався йому жменькою піску серед могутніх барханів.

До першого оповісника приєднався другий, потім третій, незабаром їх стало п'ять.

— Пошт, пошт! — разом заревли латунні труби. — Дорогу сонцеподібному!

Люди раптом один за одним стали падати на коліна, ніби за велінням чарівної палички факіра. Ланцюгова реакція розповсюджувалася з дивовижною швидкістю, і незабаром увесь величезний майдан став тихшим і цижчим — багатотисячна юрба стояла на колінах.

Мір Алім отямився і погнав коня легкою риссю навпростець до Арку.

Деякі сміливі гукали вслід спадкоємцеві та почту:

— Геть кровопивцю Астанкула!

— Смерть кафіру!

— Витрусити із нього наші таньга!

— Геть його прихвоснів, смерть їм!..

А коли Мір Алім в'їжджав під склепіння Арку, то почув єдиний вигук в його честь.

— Хвала нашому сонцеподібному принцеві Мір Аліму, покровителю мусульман! — це був старечий деренчливий голос мулли Худойдода.

Мір Алім відшукав поглядом його миршаву фігуру серед натовпу людей, які стояли навколішки або лежали долілиць. Мулла йому не сподобався, і по його обличчю промайнуло невдоволення.

Мір Алім з прибічниками вийшов на балкон у фортечній стіні, звідки звичайно еміри дивилися на страту, і через глашатая звернувся до народу. Він намагався заспокоїти правовірних жителів Бухари обіцянкою негайно заарештувати кафіра кушбегі та покарати всіх винних у безпорядках. Але юрба не розходилася. Окремі голоси вимагали,

аби до них вийшов сам емір. Тоді спадкоємець оголосив, що емір хворий. Та все-таки лемент не вщухав ще довго. Лише з настанням темноти натовп почав розтікатися по своїх кварталах.

Розділ десятий

У ПАЛАЦІ

Виступивши перед народом, Мір Алім негайно рушив у свої покої. Йому дошкуляло відчуття якоїсь незрозумілої роздвоєності: по-перше — невдоволення та жаль, адже йому довелося бути козлом відпущення для юрби. По-друге, не минало відчуття страху. Нехай юрба і не розчавила його фізично, та вона розчавила його морально! Принаймні викликала страх, який не полишав його навіть тут, серед неприступних стін Арку, що сягали висоти двадцяти сажнів!

Мір Алім наказав приготувати йому теплу ванну, роздягнувся і закурив кальян. Потім велів нікого до нього не пускати, дозволивши потурбувати тільки тоді, коли його покличе емір. Полежавши певний час на м'якій софі, застеленій килимами, він раптом скочив, гучно ляснув у долоні і наказав юзбаші-охоронцю, який прибіг на сигнал:

— Поклич негайно Юсуфа-ходіма!

— Слухаюсь, повелителю, — молодий стрункий юзбаші низько вклонився і задкуючи вислизнув із зали.

Вийшовши від Мір Аліма, юзбаші через внутрішній дворик побіг до літнього саду, де містилася жіноча половина палацу. Там знаходились і гареми еміра та спадкоємця.

Залишившись на самоті, Мір Алім нервово походжав по м'якому туркменському килиму, заклавши руки за спину.

Зала була опоряджена наполовину по-європейському, наполовину по-східному. Світло-рожева тканина покривала стіни від стелі до підлоги. Колони та масивна дерев'яна стеля були розмальовані вигадливим бухарським орнаментом. Уздовж стін приліпилися канделябри з підсвічниками. Незважаючи на це, в центрі зали висіла розкішна кришталева люстра з електричними лампочками, яку привезли з Парижа. В одній частині зали — канапа, два м'яких

крісла, різьблений столик на лев'ячих ніжках, камін, а в другій — м'які курпачі, подушки, паласи.

Мір Алім зупинився, замислився. І раптом чітко, ніби нещодавно на майдані, почув гул, який накочувався хвилями, вигуки та зойки. Зрозумівши, що з ним коїться щось непевне, Мір Алім злякано залементував:

— Геть! Геть! Згинь, нечистий, згинь, шайтан! — упав навколішки, став благати: — О аллах, ти знаєш, чиє місце в раю, чиє — в пеклі! Не дай мені загинути, змилуйся, змилуйся...

Немов у нападі чорної немочі, покотився по підлозі, тоді з криком кинувся до дверей.

— Агов, хто там є?! Слуги! Негайно сюди! Сюди!

Лице його розчервонілось, борода розкошлалася. Хакім-махрам, який чергував біля дверей у другій кімнаті, вскочив до зали першим, але нерішуче зупинився, вигукнувши:

— Ой-є!

Що робити далі, махрам не знав, а тому склав руки на грудях, уклонився, не наважуючись підвести очей.

— Чого мовчиш? Язик твій заляк?! — заволав роздратовано Мір Алім. Людська раболіпність завжди впливала на нього заспокійливо, і він уже тихіше мовив: — Поклич Суфі-звіздара.

Суфі-ібн-Зейд, звіздар і астролог, прийшов млявий, заспаний, бо щойно встав з постелі. Він недавно прибув з Афганістану і поступив на службу до еміра.

Взагалі в середу його ніхто не турбував, днем ворожіння була п'ятниця, а тому, наївшись на емірській кухні плову, він ліг спати раніше, ніж завжди. Проте, коли зайшов до зали, його сон миттю розвіявся. Великі банькати очі звіздара забігали. Суфі добре знав, що треба робити, коли спадкоємець розгніваний. Велике черево заважало вклонитися нижче, а тому він напівприсів і забурмотів:

— О найвеличніший із принців! Найсвітліший Мір Алімхан! Хай продовжить на віки аллах царство його, а він, син пресвітлого еміра — Абдулахадхана, хай буде осяяний його шлях блиском сонця... — Суфі краєм ока зиркнув на Мір Аліма і зрозумів, що зараз якнайменше потрібно говорити про його батька.

— О наймогутніший войовник за віру, слава емірів, кращий між рівними, найсправедливіший серед справедливих, наймудріший серед мудрих!

— Годі! — урвав його Мір Алім. — Видно, шайтан тебе навчив словоблудству.

Суфі докірливо подивився на нього і підніс пухлі руки вгору, від чого широкі рукави халата сповзли мало не до плечей.

— Коли їжа твоя чесна й дозволена, коли думки добропристойні, то жодна твоя молитва і жодна думка не будуть відкинуті господом всевишнім, а будуть прийняті...

— Гаразд, гаразд, я бачу, що ти благочестивий, — Мір Алім з прикрістю відмахнувся від Суфі. — Подивись, про що говорить моє сузір'я.

Суфі-ібн-Зейд страдницьки опустив очі.

— Неможливо сьогодні читати на небі та роздивлятися сузір'я Хулькара... Аллах розгніваний, адже в Бухарі спаплюжено віру...

— Це тебе не обходить! Ми повеліваємо не віщувати, а пророкувати. Ну! — Мір Алім спалахнув. — Починай!

Суфі-ібн-Зейд зрозумів, що перестарався. Але на нього напала незрозуміла непокірливість, яку він уже не міг здолати.

— Всевишньому богові відома суть, — промовив він тремтячим голосом, — але його не можна змусити відкрити її...

Мір Алім зіскочив з канапи і вліпив звідарю ляпаса.

— Де голодний собака знаходить м'ясо, там він його і їсть, — спалахнув Мір Алім.

Суфі миттю опинився біля вузького, немов бійниці, вікна, з якого було видно частину нічного неба. Квапливо витяг з-за пояса халата сувій, на якому були майстерно намальовані знаки Зодіаку. Повернувшись обличчям до неба, він став казати урочисто, ледь загадково:

— О великий принце! Зірка Хулькар, яка здатна сяяти і в блиску сонячного проміння, повідомляє нам, незважаючи на те, що небосхил оповитий хмарами, про те, що люди світу жадають бачити твоє благословенне лице. Подібно до Місяця, що ховається в тіні Землі під час місячного затемнення, всі еміри священної Бухари будуть затьмарені принцем Мір Алімханом. Коли затемнення відбудеться раніше визначеного строку, то загинуть зародки в утробі матері і розпочнеться війна, а коли пізніше — загинуть квіти й плоди, почнеться голод та мор. Але якщо сонце повертається, не досягнувши сузір'я Козерога, то воно несе загибель західним та південним країнам. Коли воно повертається, не досягнувши сузір'я Рака, то згубно впливає на північ і схід. Повертаючись після досягнення точки земного сонцестояння, воно приносить безпеку, тоді природа та

люди розвиваються за своїми законами. Про це говорить сузір'я та зірка Хулькар. Вони вам, найсвітліший принце, сприяють...

Суфі-ібн-Зейд знесилено опустил руки, замовк. Мір Алім звелів покликати дворецького, а коли той з'явився, наказав вручити Суфі-ібн-Зейду їм золотих тілля із скарбниці спадкоємця та літній халат.

У Мір Аліма відлягло від серця. Коли всі пішли, він звелів покликати топчібаші.

— Хай буде славен аллах та наслідний принц Мір Алім! — почав той з порогу.

— Як вони там? — Мір Алім якось невизначено кивнув головою, але топчібаші зрозумів: йдеться про натовп на Регістані.

— Розходяться...

— Гаразд, іди.

Мір Алім упав на канапу. Тепер він знає, що робити! Він наведе лад у Бухарі! Прожене всіх персів, знищить джадідів... Саме знищить! Ніякої гри в демократію.

Він не почув, як зайшов і зупинився в отворі дверей Юсуф-ходім. Мір Алім відчув його запах — той завжди пахтів всіма ароматами гарему.

— А, ти тут...

Юсуф-товстун, довгов'язий, капловухий, безшумно наблизився до канапи, впав навколішки і ледве чутно промовив єдине слово, яке було і запитанням і відповіддю:

— Повелителю...

— Хай сьогодні до нас в опочивальню увійде Зулейха, — Мір Алім махнув рукою, і Юсуф-ходім знову безшумно зник.

Спадкоємець замовив вечерю і прийняв ванну. Минуло чотири години, як він приїхав, а емір все ще не запрошував його до себе. Мір Алім нервував. В палаці не було звичаю турбувати еміра. Залишалося тільки чекати. Але принц не витримав.

— Годі! — він вибіг із зали, гукнувши комусь: — В спальню, в спальню!

З'явилася і зникла тінь — Юсуф-ходім. Потім знову з'явилася, ведучи за собою закутану в рожеве покривало високу струнку жінку. Двері спочивальні зачинились, але в цей момент прибіг охоронець — юзбаші.

— Найсвітліший! — вклонився він дверям. — Вас чекає до себе повелитель.

Мір Алім у відповідь щось роздратовано пробурмотів.

За кілька хвилин він входив до просторої кімнати з високою розцяцькованою стелею. Емір Абдулахад сидів у великому європейському кріслі. Мір Алім зігнувся в поклони, притиснувши руки до серця. В такій позі стояв доти, поки емір недбалим жестом руки не показав йому на стілець.

— Сідай.

Присутні в залі люди одразу вийшли. Залишилися батько та син.

Абдулахад сидів мовчки, напівзаплющивши очі і тихо посопуючи. Йому зовсім не хотілося розмовляти з сином, відповідати перед ним за подію, що сталася. Немає у ханстві людини, перед якою він повинен звітувати. Хоча в глибині душі Абдулахад визнавав свою провину в тому, що трапилося. Адже саме він призначив на посаду кушбегі підлабузника, розтратника, розпусника, віддав у його жадібні руки всю владу в державі, а сам усунувся від усіх справ — військових, політичних, державних...

— Ми пустили кров невірним, — нарешті промовив він. — Все це з волі аллаха.

— Аллах всемогутній, — стримано відповів Мір Алім.

Він уважно дивився на батька, ніби вперше побачив його. Знав, що батько надміру полюбляє втіхи. Багато п'є, курить кальян.

Мір Алім не засуджував еміра, це йому й на думку не спадало. Роздивляючись батька, він раптом зрозумів, що таке життя погубило його. Хоча фігура еміра була показна, але в ній відчувався брак волі. Велике обличчя його набуло землистого відтінку. Під очима набрякли мішки, ніс посинів, велика густа борода вкрилася старечею памороззю.

— Ми не хотіли виходити на балкон до цього бидла... А тому послали по вас. Ви спадкоємець престолу. — Абдулахад важко, шумно зітхнув.

Мір Алім подумав, що батько все-таки переживає через усе, що трапилося, і йому стало трохи шкода його.

— Батьку, — ласкаво промовив Мір Алім, і сам здивувався, бо давно вже не називав його так, — я обіцяв народу...

Емір нетерпляче махнув рукою.

— Ми ще до вашої обіцянки зведіли вкинути Астанкула до зіндану. Ми запропонували виконувати обов'язки кушбегі Ахмадхану. Але цей мерзотник, овечий син, злякався і відмовився:

Мір Алім хотів ще щось сказати, але Абдулахад знову махнув рукою і змусив його замовкнути.

— Ми вже розпорядилися викликати сюди беків Шахрисабза та Чарджуя. Хто з них першим прибуде, той і буде кушбегі. Спадкоємець теж може задишитися в Бухарі... — емір ще раз мляво поворушив рукою, давши знак, що аудієнція закінчена.

Розділ одинадцятий

У В'ЯЗНИЦІ

Настрій Арслана був препоганий, і не тільки тому, що він раптом опинився в емірській тюрмі. Зараз його понад усе хвилювала доля Тахіра, сина тітоньки Бібі-табібі Кулчепаз. Арслан пам'ятав, як кинувся до Тахірджана, як намагався пробитися крізь стрій нукерів, як розкидав людей, що стояли на його шляху. Він схопився за стремено — чийсь кінь мало не наїхав на хлопчика, котрий лежав на землі. Кінь захрипів, відсахнувшись убік, а той, який сидів у сідлі, гепнувся на землю, немов лантух з вівсом. На Арслана з лайкою накинулися нукери, збили з ніг. Останнє, що він запам'ятав, був приклад гвинтівки, занесений над ним, та оскаженіле обличчя. Не відчував, як його зв'язали, як укинули до в'язниці. Свідомість повернулася з відчуттям болю: двоє здоровенних міршабів-поліцаїв вивертали йому ноги, заштовхуючи їх у дерев'яні колоди.

— Ва-вай, такі великі ноги, — пискляво здивувався один.

— Гей, швидко просовуй свої ножиська! — хрипко командував другий.

Довге, ніби кишка, приміщення, замість вікна в стіні — овальна дірка, через яку проходило денне світло. Попід стінами — вкопані в землю колоди, в яких продовбані заглибини для ніг арештантів. Тюрма...

Сутеніло. По небу пливли хмари. Крізь отвір у стіні просочувалася волога.

Хтось поклав руку на плече Арслана.

— Як ти себе почуваш, друже?

Арслан хотів повернути голову, але це було важко: заважали двопудові ланцюги на шії. На таких ланцюгах тримали емірських слонів, яких Арслан не раз бачив на майдані Регістан.

Сусід по колоді допоміг Арсланові сісти. Ланцюги боляче тисли на рану. Арслан застогнав.

— Дайте йому ковток води,— звернувся добросердний сусід до тюремника.

— Не дозволено,— відповів хрипкий голос.

— Аллах покарає нас,— додав писклявий.

— Кровожерні пси! Даю вам п'ять таньга! — закричав на тюремників сусід Арслана.

— Хоп, хоп, зробимо,— заметушилися вони.

Арсланові принесли глиняну чашку, наповнену каламутною водою, від якої відверотно тхнуло. Він жадібно зробив кілька великих ковтків. Полегшало.

Сусідом Арслана виявився високий чоловік років двадцяти п'яти. З обличчя — пан: охайна густа борідка, добротний халат, чалма з китайського шовку. Він дивився, примруживши очі.

— Дякую, пане...

— Мое ім'я Азамат Магруп Юлдашев.

Хто в Бухарі не знав цієї людини? Переписувач книжок, відомий дотепник та вільнодумець... Щойно створена партія джадідів наполегливо запрошувала його до своїх лав. Подейкували, що Азамат підтримує зв'язки з російськими переселенцями нової Бухари й симпатизує ворогам білого царя. Його запроторили до в'язниці за наказом кушбегі Астанкула через те, що він насмілювався надіслати емірові зухвалого листа.

«У той час, як у всій Європі та на Сході,— гарним почерком професіонала написав Азамат,— жителі багатьох країн досягли високого культурного розвитку (а спричинилися до того освічені люди, які одержали різнобічні знання ще в дитячому віці), у нас в ханстві діють тільки мактаби, навчання в яких ґрунтується виключно на релігійній основі. Викладання в цих мактабах залишається незмінним уже понад тисячоліття, ще з часів поширення ісламської релігії в Маверанахрі.

В мактабах учням протягом трьох-чотирьох літ втовкмачують сузи із корану арабською мовою. Вони визубрюють персидські тексти з релігійно-обрядовим змістом, читають та співають релігійно-містичні вірші. В мактабах навіть не вивчається рідна мова, не кажучи вже про точні науки...»

Азамат Юлдашев пропонував еміру свою систему освіти для хлопчиків та дівчаток, але послання було затримано в канцелярії кушбегі... Все це сталося напередодні «шах-

сей-вахсей». І ось тепер він терпляче чекав, чим закінчатся події.

— Пане, я чув про вас багато добрих слів, — сказав Арслан.

Азамат нічого не відповів. Він сидів, заглиблений у свої думки. А може, голос у Арслана був дуже тихим?

— Кажуть, вашим книгам немає рівних у всій Бухарі, — вже голосніше промовив він.

— Що? Книги, кажеш? Книги — сонце. Якщо бажаєш, я дам тобі книги, тільки не знаю, чи зможеш ти їх прочитати?

— Бачить аллах... я неодмінно, з винятковою сумлінністю... — слова Азамата схвилювали Арслана.

— А ти не боїшся, що цим викличеш гнів мулли свого кварталу та немилість раїса?

— Коли до багатьох немилостей додасться одна, то я цього не боюся. — Арслан намагався усміхнутися розбити губами.

— А ти, я бачу, непоганий хлопець.

Арслан розповів про події, які відбулися у їхньому кварталі та на майдані біля мазару Холід-діна-Дімуні, розповів про Тахіра, доля якого й досі хвилювала його.

— Мені однаково шкода вбитих... і сунітів і шиїтів...

— У тебе чуйне серце. Це добре, — з теплотою в голосі промовив Азамат.

— А як, не лякаючись қари аллаха, можуть ходити по землі мулла Худойдод, Ходжі Абдукаххар та інші?! — з болем вигукнув Арслан.

— Ти наївний, бачиш життя в межах свого кварталу. Головний злочинець — кушбегі Астанкул та сам емір. — Азамат говорив не криючись.

Арслан злякався.

— Тихше, пане вчителю! Нас можуть почути...

— Не почувють. Мерзенні слуги еміра заклопотані зараз вибиванням грошей. Тобі відомо, що емір не платить їм за їхню вірну службу? Ось вони і намагаються обідрати кожного, хто потрапить у їхні лабеті.

Азамат презирливо показав рукою у протилежний куток в'язниці, де міршаби запопадливо крутилися біля огрядного афганського купця. Його провина полягала в тому, що він приховав від митного податку десять тюків індійської парчі.

Міршаби звільнили його ноги від колоди, за що одержали

ли десять таньга. Принесли та поклали під бік брудну подушку і здерли ще десять.

Поруч з купцем тулився якийсь злодюжка, він лежав, зігнувши ноги й виставивши гострі коліна. На ньому були блаженські штани та легенька чумарочка. Він шулився від холоду і весь час намагався підібгати ноги, які були міцно затиснуті між колодами. Попросити міршабів, аби йому звільнили ноги, він не міг: за душею ні таньга. Обікрав він того самого афганця, який зараз лежав поруч з ним, та відібрав раїс, начальник міської поліції. Свій одяг та деякі речі злодій встиг передати друзкам. Адже жителі Бухари твердо затирили: коли потрапив до буцегарні, то вийдеш звідти голий. З цим давно змирилися. А тому досить часто можна було спостерігати таку картину: тільки-но поліція хапала винного, як він негайно, незважаючи на штурхани та потиличники, знімав халат, чалму, а іноді й взуття і віддавав знайомим та родичам, а ті кричали, що речі їхні, і вони давали їх поносити цьому чоловіку.

Такий уже був у Бухарі лад! Хабарі та здирство процвітали на всіх рівнях. Ні один службовець з усієї понад тридцятитисячної армії чиновників, суддів, поліцаїв та тюремників, збирачів податків та служителів мечетей ніколи не одержував платні із державної скарбниці. Беки, раїси, начальники повітів брали на відкуп цілі бекства, міста, повіти, кишлаки, обкладали населення податками на власний розсуд. Навколо них крутилася ціла армія челяді та дрібних чиновників — ці теж жили за рахунок поборів з населення та прохачів. Мулла брав з парафіян, суддя з відповідача, писар з прохача, поліцаї з потерпілих та злочинців...

А тому в Бухарі навіть тимчасовий арешт обкладався обов'язковим податком «хізматона», за яким належало платити від двох до сорока таньга, відповідно до заможності затриманого. За кожен добу перебування у в'язниці платили по дві таньга мита, до того ж заарештований мав харчуватися за свій рахунок. А тому відвідувачів пускали в тюрму в будь-який час без перешкод.

А неможлих в'язнів, аби ті мали змогу прохарчуватися, випускали під конвоем в супроводі міршаба в місто просити милостиню.

От і зараз огрядному афганцеві принесли таріль плову. Купець обома руками з дивовижною спритністю пхав у рот жирний рис. Злодюжка, роздратований запахом їжі, заволав:

— Ти, осел! Невже не бачиш, що я через тебе сиджу тут, теж неймовірно голодний!

Купець не звертав на нього уваги, і злодюжка, завиваючи, спритно витяг з-під нього срібну річ — письмове приладдя.

— Гей! Ти знову вкрав! — заволав купець, з його роззявленого рота падали шматки плову, — ану віддай, нечестивцю!

Але срібна скринька була вже в руках писклявого міршаба.

— Моя річ! — репетував купець.

— Була твоя! — відповідав міршаб. — Ти їси плов, а він курить кальян.

І справді злодюжка вже блаженно смоктав кальян. Купець звернувся по допомогу до здорового міршаба, який дрімав біля входу, але той погрозив злодієві й купцю палицею. Купець одразу заспокоївся й повернувся до плову, адже палиця в Бухарі була найвагомішим аргументом в будь-якій справі. Нею били за будь-якої нагоди, били винного, і невинного, й того, котрого підозрювали, і свідків. Останніх, аби переконатися, що не брешуть.

Уникнути знайомства з палицею купцеві та злодюжці не вдалося. Вранці прийшов казій — міський суддя — і визначив злодюжці дев'ять ударів, а купцеві п'ятнадцять. Після виконання вироку взяв штраф і відпустив на волю.

Азамата та Арслана звільнили без наслідків, бо вони були заарештовані за наказом уже поваленого перса Астанкула.

Вийшовши за тюремну браму, Азамат та Арслан попрощалися, домовившись неодмінно зустрітися.

Розділ дванадцятий

КЛЯТВА В ГОРАХ

Федоркін спішився на невеликому кам'яному майданчику біля поста нукерів, які, побачивши офіцера «білого царя», почали улесливо, надміру шанобливо кланятися. Не звертаючи на них уваги, він підійшов до коня Нащокіна, притримав його за повіді і з помітним сумом сказав:

— Далі мені не можна. Кордон. — Тоді трохи помовчав. — Будемо прощатися, — і міцно обійняв Володимира.

— Ілля Терентійовичу, голубе... дякую вам за все, — розхвилювався Володимир. До горла підкотився гіркий клубок. З надзвичайною гостротою він відчув, що рветься остання ниточка, яка з'єднувала його з батьківщиною.

Федоркін зрозумів його стан.

— Пане Нащокін... Володимире Івановичу! Та як же ви тепер будете сам в оцьому триклятому ханстві? Адже там немає писаних законів!.. Там тільки аллаха люблять, а людей ненавидять!

— Ну годі ж бо, Ілля Терентійовичу, світ не без добрих людей. Ось і Абдулла мій друг, він буде зі мною.

Потиснувши міцну жорстку руку Каткова, Володимир, на мить затримавши її, побачив у його очах відчуження — адже в розумінні Каткова він був паном, якого невідомо за які гріхи заслали сюди. Може, за розпусту, а може, й за погублені душі. Він не розумів панів-білоручок. Та й розуміти їх не було досі якоїсь необхідності. Біла панська рука його завжди осмикувала й кривдила. Забирала землю в селі, обраховувала на заводі, роздавала ляпаси в армії. І водночас він відчував, що цей засланець ніби якийсь не такий, як решта панів. Проте це не спонукало його до відвертості, хоча він і помітив у погляді пана цікавість. Потис у відповідь руку і спокійно побажав:

— Хай вам щастить.

Дядько Семен був багатослівніший:

— Тримайтеся, пане, не дозволяйте себе кривдити!

Розпрощався з усіма й Абдулла.

На заставі нукери не стали перевіряти документів, обмежилися поясненням Абдулли.

— Гей, гей, пане. Хай буде так, як бажають білий цар та повелитель всіх правовірних емір Бухари. Хай нескінченно продовжаться роки його: О-о-омінь!

Друзі їхали вузькою гірською дорогою, що стрімко спускалася донизу, вривалася, мов змія, петляючи між скелями чорного хребта. Небо затягло хмарами, із ущелин, завиваючи, дув пронизливий вітер. Прямовисні скелі, дивовижне нагромадження валунів та аморфних кам'яних брил, глибокі ущелини, суцільна завіса туманів знизу — все це хвилювало Володимира. В горах він особливо відчув могутній вплив природи на людину. Навіть у цих горах, з давніх-давен позбавлених лісу.

Несподівано перед їхніми очима відкрилася далеко внизу долина. Вона здавалася нескінченною і зникала в тумані. Друзі зупинили коней. Очі Абдулли сяяли.

— Володимир-ака! Ось мій край! Я його не бачив аж три роки... Ми вдома! — він набрав повні груди повітря і закричав: — Вдома-а-а!

— А-а-а! — відповіла луна.

Нашокіну передався його настрій.

— Твій рідний край стане таким і для мене. Зроблю все, аби мене тут визнали за свого. Присягаюсь перед цими прадавніми горами!

Молоді люди підвелися в стременах і дзвінкими голосами вимовили щойно народжену в їхніх душах клятву.

— Небо, ти чуєш нас! — натхненно промовив Володимир.

— Сонце, ти бачиш нас! — казав Абдулла.

— Святі гори, ви даєте нам сили! Ви тримаєте нас на могутніх камінних плечах! Ми твердо стоїмо на землі. Присягаємося жити чесно, робити людям добро, боротися за їхнє щастя, не шкодуючи своїх сил та життів. Клянemся, клянemся, клянemся!..

«Як добре мати справжнього друга, — подумав цієї миті Володимир. — Будь-яку, навіть найменшу справу без надійного товариша не здійснити!». А Володимира Івановича Нашокіна, який наважився на боротьбу проти суспільного ладу, проти самодержавства, намагалися позбавити друзів, близьких, рідних, позбавити батьківщини. Але сильна людина ніколи не занепадає духом, вона завжди знаходить друзів, однодумців і стає ще міцнішою, ще цілеспрямованішою.

Звичайно, якби він пустив сльозу і розкаювся перед тими царськими нишпорками в охоронному відділенні в Петербурзі — не було б Середньої Азії, він був би на волі, але якою ціною? Ціною зради та приниження. Тільки від однієї цієї думки Нашокіну зробилося гидко.

Людина завжди має робити щось значне відповідно до своєї натури, вона повинна розкриватися у своїх вчинках, незважаючи ні на жертви, ні на втрати.

Середня Азія, Бухарське ханство, але й тут Нашокін боротиметься з ненависним йому експлуаторським ладом. І в нього є опора — його друг Абдулла.

Абдулла вперше за своє коротке життя, за свої дев'ять-надцять років, так чітко і ясно відчув, що знайшов мету свого життя. Він став на важкий шлях, шлях борця за щастя свого народу. І справжнім взірцем для нього був Володимир.

— Віднині ми ніби рідні брати, — сказав Абдулла, — і мета в нас одна — боротьба.

Спуск у долину був не таким уже й важким. Коні все частіше, без будь-якої команди йшли клусом. Перед крутими поворотами або проваллями вони стишували крок і фортанням попереджали вершників про небезпеку.

Володимир сидів у сідлі прямо, напружено. Він знав, що коню з таким вершником важко: досить йому змінити напрямок руху, як його тіло, мов дерев'яне, відхилялося у протилежний бік.

Час від часу він поплескував долонею коня по загривку, ніби вибачався.

А от Абдулла тримався на коні легко, вільно і навіть грайливо. Він весь час опинявся далеко попереду, проте схаменувшись повертав назад і скакав назустріч Володимирові. Нетерпіння Абдулли можна було зрозуміти. Все тут тишило його око, все навколо він обнишпорив ще підлітком, гостюючи по кілька місяців у дядька в Шахрисабзі. Тут він навчався їздити верхи й джигітувати в славетного Ергаша-копкарчі, людини мужньої і волелюбної. Неперевершеним джигітом був Ергаш-копкарчі, в цих краях його знали всі, від бека до дехканина. За незалежність та відвагу мулли прозвали його гірським джином.

Поселився він у горах, подалі від людей, років десять тому, коли, вигравши головні призи на верхогонах та копкарі¹, одержав від еміра велику нагороду й заплатив родові борги баю. Копкарчі залишив людей, аби ні від кого не залежати. Сам побудував із каміння невеликий, на одне вікно, дім і майже нікого не підпускав до своєї оселі. Лише Абдулла прожив у нього два літа. Ергаш полюбив його, наче рідного сина.

І ось зараз Абдулла, хвилюючись, роздивлявся вдалині ребристий високий хребет, за яким містилося «орлине гніздо» Ергаша.

Абдулла з гиканням помчав гірською дорогою. Він скакав доти, поки не досягнув краю дехканських полів. Звідси починалася його рідна Кашкадар'я. Він зіскочив з коня, вклонився, припав щокую до землі і промовив, як велів звичай:

— Нема саду блаженнішого, ніж сад життя. Нема плоду смачнішого, ніж плід юності. Нема нічого сильнішого і дорожчого за любов до рідної землі, яка дала життя тобі й твоєму роду.

¹ Копкарі, змагання вершників; переможець має відвоювати собі нагороду — цапа.

Під їхав Володимир, і Абдулла, не піднімаючись з землі, схвильовано промовив:

— За нашим звичаєм, Володимир-ака, якщо ви, повернувшись з далеких доріг, по-синівському вклонитесь землі, вона прийме вас у свої обійми й віддячить материнською любов'ю на все життя...

— У нас, у росіян, теж є схожий звичай,— Володимир скочив з коня й низько вклонився узбецькій землі, доторкнувшись до неї кінчиками пальців правої руки.

Розділ тринадцятий

ДЕРВІШ ДАВРОН

У Китабі, невеличкому прикордонному бекстві, Абдуллу зустріли далекі родичі. За дастарханом друзів посадили на почесне місце. Розмовам не було кінця. Абдулла охоче відповідав на всі питання. Він погодився на пропозицію господаря дати свого сина у провідники.

Поки їхали до Шахрисабза, хлопець не одводив захоплених очей від людей, які приїхали з-за перевалу.

Та не встигли вони доїхати до Шахрисабза, як зі степу подув сухий вітер, що пронизував до кісток. З кожною хвилиною він посилювався, і незабаром Володимир ледве міг триматися в сідлі: його весь час завалювало набік. Пилова поземка раптом перетворилася на величезний бурій смерч, що нагнав жаху і на людей, і на тварин. Погравшись з ними, позабивавши пилом очі та вуха, помчав дорогою, з розгону вдарився об високу, не нижчу від бухарської, шахрисабзьку фортечну стіну та й розсипався на дрібненькі вихори.

Шахрисабз здивував Володимира. Масивні вальковані стіни, що простяглися з півдня на північ видовженим прямокутником, здавалися могутніми й неприступними. Це було не місто на зразок європейських, а фортеця, за стінами якої тулилися глинобитні квартали східного поселення. Над навколишньою місцевістю, ніби гігантська строката брила, бовванів портал зруйнованого палацу. Його було видно за кілька верст.

— Шахрисабз — батьківщина Тимура,— пояснив Абдулла.— В давнину столиця, тепер звичайне місто бекства. Там,— він махнув рукою за стіни, кудись в глибину міс-

та, — років шістсот тому він і народився. А по отих горбах він бігав хлопчаком, грався в розбійників, саме тут пошкодив ногу. На все життя залишився кульгавим. А коли підкорив і пограбував багато країн, зігнав сюди сто тисяч полонених, кращих майстрів зі всього світу. Вони й побудували йому палац Ак-сарай — Білий палац. Горішні поверхи палацу були розташовані так високо, що їх, особливо взимку, затягувало хмарами. Через те, певно, палац і звався білим... Таких палаців на Сході ніхто ніколи не будував. Але після смерті Тимура ті, хто ненавидів його, — зруйнували палац, щоб знищити навіть пам'ять про войовника. Хороми розтрошили, а з головною аркою так нічого і не змогли вдіяти. Вона й тепер височіє на півсотні сажнів.

— Звичайно, не єгипетська піраміда, але вражає, — Володимир це визнав. Намагався уявити, що було раніше, але забракло фантазії піднятися вище хмар.

Масивна фортечна брама міста, зроблена, очевидно, в сиву давнину, з міцних дерев'яних брусів і залізних штабів, була замкнена. Нукери й збирачі мита не поспішали її відчиняти, роздивляючись через бійниці невеличкий гурт біля брами. Тут були переважно селяни з віслюками, навантаженими в'язками хмизу та перекидними саквами, від яких пряно пахло сушеними абрикосами та айвою.

Та ось ворота затремтіли, величезні стулки з рипом і риканням поповзли у різні боки. Селяни, поганяючи віслюків, разом кинулися вперед. Миттю в отворі утворилася пробка. Охоронці воріт та нукери штовхалися в натовпі, збираючи мито. З селян його брали натурою — невелику частку від в'язки хмизу, кілька жмень сухих фруктів. З інших вимагали гроші. З ними розраховувалися переважно карачакою, дрібною монетою: з заможніших брали кілька таньга, а з купців намагалися здерти тілля — золоту монету.

Європейський одяг Абдулли й гербові гудзики Володимира справили на вартових сильне враження, вони негайно почали запопадливо розганяти селян.

— Пошт, пошт! Дорогу! Дайте дорогу посланцям білого царя.

Дізнавшись від Абдулли, що вигукує охоронець, Нашокин голосно засміявся.

— Знали б у петербурзькому охоронному відділенні, як тут мене зустрічають, у них би зіпсувався настрій.

— Хай буде благословенним ваш шлях та щасливою дорога! — нукер шанобливо схилився, чекаючи винагороди.

Абдулла вигріб всі дрібні гроші, що були в кишені, і висипав їх у простягнуті руки. Спритно засунувши монети кудись під халат, нукер заметушився.

— Дорогу панам! Дорогу вельможним гостям! — Він забіг наперед і запитав: — У який квартал воліють потрапити пани?

— Хазраті-шейх! — негайно відповів Абдулла і, звертаючись до Володимира, сказав: — Це рідне місто вашого друга, Володимир-ака, а отже, і ваше рідне місто!

— Бачу, Абдулла, бачу — тебе тут зустрічають так, ніби ти повернувся з Мекки.

Абдулла засміявся.

У супроводі нукера вони в'їхали в місто крізь натовп, який розступився перед ними. Літній дехканин з перекидними саквами через плече намагався прощмигнути безкоштовно, але на нього посипалися удари нагаїв. Ключчя вати з драного халата розлетілося в повітрі. Володимир, завернувши коня, перехопив руку з нагаєм. Нукер лютими очима зиркнув на нього і охолов: формена шинель та гербові гудзики зробили свою справу. З неприхованим жалем нукер відпустив свою жертву. Володимир кинув нукеру під ноги кілька російських дрібних монет. Той, улесливо всміхаючись, спритно збирав копійки.

— Якщо пан бажає... відпущу цього шахрая... Хай буде благословен аллах! О-о-мі-инь!

Побитий дехканин уклонився своєму рятівникові і побіг, накульгуючи, в місто. Люди дивилися на друзів, хто схвально, а хто й обурено. Їх наздогнав сивобородий старий, схожий на сухе дерево.

— Добрі люди, візьміть у проводжати мого сина!

У Бухарському ханстві, як і всюди на Сході, шановані люди нікуди не вирушали на самоті. Їх неодмінно супроводжував чоловік, який сповіщав про наближення іменитих осіб. Такий чоловік йшов попереду вельможної особи, ніби звільняючи й розчищаючи шлях, а коли господар був на коні, то біг попереду. Бідняк, прямуючи в гості, звичайно брав у проводжати свого сина або наймав сусідського хлопчика. Абдулла вдячно прийняв послугу старого, і ось попереду друзів та провідника-родича висококом побіг міцний хлопчина років дванадцяти в поношеному одязі.

Але не встигли друзі від їхати, як почувся чийсь лютий крик:

— Посібник осквернителів віри! Друг сатани! Хай впаде погибель на твою голову!

Це був дервіш Даврон, що слідом за друзями в'їхав у місто. Його розлютив вчинок старого.

— Це ж мандрівники, добрі люди,— намагався виправдатись старий.

Дервіш ще щось пробував вигукнути, але, побачивши, як різко обернувся в їхній бік Володимир, замовк і враз кудись зник, розчинився в юрбі.

...Шахрисабз мало чим відрізнявся од інших міст Туркестанського краю, які встиг побачити Володимир. Хіба що вулички були вужчими та трохи чистішими, ніж у Ташкенті, Самарканді або Джізаку. Тут, як і в Самарканді, можна було досить часто побачити блакитну баню мечеті або усипальню святого. Але відразу впадало в око: люди одягнуті майже в лахміття.

У невеликому містечку всі добре знали одне одного, а надто жителів свого кварталу, де переважно мешкали або родичі, або люди одного ремесла. Наприклад, у кварталі Ходжа-Мирхамід проживали старі, «тимурівські» барласи — їх було найбільше в Шахрисабзі. Мангити поселялися в кварталі Кулоллик, кунградці мешкали в кварталі Маллік-Аждар, чуїти — в кварталі Китаб, а також в кварталах Великий та Малий Чуйтон.

Були тут квартали гончарів, ткачів, кожум'як і навіть квартал фарбувальників тканин. Яке східне місто може обійтись без базарів і торгового кварталу?! А в Шахрисабзі їх було кілька. Місто лежало на роздоріжжі головних караванних шляхів з Індії, Афганістану, Бухари та Самарканда. Звідси товари прямо йшли в Росію. Всі тут мали відношення до торгівлі, харчувалися від неї. А шахрисабзький бек спеціально для перевезень тримав велике стадо верблюдів, а також погоничів і варту.

Цілком зрозуміло, що в місті не бракувало мулл, дервішів та інших духовних осіб. Вони теж мешкали окремими кварталами. Найушлавенішим серед них і був Хазратішейх, до якого прямували Абдулла зі своїм другом.

На закличні вигуки хлопчика-вістового, який сумлінно виконував свої обов'язки, до воріт вибіг Ходжі Асрор, дядько Абдулли. Це був якийсь незвичайний дідок, мініатюрний, чистий, охайний. Невеличка борідка та вуса вдало підкреслювали правильні риси обличчя. Непосидючий, ніби дитина, він ще звіддалік замахав своїми маленькими рученятами. Надміру велика піняво-біла чалма чудом трималася на його верткій голові. Поли довгого смугастого халата замітали пилуку. Міцно обійнявши улюбленого

племінника, Ходжі Асрор сплакнув. Він був бездітним і любив Абдуллу, як сина. Потім палкі привітання приймав Володимир.

— Ви теж будете мені сином! Дозвольте, я вас так називатиму.

Вістовому за радісну звістку щедро віддячив, віддавши свій халат. На зріст Ходжі був невеликий, так що халат хлопчикові, якого звали гарним іменем Рустам, прийшовся якраз.

Рустам повертався в радісному настрої. Ще б пак! Щоб заробити на такий халат, треба півроку прибирати гній у караван-сараї, де він допомагав батькові. День був щасливим, а ці обидва гості — незвичайні люди. Рустам не зміг пригадати нікого із своїх знайомих, хто був би таким веселим і благородним, як ці двоє...

Двір Ходжі Асрора невеликий, оточений високим дувалом. В самому центрі двору вже багато віків дрімала кряжиста чинара. Під нею стояла велика дерев'яна супа. Чинара й супа правили кордоном між чоловічою та жіночою половинами двору та дому. В далекому кутку двору — господарські прибудови та стійло для худоби — кількох овець, корови та жеребця. На жіночій половині біля дуvalu стояв прокончений наскрізь тандир — піч, де випікали хліб і смажили м'ясо. Господарством займалася Шакар-апа, їй допомагала Гульшатай, дівчинка-сирота, яку Ходжі Асрор узяв у дім ще три роки тому, коли їй було п'ять років. З жіночої половини часто чулися то буркотливий голос апи, то дзвінкий — дівчинки.

Подвір'я було охайне й чисте, як і сам Ходжі. Над дувалом удалині височіла голуба баня мечеті Кок-Гумбаз, а ще далі — мінарет головної мечеті... А з протилежного боку дувал ніби підпирав засніжене пасмо Гісарського хребта, що простягнувся на багато кілометрів, немов величезний, зморшкуватий рукав халата.

Сніг лежав тільки в горах. Про те, що тут зима, нагадували зимові хмари, та вночі іноді приморожувало. Зате вдень — спека, ніби влітку.

У будинку Ходжі Асрора засвітилися вікна, що виходили у двір. На жіночій половині закурився димок. Для Шакар-апи та її помічниці Гульшатай додалося клопотів. Швидко місили тісто для листових перепічок, готували все для плову. Заради такого врочистого моменту відшукали трохи знаменитого рису девзра. Крім того, туди поклали кілька сортів квасолі. Шакар-апа не сумнівалася, що готу-

вати плов візьметься сам Абдулла-бола, так вона з ніжністю називала свого племінника. Поклавши на кахельну тацю сухі фрукти, халву та новат, цукор місцевого виготовлення, віддала все це Гульшатай, аби та віднесла на чоловічу половину.

За низеньким столиком — хантахтою, сидячи на підлозі з підкладеними під боки подушками, гості та господар вели невимушену задушевну бесіду. Ходжі вже розчервонівся і, усміхаючись, промовив:

— Коли ти, синку, поїхав у далеку Урусію — хай буде свідком тому аллах! Ми зі старою посилали тобі привіт з кожним караваном, з кожним подихом нашого азіатського вітру, з кожним спалахом блискавки...

Абдулла від щирого серця дякував за турботу.

— Розкажіть нашому шановному гостеві, як злий джин проходив якимось через Шахрисабз, — попросив він старого.

— Було це давно, — з задоволенням почав Ходжі Асрор, — через наші краї проходив злий джин. Йому хотілося тут поселитися, знайти собі послідовників. Він тоді блукав країнами та містами і спостерігав за народами своїм всевидячим та всезнаючим оком. Робив він це для того, щоб визначити, який народ, яка група людей далека від знань, яка позбавлена розуму, а яка з них гідна його вчення. Коли він досягнув міста Кеша, так в ті часи називали Шахрисабз, то побачив одну жінку і, бажаючи пізнати розум та кмітливість нашого народу, запитав: чому в цій місцевості так мало дерев? Жінка відповіла: дерева — наші чоловіки. Джина спантеличили ці слова. Він обійшов ще кілька груп людей, побачив хлопчика, що грався, й сказав йому: мовляв, я чужоземець, маю дві таньга і хочу купити на них таку їжу, щоб і я був ситий, і гроші цілі. Хлопчина відповів: наповни свій шлунок пустими словами, а потім продай його за дві таньга. Лихий джин зрозумів, що даремно зв'язався з хлопчиною. Втративши надію знайти тут послідовників, він покинув Кеш та й рушив собі геть. Кажуть, про це дізналися старійшини міста і звеліли людям всюди посадити дерева, аби джин ніколи більше не повернувся в ці краї. — Ходжі Асрор замислено замовк, і довго цієї тиші ніхто не порушував.

— Отже, злий джин ніколи більше не навідувався у ці краї? І народ тут щасливий, живе в достатках? — із серйозним виглядом запитав Володимир, дивлячись на Ходжі Асрора.

— З волі аллаха джин побував тут... Цього досить, аби посяяти лихо.

— Ім'я цього джину — емір Бухари! — голос Абдулли зірвався.

— О аллах! Заклинаю тебе, синку, не говори цього вголос!

— Так, батько каже правду, Абдулла. Говорити про це рано. Гарячі голови летять, як головешки, від яких навіть диму не залишається.

— Володимир-ака! І це говорите ви?! Людина, яка не злякалася поліції?

— Заспокойся, Абдулла. У Росії є гуртки, є вже зрештою партія комуністів. Через них шлях до революції. Тут теж треба починати так само.

— Ви мене ніби в джерельній воді скупали, Володимир-ака, — Абдулла аж пересмикнув плечима. — Бр-р!

Ходжі Асрор сидів розгублений.

— О аллах, годі вам про це, діти... Краще вип'ємо по піалі чаю. — Він тяжко зітхнув.

— А як же хлопчик? — згадав Володимир, — що з ним сталося?

— Хлопчик?! — із задоволенням повернувся до попередньої теми Ходжі Асрор. — То був сам великий Тимур.

Він уже хотів підвести руки, аби виголосити хвалу на честь Аміра Теміра, як звався тут Тамерлан, але його думки знову порушив Абдулла.

— Отак, Володимир-ака, можна дуже просто пояснити жорстокість завойовника. Винен той джин, який зустрівся йому в дитинстві.

— Не треба так упереджено ставитися до легенд, Абдулла, вони, напевне, мають і інший зміст.

Ходжі Асрор з вдячністю подивився на Володимира. Він устав з-за столика і з помітним сумом промовив:

— Піду на вечірню молитву. Вона й утішить мене... Абдулла, синку, полий мені на руки.

Залишившись на самоті, Володимир оглянув кімнати. Вдовж стін складені стосами стьобані ковдри, ватні підстилки. В нішах та на підвіконнях — великі порцелянові тарелі. І хоча був січень, на тарелях лежали грона бурштинового винограду й жовтуваті рожевоючокі яблука, айва.

Володимиру здалося, що він якось уже був у цій кімнаті... «Що за мара?» Він заплющив очі, і на його обличчі промайнула м'яка усмішка. Згадав: схожу обстановку бачив у московській квартирі «Маленького східного прин-

ца» — так жартома вони з Абдуллою називали Файзуллу, одинадцятилітнього сина бухарського мільйонера Убайдулли-ходжі Касим Ходжаєва.

Файзуллу батько привіз до Москви ще 1907 року. Володимир і Абдулла бували кілька разів у нього в гостях, а перед поїздкою до Азії знову навідалися. Маленький східний принц передав з ними листа для свого батька.

...Цілий тиждень гостювали молоді люди в домі Ходжі Асрора. Нарешті зібралися, налаштували свої подорожні валізи. Проте вночі пішов сніг, що завалив на ранок і місто, й околицю. Асрор сполошився.

— Діти, сніг глибокий! Дорога буде важкою й небезпечною! Треба зачекати.

— Нарешті і тут зима! — вголос радів Володимир. Він навіть став почуватися впевненіше, коли побачив сніг.

— А ми все-таки поїдемо. І ніяких персиків, — пожартував Абдулла. — Адже нас ані снігом, ані морозом не злякаєш. Все бачили. А ось і коні.

Стрункий джигіт на великому жеребці в'їхав у розчинені ворота, ведучи за собою ще двох коней у повному спорядженні. Одягнутий він був у малахай з грубої верблюжої вовни. Обличчя мав серйозне, навіть суворе. Темні чіпкі очі теж дивилися суворо. В ньому було щось від орла.

— Ергаш-копкарчі! — радісно вигукнув Абдулла і побіг назустріч вершникові.

Ергаш несподівано підхопив Абдуллу міцними руками під пахви і миттю посадив на коня поряд із собою. Потім змахнув камчею і проїхав кілька кіл по подвір'ю.

— Це великий джигіт, — захоплено усміхався Ходжі Асрор. — Ергаш-копкарчі. Таких на всій землі, напевне, зовсім небагато.

— Я вже чув про нього чимало добрих слів, — сказав Володимир.

— Так, так. Його згадують тільки добрим словом, — закивав старий.

Ергаш спритно, якимось незвичайно, на ходу зіскочив з коня. Жеребець ураз зупинився наче вкопаний. Володимир рушив до Ергаша й Абдулли, але цієї миті у ворота вскочив хлопчисько. Він кинувся спочатку до Абдулли, тоді до Володимира і упав в плачем в ноги Ходжі Асрору. В ньому вони впізнали того самого Рустама, який супроводжував друзів у перший день їхнього прибуття в Шахрисабз.

Із голосінь хлопчика Абдулла й старий дізнались тільки

одне: когось треба було рятувати. Абдулла підняв Рустама, намагаючись його заспокоїти.

— Говори, малий. Ти ж мужчина! — суворо промовив Ергаш.

З плутаної рустамової мови врешті-решт стало зрозуміло: дервіш Даврон виганяє нечистого духа із тіла старого Мурата — батька хлопчика.

— Це, як правило, закінчується смертю, — пробурмотів Абдулла, пояснюючи Володимиру, що відбувається.

Ходжі Асрор, Абдулла, Володимир та Ергаш-копкарчі побігли слідом за Рустамом на майдан до мечеті Кок-Гумбаз, де побачили натовп з кількохсот чоловіків під величезною кроною чинари. У Володимира аж в очах зарябіло від смугастих стьобаних халатів і барвистих чалм, що були по-зимовому насунені на очі.

До приходу Ходжі Асрора та його гостей дервіш Даврон вже кілька разів бився в екстазі на снігу. Його груди були обвішані голосистими дзвіночками, шкіряними торбинками й талісманами. На кістлявих плечах ледве тримався старенький довгополий халат кольору рідкої гноівки. Поверх халата була перекинута через плече брудна, майже облізла шкура барса. На дервішевій голові стирчав гостроверхий ковпак з торочками. Чорне як смола, безладно звисаюче волосся, борода, довгі вуса, щербата щелепа доповнювали зовнішній вигляд «борця за істинну віру».

— Шарт! — волав Даврон і бив у сніг металевим наколечником сукуватого ціпка. Бризки брудного снігу та мокрої землі летіли в оголеного по пояс старого, який покірно стояв на колінах. Обхопивши коліна руками, схожими на виноградну лозу, він, не підводячи голови, розкланювався, нескінченно повторюючи ту саму фразу:

— О аллах, за що ти мене караш? Я не був посібником грішників...

Двоє інших дервішів, які допомагали Даврону, вигукували разом:

— Не роззявляй поганого рота, нечестивцю! Через нього в тебе вселився диявол!

Прокричавши належне, вони щоразу валили свою жертву на спину і, вставивши йому в рот очеретину, по черзі щоразу дули в неї. Старий стогнав, упирався, пускав слину. Дервіші затуляли йому ніс, наступали коліном на кістляві старечі груди і вдували в нього повітря аж доти, доки його живіт перетворювався на накачаний бурдюк. По тому старий непритомнів, а один з дервішів за командою Даврона

натискав розтоптаним кавушем на роздутий живіт. Повітря з шумом виривалося назовні. Старий хрипів, у його грудях клекотіло.

— Утроба людини — в'язниця для вітру, юрмище нечистих! — вигукував дервіш Даврон.

І всі дервіші одночасно волали:

— Вийди, вийди, згинь, шайтан!

— Шарт! — і цїпок Даврона знову ввіткнувся за сантиметр від тіла старого, але вже з другого боку.

У натовпі лунали невдоволені вигуки, щоправда не дуже голосні:

— Нажаханий шайтан уже вийшов звідти!

— Він вражений святими дервішами!

— Годі!

— О люди, бійтеся! — загукав Даврон і закрутився, мов дзига, доводячи себе до екстазу. Тоді він упав, почав сіпатися, але агонії цього разу не було. Він устав, тицьнув цїпком у старого, подряпавши йому шкіру. Тоді знову закричав щось несамовите й незрозуміле. Та раптом Даврон завмер і тихо промовив, пронизуючи жахом правдивих:

— Він накличе на вас велике нещастя... Мор та погибель усьому народу... Знайте, люди!

— Так, так, знайте! — вторили йому дервіші.

— Коли я цими днями йшов до джерела по воду, аби вчинити мусульманський обряд обмивання, я бачив, як цей нечестивий старий, — дервіш знову штовхнув Мурата цїпком, — кинув у джерело свою палицю, а вона враз, звиваючись, перетворилася на змію. О аллах! — дервіш обома руками схопився за голову.

Юрба заворушилася. Дехто зі страху забурмотів молитву, деякі розгубилися, не розуміючи, що відбувається.

Абдулла проштовхався наперед.

— Чого ви дивитесь?! — вигукнув у відчай. — На ваших очах убивають людину!

Ергаш-копкарчі, схопивши Абдулла ніби залізними клешнями, заховав його в натовпі.

— Тримайся, синку, подалі від вогню його гніву, — мовив він глухо і кинув ненависний погляд на Даврона.

— Сила розуму не впливає на нього, — підтримав Ергаша Ходжі Асрор. — І на людей теж не діє, — сказавши це, Ходжі опустил очі, намагаючись не дивитися на Абдулла. Старий був безсилий чимось зарадити. Дервіші — бого-

угодні люди. Звичайним смертним суворо заборонялося їх гнівати.

Даврон був багатієм, але жив як старець. Він мав своїх послідовників і прибічників. Безперечно, бек Шахрисабза Насрулла знав, що відбувається на майдані біля Кок-Гумбазу, але не послав міршабів та сарбазів, аби ті навели лад. Окрім того, всім було відомо, що сам емір був покровителем дервішів.

Володимир Іванович, оцінивши обстановку, спокійно пройшов насередину натовпу, незважаючи на метушню дервішів і їхнього ватажка Даврона, нахилився над старим, потім узяв його голову і поклав собі на коліна. Старий Мурат поривчасто дихав, хапаючи ротом повітря. Володимир витер йому снігом скроні й скривавлені губи. Той став опитомнювати.

— Тримайтеся, батьку...

Старий ледь ворухнув губами.

— Навколо мене морок... Тепер мене ніщо не врятує...

Лютий крик Даврона ошелешив Володимира, примусив здригнутися старого й ще більше пригнітив юрбу.

— Нечестивий кафір! Як ти насмілився порушити наші закони?! Забирайся звідси, осквернитель віри! Небо зараз упаде на тебе, і гори зрушать з місця!

Старий Мурат зашепотів, тремтячи від страху:

— Даврон проклинає... Синку, Даврон тебе проклинає... Хай тебе не дістануть його прокльони...

Абдулла був уже поруч з ним. Підтримуючи старого, пояснював Володимирі, про що той шепоче.

— Спробуй переконати людей, щоб розходилися,— Володимир був спокійний, але голос видавав його внутрішнє напруження.— А фанатику час замовкнути.

Абдулла звернувся до натовпу та дервішів з промовою. Він хотів багато сказати, але Даврон зайшовся оглушливим верескливим сміхом, тицяючи ціпком у бік друзів.

Сварка Абдулли з Давроном тривала недовго, пристрасті розпалювались. Володимир рішуче втрутився:

— Запитай у нього, Абдулла, яке він має право калічити людей і взагалі...

Даврон, ніби зрозумівши, про що говорить росіянин, злісно вигукнув:

— Ми бачимо аллаха й говорим з ним! Все, що він вкладає в наші душі,— істина!

— Скажи йому, Абдулла, він чинить беззаконня! Той же аллах не схвалив би його вчинків!

Абдулла переклав слова друга й додав від себе:

— Запам'ятай, Давроне, аллах тебе покарає за твою лють.

— Кафір! — Даврон насолоджувався своєю могутністю. Він на рівних розмовляє з посланцями самого білого царя! — Знайте, невірні: той, хто пізнає аллаха, може переступати будь-які закони та правила.

— Ну, про що тут говорити? — з прикрістю промовив Володимир.

Піднявши старого на руки, друзі понесли його з майдану в дім Ходжі Асрора, хоч це було й небезпечно. Вслід їм летіли жахливі прокльони Даврона.

Абдулла дуже переживав через те, що сталося. Можливо, вперше в житті він побачив і зрозумів всю глибину відсталості свого народу. Ця думка мучила його й породжувала безліч інших думок. І душа його не бажала миритися з дійсністю, прагнула дій. Яких? Цього він не знав.

Старий Мурат до кінця дня помер, через те від'їзд довелося відкласти. Клопоталися про похорон Абдулла та Володимир, бо в старого не залишилося рідних, окрім Рустама. А Ходжі Асрор був занадто мудрий, аби дражнити дервішів своєю участю. Щоправда, допомогли тітонька Шакар-апа та Ергаш-копкарчі.

Виїхали тільки через два дні. Сироту Рустама взяли з собою, побоювшись залишити його в Шахрисабзі. Та й він ні на крок тепер не відходив від друзів і маленької Гульшатої, з якою встиг потоваришувати.

Розділ чотирнадцятий

КАРШІНСЬКЕ БЕКСТВО

Каршінський степ, неймовірно величезний, рівний, як стіл, до того ж зовсім необжитий, вразив Володимира Нащокіна. Його попереджали: степ оманливий. Він зелений і прекрасний протягом двох весняних місяців. До кінця квітня — він пересихає, стає попелясто-жовтим, безрадіним. Так з року в рік, з віку в вік, всі довгі тисячоліття відтоді, коли відвирували й рушили з цих місць в Атлантику океанські води. Каршінський степ — це загадка природи, її сюрприз, і водночас знущення над усім живим, це кордон між страшною пустелею Каракуми й зеленою доли-

ною Зарафшан. В самому центрі цієї загадки розташоване стародавнє місто Карші, друге за величиною в Бухарському ханстві. Колись його називали Несефом. За три тисячоліття своєї історії Несеф-Карші бачив багато подій. Можливо, через те, що був розташований на перехресті доріг, які пролягли від Кабула й Герата, від Індії й Ірану. Його постійно руйнували міжусобні війни, змітали навали кочівників. Місто правило за ключ до Бухарського ханства. Доля Бухари часто вирішувалася тут. Каршінці завжди були людьми норавливими, звичними до нестатків і лиха. Еміри шукали й знаходили в Карші вірних людей. Проте саме звідси починалися всі заворушення й бунти в ханстві.

Зовні Карші нічим не відрізнялося від малих та середніх міст Сходу. В давноминулі часи навколо міста побудували глинобитні масивні мури. Взимку 1910 року вони мали досить жалюгідний вигляд. Відновлювати їх ніхто не намагався, бо відтоді, коли Бухара стала протекторатом Російської імперії, тут припинилися міжусобні війни. Коли якийсь войовничий бек починав збирати військо, щоб захопити Карші або інше якесь бекство в протектораті, то йому доводилося мати справу з царськими військами, які емір завжди кликав на допомогу.

Звичайно, в Карші були й свої сарбази під проводом бека — емір тримав їх для нагляду за своїми володіннями. Спізнавшись з російською зброєю, неспокоїні сусіди пришикли. Сарбазам залишалося тільки приборкувати в кишлаках дехканські бунти, а в міських кварталах — заворушення ремісників. Платню воїни еміра одержували мізерну, а тому займалися мародерством, до якого всі звикли.

За розрахунками Володимира, в Карші було приблизно п'ятнадцять тисяч жителів. У центрі міста височіли неприступні стіни садиби бека. Ці стіни, на відміну од фортечних, були в доброму стані. Головні ворота каршінської цитаделі виходили на центральний майдан міста і мали показний вигляд, завдяки високим вежам з бійницями — Сахловдарвоза — ворота захисту. Тут цілодобово чергували сарбази. Тільки вельможні люди мали змогу пройти під склепінням воріт, не ризикуючи життям. Решті не дозволялося навіть наблизитися — ні пішим, ні кінним.

У місті було багато галасливих базарів. Цілі квартали займали нескінченні торгові ряди й майстерні дрібних кустарів. Але траплялися й багаті крамниці купців із Індії, Ірану, Афганістану, а також місцевих багатіїв.

У Карші було кілька олійниць, невеликих примітивних

заводів по вичавлюванню кунжутної та бавовникової олії. Каршінці уславилися вмінням виробляти цілющу олію зигр-йог. Її виготовляли місцеві жителі із насіння льону, кавунів, динь, а також кісточок абрикосів, мигдалю й кок-султана. Зигр-йог — липка рідина коричневого кольору з пряним ароматом. Чимало цієї олії відправляли на продаж в Індію та Афганістан. Каршінські жінки натиралися нею замість пахошів, а в заможних родинях вона правила за приправу до плову.

Славилося місто місцевими солодощами та прянощами. Їх продавали на вулицях в крамничках, незліченних чайханах і місцях розваг. Біля входів у такі заклади завжди можна було побачити гарненьких хлопчиків-бача з підмальованими бровами, в яскравому вбранні, з браслетами й брязкальцями на зап'ястях і щиколотках. Дзвінкими голосами вони закликали відвідувачів.

Каршінці найбільше полюбляли збиратися на базарі, де торгували худобою. Саме тут карали на смерть небезпечних злочинців. Цей базар звався Джалахада, або коротше Дор — шибениця.

Спочатку Володимир Іванович оселився у великому гарному будинку Ходжі Асадулли. Йому виділили дві зручні кімнати. Не треба було думати про харчування. Родина жила в достатках, а сам Ходжа Асадулла відзначався гостинністю. Все владналося дуже добре.

Муфтії був розумною й доброю людиною. Володимир подумав, що саме такими благородними, поміркованими, розумними були мудреці Сходу. Володимир з великим задоволенням просиджував довгими зимовими вечорами у мехмонхані, розмовляючи з господарем дому. Муфтії докладно розпитував Володимира про життя в Росії. Його цікавило геть усе — культура, побут, релігія, настрої людей, звичаї, історія. А втім, виявилось, що він непогано знає історію слов'янських народів та Європи, уважно стежить за подіями, особливо після 1905 року.

— Сюди, ніби в обкурену опіумним димом чайхану, ввірвалося свіже повітря. З багатьох дурман наче рукою зняло, — говорив поважно муфтії. — Навіть в Гісарі та Шахрисабзі, в цих темних закутках світу, де люди затурані й безправні, мов худоба, навіть тут вони щось зрозуміли.

Глибина знань, сміливість думок Ходжі Асадулли вразили Володимира. Не бачив ніколи таким свого батька й Абдулла. Досі тихий, статечний — і раптом таке вільно-

думство! Хоч Абдулла й знав, що замолоду батько років з вісім був учнем Ахмеда Доніша, видатного просвітителя Бухари. «Непростимий вільнодумець!» — сказав про Ахмеда Доніша емір Музаффар, коли прочитав трактат — книгу про політичне й соціальне життя в Бухарі. Просвітитель, відкинувши будь-яку обережність, писав: «Чингісхан був кривавим деспотом і жорстоким завойовником багатьох країн та держав. Такий спосіб дій успадкували й правителі Бухари».

Емір не наважився стратити зухвальця, знаючи про його всенародну популярність. Ахмеда Доніша заслали в степовий Гузар, подалі від столиці, й, ніби на глум, надали посаду казія.

Ходжа Асадулла, на відміну від інших учнів просвітителя, не приховував свою прихильність до Ахмеда Доніша й пишався нею.

Ходжа Асадулла набув у ханстві слави освіченої людини. Окрім дисциплін, що вивчалися в медресе, він самостійно оволодів і іншими знаннями. Наскільки це було можливим у його умовах, вивчав астрономію, математику, геометрію, історію. Добре знав національну музику та поезику. Саме йому Володимир завдячував тим, що наполегливо й успішно вивчав узбецьку мову і швидко увійшов у курс політичного життя Бухарського емірату. І хоча він ще в Петербурзі читав книги про Середню Азію, вивчав звіти мандрівників, та зараз міг пересвідчитися, що знання його поверхові й мізерні.

Мати Абдулли, Зархал-апа, тиха, скромна жінка з великими сумними очима, зразу відчула у Володимирові справжнього друга своєму сину. Незважно було збагнути, що він був для її Абдулли в далекому Петербурзі турботливим старшим братом. Їй дуже хотілося, щоб ця дружба збереглася. Вона намагалась робити все, аби гість з Росії не почувався самотнім. І хоча ніхто не розповідав, за звичаєм, про причину приїзду Володимира до Бухари, та з уривків фраз на чоловічій половині вона зрозуміла: Нащокін — засланець.

Фатіма, молодша сестричка Абдулли, крадькома роздивлялася гостя з жіночої половини. Коли вона виходила на люди, то прикривала обличчя рукою — ці сценки, які повторювалися щоразу, трохи дивували Володимира, і він відчував незручність через те, що завдавав зайвих клопотів господарям.

Дівчинці було років тринадцять. Струнким станом вона

скидалася на батька. Овальним світлим личком та чорними великими очима — на матір. І лише непевною, ледь незграбною ходою дівчинка нагадувала підлітка.

Помітивши ніяковість друга, Абдулла пожартував:

— Усі жінки ісламського Сходу — від молоденької кізочки до скрипучої бабусі — ховатимуть свої обличчя від спокусника з племіні невірних.

Зав'язалася розмова про побут і звичаї. В ній взяв участь і Ходжа Асадулла.

— Певні наші порядки тобі, звичайно, здаються дивними, Володимир-ака, — сказав Ходжа Асадулла. — Збоку, кажуть, видніше. А як нам? Що маємо зробити, аби піднятися над собою й побачити себе збоку? Скільки життів треба прожити, щоб побачити: ми тут, у Бухарському ханстві, прямуємо не до світла.

— Батьку, та ви ж верховний тлумач шариату! Ви можете чимало! В Петербурзі я читав Плеханова. Він пише, що кожна людина має боротися за свободу. І що маси без вождів — нулі, а вожді без мас — одиниці.

— Ти і твій друг, як і той Плеханов — співці, які знають багато пісень, але хто почує ваші співи? Всі довкола глухі й німі. Думка наших людей ще занурена в сон і тільки-но починає прокидатися. Тут я нічим не зараджу...

В спокійному голосі Абдулли відчувалась наполегливість:

— Причину легко побачити. Наші еміри безжалісні й байдужі до долі народу. І аллах їм покровитель, чи не так? Все це діється з волі його. Насильство, знищення людей, тиранія — все це було від дня сотворіння світу.

— Насильство, коли створювався світ, було незначним, — заперечив муфтії. — Але кожний новий правитель додавав насильства. І наші еміри теж не виняток. А надто останній з династії мангітів. Вони одягли в жалобу всю країну. — Муфтії говорив з гіркотою, похитуючи головою. — Ось уже ціле століття біля порогу кожного дому плач і ридання. Чорні часи почалися відразу після смерті еміра Хайдара в 1826 році. Протягом кількох місяців на престолі змінилося два еміри. Спочатку на трон сів син Хайдара, богобоязливий Хусейн, — хай буде мир з ним! Ще не розвіявся аромат від плову урочистого обіду, ще прямували в Бухару гінці від беків з подарунками новому володарю, а емір Хусейн уже мучився від пекельного болю. Його отруїли.

Муфтії скорботно помовчав.

— Минули відведені аллахом сорок днів на поминки померлого. Мулли та ішани в усіх мечетях прочитали заупокійні молитви. І на престол сів емір Омар, середній син Хайдара. Наступного дня його знайшли в калюжі крові у власних покоях, а біля нього мертвих слуг і воїнів — хай буде мир з ними! Від цих убивств ридма ридали всі жителі ханства. А прибічники Насрулли Бахадурхана, братовбивці, не витримали сорокаденної траурної обітниці, порушили шаріат і посадили на престол нового еміра. Не з волі аллаха, а з допомогою сатани прийшов до влади емір Насрулла, переступивши через трупи своїх братів. Народ дав йому прізвисько Емір-кассаб — Емір-м'ясник. І щодня він виправдовував це прізвисько. Ставши еміром, він протягом місяця щоденно страчував по п'ятдесят — сто чоловік. Насамперед це були ті з його оточення, які пролили невинну кров, аби розчистити шлях до престолу новому еміру... Отож аллах покарав їх руками диявола. Їхнє місце в пеклі. Тьху! — Муфтії з відразою сплюнув. — Серед баїв та беків у ті дні почалася паніка, — вів далі Ходжа Асадулла з болісними нотками в голосі. — Чимало з них повтікали в Афганістан, в Хіву, до Кокандського хана. Але емір Насрулла діставав їх і там. Розпочав братовбивчу війну проти Хівінського ханства, потім пішов на Коканд. Тамтешній хан Мухаммед-Алі був справжнім мусульманином, — хай буде мир з ним! Але, дізнавшись про наміри еміра Бухари, вирішив вступити з ним в переговори.

Емір Насрулла був підступним: він захопив Коканд несподівано вночі й віддав його на поталу своєму війську. Найкривавіша трагедія сталася наступного дня після його в'їзду в місто. Мухаммед-Алі, його мати, старший син, вагітна дружина, його брат були схоплені й приведені до ханського палацу, і в залі для прийомів на очах усіх вельможних людей міста їм відрубали голови. Побачивши таке жахливе видовище, всі попадали долілиць і провели так цілу добу, а Насрулла-хан тут-таки відсвяткував перемогу. Невдовзі він захопив Ташкент. І всюди, де ступала його нога, рікою лилася невинна кров. Стогін і плач, трупний сморід були постійними супутниками еміра до самої його смерті.

Сорок днів поминок по померлому були для бухарців справжнім святом... Така історія одного з емірів священної Бухари, діти мої. А розповів мені її учитель Ахмед Доніш, — хай буде він благословен у віках..

Обличчя муфтія було бліде, очі запали, акуратна борідка ледь тремтіла, виказуючи його хвилювання.

— В 1860 році кермо правління узяв у свої руки емір Музаффар. Він був справжнім сином свого батька. Крім успадкованої жорстокості, він відзначався розпустою. Чотирьох законних дружин йому було мало. В великому гаремі він утримував понад двісті жінок і хлопчиків-бачі. Серед обслуги палацу з'явилися свахи, які вкупі з сарбазами нищпорили по селах і містах ханства й видивлялися в оселях підданих гарненьких дівчаток. Оголошуючи їх ханськими нареченими, залишали батькам на виховання під сувору відповідальність. Не встигала дівчинка розквітнути й усвідомити себе людиною, як її забирали в гарем, батьки на певний час ставали родичами еміра Бухари. Це вважалося великою честю й благом.

Емір Музаффар одружувався щоп'ятниці, з кожною нареченою беручи формальний шлюб за законами шаріату, аби вірнопіддані не вважали його безбожником, — хай вибачить мені аллах таке блюзнірство!..

Ходжа Асадулла тяжко зітхнув. Він боявся говорити про це і в той же час йому дуже кортіло розповісти синові гірку правду про минуле, адже, окрім нього, її вже ніхто не розкаже.

— Розпуста, гроші, золото... і ніякої уваги до народу, до його освіти. Емір Музаффар умів, як ніхто, здирати податки. На три мільйони населення ханства за часів його правління налічувалося тридцять тисяч збирачів податків. Вісімнадцять мільйонів таньга надходило щороку до казни Музаффара, та народ від того не мав ані дешици... «Злодію та злодійці відтинайте руки», — сказано в корані. Слава аллаху, емір Музаффар уже давно пішов на той світ і тепер відповідає перед усевишнім... — Ходжа Асадулла замовк. Не так-то вже й просто розпочати мову про сучасність. Емір, який зараз займав престол, не раз знаходився за крок від муфтія, вбраний у халат, гаптований золотом, — історія ще не встигла роздягнути його й показати світові правду про нього та його життя.

Ходжа Асадулла хитнув головою і вів далі свою скорботну розповідь:

— Про теперішнього правителя Бухари, який став еміром у 1885 році, скажу, діти мої, тільки одне: Абдулахад — син своїх батьків. На священній землі Бухари немає місця справедливості. — Муфтій підняв руки і, дивлячись в куток кімнати, в напрямку Мекки, тужливо промовив: —

Господи! Помилуй і прости нас, адже ти над кожною річчю всевладний.— Помовчавши, твердим голосом сказав: — Певно, чудес на світі не буває, а коли й бувають, то це десь в інших краях, і вони не для нас, діти мої, вірте моєму передчуттю. Не варто чекати нічого доброго і від спадкоємця Мір Аліма. Я був свідком його безмірної жорстокості. Кілька днів тому в Касані він, не замислюючись, позбавив життя чотирьох безневинних людей... А тому я благословляю вас на важку боротьбу в ім'я справедливості на нашій священній землі. Можливо, саме такі молоді люди, як ви, і принесуть нашому народу спокій та щастя. Але на шляху вашому завжди стоятимуть дві перешкоди.— Одна — прагнення до багатства, друга — жадоба до життя. І хоч як би людина змінювалася, вона постійно бажатиме багатства й довголіття. Якщо ви, нове плем'я, здолаєте ці перешкоди, тоді ви зможете побачити перемогу добра над злом, світла над темрявою, розуму над невіглаством. Хай буде вінно поблажливим до вас аллах! О-омі-инь!

Розділ п'ятнадцятий

АУДІЄНЦІЯ

По Карші розлетілися чутки про те, що в домі муфтія Ходжі Асадулли оселився представник білого царя, котрий прибув з якоюсь важливою таємною місією. Досить було Володимирові з'явитися на вулиці, як він негайно ставав об'єктом загальної уваги. Йому низько вклонялися навіть вельможні люди та аксакали. Купці підбігали до нього, улесливо простягаючи обидві руки для привітання, потім, задкуючи, відходили або, відступивши на два кроки, чекали, поки він піде.

Володимир, дивлячись на це, широко сміявся. Абдулла церемонно кланявся і, наслідуючи людей, відомих їм обом, шанобливо запитував:

— Як мені триматися біля вашої високості?

Чутки про росіянина досягли бекської канцелярії, і незабаром Мір Алім запросив до своєї вітальні раїса Карші Хуршімурада Афтоба.

— Що то за росіянин з'явився в бекстві? — поцікавився спадкоємець.

— Хай буде славен аллах і ваш пресвітлий розум! —

злякано відповів раїс.— Я й сам не можу втямити до пуття. Два тижні тому на ваше височайше ім'я одержано листа від його превосходительства імператорського агента в Бухарі... Може, саме про нього?.. З благословіння аллаха я доставлю його вам...

Хуршімурад збігав по листа, вручив його Мір Аліму і завмер в шанобливій позі. По його ситому, одутлому обличчю струмував піт. Він дуже ніяковів перед Мір Алімом і зараз не міг упоратися з собою.

Спадкоємець покрутив у руках пакет з гербовими печатками, недбало повернув його раїсу.

— Читай.

— «Російське Імператорське політичне агентство в Бухарі...» — почав тремтячим голосом геть упрілий Хуршімурад.

Спадкоємець незадоволено поморщився.

— Ближче до діла.

— «...Його високопревосходительство міністр внутрішніх справ Російської імперії повеліли направити підданого Російської держави Нащокіна Володимира Івановича, віком двадцяти двох років, дворянина, в Каршінське бекство Бухарського ханства на поселення строком на десять років. Просимо звернути особливу увагу...»

— Ми не бажаємо слухати далі. Решта адресована тобі.

— Вже мовчу, мовчу...— прошепотів раїс.

Секунду подумавши, спадкоємець раптом запитав:

— А що говорять про прибульця наші люди?

Боячись виявити свою необізнаність, раїс переповів плітки й чулки, видаючи їх за повідомлення своїх нищпорок.

— Не інакше, як таємний вивідник, якого прислав білий цар,— посміливішав Хуршімурад аж так, що наважився висловити власну думку.

Спадкоємець замислено погмикав, неухважно дивлячись поперед себе, потім махнув рукою.

— Іди геть.

Раїс вклонився й почав задкувати до дверей.

— А втім, зачекай. Де він зупинився?

— В домі муфтія Ходжі Асадулли, найсвітліший принц, хай продовжить аллах нескінченно ваші роки! Він приїхав з Петербурга разом зі старшим сином муфтія. По дорозі в Шахрисабзі підібрав осиротілого хлопчика, і тепер той живе під його опікою.

— Дуже цікаво,— мляво промовив Мір Алім.

— Синок у муфтія надто розпещений, ходить літом

у російському вбранні...— Хуршімурад, знаючи, що спадкоємець недолюблює і навіть чомусь трохи побоюється верховного тлумача законів, намагався йому догодити.

— Навіть так? — з виразом незадоволення на обличчі здивувався спадкоємець. — Ну й що далі?

— Кажуть, що він став віровідступником.

Мір Алім похитував головою на знак того, що йому цікаво. Потім несподівано закалатав у дзвіночок на шовковому шнурі і сказав махраму, який влетів, мов куля:

— Нехай приведуть нашого астролога.

Спадкоємець лежав на підвищенні з подушок та ковдр. Повернувшись на другий бік, пошукав поглядом раїса, але, не знайшовши, насупився й роздратовано вигукнув:

— Ну, де ти там?

— Тут, тут, мій повелителю!..

Виявилось, що раїс стояв біля підвищення з іншого боку. Впавши на коліна, він швидко підповз до спадкоємця.

— Ми хочемо довідатися в зірок, коли нам безпечно прийняти цього росіянина. Ми розгадаємо їхню хитромудру гру.

— Саме так, дуже розумно мислите, наш насвітліший принце!

Того ж дня в домі муфтія Ходжі Асадулли з'явився джарчі — оповісник, він же кур'єр бекської канцелярії. Джарчі повідомив, що принц Мір Алімбек Каршінський виявив бажання запросити до себе на аудієнцію підданого його імператорської величності пана Нащокіна і вірнопідданих ханства Абдуллу Сагдієва та Ходжі Асадуллу.

А ще через пару днів відбулася подія, яка в каршінських обивателів, та й в самого бека зміцнила думку про те, що росіянин з'явився тут недарма. Із Гузара до Карші заїхав російський офіцер в супроводі невеликого конвою солдат і, не зупиняючись ніде, зазирнув на кілька хвилин до бекської канцелярії. Назвавшись графом Каргіним, залишив служителю пакет з п'ятьма сургучними печатками на ім'я спецпереселенця Нащокіна від військового губернатора Самарканда. Як пояснив офіцер, він по дорозі із Самарканда в Термез зробив гак, аби заїхати в Карші. За браком часу не може розшукувати адресата й залишає пакет в канцелярії, сподіваючись, що його передадуть за призначенням.

Пакет негайно передали раїсу, а той одразу відніс спадкоємцеві.

— Він починає одержувати спеціальні депеші? — Мір Алім був прикро здивований.

— У-у-у,— прогудів раїс, не знаючи, що сказати.

Хуршімурад був недалекою людиною. Раїсом, другою особою в бекстві, він став завдяки родинним зв'язкам зі спадкоємцем престолу. Бош-хатин, старша дружина Мір Аліма, доводилася племінницею раїсу. Вона була настирливою і всюдісущою жінкою, вміла нав'язувати свою волю Мір Алімові. Лише завдяки наполегливим вимогам Бош-хатин він призначив повновладним правителем Карші нездарного тупака й блюдолиза.

— «У-у-у»,— передражнив його спадкоємець.— Що, пакет не міг розкрити, дурню?

— Е... як же... тут царські печатки...

— Годі мимрити! Забирайся!

— Хоп, хоп, хоп...— геть змокрілий, Хуршімурад вивіз із зали.

...Джарчі ще за квартал від дому муфтія почав викрикувати натренованим голосом...

— Дорогу! Дорогу! Несу пакет російському панові, пакет від білого царя-я-а!— лунало у вузьких провулках і заперошених вулицях.

Миттю утворилася юрба обірваної дівчорі. Вони підхопили вигук джарчі «від білого царя!», помчали вперед і збилися докупити біля воріт дому Ходжі Асадулли.

Дізнавшись, у чім річ, Абдулла хотів узяти пакет, але джарчі, схожий на забіякуватого півня, відтрусив палицею його руку.

— Ми самі за велінням бека та його слуги, вельмишановного раїса, передамо ці дорогоцінні папери білого царя самому панові Нащокіну!— врочисто, співучим голосом прокричав джарчі.

Рустам збігав по Володимира, і той, віддячивши джарчі кількома монетами, з хвилюванням розпечатав пакет. Це був лист Миколи Івановича Черневського. «Любий друже Володимире Івановичу!

Всі ми — я, Наталя Микитівна й Кирочка невимовно зраділи, коли дізнались через нашого сусіда, штабс-капітана Федоркіна, який ставиться до Вас з великою повагою, що є можливість передати Вам звістку (через офіцера, який вирушає до Термеза з інспекцією).

Не дивуйтесь, але після того, як ви побували в нас з Вашим другом Абдуллою, Ви стали для нас близьким... навіть солдати Федоркіна згадують Вас добрим словом. Кирочка шле Вам, любий Володимире Івановичу, окреме вітання та записку.

А тепер до діла. Як ми домовилися, Ви зараховані з першого лютого цього року на посаду землеупорядника, з чим і вітаю. Я вбачаю в цьому користь не тільки для нашого відділу поліпшення земель, а й для бухарського населення. І для Вас особисто це корисно, хоча йдеться не тільки про вигоду. Адже є речі важливіші для всіх нас... Одне слово, Вам слід, Володимире Івановичу, з'явитися в Каган до канцелярії політичного агента, бо лише через тамтешню високу інстанцію ми зможемо вручити Вам усі Ваші повноваження, а також докладні інструкції з пошукових робіт, умови договору про наймання робітників (дозволяю найняти до чотирьох душ з місцевого населення) і так далі. Звернетесь там до pana Решетова. І з богом, дорогий Володимире Івановичу!

Щиро Ваш

Микола Іванович Черневський.

Самарканд, лютого 5-го дня, 1910 рік.

Р. С. В. І.: Читайте послання, адресоване Вам Киричкою та Іллею Терентійовичем. Щиро вітання Вам та Абдуллі від Катерини Іванівни Татарникової. Ми одержали нещодавно від неї звістку з Петербурга. Вона хвилюється за Вас і просить, коли буде можливість, написати їй за старою адресою».

Радість переповнювала Володимира, коли він читав записку від Кири. Вона в стриманих виразах цікавилася його здоров'ям і враженням від нових місць. Наприкінці дописала: «Не сумуйте! Ми завжди з Вами, Володю». В душі Володимира ворухнулося солодке й тривожне почуття. Як би він хотів зараз побачити Киру!..

Він передав записку Абдуллі.

— Тут тобі теж є.

Ілля Терентійович Федоркін у кількох словах повідомляв, що живий-здоровий і йому випала нагода надіслати їм листи в пакеті від спецпошти. Відправляти відповідь він радив так: заклеїти в конверт і відвезти його в Гузар до російського фельдшера, який працює на базарі, де торгують худобою. З офіцером, графом Каргіним, а він має повертатися за тиждень, уже домовлено. Йому не треба буде заїздити в Карші.

...Спадкоємець еміра бухарського приймав муфтія та осіб, які його супроводжували, не у вітальні, як це відбувалося досі, а в невеликій, умебльованій по-європейському залі. Контраст був разючий: у глухому куточку ісламського Сходу — англійські з блакитного шовку шпалери на

стінах, французькі меблі в стилі рококо, величезна люстра із саксонського кришталю, на всю стіну гобелен з німфами — теж французький, два мармурових бюсти, що колись прикрашали імператорський Рим...

Мір Алім був у голубому мундирі гвардійця-семенівця з парадними полковницькими еполетами. Розповнілу фігуру перекреслювала навскіс широка орденська стрічка, на боці — сяючий діамантами орден Володимира першого ступеня. Блакитна чалма з павиним пером і великим рубіном, густа борода вкупі з європейським мундиром надавали спадкоємцеві недоладного вигляду.

Мір Алім у супроводі візира Аманулли та раїса Хуршімурада Афтоба кілька разів пройшовся по залі під вивчаючими поглядами запрошених на прийом. Зупинився біля високого крісла, що скидалося на персидський трон, і поклав пухку долоню на лев'ячу голову підлокітника. Тоді, ніби раптом наважившись, спритно вмовстився на м'якій подушці крісла, трохи посовався й завмер у звичній величній позі монарха.

Раїс і візир стали на певній відстані по обидва боки крісла, а запрошені зупинилися посеред зали. Ходжа Асадулла вирізнявся серед них пінисто-білою чалмою та східним святковим халатом із тонкого дорогого сукна.

Мір Алім кивком запросив гостей сісти. Почекавши, поки муфтії поважно вмовстився на краечку канапи, Володимир та Абдулла теж посідали. Погляд Володимира зустрівся з поглядом Мір Аліма, і певний час тривала між ними невидима дуель. Володимир ніяк не міг звільнитися від почуття нереальності того, що відбувалося. Майбутній емір убрався в парадний мундир з регаліями для зустрічі засланою поселенця! Якби сказав кому в Росії, не повірили б.

Володимир ввічливо відвів погляд убік.

«Він розумний», — відзначив подумки Мір Алім.

«На вигляд хитрий і примхливий. Східний божок, — подумав Володимир. — І, звичайно, жорстокий». Він перехопив напружений погляд охоронця — той досі стояв непомічений в отворі дверей з порт'єрами, з яких з'явився спадкоємець. Високий на зріст, сутулий, дужий фізично чоловік середнього віку. Його велика голова, здавалося, росла просто з тулуба, непропорційно довгі руки непоручно висіли, але в них теж відчувалося напруження. «Він боїться, що я накинуся на спадкоємця?» — спало на думку Нашокіну. Чимось жахливим віяло від цієї людини, і коли

охоронник ледь помітно поворухнувся, Володимир здригнувся. «Ну й тип! Не доведи господи з таким десь зустрітися».

Абдулла зовні був спокійний, але це коштувало йому певних зусиль. Проживши цілих три роки в європейському місті, він відвик од східних звичаїв, а тому вважав небезпечним для себе той момент, коли доведеться вдатися до підлесливості. На жаль, він залишався підданим еміра Бухари! Вдивляючись у бородате обличчя спадкоємця, Абдулла раптом подумав, що в руках цього чоловіка і його доля, і доля народу, всього народу! І що, напевне, настане час, коли він, Абдулла, зітнеться з ним. Невже таке буде?..

Всіх здивувало, а Абдуллу навіть налякало несподіване звертання спадкоємця саме до нього.

— Я чув, ви отримали світську освіту в Петербурзі? — Мір Алім досить непогано володів російською мовою. — Що думаєте робити далі?

Очевидно, зрозумівши стан сина, муфтії квапливо підвівся, схилився в поклони і відповів замість Абдулли:

— Наш син навчався в Петербурзі з милостивого дозволу вашого царствующого батька, хай буде славен емір Бухари, хай буде славен принц-наступник, хай буде славне місто Петербург!.. Наш син, о найсвітліший, має намір відкрити в Карші нову школу, коли буде на те ваша висока згода... — Муфтії провів руками по обличчю, вхопився за кінчик сріблястої бороди. — О-омінь!

— О-омінь, — повторив слідом за ним полковник гвардійського Семенівського полку.

— О-омінь, — пробурмотів Абдулла.

— О-омінь, — мовили хором вельможі, які стояли за тронем, і охоронець біля порт'єри.

Мір Алім, примруживши очі, дивився на Абдуллу.

— Ми прибічники освіти нашого народу, хай буде він славен. І даємо свою згоду на відкриття такої школи в Карші, коли не буде заперечень шейх-уль-ісламу Бухари. О-омінь, — спадкоємець легко провів долонями по обличчю.

— О-омінь, — повторили всі.

Муфтії підштовхнув сина.

— Треба подякувати найсвітлішому...

Розгублений Абдулла підвівся. Він збентежився, не уявляючи, як належить поводитися в такому випадку. Проте швидко заспокоївся і рушив до Мір Аліма. Той пильно глянув на нього і раптом простягнув руку назустріч. У Аб-

дулли ноги обважніли. Але він не виявив здивування, дуже спокійно вклонився і поцілував маленьку холодну руку спадкоємця.

Муфтії полегшено зітхнув. Володимир відчув біль в пальцях і побачив, що він гарячково стискає підлокітник канапи.

— Ми хочемо, щоб всі наші піддані були не тільки освічені, а й благочестиві,— урочисто промовив Мір Алім.

— Ваші слова — сама істина, найсвітліший,— улесливо проказав Хуршімурад за спинкою крісла.

Мір Алім з дивною посмішкою звернувся до Володимира:

— А що наш російський поселенець, пан Нашокін, має намір робити в Бухарському ханстві?

— З вашого дозволу, пане спадкоємець, збираюся вивчати необроблені землі та водні ресурси. Про це мене просило відділення по землевпорядкуванню Туркестанського генерал-губернаторства. Є щодо цього і згода еміра.

— А як же політика? — раптом запитав Мір Алім.

— Яка тут політика? — ухильно відповів Володимир. — Ми тепер далекі від неї.

— Ну чому ж? Я сам із задоволенням читав переписку Катерини з Вольтером. І вважаю це заняття корисною гімнастикою для розуму.

Мір Алім підвівся з крісла, пройшовся по килиму, несподівано для всіх поблажливо поплескав Володимира по плечу. Навіть тупак Хуршімурад зрозумів, наскільки брехливий цей жест, і замружив очі. Спадкоємець вийшов через двері, закриті порт'єрами. Так закінчилася ця дивна аудієнція.

Розділ шістнадцятий

ПЕРШІ РАДОЦІ

Усюди цвіли персикові дерева. Терпкий запах квітів наповнював повітря у віддалених кишлаках і підступав до самого центру міста. Це була чудова пора. Людські очі, що скучили взимку за яскравими, соковитими фарбами, раптом отримали від природи дивовижний подарунок — рожеву хмаринку у себе в дворі.

Абдулла сьогодні прокинувся рано, він вийшов надвір

і був вражений рожевим серпанком, який оповив міські квартали з першими променями сонця. Наче з лілової південної ночі з'явилося це диво.

Він підійшов до старого, покаліченого спекою та часом персикового дерева. Особливо дивовижний вигляд мали ніжні квіти на його чорних кривих гілках. Добрий знак! Древа зацвіли саме в той день, коли в місті відкривається нова школа.

Родина Ходжі Асадулли звільнила одну з найзручніших кімнат для занять з учнями. Замість парт поставили вздовж стін довгі лави. Підлогу застелили килимами. Муфтії привіз із Бухари двадцять грифельних дощок та олівці. Навчальну програму Абдулла склав сам, учнів набрав теж сам: ходив по дворах, пояснював батькам користь від навчання, умовляв, іноді доводилося звертатися по допомогу до релігії — молитва або сура з корану робили правовірних більш тямущими та зговірливими. Неймовірно тяжка справа в Бухарському еміраті шукати учнів, і все-таки в класі зібралось дванадцять хлопчиків різного віку та дві дівчинки. Одна із дівчаток, Фатіма, була рідною сестрою Абдулли, друга — п'ятнадцятилітня дочка казія Бобо-калона Айше — скромна, мовчазна, проте твердої вдачі. Надзвичайно вродлива й кмітлива, Айше в десятилітньому віці самостійно навчилась читати.

Абдулла побоювався, що коли він зволікатиме з відкриттям нової школи до осені, то можуть з'явитися додаткові труднощі на шляху світської освіти, яка в Карші була новиною. Правителі надто непостійні в своїх рішеннях, і будь-яка подія в ханстві могла погано вплинути на по-блажливе ставлення спадкоємця престолу. А тому Абдулла поспішав кувати залізо, поки гаряче.

У Карші існувало дві традиційні школи. У мулли Парди було вісім учнів. Абдулла навчався у нього в дитинстві арабської писемності. Мулла Тіркаш викладав релігійну догматику п'ятнадцятьом слухачам. Вважалося, що цього цілком вистачить для Карші та й всього Каршінського бекства, адже не всім наука на користь. Абдулла розумів труднощі свого задуму, але досить невиразно уявляв майбутнє. Те, що Володимир мешкав у домі муфтія, могло відвернути учнів і їхніх батьків від школи: вважалося гріхом тримати під своїм дахом невірного — кафіра. Через те Володимир мусив перебраться до оселі бідняка Юсуфа, в якого раніше жив російський ветеринарний лікар, котрий помер два роки тому від лихоманки. Юсуф теж ризикував

набути слави грішника, але в очах правовірних його гріхи певною мірою виправдовувалися тим, що він брав з кафірів гроші.

Після лікаря залишилося залізне ліжко, похідний секретер і примус, тобто найнеобхідніше в холостяцькому побуті Володимира. Разом з ним до Юсуфа перейшов і Рустам. Він теж вирішив ходити до класу, хоча й не вірив у те, що можна стати таким самим освіченим, як Абдулла та Володимир.

Нарешті несміливий стукіт першого учня у хвіртку сповістив про початок нового життя не тільки для родини муфтія, а й для багатьох інших сімей в Карші. На перше заняття прийшли тільки хлопчики, зніяковілі й схвильовані.

Айше з нетерпінням чекала, коли до батька прийдуть відвідувачі з черговим позовом. До школи вона записалась таємно від рідних і побоювалась батьківського гніву. Нарешті з'явилися запорошені, вбрані в смугасті халати дехкани, ведучи за собою віслюків. Айше закуталася в паранджу і вислизнула з дому. Панічно боячись будь-якого погляду, трималася ближче до дувалу. Сестричка Фатіма не змогла подолати страх і порушити віковичну традицію, що забороняла знаходитися в кімнаті самій серед чоловіків, хоч і малолітніх. А тому, коли Айше вбігла на жіночу половину, Фатіма зраділа й кинулась її обнімати. Потім вони несміливо зайшли до класної кімнати і сіли у вільному кутку.

Абдулла питав у дітей, що вони знають про планету Земля, якою її собі уявляють. Дванадцятилітній синок арбакеша Кудрата Намаз, ніяковіючи, тихо відповів:

— Мій батько казав... Земля кругла... як колесо в гарби.

— Можна, я скажу? — запитав довгошиїї смуглявий Еркін, старший син продавця овочів Маматкула.

— Говори, — привітно кивнув Абдулла.

— Наша Земля... наша Земля... — Еркін наважився і випалив одним духом: — Вона схожа на великий гарбуз, всередині якого не насіння, а вогненні джини!

— От і ні, от і ні! — вигукнув син купця Шеркула Нізам, повненький хлопчик з рожевими щоками.

— Хоча перебивати товарища негаразд, але, коли визвався, то говори. Слухаємо тебе, — Абдулла намагався надати суворості своєму голосу.

— Наша Земля — великий дастархан, все життя ходитимеш, а до краю не дійдеш.

— Хто ж це тобі таке сказав?

— Зараз скажу, вчителю. Наступного дня після того, як ви побували в нас, до мого батька прийшов мулла Тіркаш і почав сваритися. Він сказав, що нова школа для невірних, а справжні мусульмани мають навчатися тільки корану. Він сказав, що пророк Мухаммед повинен обійти землю десять разів. Так от, першого разу він забрав усю заздрість, другого разу — доброзичливість, третього разу — нечистого диявола, четвертого разу — таємницю із поклажі, п'ятого — неблагочестивих, а тепер обходитиме шостий раз і відправить у пекло всіх невірних, які каламутять народ і гнівають аллаха.

Хлопчики закричали всі гуртом:

— І до нас приходив мулла...

— І до нас...

— Страшенно сердився...

— Плювався...

— А мені сказав — виростуть осялячі вуха! — вигукував син продавця овочів. — І що всі люди сміятимуться...

— Гаразд, гаразд, — Абдулла підняв руки, заспокоюючи хлопчиків. — Давайте домовимося: відсьогодні всі нісенітниці забудемо. Як погану казку! Домовились?

— Слухатимемося тільки вас, учителю...

— Тільки вас...

— Бачить аллах...

Абдулла почав розповідати про природу, яка створила і квітуче персикове дерево у дворі і пухнасту кішку на дувалі. Розповів про пори року, і чому йде сніг та дощ, чому на півдні спекотно, а на півночі холодно. Учні, вражені його словами, сиділи, боячись поворухнутися. Абдулла зрозумів, що деякі діти зовсім не розуміють, про що він говорить. Він ще має навчитися висловлювати свої думки, аби бути зрозумілим, оволодіти мистецтвом знаходити прості й звичні слова, за допомогою яких пояснювати складні речі. Потім він приніс до кімнати саморобний глобус, і, ретельно добираючи вирази, розповів про земну кулю, про далеке минуле Землі, про те, що над Карпінським степом колись вирувало море, сліди якого можна знайти й тепер.

Дівчатка в своєму кутку весь час шепотілися. Айше була щаслива. Раніше, маленькою дівчинкою, вона часто гралася в цьому домі разом з Абдуллою і старшим братом Саїдукулом. А зараз могла без перешкод слухати і дивитися на людину, про яку занепокоєно і якимось по-особливому думала

вже кілька років. Вона не знала, що це за почуття, але берегла його в собі, ніби найбільшу цінність.

Айше дивилась на Абдуллу через волосяну сітку, час від часу відкриваючи її, щоб перехопити погляд Абдулли. У цей час жваві очі Айше пустотливо виблискували.

«Яка красуня! — подумав трохи збентежений Абдулла. — Айше вже виросла... Це ж треба, маленька Айше вже виросла!»

Абдулла побачив, що діти стомилися, й передав їм глобус.

Діти пожвавішали, їхні оченята розгорілись... Вони тримали в руках не гарбуз, а земну кулю! Дивлячись на них, Абдулла відчував щасливе хвилювання. Благословенна праця вчителя, яка дає радість усім!

Заняття закінчені, але діти не поспішали розходитися. Питання, питання і питання... Потім по черзі дякували вчителю і зі статечністю дорослих залишали класну кімнату, поважно прямуючи через двір. І тільки за воротами, перетворившись на шибеників, вистрибом, з вигуками помчали по своїх домівках.

Айше йшла додому не кваплячись, хотілось якнайдовше зберегти в собі радість. Відкинувши волосяну сітку, не могла надихатися свіжим повітрям. Рука сама простяглася до квітучої персикової гілки, що визирала з-за глиняного паркану. Деякі квіти були ще в бутонах. «Які вони ніжні», — подумала дівчина і не наважилася зламати гілку, тільки доторкнулася кінчиками пальців до квітів, ніби погладила. «Природа, — згадала вона слова Абдулли. — Все це природа. І я природа... І він природа». Від згадки про Абдуллу вона зашарілася і швидким рухом опустила волосяну сітку.

...Казій Бобо-калон жив заможню. У місті його двір і сад займали цілих чотири танапи землі, а за містом його сади та угіддя мали площу понад сто двадцять танапів. На віддалених пасовиськах у Каршінському степу паслися чотири отари по п'ятсот голів каракульських овець. А ще був прибуток від посадки — доромат, та інші щоденні підношення жителів бекства, яких доля посилала до нього. Було відомо: коли потрапив у руки до казія, то так просто не відбудешся. Часто перемагали ті, які давали більше, але мало хто ремствував, бо всі дії казія виправдовували шаріат та коран. Той, хто мало давав, завжди ризикував зажити слави страшного ворога влади божої та емірської. І життя такого чоловіка і його сім'ї перетворювалося на пекло...

— Айше, де тебе шайтан носить? — вісімдесятилітня баба, схожа на висушену пустелею палицю саксаулу, схопила онуку за руку. — Ми з ніг збились, шукаючи. Куди ти поділася?

— До подружки ходила... До Фатіми.

— Знайшла подружку! Гадину потайну, ящірку безрідну, ту, що хвіст губить, а слідів не залишає. — Стара тягла Айше через двір додому. — Іди! Вся сім'я тебе чекає. Аллах послав нам радість! З неба впав великий голуб у казан щастя.

Айше знала, якщо бабуся Зарипа говорить загадками, то чекай від неї лиха. Біля порогу зі сльозами на очах стояла мати, єдина в сім'ї людина, яку любила Айше.

— Донечко, де ж ти, моя маленька кізочка, маленьке ягнятко, поділася? — заголосила мати, притискаючи до очей ріжечок хустки.

Мати хотіла обняти Айше, але баба потягла її на чоловічу половину.

Незвично веселий батько, казій Бобо-калон, сидів на м'яких курпачах та подушках. Побачивши Айше, він вимушено усміхнувся, погладжуючи пишну бороду.

— Заходь, заходь, Айше, люба наша красуне.

На дастархані гіркою лежали перепічки, солодоші, виблискували порцелянові чайники. Якийсь чоловік сидів біля дастархану. Його худе чорне лице із запалими очима Айше бачила вперше. Незнайомець заговорив грубим голосом, ковтаючи слова:

— Красуне, з волі аллаха та еміра великої Бухари, відсьогодні ти — наречена найсвітлішого Мір Аліма, хай продовжить аллах його роки!

— О-омінь, — слідом за ним повторив казій і голосно засміявся, від нетерплячки підскакуючи на місці, ніби заводна іграшка.

Айше розгубилася. Чомусь схлипувала біля порогу її мама. Наречена самого спадкоємця, котрий стане еміром... А як же Абдулла? Вона не знала, що їй робити. Бути нареченою спадкоємця, напевно, добре... В душі прокинулося щось схоже на гордість. Але їй подобається Абдулла! Як же тут бути?!

Чоловіки тим часом пили чай із маленьких піал. Казій з улесливою увагою слухав грубуватий голос високого гостя — хранителя великої печаті бекства й візира Аманулла.

— Це ми відшукали скарб у вашому благословенному

домі й доповіли про це ясновельможному. Спадкоємець дав свою згоду...

— Аллах не забуде вашого благодіяння, хай буде славен ваш дім, вельмишановний візире.— Казій ледь стримував нервово-врочистий сміх, який рвався із нього, змушуючи соватися й вигинатися усім тілом.

Візир певний час дивився на його дивні рухи, потім повів далі:

— У найсвітлішого принца-наступника вже є три дружини, шаріат дозволяє взяти ще одну. Ми вибрали вашу дочку, хай буде вона йому втіхою... Велике щастя випало вам, шановний казію, ви породичаєтесь з родиною великого еміра Бухари.

Айше підвелася зі свого місця, різким рухом руки відкинула з обличчя волосяну сітку, всі присутні побачили, яким строгим і вродливим було її лице. Дівчина кинула непокірливий погляд на свого батька і твердо сказала:

— Ні, тату, з волі аллаха я належу іншому.

Всі в залі зацікавилися. По-перше, це було нечуване зухвальство, щоб дівчина в присутності сторонніх чоловіків відкинула своє лице і стояла отак, нікого і нічого не боячись. По-друге, ці страшні, згубні для будь-якої сім'ї слова відмови. Ні, це неможливо. У казія Бобо-калона, здається, помутився розум. Губи, на яких ще грала усмішка, затремтіли й скривилися від страху, руки, простягнуті до дочки, затрусилися.

— Божевільна, що говорить твій поганий рот! — першою отямилася стара мати Бобо-калона Зарипа.— Закрий обличчя, безсоромна! — і стара навідліг, ніби батоном, вдарила сухорлявою рукою неймовірно вперту онуку.

— Забирайтеся звідси всі негайно на свою жіночу половину! — знемагаючи від страшного нападу люті, заволав казію Бобо-калон. Він судив і рядив людей щодня, а цього разу йому самому коштувало чималих зусиль і, певно, великих грошей, аби вмовити візира Аманулла, щоб той не розповів про цю подію принцеві Мір Аліму.

Аманулла пішов від казія задоволений — за поясом у нього лежала сотня золотих тілля. Таким був викуп казія Бобо-калона за непокірність своєї дочки.

Шанобливо провівши гостя до воріт і замкнувши їх на величезний замок, казію тяжко й шумно зітхнув і, замахавши руками, підтюпцем побіг на жіночу половину.

...Протягом усіх цих днів події, які відбулися в домі казія Бобо-калона, поки що залишалися в таємниці. Але ж

наближався день весілля, і тоді все мало відкритися. Айше зятялася на своєму. Дівчинка нізачо не погоджувалася поступитися батькам, відмовлялася від їжі, погрожувала, що покінчить самогубством, коли їй нагадуватимуть про шлюб.

Казій вперше в житті опинився в такому скрутному становищі. З Бухари приїхав його старший син Баймірза Саїдкул, і вони вдвох знову взялися умовляти Айше, але та навідріз відмовилася навіть говорити про це, повторюючи, що з волі аллаха її наречений інший чоловік і вона любить тільки його. І скільки не билися батько, стара Зарипа, брат Баймірза Саїдкул, нічого не допомогло.

Айше залишилася твердою й непохитною. Нізачо вона не назвала б ім'я свого коханого.

Домашні вдалися до хитрощів: бабуся Зарипа стала спати поруч з Айше, аби вночі вивідати у сонної дівчинки таємницю, але все було марно.

За кілька днів Бобо-калон і його син Баймірза Саїдкул від купця Кадирбая випадково довідалися, що Айше записалася до нової школи, яку відкрив у домі Ходжі Асадулли його син Абдулла. Саме того дня Айше була в цих людей.

Казій побоювався муфтія Ходжу Асадуллу і не наважився піти до нього сам. Він підмовив супроводжувати його муллу Тіркаша.

Цей огрядний чоловік середнього віку, хоча й вважався служителем культу, насправді був байдужий до релігії. Найпершою його метою було добре й смачно поїсти. Він знав арабську писемність, цим і заробляв. Щороку брав собі кілька учнів, хлопчиків із заможних родин і кілька років підряд втовкмачував їм аліфбе та коран. За це нікудишне навчання брав дуже дорого. Тепер, після появи нової школи Абдулли, його привільному існуванню загрожувала небезпека. І мулла Тіркаш вирішив боротися за своє благополуччя з сином муфтія.

У дворі Ходжі Асадулли Володимир Іванович, який вже збирався йти додому, зіткнувся з казієм Бобо-калоном, його сином Саїдкулом і муллою Тіркашем. З виразу їхніх облич він зрозумів, що прибульці замислили щось лихе. Володимир Іванович негайно повернувся назад і рушив слідом за ними до мехмонхани.

— Мир хай буде цьому дому, — знехотя промовив Бобо-калон. Не знімаючи просторого зеленого, квітчастого халата, він важко опустився на запропоноване йому в передньо-

му кутку місце. Баймірза Саїдкул, холодно привітавшись з Ходжею Асадуллою і злегка кивнувши Абдуллі, теж сів поруч зі своїм батьком. Молодий чоловік був приблизно одного віку з Абдуллою, середнього зросту, сухорлявий. Великий з горбинкою ніс робив його дуже схожим на свою бабусю Зарипу. За цей великий ніс всі жителі Карші прозвали його Носқм Казія.

Тіркаш зайшов до кімнати і, побачивши Ходжу Асадуллу, трохи злякався, покректав і не став проходити в куток для почесних гостей, а примостився на краечку дастархана.

Не знаючи, чого прийшли ці люди, Ходжа Асадулла почекав, поки вони всілися біля дастархана, й сказав:

— Воздамо ж аллаху за його щедроту, за те, що він не обійшов наш дім і прислав таких гостей. О-омінь!

Казій Бобо-калон збагнув, що після такого привітання не по-мусульманськи буде починати з того, за чим вони прийшли сюди, і після певної мовчанки пишномовно звернувся до Абдулли:

— Світло розуму випромінюється від тебе, синку, після повернення з далеких країв.

— З волі аллаха сповнений я знаннями,— в тон йому відповів Абдулла.

— Від моря прибутку багато, якщо тільки впіймаєш золоту рибку, а не дрібного малька,— ущипливо докинув Саїдкул.

Він в глибині душі заздри товаришеві дитинства, його поїздки до Петербурга. Колись вони вважалися друзями. Але їхні батьки мали різну вдачу: казій прагнув виховати Саїдкула за своєю подобою, а тому навчав його сам, не відпускаючи з дому.

— А з тим, хто залишився на березі, схоже, трапилося те, що з віслюком,— мовив Абдулла у відповідь на закид колишнього друга.

Казій Бобо-калон хихикнув і, вже звертаючись до Ходжі Асадулли, сказав:

— Шановний, знаєте притчу про те, як один купець виряджав свого знана на чужину й, даючи йому гроші, повчав: «Хай говорять, що аллах, мовляв, щедрий. Це так, але його щедрість збагачує нас і від неї він не стає убогішим». На чужині його сина охоплює пристрасть до наук, і він витрачає всі свої гроші на навчання. Коли в нього нічого не залишилось, то син, мов жебрак, повертається до батька. Батьку, каже він, я прийшов до вас, маючи владу над цим світом і над потойбічним. Я знаю граматику

і її відмінки, філософію і її принципи. Збирайте ж від науки щедрий дар. Тоді батько взяв сина з собою на базар і привів його до продавця овочів. Батько попросив пучок зелені і сказав: «Візьміть замість плати за нього одне із правил, вивчених моїм сином». Торговець запротестував: «Я продаю товар тільки за монети, а не за правила з граматики». По тому взяв батько жменю пороху, посипав ним голову сина і з сумом сказав: «Ти, дитя нещасних, виїжджав з вантажем усілякого добра, а повернувся додому зі знаннями, за які продавець овочів не продав тобі навіть жмутку трави». — Закінчивши розповідь, вдоволений Бобокалон затремтів від сміху. Несміливо захихотів і мулла Тіркаш, а на обличчі Саїдкула застигла зловтішна посмішка.

— Так, я досяг царства знань, а ви, як і досі, знаходитеся в темряві. Навіть верблюд з його грубою печінкою і той не може перетравити вашу дурість, — відповів одразу всім Абдулла.

Після невеликої паузи Ходжа Асадулла оглянув присутніх спокійним вивчаючим поглядом і тихо, але виразно промовив:

— Кааба не є моїм володінням, в неї є свій володар. І те, що говорите ви, шановний Бобокалон, зовсім не стосується ні мене, ні мого сина. Він на чужині не витратив, а з благословіння аллаха примножив багатства. Наповнив свій розум знаннями, які я оцінюю вище за все і не промінюю на велике багатство. Мені шкода, що ви такі вбогі думкою. А наприкінці відповім вам сурою із корану: «Скажи, — запитує всевишній, — чи є серед ваших співтоваришів той, хто сам не веде, коли його не будуть вести? Серед них є такі, котрі не прислухаються до тебе, хіба ти змусиш слухати глухих? Серед них є й такі, що не дивляться на тебе, але хіба ти можеш вести сліпих? Так, вважають вони брехнею те, чого не знають, і витлумачити не спроможні». Хай розсудить вас аллах в день воскресіння в тому, в чому ви помиляєтесь, — закінчив свою думку Ходжа Асадулла.

— Що я чую? Я став мішенню для стріли докору? І це говорите ви, який, насміхаючись над богом, дозволив відкрити під своїм дахом богопротивну школу! — спалахнув Бобокалон.

— Так, так, коли в черево правовірного потрапляє ковток недозволеного, всі частини його тіла стануть смердїти, — встрияв у розмову мулла Тіркаш.

— Всі правовірні в місті обурені вашим нерозумним вчинком, Абдулла,— холодно дивлячись в очі своєму колишньому товаришеві, промовив Саїдкул.

— Ви порушили шаріат, ви вкрали в нас дочку, підманули нерозумну дитину, а вона й пішла за вами! — зриваючись на крик і розмахуючи руками, розпалювався Бобо-калон.

— Ви забрали всіх моїх учнів, зробили їх грішниками,— хай не простить вам цього аллах! У пеклі ваше місце! — знову докинув своє мулла Тіркаш.

— Послухайтеся доброї й розумної поради, шановний Ходжа Асадулла, вплиньте на свого сина й закрийте цю еретичну школу, не каламутьте наших дітей, не робіть нещасними їхніх батьків,— отямившись, спокійнішим голо-сом заговорив Бобо-калон.

— Цей шлях я обрав свідомо. Шлях, який несе знання людям, завжди був нелегким, і я ніколи не збочу з нього, хоч ви там що кажіть. І не ви, казій Бобо-калон, і не ви, Саїдкул, а тим паче мулла Тіркаш не маєте права говорити від імені народу,— вирішив покласти край усім цим бала-кам Абдулла.

Гостям нічого не лишалося, як тільки квапливо піти геть.

Розділ сімнадцятий

ІНДІЙСЬКА ТАНЦІВНИЦЯ

Лорд Мінтоф, віце-король Індії, посмоктував люльку і крізь ароматний дим (пенджабський тютюн!) уважно розглядав людину, яка сиділа перед ним. За вікнами пала-цу бушувала негода, гуркотіла мусонна злива з вітром і спалахами блискавок, а тут було тепло, затишно, неначе десь на Меншхауз біля справжнього англійського каміна.

Молодий чоловік, що сидів навпроти лорда в глибокому шкіряному кріслі, був капітан Скрентон, який щойно при-був із Лондона. Гість був розвідником, а цих панів віце-ко-роль недолюбливав, вважаючи, що навіть Лоуренс, ара-війський лис, не може змагатися в спеціальних питаннях з рядовим клерком його відомства.

— Росіяни тільки на перший погляд здаються непо-воротними,— лорд Мінтоф помовчав, вдихнувши нову пор-цію диму.— Я пам'ятаю, якої ми зазнали поразки, розра-

ховуючи на їхню млявість. Ви, звичайно, в курсі подій, які передували підписанню англо-російської конвенції 1907 року?

Ми намагалися захопити туркменські землі за сто миль від Мерва,— вів далі лорд Мінтоф.— І були змушені разом з еміром Афганістана Абдурахманом ретируватися. За умовами конвенції англійським та російським підданам були надані рівні торговельні привілеї. Хіба це не поразка? І винна в тому наша бундючність, яка заважає тверезо оцінити сили й можливості противника.

У погляді капітана майнула непокірливість.

— Сер! — він трохи гугнявив, що справляло на співрозмовника неприємне і навіть комічне враження.— Ті події вже стали історією. Великобританія починає нову політику, яку робитимуть люди нового покоління, і тут, в метрополії.

Це був натяк. Чутки про вихід у відставку лорда Мінтофа посилено розповсюджувались кимось у дипломатичних колах. Лорд ледве спромігся витримати гречний тон.

— Ніякому поколінню не обминути старі проблеми.

— Що ви маєте на увазі, сер?

— Азія — не Африка, де ми почуваємося, ніби вдома. Тут нас не зустрічають з відкритими обіймами. Вимагається все більше гнучкості й самовідданості, аби втримати позиції, аби захопити азіатів британськими інтересами.

— Сер! Чого ви не добилися гарматами, ми візьемо за допомогою фунтів стерлінгів. Це обійдеться урядові в сто разів дешевше, ніж експедиційні корпуси...— Капітан вразно поглянув на лорда Мінтофа.— Я уповноважений запропонувати правителям Бухари добру оборудку. Мільйон гектарів земель в оренду на дев'яносто дев'ять років, зрозуміло, на договірних засадах. Перед нами завдання придбати мільйон гектарів, і не менше.

Коли капітан Скрентон хотів вразити лорда Мінтофа, то мети він не досяг. Лорд був скептиком і встиг побачити за своє життя крах і грандіозніших проєктів.

— Я добре знаю еміра Бухари, капітане. Він не з тих, хто полюбляє грати у небезпечні ігри. Ви нічого не досянете. Емір занадто залежний від росіян. Британія далеко, а Росія під боком. Нащо йому ризикована переорієнтація? Іще врахуйте: текстильна промисловість величезної Росії останнім часом розвивається швидкими темпами і вже значною мірою збільшила експорт своїх тканин в країни Азії... Зрозуміло, Північно-Американські Штати теж же-

нуть свій текстиль і скоротили вивіз бавовни в Британію. Інакше ви б не приїхали сюди з бавовниковою місією.

— А що робити, сер? Колоніальні чиновники не спроможні вирішити це питання.

— У всьому сьогоднішньому Туркестані, включаючи обидва ханства, бавовну вирощують лише на чотирьох тисячах гектарів. А ви — мільйон!

— Цифра визначена не мною.

— Далі. Велика операція не тільки налякає азіатів, але й насторожить росіян, а вони зроблять усе, щоб знищити в корені ваше комерційне підприємство.

— Ми не розраховуємо на еміра Абдулахада, він уже живий труп. Наслідний принц Мір Алім — ось хто нас цікавить. І зв'язок з ним з цих питань вже налагоджено.

— І все-таки послухайтесь моєї поради, капітане, коли не хочете зазнати поразки. У росіян навіть цар виявляє певну обережність. Його Мургабський маєток складає всього двадцять тисяч гектарів, проводяться переговори про придбання ще тридцяти тисяч. Відзначте, тридцяти. Російсько-Азіатський банк купив у хівінського хана двадцять три тисячі гектарів... У Голодному степу розпочато будівництво зрошувального каналу — як у них заведено, імені імператора Миколи I. І тільки тепер з'явилися перші російські поселенці. Ось бачите, яка обережність у питанні економічного загарбання азіатських земель. А ви — мільйон... Щоправда, і в росіян є гарячі голови. Теж прагнуть одержати неодмінно все. Текстильні королі брати Рябушинські та власник мануфактурних фабрик князь Андронников послали до Туркестану своїх комерційних радників — бажають придбати по одному контракту двісті сімдесят п'ять тисяч гектарів у Фергані та в заплаві Сирдар'ї... На Сході чаю п'ють багато, але неквапливо, маленькими ковтками: знають, що гарячий.

Лорд Мінтоф уміло приховував роздратування. На його худорлявому видовженому обличчі з важким підборіддям постійно трималася напівусмішка.

— Сер, ми, звичайно, врахуємо... ці маленькі нюанси. Але ми прагнемо придбати землю в Туркестані будь-якою ціною. Ми розраховуємо на сприяння турків, вони мають певний вплив на молодого спадкоємця престолу Бухари. А Великобританія, слава богу, все ще має вплив на Туреччину. Саме тому цією справою зайнялася розвідка.

Напівусмішка лорда перетворилася на глумливу гримасу.

— Поки ви розпочинаєте гру зі спадкоємцем, капітане,

його батечко, справжній володар емір Абдулахад, вже має з князем Андронниковим таємну домовленість, укладену з допомогою військового міністра, про концесію в Каршінському степу. Мова йде знову-таки не про мільйон, а про п'ятдесят п'ять тисяч гектарів. До вашого приїзду, ймовірно, пошукові роботи будуть провадитися на повний хід... Хочу попередити, капітане, будьте обережні. Схід підступний і твердолобих не любить. Часто таким людям загрожує ганебна страта. Ви, звичайно, чули про сумну історію, яка сталася в Бухарі з полковником Стаддортом понад півстоліття тому? Але подробиць ви, звісно, не знаєте.

Капітан Скрентон кивнув.

— Отож, капітане. Коли Бухарою правив Насрулла-хан, вплив росіян в Середній Азії різко посилювався, і британський уряд, стурбований цим, вирішив послати в Бухару дипломатичну місію. Вибір упав на полковника розвідки лорда Стаддорта. Його завданням було переманити на наш бік Насрулла-хана... Полковник прибув до Бухари цілим і неушкодженим — через Лахор та Афганістан. — Лорд Мінтоф помовчав, набиваючи люльку тютюном. — Перед від'їздом Стаддорта до Бухари мій дід по материнській лінії, лорд Коннолі, перебуваючи на дипломатичній службі в Індії, спеціально прибув у Лахор і розмовляв з ним отак, як ми з вами зараз. На диво, все повторюється. Лорд Коннолі дав полковникові кілька практичних порад, але той і не думав до них прислухатися. Всупереч туземному етикету й мусульманським звичаям, полковник верхи на коні в'їхав у палац правителя Бухари. Це визнали нечуваним зухвальством. І хоча аудієнція у еміра все-таки відбулася, через два дні полковника кинули в підземну тюрму, де він провів чотири не дуже багатих на події роки... Щоб визволити полковника, Коннолі, одержавши дозвіл англійського уряду, вирушив до Бухари. Крім благородної місії рятівника, Коннолі мав розізнати, як настроєні східні правителі щодо об'єднання Хіви, Бухари й Коканду проти Росії. Коли Коннолі в'їхав із Хіви в Коканд, то був схоплений бухарцями і запроторений у в'язницю. Теж підземну. Там обожують підземні тюрми, вам слід це знати... За наказом еміра Насрулли-хана, лорда Стаддорта і лорда Коннолі стратили, а їхні голови виставили на майдані біля палацу коло тієї самої арки, звідки почалась трагедія вашого попередника, Скрентоне.

Капітану Скрентону розповідь видалася зухвалою. Він пополотнів, на великому вилицюватому обличчі забігали

жовна. Мускули напружилися. Спалахнуло дике бажання викликати лорда на дуель за образу не тільки особи, але й мундира! Капітан насилу стримався.

...На запрошення спадкоємця бухарського престолу вирушала в дорогу з невеликим караваном уславлена індійська танцівниця. З нею було підписано контракт на значну суму. Танцівниця була відома під іменем Лалі.

Вона була напрочуд вродливою, чарівною, розумною жінкою. Середнього зросту, мініатюрна, витончена — справжнє втілення східної жіночності. Відкрите ясне обличчя, великі, ледь опуклі очі, злегка приплюснутий носик, пухлі рельєфні губи — все це надавало їй схожості із скульптурним зображенням однієї з індійських богинь.

Капітан Скрентон їхав з нею інкогніто як імпресаріо. Капітан майже не відчував страху. Йому не терпілося скоріше потрапити в Бухару і взятися до діла. І якого діла: оренда Каршінського степу на дев'яносто дев'ять років — це також визначна оборудка, як і продаж Росією всієї Аляски!

Разом з Лалі їхало п'ять музикантів-індусів і одна служниця — ніхто з них, окрім самої господині, не знав англійської мови. До кінця подорожі капітан не міг з ними спілкуватися, проте він цього й не прагнув. Навіть розмовляти з Лалі він спочатку вважав нижчим своєї гідності. На його здивування, танцівниця теж не бажала з ним бесідувати, принаймні всіляко намагалася не починати розмову першою. Це відкриття неприємно вразило капітана. Лалі не цікавилася головною метою його поїздки, і по можливості намагалася обходитись без його посередництва як імпресаріо. Вона виступала в домі губернатора Лахора і в палаці еміра Хабібуби в Кабулі. І майже в кожному караван-сарайі, де вони зупинялися на нічліг, вона влаштовувала невеликі вистави, від яких сама мала втіху. Їй приємно було бачити, як змінювалися люди під впливом музики та танцю, їхні обличчя ставали лагіднішими, привітнішими. Платні в таких випадках вона не брала. Нерідко і господар караван-сарая надавав житло танцівниці та її людям, відмовляючись брати за постій.

Капітан Скрентон спочатку терпіти не міг таких імпровізованих концертів, але поступово почав розуміти зміст танців і музики. Виявилось, Лалі була по-справжньому талановита, могла повідати своїм танцем дуже багато і схвилювати до глибини душі навіть його, капітана Скрентона. Бідолашний капітан боявся собі признатися, що він в

захопленні від цієї жінки. Спостережлива Лалі одразу відчула зміну в ставленні до себе цього черствого й чванькуватого чоловіка. Але вдала, що нічого не сталося, і поводитися з ним як досі. З такими панамі з Англії вона вже не раз мала справу. І чудово знали їхні звички. Зате Скрентон подумки з трепетом називав її східною спокусницею і почав упадати за нею в усіх на очах: то підсадить її на верблюда, то звільнить дорогу на караванній стежці, якимось вистрибом побіг за вараном. Скрентон сам себе не впізнавав!

На останньому привалі перед Карші Лалі, підхопивши на руку своє довге блакитне сарі, побігла до вкритих маковим цвітом лужків. Схвильований Скрентон кинувся за нею слідом.

Лалі піднесла вгору руки і дзигною закрутилася на місці, переповнена почуттям весняної радості. З її вуст злітали слова неголосної пісні, босі ноги нечутно вибивали в зеленій траві хитромудрий ритм. Очевидно, це був якийсь ритуальний індійський танець, в якому молода жінка дякувала небу за те, що воно послало їй молодість, силу та спритність.

Вона була такою гарною в той момент, що капітан Скрентон впав перед нею на коліна.

— Ви богиня, ви покорили мене! Ви перша з жінок... Лалі... моє почуття до вас... пристрасне почуття... клянусь.

Лалі перестала танцювати, їй вже не хотілося милуватись природою.

— Містере Скрентон, — сказала вона спокійно, — огляніться назад. Подивіться, з яким здивуванням і сумом дивиться на вас ваша осиротіла кобила. Це негаразд, адже вона вірою й правдою ось уже майже два тижні служить вам.

Лукаво блиснувши примруженими очима, Лалі підхопила сарі і побігла до каравану.

— Які ж ви безжальні! І зухвалі! — встиг гукнути їй услід Скрентон.

Караван рушив, а капітан кипів від обурення. Відмова? Такого він не визнавав. Не хотів визнавати. Наздогнавши верблюда, на якому їхала Лалі, з ненавистю промовив:

— Ви нікчемна раба, не гідна уваги пана!

І поплескав долонею по холці красеня жеребця аравійської породи, якого Лалі обізвала кобилою.

— Містере Скрентон, не кожна дівчина беззбройна пе-

ред мужчиною. Розум і усвідомлення власної гідності — це найнадійніший її захист.

У відповідь капітан з такою люттю вперещив жеребця, що той рвонув у степ. Лише біля самих стін Карші Скрентон наздогнав караван, непомітно прилаштувався у хвості і таким чином в'їхав під арку воріт Тутак.

У місті починався теплий, прятий від весняних степових запахів вечір. На заході згасала сонячна заграва. Босоногі дїтлахи з гиканням заганяли по домівках корів і кіз. Біля воріт бекали, не бажаючи заходити у двір, вівці.

Місто готувалось до вечірньої трапези й сну. Темно-бузкове південне небо, цей величезний чавунний казан, який спорожнили увечері джини, вже намірилося щільно накрити людський лабіринт. Після цього запанує тиша, і лише квартальна сторожа ходитиме маленькими кривими вуличками, постукуючи в густій пїтьмі дерев'яними калаталами й виголошуючи сонними голосами: «В місті все спокійно. Спить, правовірні».

Лалі та її супутники в'їхали в місто серед надвечірнього гамору й рушили до караван-сарая Бузурука Ходжі, де зазвичай зупинялися купці із Індії й Афганістану. Ворота караван-сарая були прикрасою невеликого майдану, що знаходився якраз поміж будинками Ходжі Асадулли й казія Бобо-калона.

Верблюди здалеку почули запах стїйла і пришвидшили ходу. Зайшовши у розчинені ворота, з ревінням стали опускатися на колїна, щоб скоріше звільнитися від ноші. Величезний ватаг з пишною гривею, який вїз Лалі, теж без команди почав опускатися на колїна, хитнувся в один бік, тоді в другий, від чого в танцівниці над головою, здалося, заколивалася масивна перекладина воріт. Лалі закричала з переляку, верблюд кинувся вбік і помчав безлюдним провулком. Проводирі з криком кинулися за ним.

— Допоможіть! — гукала танцівниця.

Верблюд раптом різко зупинився і, покрутивши головою, заспокоївся. За аркан із волосяної мотузки його міцно утримував Абдулла.

— Заспокойтеся, пані, вам вже ніщо не загрожує.

Абдулла з подивом дивився на іноземку.

— Я вам дуже вдячна, — відповіла перською мовою Лалі, все ще не отямившись від переляку.

— Вам допомогти зійти з верблюда? — також перською запитав Абдулла і простягнув обидві руки.

Лалі довірливо простягнула свої. Мить — і Абдулла

поставив Лалі на землю так обережно, ніби крихку вазу з квітами.

Володимир був захоплений тією спритністю, з якою його друг приборкав люту на вигляд тварину. Подібна до місяця гостя з Індії вразила його. Він незграбно привітався російською і всміхнувся — так недоладно пролунало це привітання.

— Вас птах щастя приніс сюди на своїх крилах! — не випускаючи руки іноземки, захоплено промовив Абдулла.

— О, благородний юначе, цей птах — мій двогорбий верблюд, — пожартувала Лалі. Тоді чарівно всміхнулася, обережно вивільнила руку і тихо сказала: — Я буду рада бачити вас у себе гостем. Неодмінно завітайте.

Абдулла збентежено опустил очі і хотів відповісти, але тут до Лалі підбігли її люди, і вона пішла.

— Подякуймо ж пророкові, Абдулло, за те, що він послав цю індійську красуню на верблюді, — Володимир трусонув Абдуллу за плече.

Наступного дня в бекському палаці, в найбільшій залі, призначеній для особливо урочистих прийомів, зібралися вельможі з усієї округи. Підлога була застелена туркменськими, афганськими та іранськими килимами. Від барв і візерунків мерехтіло в очах. Уздовж стін по обидва боки від входу розмістилися за ранжиром імениті люди. Вони поважно сиділи на м'яких підстилках-курпачах. Кожен намагався видаватися якомога пишнішим і заможнішим. Халати в найяскравішу малинову й червону смужку, парчеве й гаптоване золотом вбрання засліплювали очі. Чалми на вельможних головах, здавалося, розквітали кремовими, блакитними та білими бутонами.

Спадкоємця ще не було, і гості почувалися вільно — поважно перемовлялися, розкланювались, притискаючи руки до грудей.

Володимир і Абдулла теж були серед запрошених. Сидячи на курпачах, з цікавістю спостерігали за зібранням. Вони розмістилися в самому кінці зали, де сиділи нижчі сановники, але, незважаючи на це, перебували в центрі уваги. Їх роздивлялися з цікавістю, особливо їхній європейський одяг. Володимир помітив, що син казія Бобо-калона Баймірза Саїдкул кидає на них відверто недружелюбні погляди. Він хотів сказати про це Абдуллі, але раптом усі замовкли. З-за ширми з'явився Мір Алім у супроводі дворецького, візира та раїса. Всі, хто сидів на курпачі, попадали долілиць і не вставали, доки спадкоємець не

всівся на чималій горі подушок та ковдр, своєму почесному ложі. Володимир і Абдулла вітали Мір Аліма стоячи, легким поклоном голови. Виставу не починали, бо кожен із запрошених сановників вважав за необхідне особисто вшанувати Мір Аліма. Один за одним вони, схилившись майже до килима і притиснувши руку до серця, наближалися до м'якого ложа спадкоємця і потім, ще нижче нахилившись, задкували на своє місце. Мір Алім відповідав кивком голови тільки на привітання найвельможніших.

Біля ложа, за спиною спадкоємця, незворушно стояв величезний, дикуватий на вигляд чоловік і похмуро, спідлоба, дивився на всіх. Володимир впізнав у ньому охоронця, якого бачив під час аудієнції. Він був убраний у грубі, з овечої вовни шаровари та коричневу із верблюжої вовни свиту. Серед строкатого одягу сановників, які заповнили залу, він здавався сірою похмурою скелею.

Мір Алім був спокійним, коли поряд знаходився охоронець Хамро. Він був сином його годувальниці, тієї доброї і самовідданої жінки, котра загинула від укусу гадюки, рятуючи маленького панича. Трагедія відбувалася на очах п'ятнадцятилітнього Хамро. Відтоді він, ніби вірний пес, завжди був поруч з Мір Алімом. Вдень стояв за його спиною, вночі лежав біля ніг. Ніхто з челяді, навіть сам спадкоємець не бачив, щоб Хамро коли-небудь усміхався. Кара-шайтан — Чорний диявол — називали охоронця в палаці. Його боялися, бо хто знає, що має на думці цей страшний чоловік?

Охоронець стояв, схрестивши на грудях мускулясті руки. В піхвах при боці виблискував чималих розмірів турецький палаш.

Мір Алім махнув рукою, але сталася якась затримка. Дворецький, у напівпоклоні, з виразом вини на обличчі, наблизився до ложа. Незграбно впав на коліна і щось забурмотів. Лице спадкоємця скривила гримаса невдоволення. Присутні уважно дивилися на те, що відбувалось.

Дворецький вибіг із зали і незабаром з'явився знову, несучи оздоблений перламутром тамбур. Мір Аліму подобалися звуки тамбура, і, коли в нього був кепський настрій, він змушував охоронця грати. Траплялося, він слухав тамбур годинами і засинав під його акомпанемент, а Хамро й далі грав для себе, бо це було йому приємно.

— Грай, — кивнув Мір Алім, і він, провівши долонями по обличчю, взяв у руки тамбур.

По залі розлетілася чутка: тамбурист танцівниці тяжко захворів на лихоманку.

Грубі пальці Хамро торкнулися струни, і сталося диво — тамбур заспівав.

Лалі, почувши закличні звуки тамбура, повільно попливла залою. Тоді різко зупинилася, струснула плечима і перетворилася на вихор. Босі ноги її вибивали на м'якому килимі стрімкий ритм. Згодом рухи знову стали плавними.

Дивовижна сцена: великий похмурий чоловік, розбуджений музикою, раптом перевтілювався, ожив, лице його провітліло, і вся могутня фігура ввібрала в себе ритм танцю, ніби губка воду. Здавалося, він з великим зусиллям стримується, аби щось не розтрошити. А танок Лалі розповідав про далеку Індію, тіло її було невтомне, рухи то уповільнено плавні, то стрімкі...

На загальний подив, Хамро змінив тамбур на дойру — плоский бубон з дзвіночками. Високо піднявши його над головою, вибиваючи азартний дріб на туго напрутій шкірі, раптом почав пританцьовувати навколо Лалі. Він ніби полинув над світом, розправив могутні крила, і почуття його ринули вируючим гірським потоком. Його незвичайне піднесення відчули всі в залі.

Спадкоємць збентежився — безмовний раб наважився відкрито, зневажаючи етикет, виявити свою натуру! Він лягнув у долоні і подав знак дворецькому, щоб припинили танець.

Лалі продовжувала захоплено танцювати, не звертаючи уваги на дворецького, який відчайдушно подавав їй знаки. Цей танець дав їй незвичайну радість. Вона зрозуміла, що своїм мистецтвом розбудила душу, яка дримала довгі роки. Хіба це не щастя? Можливо, людина все своє життя ішла до цієї миті.

Люди в залі пильно стежили за танцюючими, що ще більше драгувало спадкоємця. Мір Алім не витримав, скотився з ложа і розлючено тупнув. Вбігла варта.

— Взяти бісового сина!

Лалі стояла, важко дихаючи, не розуміючи нічого. Хамро опустив дойру і довго з сумом дивився на танцівницю.

— Взяти його! — Мір Алім показав пальцем на Хамро.

Сарбази нерішуче тупцювали на місці: «Зарештувати Кара-шайтана?!»

— Взяти! — червоніючи, заволав Мір Алім.

Облишивши вагання, сарбази накинулися на «диявола», заломили йому руки. Він не опирався. Бубон з жалібним

дзенькотом підкотився до ніг спадкоємця, який люто відштовхнув його, від чого той з гудінням відскочив. Запрошені злякано ховали очі.

— Джаллад-кат! — голосно вигукнув Мір Алім.

— Я тут, мій повелителю, — біля входу до зали стояв, схилившись у поклони, худорлявий чоловік у чорному халаті.

— Голову Хамро на палю! Негайно!

— Слухаюсь...

Ніби щойно побачивши в залі людей, Мір Алім певний час стояв нерухомо, потім змахнув рукою, припинивши виставу, і зник за ширмою, що прикривала бічні двері.

Розділ вісімнадцятий

МІСІЯ КАПІТАНА СКРЕНТОНА

Повеління Мір Аліма відрубати голову його охоронцеві кат сприйняв з особливим задоволенням. Він, як і всі в палаці, недолюблював Хамро, в нього були для цього свої причини. Спадкоємець чи то жартома, чи то серйозно часто погрожував кату, що коли він не буде справно виконувати свої обов'язки, то, аллах свідок, потрапить у руки Чорного диявола, а той уже йому покаже!

Доля розсудила інакше. Хамро стояв перед катом на колінах. Волосяна мотузка міцно стягувала його могутні руки, другим її кінцем були зв'язані ноги, через що тіло Хамро зігнулося дугою. Кат задер йому голову і побачив у великих віспинах сльози. Проте Хамро всміхався: перед його очима стояла танцівниця. Він голосно зітхнув і сказав кату:

— Чому зволікаєш? Я б тебе не пожалів.

Він знав звички цього гицеля — той полюбляв знущати-ся над жертвами. Але не це хвилювало Хамро. Йому хотілося залишити в душі щастя, яке дала йому танцівниця. Він прагнув щасливим піти на той світ, де на нього чекають райські гурті, неодмінно схожі на танцівницю.

Кат справді зволікав. Запізнювався мулла, який мав піднести коран над головою приреченого й промовити традиційні слова: «В ім'я аллаха та його пророка, омінь».

Нарешті прийшов мулла.

— Омінь! — проказав скоромовкою, а коли побачив, над ким тримає коран, злякано затремтів.

Очі Хамро були заплющені. Перед ним пливло видіння в блакитному сарі. Раптом він відчув на своєму обличчі спітнілу руку. Рука лягла на перенісся, потім поповзла до підборіддя. Кат хотів зручніше схопити його масивну голову. Хамро розплющив очі і з ненавистю втупився в ката.

— О-о-о! — заревів він, мов вепр, зрозумівши, що це остання мить його життя.

Рвучко повернув голову й схопив зубами за великий палець ката.

Мулла з жахом відскочив убік.

— Шайтан! Шайтан! — вигукнув він.

Кат вирвав із стиснутих щелеп Хамро скривавлену руку, його свідомість потьмарилася, і він поквапився замахнутися правою рукою...

Запрошені на виставу, виходячи із палацу, намагались не дивитися на стовп із закривавленою головою.

Повз страченого пронесли непритомну Лалі. Капітан Скрентон хотів кинутись до неї, але його покликав молодий вилицюватий узбек з настороженими очима.

— Ви, здається, господар цієї жінки? Вас просять до найсвітлішого.

Капітан миттю згадав, що після вистави мала відбутися зустріч зі спадкоємцем.

— До ваших послуг, — машинально відповів він і пройшов у двері. Узбек шанобливо дав йому дорогу. Це був Баймірза Саїдкул.

— Повелитель у своєму кабінеті, — прошепотів Саїдкул. — Ідть слідом за мною.

За хвилину-другу відбудеться зустріч з наслідним принцом Бухари, здійсниться те, заради чого капітан пройшов тисячі миль. Але він ніяк не міг опанувати себе. Лиса, з одвислою губою голова на ганебному стовпі стояла перед його очима, хоча капітан і не був ні м'якосердечним, ні жалісливим. Він бачив, як убивають, і сам убивав. Не був він і полохливим, проте в найвідповідальніший момент, який вимагав граничної витримки, капітан утратив рівновагу.

Скрентон засунув руку до кишені і міцно стис рукоятку пістолета. Це негайно повернуло йому відчуття реальності. Маленький пістолет, оздоблений хромом і перламутром, був виготовлений у Лондоні спеціально для принца Бухари.

— А де ж скринька? — спохватився капітан.

— Я все передбачив, пане. Ваші білі рукавички та скринька знаходяться в кімнаті для прийомів,— сказав Баймірза Саїдкул.

Зайшовши в невелику, застелену килимами залу, капітан побачив на секретері свої речі. Скринька із сандалового дерева, оздоблена перламутром, формою нагадувала єгипетську піраміду і пахтіла екзотичним ароматом. Скринька капітанові подобалася.

Він закріпив пістолет у скриньці, помилювався виблиском хрому й перламутру, і, взявши її в ліву руку, кивнув Саїдкулу:

— Довідайте його світлості.

З'явився хранитель великої печаті бекства візир Аманулла. Він провів рукою по своїй щипиній борідці на знак привітання і, згорбившись, запросив капітана йти за ним.

Кабінет Мір Аліма трохи здивував Скрентона: на іранських килимах висіло багато чудової європейської зброї — палаші, шаблі, двоствольні пістолети французької роботи. Ще він побачив письмовий стіл, різьблене крісло з високою спинкою і навіть книжкову шафу біля вікна.

Спадкоємець був убраний у гарну форму полковника російської армії з аксельбантами, а на голові мав традиційну чалму.

Одяг капітана, напіввійськовий френч з накладними кишнями, теж натякав на його причетність до армії. Він клацнув підборами і енергійним нахилом голови привітав Мір Аліма.

— Я радий бачити представника Британської імперії на нашій землі,— Мір Алім промовив це пристойною англійською мовою.

Скрентон не залишився в боргу і звернувся до Мір Аліма на фарсі:

— Слава про могутність Бухарського ханства й надзвичайну мудрість його правителів розійшлася далеко за межі Сходу аж до Британських островів.— Він шанобливо замовк, приклавши руку до серця і схиливши голову. Після тривалої паузи, протягом якої на обличчі Мір Аліма відбивалася втіха (адже виявляв йому шану європеєць, а не якийсь підданий), Скрентон чемно вів далі: — Ваша світлість, я вважаю для себе великим щастям, якщо ви приймете мій скромний дар. Ніби та мураха, разом з цією річчю я приніс і моє щире бажання бути корисним Бу-

харському ханству такою ж мірою, як і Британській імперії...

Згадка про мурашку сподобалася Мір Аліму. Це був натяк на популярну в мусульманському світі легенду про кульгаву мурашку, яку вразила мудрість Соломона, котрий розумів мову птахів, звірів і комах. Мураха мала намір вирушити до нього з поклоном. Але йти з пустими руками незручно, а що могла подарувати премудрому Соломонові бідна кульгава мурашка? І вона взяла з собою єдине, що мала, — лапку сарани.

Скрентон відкрив скриньку і простягнув її Аманулі, який виступив наперед. Мір Алім побіжно глянув на подарунок, — ця вдавана недбалість теж була складовою частиною етикету — не можна виявляти свою зацікавленість дарами.

— Хай благословить вас аллах, — промовив Мір Алім, торкаючись скриньки, яка виблискувала перламутром, — це означало, що дарунок прийнято.

Відтак Мір Алім плеснув у долоні. Увійшов махрам.

— Халат з нашого плеча панові!

Миттю на плечі капітана ліг великий строкатий халат із тканини бекасам, міцний стан обхопила поясна хустка, а на голові враз опинилася тюрбетейка вкупі з чалмою.

Мір Алім сів у крісло. Капітан Скрентон, схожий у такому одязі на якогось мірзу з базару, зумисно стояв перед спадкоємцем у позі прохача. Мір Алім це помітив.

— Ми слухаємо виклад ваших думок, — перейшов він знову на англійську.

— Ваша світлість! Британський уряд, турбуючись про велич і процвітання вашого ханства, сповнений рішучості взяти на себе нелегку місію освоєння пустельних земель. Я кажу, ваша світлість, про землі, що лежать на схід від Бухари і називаються Каршінським степом.

— Так, так, ми слухаємо вас.

— Британський уряд сподівається на вашу допомогу в наших зусиллях по створенню бавовникових плантацій. Ми геть змінимо пустелі Бухари по лівому березі Амудар'ї...

— Намір добрий, — відзначив спадкоємець. — Але землі ці, бачить аллах, ні до чого не придатні.

— Не придатні сьогодні — можуть стати придатними завтра. Коли до справи візьмуться досвідчені люди, в чому я не маю сумніву, то вони знайдуть способи обводнення...

— Ми вже який рік клопочемося про те і палаємо

бажанням облагородити наші пустелі,— збрехав спадкоємець.

— Ваша світлість, тут одного бажання мало. Потрібні час, уміння та гроші,— м'яко стелив Скрентон, намагаючись пригасити зухвалий зміст своїх слів.

На зухвалаість британця Мір Алім майже не звернув уваги. Його втішила згадка про гроші.

Гроші! Їх завжди не вистачало, а надто не вистачає тепер, коли зміцніла ідея побудувати залізницю від Бухари до священної Мекки. Ідея з'явилася давно, проте коли підраховували витрати на будівництво, довелося облишити цей задум.

— Коли ж панове британці, не знаючи наших умов, думають облагородити пустелю?

— Проведемо наукові пошуки...— Скрентон хотів був продовжити детальне обговорення питання, але з нетерплячого погляду Мір Аліма зрозумів, що йому не потрібні подробиці, і вирішив: настав час перейти до головної частини розмови.— Ваша світлість, уряд Великобританії, а також ті ділові кола, які я маю честь представляти тут... зацікавлені в оренді одного мільйона гектарів Каршінського степу.

— Скільки? — не повірив власним вухам Мір Алім.

— Один мільйон, ваша світлість.

Мір Алім помітно захвилювався.

— А скільки британська корона має намір заплатити за цю нечувану обладунку?

— Чому ж нечувану, ваша світлість? Росія в минулому столітті продала Північно-Американським Штатам величезну Аляску.

— Яка сума? — нетерпляче запитав Мір Алім.

— Ваша світлість, якщо ви дозволите, я зачитаю підготовлений нашою стороною проект договору,— капітан дістав із кишені френча складений вчетверо документ: не досить пристоїний спосіб зберігання документів, але надійний в азійських умовах.

Мір Алім уважно стежив за діями британця.

— «Пункт перший,— урочисто прочитав Скрентон.— Земля передається Бухарським ханством Британській імперії в довгострокову оренду на дев'яносто дев'ять років з правом віддачі в суборенду на весь термін договору і з правом експлуатації її всіма законними способами.

Пункт другий. Орендатору має бути дане виняткове право будівництва залізниць, а також будівництва фабрик

і заводів, які він при бажанні міг би передати іншим особам на весь термін договору...»

— Нам цілком зрозумілі умови,— зупинив британця Мір Алім.— Ми бажаємо дізнатися про ціну.

— П'ятдесят мільйонів фунтів стерлінгів, ваша світлість. Можна готівкою, можна перерахувати в швейцарський банк.

— Ми воліли б мати ще й індійську танцівницю, яку могли б ошчасливити і взяти за дружину,— Мір Алім очікувально дивився на британця.

Скрентон трохи розгубився, до таких крутих поворотів він не був готовий. Мір Алім, завваживши його збентеження, казав далі:

— Адже ви власник цього скарбу, я вірно розумію?

— Це не зовсім так, ваша світлість... Що стосується питання... Кожна дівчина світу вважатиме за велике щастя стати принцесою Бухари. Танцівниця Лалі прийме вашу пропозицію із захопленням.

Інакше капітан відповісти не міг.

Думка спадкоємця запрацювала в іншому напрямку. Він обернувся до візира Аманулли, який стояв біля нього.

— Коли ми беремо шлюб з вранішньою зіркою Айше?

— Коли, коли, коли,— забігав візир, ніби зіпсований грамофон. Жебоніння іноземної мови заколихало його, і він задрімав стоячи

— Я тебе питаю про дочку казія Бобо-калона!

— Казія! — намагався щось уторопати візир Аманулла.

Мір Аліму дуже кортіло одружитися з дочкою казія. По-перше, справжня красуня. По-друге, її звати Айше, як і молодшу дружину пророка Мухаммеда. Чоловік вважався щасливим, а правителю в усьому таланило, якщо він мав молодшу дружину на ім'я Айше.

— Коли ми побачимо нашу наречену Айше? — розсердився Мір Алім.

Візир, заїкаючись, відповів:

— Наприкінці місяця саратан дівчина буде ваша-а-а...

— Дивись, щоб так і було.

— Хоп, хоп, хоп,— став казати Аманулла.

Мір Алім звернувся до Скрентона:

— А місяцеподібну танцівницю ми хочемо бачити в нашій опочивальні сьогодні ж!

Він махнув рукою і вийшов. Аудієнція скінчилася, і пригнічений капітан Скрентон залишив палац.

АЙШЕ

Пізно ввечері, коли зійшов місяць і на небі було видно тільки найяскравіші зірки, Айше вилізла через вузьке вікно своєї кімнати надвір. Вона все-таки обдурила ненависну бабу Зарипу. Стара довго переверталася, чекаючи, коли засне онука, проте сама заснула першою. Вік дався взнаки. Айше вилізла на плоский дах надвірної прибудови. Через отвір просочувалися запахи стійла, чулося дихання сонних тварин.

Сарай був улюбленим місцем, де могла побути на самоті Айше. Тут вона годувала худобу й прибирала за нею. Тварини звикли до Айше, впізнавали її по голосу, охоче йшли до неї. А вечорами вона залазила на цей дах і годинами сиділа сама, вдивляючись у зоряне небо або спостерігаючи за гомінким життям у сусідньому дворі. В караван-сараї панував різноголосий гамір — люди приїздили і від'їздили, розпалювали вогнища, пили, їли, сварилися, танцювали...

Але сьогодні в караван-сараї було спокійно. В темряві ховалася тиша. Раптом почувися тихі кроки, й Айше розгледіла жіночу фігуру. Жінка почала ходити біля дувалу. Айше здогадалася, що це танцівниця з Індії. Що вона там робить? Щось шукає.

Справді, то була Лалі. Їй хотілося залишитися на самоті, тому вона вийшла на глуху частину двору, намагаючись не думати про денні страхіття. Проте неможливо було позбутися згадки про те, як на твоїх очах загинула людина, і сталося це через тебе. Щоправда, і в цій деспотичній країні були благородні люди. Пан Абдулла, наприклад. Він був дуже гречний і знову допоміг їй, коли вона знепритомніла під час танцю. Він супроводжував Лалі до караван-сарая, покликав її служницю і не відходив, аж доки вона отямилася. Надвечір навідався знову і зустрівся з капітаном Скрентоном. Той подякував Абдуллі за допомогу Лалі і одразу безцеремонно попросив залишити його сам на сам з нею для важливої розмови.

Коли Абдулла, попрощавшись, пішов, капітан одразу сказав:

— Ви справили сильне враження на його світлість принца.

— Він на мене теж, коли звелів стратити того бідолаху,— сумно відповіла жінка.

Капітан розповідав, намагаючись описати Лалі те щастя, яке на неї чекає.

— Лалі! Ви не розумієте? Принц бухарський сьогодні ж хоче взяти з вами шлюб. Окрім всього, це ще і його повеління.

— Він, сам того не підозрюючи, вже поєднав мене... З тим бідолахою! У нас є така легенда. Послухайте, Скрентоне, я її вам розповім.

— Отямтеся, Лалі! Ви збожеволіли!

Він хотів вийти із кімнати, але танцівниця кинулася до нього й міцно схопила за руку.

— У нас в Індії є звичай: дівчина вважається дружиною того, хто має померти за неї.

Лалі підвелася, задріботіла ногами по долівці, виконуючи якийсь ритуальний танок, і заспівала:

— Злодія, якого вели на страту під барабанний дріб, побачила з тераси купецька дочка Ратнаваті. Він був поранений, вкритий пилюкою, але любов засліпила її. Щойно вона його побачила, як негайно пішла до свого батька і сказала: «Чоловіка, якого ведуть на страту, я обрала собі за мужа! Ти повинен його врятувати, або я помру разом з ним!» Почувши це, батько відповів: «Про що ти говориш, дочко? Ти, яка вигнала всіх женихів і серед них самого царя! Ти бажаєш одружитися зі злодієм?» Проте, хоч як умовляв її батько, дівчина наполягала на своєму. Тоді старий квапливо пішов до царя і ціною всього свого багатства хотів купити злодієві життя. Але цар не погодився відпустити злодія навіть за мільйон золотих, бо той поглянув на Ратнаваті, в яку він був закоханий, і мусив заплатити за це своїм життям.

Батько повернувся додому у відчаї, а його дочка вирішила померти. Вчинивши обмивання, вона вирушила до місця страти, а її батьки та домашні пішли слідом за нею. Кати посадили злодія на палю. І коли його життя вже згасало, він побачив дівчину. Почувши, як у натовпі обговорювали те, що сталося, він заплакав, відтак усміхнувся, і життя відлетіло від нього...

Коли тіло злодія зняли з палі і кинули на поховальне багаття, вона ввійшла у вогонь як його наречена.

Лалі обірвала свій спів. Журба не сходила з її обличчя. Показавши рукою на вихід, танцівниця сказала Скрентону:

— Отож ідіть і скажіть бухарському принцу, що доля вже навіки зв'язала мене з іншим.

...Лалі поглянула на зоряне небо.

— О найясніші зорі, покажіть мені шлях до Брахмапутри та Гангу...— вимовила — і на душі трохи полегшало. Раптом вона побачила силует на даху й зрозуміла, що це дівчинка із сусіднього двору, яку вона вже бачила там кілька разів.

— Що ти робиш на даху? — запитала Лалі мовою фарсі.

Айше зраділа, почувши її голос.

— Дивлюся, та й годі, пані... адже я нікому не заважаю.

— Ні, дівчинко, так просто на зорі не дивляться. То що в тебе на душі — смуток чи радість?

— Не знаю, пані... Я чомусь не можу зрозуміти свою душу... От сьогодні...

Відтак Айше розповіла, як у їхньому домі знову з'явився візир Аманулла і як радісний батько знову сказав їй про велике щастя, дароване аллахом: до кінця місяця саратана вона стане молодшою дружиною повелителя. Звісно, приємно, що її обрав великий пан, сам спадкоємець престолу. Нечуване щастя випало їй, але вона чомусь більше думає про іншого чоловіка. Душа її ніби поділилася навпіл — одна половина радіє, друга журиться. Через це, напевне, хочеться побути на самоті і подивитися на зорі...

— Дівчинко, мене сьогодні зробив нещасною твій наречений, Сеїд Мір Алімхан... Не знаю, чи послухаєш ти мене, напевне, ні. Але я скажу тобі... не погоджуйся, якщо від тебе хоч щось залежатиме... Володарі страшні й жорстокі. А надто Мір Алімхан... Краще мати за чоловіка злидаря, але з доброю душею... До того ж принц і мене прагне зробити своєю дружиною. Ось, виявляється, як буває. Страшна країна.

— Ойє! — здивувалась Айше. — І ви не погодитесь?

— Ні, дівчинко. Я умію постояти за себе. Навіть у вашій країні.

Айше замислилась, потім стрепенулася.

— Я втечу разом з вами в Індію! Труднощів я не боюсь, умію пекти хліб... Доїти корову, заварювати чай...

Лалі розсміялася.

— О, та ти добра наречена! А Індія далеко, дуже далеко. Щасливою там не будеш: тільки батьківщина дає людині радість життя.

Почувся лайливий голос баби Зарипи:

— Айше! Де тебе шайтан носить?!

— Це по мене, пані! А я так і не знаю, як мені вчинити.

— Згодом побачимось, — сказала танцівниця.

Наступного дня Скрентон зайшов до кімнати Лалі рановранді. Зібраний, підтягнутий, він ніби зробився зовсім іншою людиною.

— Пані Лалі, — почав він підкреслено діловим тоном. — Ви, напевне, здогадуєтесь про справжню причину мого перебування тут. Вона не має нічого спільного з вашими прекрасними танцями, хоч я і вважаюсь вашим імпресарію.

— Я нічого не хочу знати про ваші справи, містер Скрентон.

— Пані Лалі, ми з вами громадяни дружніх країн. Індія та Британія, ніби близнюки, ніби добрі приятелі...

— Дружба лева та індійської лані.

— Я з вами відвертий, навіть незважаючи на ваше упереджене ставлення до мене. Вважаю за необхідне повідомити вам про мою місію. — І Скрентон трохи відхилив завісу своєї таємниці, розповівши про гуманізм британських промисловців, які вирішили освоїти Каршінський степ. — Ви можете позитивно вплинути на кінцевий результат нашої справи, кажу про це вам відверто. Принц прихильний до вас...

— Скажіть краще — до вашої справи. Цікаво знати, що я маю робити?

— Ви краще від мене знаєте, як поводитися, аби схилити мужчину до певного рішення, — твердо промовив Скрентон. — А ми добре заплатимо. Скажімо — десять тисяч фунтів стерлінгів. Вас має влаштувати ця сума. Вам цього вистачить, аби прожити свій вік заможнo і танцювати лише для власної втіхи, а не для заробітку, як ви робите це тепер, виїжджаючи на гастролі аж сюди, до Бухарії. погоджуйтесь, Лалі, і ми обговоримо докладно нашу спільну справу.

— А я вважала вас джентльменом. Ідіть геть, Скрентоне!

— Не хочете з власної волі, то я вас примушу... Я продам вас, ніби гарну пташку, цьому східному деспотові. І натомість одержу все, чого домагаюся.

— О тепер ви говорите власною мовою, пане работрговець. — Лалі зміряла його нищівним поглядом. — Я здогадувалась, що цим може закінчитися, а надто після вчорашньої розмови про сватання. А тому цілком офіційно попросила пана Сагдієва про захист своєї особи.

— А це ще хто такий? — спохмурнів Скрентон.

— Я вас учора познайомила з ним. Він син місцевого охоронця законів.

Скрентон, не прощаючись, вийшов. Невдовзі Абдулла та Володимир зайшли по Лалі, і вони вирушили до канцелярії бекства.

Перші дні квітня, ранішні години, а спека панує нестерпна. Серед вигадливих вузьких вуличок і глинобитних кварталів подекуди траплялися острівці зелені. Свіже листя карагача вже вкрилося шаром пилу. Дощ у квітні — явище рідкісне, і все-таки повсюди відчувалася весна. На глиняних дувалах де-не-де квітли червоні маки, а ячмінні стебла починали колоситися. Із розчинених воріт якогось дворика вибігло рябе козеня і почало жваво щипати зелену густу травичку, що росла на узбіччі дороги попід дувалами — саме там збиралася дощова вода.

Абдулла скоромовкою на фарсі промовив, звертаючись до Лалі:

— Ви викрали моє серце. Воно так само втратило спокій, як оце мале козеня.

— Любий юначе, — відповідала з усмішкою Лалі. — Хвилі розлуки вже несуть мене від тебе. До цього берега я вже не повернуся ніколи.

— Отже, не дарма вже під час нашої першої зустрічі я відчув і біль розлуки, — опустивши очі, промовив Абдулла.

Поки йшли до бекської канцелярії, Лалі розповіла Абдуллі про наміри британців за безцінь скупити землі Каршінського степу.

— Так от чому Скрентон тут! — схвильовано промовив Абдулла.

В канцелярії бека Лалі повідомила дворецькому, що один її музикант захворів, напевне, на чумну хворобу, тому вона має намір негайно залишити місто.

Дворецький злякано замахав руками. В Карші добре знали, що таке чума. Всього рік тому вона лютувала тут понад три місяці. Того разу чуму занесли купці із Лакхору...

Дворецький, мов куля, вилетів із канцелярії, але одразу повернувся.

— Хай благословить вас аллах! Ми дозволяємо покинути наше велике ханство. Така воля найсвітлішого! Омінь! Лалі хотіла наблизитися до нього, аби висловити належ-

ну вдячність, проте він з неймовірною спритністю відскочив у віддалений куток.

— Хай буде над вами і над нами благословіння аллаха! — голос його зривався.

Пригнічена горем Лалі залишила канцелярію і відразу розповіла Володимирі й Абдулі про свою витівку. На прощання вона хотіла побачити бухарських танцюристів-скоморохів, і вони попрямували до базару.

Базарний майдан був ущент переповнений людьми, возами, горами мішків і хурджунів. Торговці гучними голосами розхвалювали свої товари, люди лаялися, торгувались, поплескували один одного по плечам на знак вдалої обгородки.

В самому центрі базару височів укритий курявою, весь у яскравих латках балаган скоморохів. Біля балагану, як звичайно, відбулася вистава. Довкола цього місця натовп був особливо щільний і друзям довелося попрацювати плечима та ліктями.

Славетний Каль-бобо, кумедний на вигляд дідусь-коротун, то підстрибував високо вгору, то вигинався всім тілом, тупцяючи на місці, і при цьому грав на бамбуковій сопілці завбільшки з долою. Сопілка протяжно попискувала, враз зриваючись на пронизливий свист та вереск. Потішний дідусь ніби говорив людям: бачите, який я спритний, а тепер погляньте на себе, які ви мляві й незграбні, я вам показую, на що здатне людське тіло.

По тому з балагану вислизнув вродливий юнак, вбраний у жіночий одяг. Він танцював, вдало наслідуючи жінку: плавно рухаючи руками й тілом, юнак раптом різко закидав голову, ніби струшуючи косами. Кілька музикантів у строкатому одязі невтомно вигравали на сурнаї, бубоні й бамбуковій флейті.

Лалі милувалася його танком. «Краще б він танцював своє, — мимоволі подумала вона. — Танець воіна значно більше пасував би йому!» Вона розуміла, що в Бухарському ханстві жодна дівчина не може отак танцювати перед людьми — це заборонено шаріатом.

Лисий дідусь Каль-бобо азартно й кумедно виконував роль партнера «закоханої дівки», яку грав юнак. Веселощі досягли апогея. Музиканти теж почали танцювати, й далі граючи на інструментах. Лалі розвеселилася також.

Враз музиканти стали грати в швидкому й тривожному ритмі, в музиці з'явилося щось дуже знайоме Лалі, ясно вчувалися індійські мотиви. І вона не витримала, увійшла

в коло, життєрадісно усміхаючись, плавно повела руками і плечима. Юнак миттю перевтілювався, тепер це була дуже й мужня людина, яка захоплювалася жіночою красою. Він сяяв від радості, всі мускули і обличчя тріпотіли. А Лалі остаточно освоїлася з ритмом і повела танок. Для всіх народів мова танцю зрозуміла, хоч хто б нею розмовляв: свій Каль-бобо чи чужоземна красуня. Натопн, затамувавши подих, дивився на танцюючих.

Абдулла теж не витримав, вигукнув щось запальне й кинувся в коло. Стародавнє як світ, як сама людина — суперництво чоловіків за жінку розігралося в танці, але юнак-скоморох був вправнішим від Абдулли, він увійшов у роль і тепер міг дозволити собі покепкувати. Юнак миттю підхоплював деякі жести Абдулли і негайно копіював їх, не змінюючи малюнка танцю. В натопні сміялися.

Несподівано серед юрби з'явився мулла Тіркаш, казій та кілька сарбазів.

— Безсоромна! — волав мулла. — Богохульниця! Закрий обличчя!

Музиканти розгубилися, флейта завищала востаннє, веселощі обірвалися.

— Блюзніри! — волав Тіркаш. — Прислужники шайтана!

Юрба невдоволено гула, люди почали розходитись.

Сарбаз, вихопивши шаблю, кричав на Лалі:

— Заразна! Забирайся із міста! Уб'ю!

Його вгамував Володимир, сказавши йому по-російському:

— Іди геть!

Того ж дня Лалі та її супутники, попрощавшись з друзями, приєдналися до великого каравану, що йшов до Афганістану. У каравані було багато людей. Такому каравану легше оборонятися від нападників. Попереду на конях і верблюдах їхали купці й заможні люди, пани нижчого гатунку пересувалися на віслюках та мулах. За караваном прошкувала довга вервечка пішоходів — дєрвішів, бідняків-поденників, майстрів із родинами. Серед них ішла худенька дівчинка, закутана в паранджу, притискаючи до себе вузлик з усім своїм майном. Це була Айше. Вона все-таки наважилася втекти з дому. Перед нею була жива богиня, ідеал — красуня Лалі. Бути такою ж вродливою, розумною, незалежною... Кожне слово танцівниці Айше зберігала в душі як велику святиню.

За містом, коли фортечні стіни зробилися завбільшки як

звичайні дували, Айше наздогнала танцівницю, котра їхала на своєму улюбленому верблюді.

— Айше, що ти замислила? — охнула вона. Лалі злізла з верблюда й підійшла до Айше.

Вона не встигла отямитися від здивування, як їх наздогнав джигіт на чудовому коні. Порівнявшись з ними, він раптом ударив Айше камчею, безпомилково впізнавши її під паранджею. Лалі намагалася зупинити його.

— Вона нас зганьбила! — джигіт скреготів зубами від люті. — Я її брат Баймірза Саїдкул! Я її старший брат і можу вбити її одразу! І тебе, безбожна тварюко, теж!

Він затягнув Айше, яка ридма ридала, до себе на коня.

— Я хочу вам сказати... — Лалі суворо дивилася на Саїдкула, хоча камча будь-якою миті могла власти й на неї.

— Не хочу чути гидкі слова! — вигукнув Саїдкул.

Караван уже пішов вперед. Піші караванники оглядалися і щось кричали.

— Ви дика і свавільна людина. Мені вас шкода. Ви занастите цю дівчинку.

— О аллах, — заскреготів зубами Саїдкул. — Нащо я її слухаю?

— ...Я хочу вас попередити: англієць Скрентон прибув до вас з поганими намірами.

Саїдкул негайно замовк, насторожився. Хоч він і сприяв зустрічі Мір Аліма та Скрентона, місія англійця була йому незрозумілою.

— Він забере у вас мільйон гектарів землі для Британії.

— У-у-угу, — пробурмотів Баймірза Саїдкул.

— І всі ви зазнаєте лиха, якщо дозволите йому це зробити. Ви станете рабами. І виявляти свої дикунські нахили ви вже не зможете. Вам залишиться або працювати на білих панів, або помирати з голоду.

Лалі знову вибралася на спину верблюда. Той підвівся, заревів і чимдуж припустив за караваном.

Баймірза щосили шмагонував сестру, зірвавши з неї паранджу.

— Вайдод! — пронизливо закричала Айше, притиснувши до обличчя долоні. Між пальцями стікала кров. Коли дівчина відвела руки, на її щоці залишився глибокий слід від удару нагайки.

ПОЛЮВАННЯ

Не стільки через бажання полювати, скільки через марнославство, а можливо, підкоряючись давньому звичаю, було призначене полювання. Адже інших клопотів двір не мав. Ані принц, ані його найближчі предки вже давно ні з ким не воювали, не готували війська до походу і не зводили оборонних споруд. І взагалі вже давно нічого не будували в ханстві. Ні доріг, ні нових поселень, ні каналів для зрошення.

Остання дорога та кілька мостів у ханстві спорудили ще в тисячу п'ятсот вісімдесяти — дев'яності роки. Це була дорога від Бухари до Термеза. Тоді ж вибудували вздовж доріг охоронні споруди й сардоби — величезні резервуари для збереження стічної дощової води. В таких сардобах вода залишалася чистою й придатною для пиття протягом всього літа.

Про ті часи в Карші зосталася добра пам'ять. Каршінці щоразу згадували вмілих майстрів, тільки-но перебиралися через річку Кашкадар'ю величезним склепінчастим мостом, що лежав біля самого міста, на дорозі до Бухари.

Хтось зводив мости, будівлі, а правителі понад усе полюбляли проводити свій час у гаремах.

Шаріат дозволяв мати чотирьох законних дружин, лише чотирьох, як у пророка Мухаммеда. Проте наложниць можна було мати хоч сорок разів по чотири. І мали. Дід принца, емір Музаффар, довів кількість цих жінок до трьохсот вісімдесяти восьми, батько еміра Абдулахад — до ста двадцяти, а от принц задовольнявся тридцятьма: на бекських харчах не розгуляєшся.

Подобалося емірам та бекам перебувати в гаремах. А ще подобалося полювати. Принц Мір Алім не був тут винятком, і полювання для нього було другим після відвідин гарема приємним заняттям.

Вже кілька днів бекський двір готувався до цієї події. Стайничі, ловчі, стременні, єгері готувалися показати свою майстерність, відпрацювати свою платню. По місту розсилалися запрошення найвельможнішим для участі в полюванні, лаштувалися костюми та зброя. До списків запрошених були внесені Абдулла Сагдієв і Володимир Іванович Нащокін, Баймірза Саїдкул і капітан Скрентон, а також

багато інших осіб, не таких відомих, але й не звичайних смертних.

Скрентон у своїй «великій» місії не просунувся ні на крок: спадкоємець престолу облишив усі справи. І от — полювання! Воно спричинилося до загального руху. Мір Алім з'явиться на людях, і на нього можна буде якось вплинути. Аби лише з'явився...

А спадкоємець престолу нервував. Відразу стільки неприємностей! Позбувся найдіпшого охоронця. Втратив красуню чужоземку. І найголовніше: поки не зійшов на престол, він не міг розпоряджатися землями, не міг піти назустріч британцям. Тільки емір мав право роздавати й продавати землі Бухари.

Полювання повернуло принцу жвавість. Він почав давати доручення. В такі дні в бекстві всю увагу було зосереджено на принцеві бухарському Сеїд Мір Алімхані. Полювання — добра річ, поки ти не дичина. Але той, хто при владі, ніколи над цим не замислюється, аж поки сам не попадеться на мушку...

Нарешті настав знаменний день: велика галаслива процесія вивпозла із бекської цитаделі на вулиці міста. Попереду йшли три індійські слони в позолочених попонах, їхні налобні темляки були прикрашені коштовним камінням і позументами. На спинах у слонів сиділи джарчі-глашатаї і гучними голосами оголошували народу про емірське полювання. Люди, зачувши їхні крики, або тікали геть, або падали долілиць. Того, хто забарився, збивали з ніг ударами нагаїв. Чимало городян терпляче чекали, уткнувшись обличчям у придорожній пил, поки господь бог пронесе мимо вельможних осіб. Але процесія рухалася повільно і чекати доводилось довго.

За слонами гарцював кінний загін сарбазів. На невеликій відстані від сарбазів котилася, м'яко перевалюючись на ресорах, бричка з Мір Алімом. Далі знову кінний загін сарбазів і великий почет запрошених сановників і купців. Тільки-но проходили купці, городяни негайно підводилися і чимдуж тікали, бо слідом за купцями рухалася юрба ловчих і егерів зі зграєю собак, ладних розірвати будь-кого. А тому хвіст процесії відрізнявся від добропристойної і поважної голови. Собаки з виттям і гавканням рвали ремінні повіді, кричали егері та городяни, яких ні-ні, та й хапали собачі зуби.

Мір Алім нічого цього не чув і не бачив, він радів

у передчутті полювання. Крики джарчі та гавкіт собак створювали святковий настрій.

— Дорогу, дорогу сонцеподібному принцу! — час від часу лунало попереду.

Слідом за бричкою спадкочемця їхав верхи на гарному текінці старший сокольничий з улюбленим соколом Мір Аліма на правій руці. Сокола звали Уткур (Гострий). Голова Уткура була закрита щільним оксамитовим ковпачком. Собачий гавкіт хвилював сокола, і він часом настовбурчувався, хижо розкриваючи дзьоба.

Капітан Скрентон їхав серед натовпу сановників, зовні безтурботний, оочий до розваг. Проте він аж тремтів від внутрішнього напруження, ніби тятива лука, бо був надто схвильований ставленням спадкочемця до його місії. Англієць не дуже-то розраховував на успіх. Неподалік від капітана їхав Абдулла Сагдієв, поруч з ним — Володимир Нащокін, який вже навчився їздити верхи. Абдулла думав тільки про індійську танцівницю. Її врода скаламутила його розум, і він протягом цих днів був ніби захмеллий. Володимир майже силоміць потягнув його на полювання, вважаючи, що це має відволікти його від невеселих думок.

Володимир уже побував у Кагані в канцелярії політичного агента, одержав докладні інструкції з пошукових робіт і встиг здійснити кілька короткочасних експедицій у степ і гори.

Серед сановників, убраних у коштовні халати, їхав Баймірза Саїдкул. Його ненависний погляд час від часу впивався у вузьку спину Абдулли. Саїдкул не міг простити йому, що Айше назвала його ім'я в нападі відчаю й гніву, коли він шмагав її нагаєм. Айше кохає Абдуллу! Он як? Вона не хоче бути дружиною принца — о аллах, яку дурницю може вигадати жіночий розум! Айше вперлася, а тому тепер сидить під замком, побита, як собака. Проте й Абдулла має одержати своє. Він уб'є Абдуллу! Абдулла не повинен жити. Аллах подбав про це і послав благословенне полювання, а на полюванні гинуть не самі тільки звірі. Полювання — слухна нагода...

Скрентон теж позирав у бік друзів, але його цікавив виключно Нащокін. Дізнавшись, що Володимир найняв п'ять сезонних робітників і вирушив у степ, він одразу зрозумів: недарма тут цей росіянин. Навівши довідки, переконався, що той цікавиться майже тим самим питанням. І Скрентон вирішив: пан Нащокін — один з емісарів

князя Андронникова, котрий орендував великі масиви земель у Середній Азії. Довідки наводив Баймірза Саїдкул, який сказав англійцеві, що знає про справжню мету його прибуття в Карші. Тепер ці двоє зовсім різних людей були зв'язані однією таємницею. Скрентон побоювався, що ця таємниця вже не є таємницею для багатьох, а відтак втручання росіян у цю справу неминуче.

Скрентон кидав побіжні погляди на Володимира, що жваво розмовляв з другом. Полювання дає капітанові чудову нагоду познайомитися з паном Нашокіним.

Полювання, полювання, полювання. Всі цього дня мали бажання на когось полювати.

Заплава Кашкадар'ї зустріла мисливців пташиним гомоном над зеленими заростями очерету. Звідси починалася смуга непрохідних тугаїв — середньоазіатських джунглів. Мір Алім зійшов з коляски, присів кілька разів, розминаючи ноги, і сказав, щоб подали коня. Стремінний підсадив його у високе сідло, і арабський жеребець, стримуваний тугими поводями, затанцював на місці. Приборкавши скакуна, Мір Алім поїхав до егерів. На його руді, вчепившись кігтями в шкіряну рукавицю, усе ще в ковпаку сидів Уткур. Решту соколів — їх було більше десятка — роздали іменитим сановникам. Пронизливі крики ловчих підняли наполохану дичину на крило, і соколи шугнули в небо. Уткур чорною блискавкою налетів на качку, що закричала якимсь непташиним голосом, з розмаху вдарив її грудьми і, не давши їй втікти, разом з нею звалився на землю. Ловчі зразу ж відібрали в нього здобич. Сокіл знову злетів угору.

Мір Алім був задоволений. Уткур узяв шість болотяних селезнів, решта соколів по дві, по три птахи. Дичина забилася в очерет, і пронизливі голоси загонників вже не впливали на неї. Мір Алім дозволив відстріл, і люди з рушницями полізли в очерет. Злетіла перелякана качка — гримнули постріли, і вона каменем упала у воду, гублячи пір'я. Мисливські собаки прожогом кинулися до неї.

Злітали качки й чаплі, лунали постріли. І раптом немов підкошена впала людина. Куля Баймірзи Саїдкула знайшла свою жертву. Величезний кудлатий пес спантеличено обнюхав чоловіка, лизнув його в обличчя, заскавчав, ніби закликаючи на допомогу, і зник.

Мір Алім стояв на пагорбку і милувався хмарками чорного диму від пострілів над очеретом. Блиск води,

хльоскання дробу по стеблах очерету, теплий вітер з квітучого степу — все це звеселяло його. Він побачив Нащокіна. Той ішов до пагорба без мисливського спорядження.

Володимир привітався.

— А де ваша дичина? Чому немає рушниці? — чомо запитав Мір Алім по-російському, знаючи, що цей чоловік — службова особа, якій дозволено провадити розвідку придатних земель площею п'ятдесят п'ять тисяч десятин. «Мільйон гектарів і п'ятдесят п'ять тисяч десятин, — майнула думка. — Яка різниця в масштабах!» Мір Алім особливо гостро відчув, що він не емір. Ще не емір.

— Ваша світлість, оцими водами можна зросити найближчий степ...

— Яким чином? — жваво подікавився Мір Алім.

— Озеро природне, вода в нього потрапляє тільки під час весняної повені. Але досить збудувати на річці невелику дамбу, і вода без особливих перешкод заповнить цю природну водойму. Можна прокласти на багато верст канали, вони зростають тисячі десятин ваших земель.

— А витрати?

— Витрати тут, на мою думку, невеликі, я підраховував — для початку вистачить з півмільйона карбованців..

Володимир зауважив, що зацікавленість Мір Аліма стала зникати на очах. Це його здивувало, і він з запалом повів далі:

— Я зі свого боку запропонував би послуги зовсім безкоштовно... в здійсненні проєкта. Справа хороша, ваша світлість! Дайте мені кілька десятків добрих помічників із місцевих дехкан і...

Мір Алім уже зовсім не приховував нудьги.

— Повірте! — гаряче промовив Володимир. — Вашому народові конче потрібні ці землі! Це дуже родючі землі! Народ живе в злиднях. Після зими залишився із мізерними запасами... В цих землях — порятунок для ваших підданих, ваша світлість. І не треба віддавати ці землі російським концесіям...

— Ви мрійник, пане Нащокін, а я реаліст.

Мір Алім відвернувся і почав дивитися на дими від пострілів. Володимир зрозумів, що розмова закінчена, і пригнічено зійшов з пагорба.

Скрентон у свою чергу спробував поговорити з Мір Алімом, але той невдоволено промовив:

— Наша справа ще попереду. Хай допоможе нам аллах!

А зараз нас цікавить дичина. Тільки дичина, дичина, дичина.

Скрентон спромігся-таки наприкінці дня познайомитися з Володимиром, і навіть намагався викликати його на відверту розмову.

— Про що йдеться? — Володимир був прикро здивований.

— Я вам пропоную бути нашим комерційним повіреним у цьому краї. Ви маєте клопотатися про інтереси Європи в певних питаннях.

— Земельних, гадаю?

Скрентон зрозумів, що й цьому росіянинові дещо відомо про його місію.

— Я не комерсант, — сказав Володимир. — Ви не за адресою.

— Браво, — ущипливо зауважив Скрентон, — який патріотизм!

Двом європейцям зробилося тісно на одній поляні, і вони розійшлися в різні боки.

Полювання закінчилося, пристрасті вщухли, процесія так само пишно повернулася в місто. Ніч оповила землю.

...У домі Ходжі Асадулли панувала гнітюча тиша. Володимир з допомогою кухонного ножа намагався витягти кулю із рани Абдулли. Куля вцілила під ключицю. Абдулла був непритомний, проте губи його інколи сіпалися.

Намучившись і вже не вірячи в успіх операції, Володимир все-таки видобув плоский шматочок свинцю і без сил звалився на курпачі.

— Лалі, Лалі, — раптом зашепотів Абдулла.

— Кохае — отже, житиме, — суворо промовив Ходжа Асадулла.

А в цей час у домі казія Бобо-калона дослухалися до вуличних звуків.

— Чомусь ніхто не плаче, — захвилювалася баба Зарипа.

— Я стріляв з десяти кроків! — скреготнув зубами Саїдкул. — Я бачив його кров!

Казій прочинив двері і довго дивився на змарнілу Айше. Її не годували цілий день, караючи за свавільність.

— Абдуллу підстрелили на полюванні. Він мертвий, — сумно промовив казія. — На все воля аллаха! Помолися, дочко...

Айше несамовито закричала.

САРАТАН

Промайнула, пролетіла швидкоплинна весна в Каршінському степу. Вона, немов блакитний птах щастя, махнула своїм чарівним крилом і подарувала степовим просторам зелені шати. У весняній повені бурхливо нуртували води Кашкадар'ї, змітаючи на своєму шляху жалюгідні споруди дехкан. Каламутні потоки зрівняли зморшки каналів, занесли мулом арики, змішали родючі землі із солоним піском. Проте дехкани вміли боротися з цим звичним лихом. Вони знову переорали свої землі, очистили арики, промили водою поля.

Узагалі тутешній селянин винятково працелюбний. Свій маленький клаптик землі, відвойований у сипучих пісках і свавільної річки, що його десятки разів переміряв амлякдарбекський збирач податків, дехканин доглядає цілий рік. Двічі, напровесні й пізньої осені, він рясно поливає його своїм потом, нещадно поганяє трудягу віслюка, сохою піднімаючи шари землі. Оранка неглибока: соха з металевим наконечником бере на два вершки, а дерев'яна ледве вгризається в твердий ґрунт на один вершок.

На тому ж віслюку дехканин узимку возить овечий гній з відгонних пасовиськ, удобрює ним землю і чекає, поки вона насититься вологою. Після весняної оранки земля не втрачає жодної краплі дощу. Але тільки-но розійдуться хмари і на небі заграє сонце, дехканин одразу починає щільно втрамбувати волоком землю, щоб зберегти всю затриману вологу. Потім він негайно загортає насіння, укладаючи зернятко до зернятка, і чекає наступного дощу.

Якщо випадає гарна весна, сходи дружно йдуть в ріст. Тепер тільки встигай боротися з бур'янами, та частіше прополуй, аби рослини не заважали одна одній. Проте, коли весна закінчується з останнім безрезневим дощем, то клопотатися немає потреби, на полі виживає тільки те, що встигло глибше пустити коріння в землю.

Цього року справжньої весни, вважай, не було. Березневих дощів і зимової вологи вистачило лише на те, аби буйно зійшла зелена поросль, а далі, в другій половині березня, птаха щастя здуло з Каршінського степу гарячим вітром.

Дні стояли спекотні й сухі. Волога випаровувалася. Дехканин зажурено поглядав на небо.

Пшениця і ячмінь, ще не заколосившись, почали жовтіти. Бавовник, із зеленого зробившись чорним, ріс з натугою, важко здобуваючи корінням вологу.

Трохи втішали сади, бо плоди на фруктових деревах продовжували наливатися й тягнути соки із землі. Але не всі мали сади...

Здавна так ведеться: у багатія і двір більший, і колодязь у ньому глибший, в засіках вдосталь зерна, а на відгонних пасовиськах пасуться чималі отари овець. Навіть у посушливий рік голодним він не залишиться. Пшеничку змеле, отари пережене на кращі землі. А як бути дехканину? Не дасть йому небо дощу — і він має загинути. І жене його доля по світу, зриває з місця і, немов степовий бур'ян перекотиполе, котить по піщаних барханах.

От і Арслана Саїджанова, молодого гончара із Касагарона, який ще не встиг пізнати життя, зігнала з насидженого місця немилість еміра і лють мулли Худойдода. Після бухарської різанини парубку не стало життя в кварталі. Мулла Худойдод оголосив його захисником невірних, ворогом емірської влади й боговідступником. Ось і подався Арслан знову в Каршінський степ, але не в рідний кишлак Каманди, де в нього родичів не залишилось, а, за порадою тітоньки Мехрі, — до її молодшого брата Юсуфа, який жив у місті Карші біля базару, де торгували худобою.

Тут він і зустрів російського пана. Нашокін узяв Арслана в пошукову групу, яку набрав із місцевого населення.

Довіра до Володимира була безмежна, хоч не всі розуміли, навіщо потрібно російському панові по кілька днів пектися на сонці в безлюдному й безводному степу. Каршінці говорили: якщо це йому потрібно, отже, це важливо. І люди допомагали Нашокіну чим могли. Юсуф, наприклад, позичив у своїх родичів у кишлаку дві повстяні юрти.

Справи Володимира Івановича йшли значно краще, ніж він міг гадати. Пошукові роботи провадилися успішно. Керувати людьми від довірив Арслану — кмітливому, працьовитому юнакові. Арслан та ще четверо робітників прокладали шлях, пробираючись через піщаники, тугаї і очеретяні зарості в заплаві Амудар'ї. І лише тоді, коли дорогу було знайдено й перевірено, Арслан послав одного із робітників по Володимира. Нашокін брав заготовки карт для нанесення рельєфу місцевості й визначення структури земель, прихоплював теодоліт і решту необхідних приладів, вантажив на коней постіль і вдвох з Рустамом, своїм юним помічником, приєднувався до групи Арслана.

За останній місяць це була вже четверта експедиція. Було обстежено понад п'ять тисяч десятин родючих земель і виміряно квітневий водостік на Амудар'ї. Володимир почував задоволення від своєї роботи і від її результатів. Пошуки в Каршінському степу захопили його, але не полишала й тривога за свого друга. Абдулла одужував повільно, проте вже намагався підводитися з постелі й гадав відновити заняття в школі.

Нащокін, Ходжа Асадулла, та й сам Абдулла, звичайно ж, намагались здогадатися, хто зробив той фатальний постріл. Підозра падала на Саїдкула й Скрентона — щодо цього вони були однакостанні, але доказів проти них не мали, тому вважали недоцільним мститися цим двом. Зараз було найважливішим поставити на ноги Абдуллу...

Абдулла радів успіхам Володимира і після кожної експедиції зацікавлено розглядав привезені ним карти з розміткою майбутніх зон освоєння. Абдулла швидко розібрався в характері робіт і був непоганим порадником. Принаймні місцевість та природно-кліматичні умови він знав значно краще від свого друга. Абдулла навіть попросився в останню експедицію, але Володимир йому категорично відмовив.

— По-перше, ти, Абдулла, ще не готовий до життя в польових умовах. А по-друге, як же ти залишиш напризволяще дітей свого класу?

— Я дуже прагну допомогти тобі, Володимир-ака, в цій надто важливій для нас справі. Але ти правду кажеш, дітей zostавляти не можна. Я вже втратив трьох учнів, батьки заборонили їм учитися.

— Ну, от бачиш! Там ми й без тебе впораємось, а ти тут не поступайся, муллі Тіркашу.

— О, мулла старається! Він усім у кварталі каже, що мене покарав аллах за непослух і віровідступництво. Поки що він бере гору, моє поранення — вагомий аргумент на його користь.

— Релігія могутня. Її так просто не подолаєш, Тіркаша теж не напучиш на розум, а от за тих дітей, котрі до тебе ходять учитися, треба боротись.

Але незабаром сталося таке, що Володимир Іванович мав таки взяти Абдуллу на пошукові роботи.

Тільки-но в Самарканді в земельному відділі одержали результати перших трьох експедицій Володимира, то передали документацію для ознайомлення в Ташкент. З незрозумілої навіть для Черневського причини дані про пошуки несподівано попросили у військово-міністерство в Петер-

бург. Як згодом з'ясувалося, зацікавився ними багатий землевласник і концесіонер князь Андронников. Бувши другом військового міністра Сухомлинова, він за його допомогою добився згоди еміра Абдулахада на пошукові роботи в Каршінському степу з метою придбання концесії на зрошення сімдесяти п'яти тисяч десятин землі.

Угода була цілком таємна. Про неї знали тільки сам емір, військовий міністр, князь Андронников та тлумач канцелярії еміра, який перекладав Абдулахаді особисте листування з Андронниковим і царським двором.

Емір Абдулахад не хотів ускладнювати своїх стосунків з англійцями, які претендували на оренду земель у Каршінському степу. Знав він, що й в американців зростає інтерес до середньоазіатської цілини. Проте ті діяли дуже обережно. На початку 1910 року вони запропонували імператорському урядові створити російсько-американське товариство для концесійного зрошення земель в Туркестані, маючи на увазі в перспективі цілинні масиви вздовж заплави Амудар'ї. Задля користі справи вони підготували проєкт про створення акціонерного товариства під покровительством самого царя. Ці обставини в першу чергу і стримали еміра Абдулахада від передчасного розголошення його зв'язків з Андронниковим та Сухомлиновим.

При обопільній згоді вирішили, що пошуки земель спочатку провадитимуться під прикриттям відділу землепорядкування Туркестанського генерал-губернаторства. А коли землі будуть визначені, тоді передбачалося оформити їх як концесійні.

Але князю Андронникову вривався терпець. Йому неодмінно хотілось прискорити вирішення питання: за кліматичними умовами Кашкадар'їнський степ був придатний для вирощування бавовни, а ціни на неї невпинно росли, і відповідно зростали ціни на орендовані землі. І ще одна обставина підганяла князя: американці, здається, наближались до створення земельного союзу з російським імператором. Він знав також про спроби англійців заволодіти Каршінським степом. А це вже було небезпечно.

Князь Андронников переконав військового міністра прискорити пошуки земель. Відтак військовий губернатор Самаркандської області генерал Григор'єв одержав пряму вказівку вилучити матеріали по пошуках земель в Каршінському степу із земельного відомства і взяти всі подальші роботи в свої руки.

Генерал Григор'єв вирішив негайно зміцнити експеди-

цію. Він запропонував Миколі Івановичу Черневському особисто виїхати для провадження робіт в емірат. Черневський був обурений втручанням військових в їхні справи і категорично відмовився співробітничати з ними. Військовому губернатору Самаркандської області тільки й лишилося відрядити до Володимира Нащокіна військового топографа поручика Смолича, а з ним штабс-капітана Федоркіна з п'ятьма солдатами.

Так, з примхи долі відбулася зустріч Нащокіна з Федоркіним, яка втішила їх обох. Разом зі штабс-капітаном в Карші прибули дядько Семен і солдат Антон Катков. Побачивши Володимира, Катков розтягнув тонкі губи в широкій усмішці, а дядько Семен зі сміхом сказав:

— Бачиш, і нас до тебе сюди, в пекло, занесло!

Стримано, навіть зневажливо поставився до Володимира військовий топограф поручик Смолич. Він був добре поінформований, що Нащокін — політичний засланець. Смолич навіть не подав йому руки, а лише кивнув, коли їх знайомив штабс-капітан Федоркін. Штабс-капітан помітив це й усміхнувся.

— Володимире Івановичу, голубе, приймай, прибули у ваше розпорядження.

Поручика пересмикнуло від таких слів. Адже це була правда: з усіх питань розвідки був і залишався надалі знавцем небезпечний для держави чоловік, Володимир Нащокін, хоча вважався віднині керівником експедиції штабс-капітан Федоркін, старший за званням і уповноважений особисто військовим губернатором Самаркандської області.

Федоркін передав Володимирові наказ — значно прискорити обстеження земель, бо найближчим часом сюди, на його думку, має прибути з інспекцією високе начальство з Петербурга.

Володимир Іванович і сам відчув, що його роботою надто зацікавилися в генерал-губернаторстві. Він лише ніяк не міг збагнути, чому прибульці з Самарканда не передали йому ніякої звісточки від Миколи Івановича Черневського. На питання Нащокіна, як там справи в Миколи Івановича, Федоркін відповів, що він, мовляв, не мав нагоди зустрітися з тим перед від'їздом до Карші. Федоркін знав, що Черневський неохоче ставиться до участі військових у пошукових роботах у Карші. Справжня причина втручання військових у цю справу була незрозуміла і Федоркіну, і Черневському, а тим паче Володимирові.

Експедиція поділилася на дві групи. Група Смолича

вирушила на пошуки з Арсланом, найдосвідченішим провідником, другого ж дня. А Нашокін і штабс-капітан Федоркін залишилися: вони мали знайти постійне приміщення, де розмістити солдат, закупити продовольство, відрекомендувати штабс-капітана в бекській канцелярії. Загалом справ було багато, належало поспішати. А до того ж щось неймовірне коїлося з погодою. Стояли перші дні травня, а зелень засохла, над каршінськими вулицями висіли величезні хмари пилюки і ніяк не розсіювалися. Повсякчас зривалися пилові бурі. Степ, напровесні смарагдово-зелений, поступово перетворюювався на непривітну попелясто-сіру пустелю, де й під ногами, й в повітрі — повсюди пісок. Уже понад місяць на землю не впало жодної краплини дощу.

Спека була нестерпна. Розпечені за день глинобитні дували, халупи, інші міські споруди, та й сам степ і в нічний час утримували тепло, ніби в добрій жаровні.

Але найважче для усього живого було попереду: наближалися найспекотніші сорок днів — місяць саратан. Народна мудрість мовить: «Хто виживе в саратан, у того ще рік попереду».

Тільки тепер Володимир зрозумів і відчув по-справжньому, що таке Середня Азія і яке значення тут має вода. Водойми, які наповнювалися взимку, стали вкриватися пиловим нальотом. У них кишіли різноманітні паразити. Колодязі міліли. Вода втікала все далі й далі від людей, а вона ж була найважливішою запорукою їхнього благополуччя та й самого життя.

Тільки-но група відбула в степ, Федоркін і Нашокін заквапилися в бекську канцелярію. Біля фортечної стіни їх ніхто не зустрів. Брама була зачинена, навіть вартовий не стовбичив біля бійниці. На вулиці — ні душі.

Довго й нудно довелося їм стукати металевим кільцем по воротах, аж поки з'явився сонне, блискуче від поту й брудне обличчя стражника.

Він спочатку злякано і безтямно розглядав прибулих, а потім побіг до глинобитної казарми, яка стояла в глибині двору.

Принца Мір Аліма в бекській садибі не виявилось. Ще два тижні тому, щойно до міста почала підступати спека, він разом із своїм гаремом відбув у замський резиденцію в Шахрисабз.

Раїс Карші Хуршімурад Афтоба під час відсутності спадкоємця престолу не обтяжував себе пишними вбрання-

ми і вийшов до росіян в бруднувато-білих панталонах і довгій бязевій сорочці, під якою випинався здоровенний живіт. Проте на голові раїса красувалася величезна блакитна чалма із страусовим пером. Володимир упізнав головний убір принца. Побачивши Нащокіна та Федоркіна, раїс трохи збентежився, не знаючи, з ким з них першим говорити.

Питань, звичайно, він жодних не вирішував. Лише дав згоду розмістити людей Федоркіна у вільному приміщенні неподалік від казарми нукерів.

Виходячи із бекської канцелярії, Володимир і Федоркін несподівано зіткнулися з Баймірзою Саїдкулом.

У чорному короткому чапані, в червоних сап'янових чоботях він мав пишній вигляд. Неведичка біла чалма на голові якось дивно підкреслювала чіпкий орлиний погляд його мигдалеподібних очей.

Побачивши росіян, Баймірза Саїдкул солодко усмінувся.

— Панове, я радий вітати тут російського вченого пана Нащокіна та штабс-капітана імператорської армії,— промовив Баймірза бадьоро доволі пристойною російською мовою.

Штабс-капітан віддав честь. Володимир Іванович кивком голови привітав його. Побачивши небажання росіян розмовляти з ним, син казія, проте, казав далі:

— Я чув, що ви розширюєте свої пошукові роботи в Каршінському степу. Це потрібна й корисна справа. А тому я вважаю обов'язком запропонувати вам свої послуги. Ви можете розраховувати на мене так само, як і на Абдуллу Сагдієва.

— Дякуємо,— замість Володимира відповів Федоркін, хоча Саїдкул явно звертався не до нього.

— Я до вас пришлю мою сестру Айше і через неї буду мати з вами зв'язок,— зрадівши хоча б такої відповіді, квапливо сказав Саїдкул.

Почувши ім'я бідолашної Айше, Володимир відповів:

— Гаразд, ми поміркуємо над вашою пропозицією.

І вони розійшлися в різні боки.

Володимир замислився: «Що б мала означати така несподівана запобігливість з боку цієї недоброзичливої людини? Адже напевно, саме через Айше, яка позбавила казія можливості породичатися з емірською сім'єю, його син стріляв у Абдуллу. Але цю думку Володимир негайно відкинув: «Звичайно, це справа Скрентона. Він помстився

Абдуллі за від'їзд індійської танцівниці, — майнула думка. — Проте як розуміти вчинок Саїдкула? Можливо, він і справді хоче бути корисним своєму народові? Ну що ж, поживемо, побачимо».

Із степу повернулася група Смолича, швидко обстеживши визначену ділянку. Протягом трьох днів опрацювали матеріал. А вирушити в наступну експедицію група відразу не змогла через те, що провідник Арслан не приїхав з кишлаку, бо врожай зернових був під загрозою. В кишлаку проживали батько й брати сліпої тітоньки Тунук, дружини Юсуфа. Юсуф слізно просив Арслана залишитися й допомогти впоратися з лихом. На ті гроші, що юнак заробив в експедиціях, можна було купити води в арик-аксакала і врятувати урожай.

Володимир, звичайно, відпустив Арслана. Не міг же він заподіяти горі цій сім'ї. Тут він жив, тут до нього ставилися як до рідного, і він близько до серця прийняв їхню біду.

Та от лихо, з групою поручика Смолича йти було нікому. Тоді Володимир згадав про пропозицію Баймірзи Саїдкула.

Затримавшись ще на день, група Смолича, повантаживши на верблюдів бурдюки з водою й хурджуни з продовольством, рушила в степ вже з новим провідником — Саїдкулом. Цього разу з ними виїхав і сам Федоркін. Дядько Семен та Антон Катков з жалем розлучилися з Арсланом, який припав їм до душі, і тепер проводжав у дорогу.

— Тримайся, хлопче, — сказав дядько Семен Арсланові на прощання.

— Чого похнюпився, — Антон Катков по-дружньому поплескав його по плечу. — Ім'я твоє в перекладі означає Тигр, адже так? Тож і поборися з отим глитаєм арик-акскалом. Давай рушай!

Поручик Смолич з невдоволеним виглядом спостерігав за цією сценою, стоячи поряд з Федоркіним.

— До чого докотилися! — не витримав він. — З туземцями водитися!..

— Ну, годі, годі, ваше благородіє, — миролюбно промовив дядько Семен.

— Мовчати! — люто блиснув очима Смолич.

Він змахнув нагаєм у бік солдата, але наперед виступив насуплений Катков, і це змусило поручика отямитися. Він зрозумів, що тут його ніхто не підтримує. На цього Федоркіна, здається, нічого розраховувати. Він вдає, що нічого

не бачить і нічого не чує, спокійно заправляє в плащет карту.

Саїдкул переводив насторожений пильний погляд з одного обличчя на інше.

— Пане поручик, можна рушати,— звернувся він до Смолича, а не до Федоркіна, і тут же одержав сильний удар нагайкою по спині через плече. Смолич зірвав на ньому лють.

— Ну, знаєте! — скипів Володимир.— Ви... Ви — негідник!

— Що-о-о?! Та я вас... до стінки поставлю!

— Не поставиш, пане. Тієї стінки тут нема,— спокійно промовив Катков.

— Тут пісок, а він сипучий, дивись і засипле з головою,— додав дядько Семен.

— Слухай мою команду! — надто голосно вигукнув штабс-капітан Федоркін, не на жарт розлючений вчинком Смолича.— Вперед ма-арш! — і цвяхнув коня.

Баймірза Саїдкул обігнав групу і поїхав трохи попереду.

...Роз'їжджаючи в справах, Володимир рідко кудись вирушав сам. Він зазвичай брав з собою маленького Рустама або Юсуфа, який досить пристойно володів російською, навчившись її від попереднього пожилиця. Останнім часом з Володимиром Івановичем найчастіше був Арслан, який вже вільно говорив російською. Саме для Арслана та Рустама Володимир склав абетку й кілька граматичних вправ. Задавав їм завдання й строго питав. А сам разом з ними вправлявся у вивченні узбецької. Ця мова подобалася Володимирові. В ній було чимало точних і влучних виразів, що добре відображували життєві обставини й стан людської душі.

Абдулла, побувавши в двох експедиціях, занедужав, боліла рана. Місцеві робітники не знали російської мови. Проте Нащокін уже майже вільно міг розмовляти узбецькою, щоправда, запас слів у нього був невеликий. І він вирішив поїхати в степ замість Абдулли з чотирма робітниками.

Дорога, яку групі належало закартографувати, була вже опрацьована Арсланом і його помічниками. Отже, робота цієї експедиції мала тривати не більше тижня.

Володимир Іванович не був у степу вже більше місяця. Виїхавши за місто в напрямку Амудар'ї, він побачив випалений і голий степ. Натомість смарагдової зелені, що зовсім недавно втішала око, замість п'яного аромату кві-

тів — попелясто-жовте згарище й стійкий запах пилу. Пилука висіла в розпеченому повітрі, нібито її постійно хтось сипав згори. Степ перетворився на пустелю, і це — на сотні верст, аж до самої Амудар'ї.

Доїхавши за чотири дні до річки, Володимир Іванович побачив, як щедро наділила природа могутню Амудар'ю, напоївши її талими гірськими водами. Велика азіатська ріка спокійно й гордовито несла свої води до Аралу, а поряд на сотні верст розлігся родючий, але безводний Каршінський степ. Вода й земля поруч. І водночас безмежно далекі. Природа розділила ці два чудесних дари, піднявши степ над рівнем ріки на висоту понад п'ятдесят сажнів. Тільки людина могла з'єднати їх. Тому й ішов Володимир Нашокін, озброєний теодолітом, зі своїми супутниками степом, аби зробити його квітучим.

Вода на Сході, ніби кров у жилах. Позбав людину крові, і вона загине. Позбав дехканина води, і життя його настане край.

Поки Володимир і Федоркін перебували зі своїми людьми в степу, на околицях кишлаків Кероїт, Хилял і Худойзат, де знаходиться водозабір з річки Кашкадар'ї, розгорілися події, які схвилювали все бекство.

Уже кілька днів вдень і вночі, під палючим сонцем і в нічній спеці сотні малоземельних дехкан чекали, коли арик-аксакал пустить воду на їхні поля. Але вода все йшла і йшла повз засихаючі дехканські ділянки. Вода текла на безмежні бекські поля, на землі раїса Карші, на землі вельможних сановників та баїв.

Як велось в ханстві з давніх-давен, воду в першу чергу одержували емір, беки та їхні родичі, великі землевласники й наближені до дворів, еміра й беків, а також мулли, ішани, мюріди. Незаможні дехкани одержували воду лише тоді, коли її було надміру.

До того ж визначеної плати за користування водою не існувало. Ціну визначав арбооб або арик-аксакал за погодженням з беком, розрахувавши, скільки знадобиться води для поливу полів. Коли води було мало, ціна на неї піднімалася, проте скарг на неймовірне зростання цін або неправильний розподіл води ні емір, ні беки не приймали.

Арслан уже третю добу сидів біля водозабору разом з дехканами. Спочатку він сподівався, що все-таки настане і їхня черга одержати воду. Йому було нестерпно тяжко дивитися, як від безводдя сохне й гине озимина. А поряд річка несе свої води. Вода йде поблизу, але мимо. І люди

терплять. Але доки? Арслан усе чекав, що хтось із дехкан обуриться такою несправедливістю й гнівно рушить на арик-аксакала та його трьох помічників. Але тут добре знали, що коли викличеш навіть незначне невдоволення арик-аксакала, тоді молися хоч аллаху, хоч шайтану, але води тобі не бачити цілий сезон, а це означає, що врожай загине.

Нічим буде розрахуватися за насіння з лихварем, нічим сплатити амлякдару емірський податок, та й решту податків теж. Відтак доведеться самому йти в кабалу або продавати дочок баю. А тому ніхто не порушував усталеного звичаю: поки арик-аксакал не поманить рукою або кивком голови, сам до нього не наближайся.

За ці три нестерпні дні, які дехкани просиділи під палючим сонцем біля дерев'яного жолоба водозабору, Арслан зрозумів те, що раніше йому здавалося недоступним. Досі життя йому уявлялося безхмарним. Він ніколи не нарікав на свою неможливість, злидні, неспроможність чинити власну волю. Він не шукав винних у своєму лиху, але тепер все змінилося.

Разом із сотнями дехкан він ніби опинився по один бік невидимого бар'єру, а арик-аксакал, який сидів з піаолою духмяного зеленого чаю на м'яких подушках під навісом, — по другий. Арслан ще не знав, хто спорудив цей міцний бар'єр і з якою метою, але твердо з'ясував: такий бар'єр є.

— Синку, про що міркуєш? — урвав його думки Таліп-бобо, поважний старий, земельна ділянка якого межувала з ділянкою Заріпа, брата тітоньки Тунок.

— Бачить аллах, батьку, які ми терплячі, — сумно відповів Арслан. — Хоча земля й належить аллаху, і воду послав теж він, та все це тримають у своїх руках ті гладкі вилупки.

— Що ти, що ти, синку! Не гніви аллаха, не накликай на нас немилість Базарбая!

Ріденька, ніби біле клоччя, борідка старого затремтіла.

Брат тітоньки Тунок, тридцятирічний кремезний чоловік у квітчастій шахрисабзькій тубетейді, раптом підвівся з землі.

— Дуже мудрі слова ти нам зараз сказав, брате, я піду і передам їх арик-аксакалу.

І він, обійшовши жолоб, підійшов до Базарбая.

Дехкани не зводили з нього очей. Вони не чули, що говорив Заріп арик-аксакалу, тоді раптом побачили, як підскаочив на м'яких подушках, ніби вжалений осою, глад-

кий Базарбай. Двоє його слуг схопили дехканина за руки і збили з ніг. Базарбай почав зі скаженою люттяю шмагати Заріпа нагаєм.

Арслан, а слідом за ним і ті, хто був молодший, кинулися визволяти Заріпа.

Арслан перехопив руку арик-аксакала, із силою смикнув її, і нагай упав. Арслан наступив на нього ногою.

— Голодранцю, відпусти руку, що ти робиш?! Мені боляче! — заволав Базарбай.

— Так тобі боляче? А йому?! — Арслан грубо повернув Базарбая лицем до Заріпа, заюшеного кров'ю.

Базарбай ще раз зойкнув від болю і люто вдарив під зад одного із своїх слуг.

— Синку, зупинися в ім'я аллаха, я тебе прошу! — Таліп-бобо схопився за полу Арсланового халата.

— Гаразд, батьку, — сказав Арслан і відштовхнув арик-аксакала.

Базарбай почав розтирати руку й плече, з ненавистю зиркаючи на Арслана. Отямившись, він хрипким голосом промовив, звертаючись до збудженої юрби:

— Бачить аллах, вода, яку дає небо, протікає по землі, що належить наміснику бога на землі еміру Абдулахаду. Все від бога і все для бога.

— Не бреши, Базарбай! Ти і його обкрадаєш, як обкрадаєш цих бідних людей, — гнівно вигукнув Арслан.

— Дехкани, не слухайте посланця сатани! Він чужинець! Він не нашбї крові! — закричав один з помічників арик-аксакала, показуючи на Арслана пальцем.

— Я узбек і народився в Бухарському еміраті на землі своїх предків, тож замовкни, шакал! Природа дає воду для того, аби нею користувався народ.

Заріп, розмазуючи кров по обличчю, підступив до Базарбая. Люди загомоніли, підійшли ближче. Арик-аксакал не витримав і кинувся навтьоки. За ним побігли і його помічники.

Арслан ухопив кетмень, махнув ім і незабаром каламутний потік, прорвавши глиняну перешкоду, з ревом ринув ариком, розтікаючись маленькими струмочками по дехканських полях.

Люди заквапилися на свої ділянки.

— Вода прийшла! Вода прийшла! — кричали дехкани.

Коли Арслан прибіг на ділянку братів тітоньки Тунук, цілющу вологу вже всотували бавовняні й пшеничні поля.

Земля жадібно пила воду. Побачивши таке, дехкани ніби діти радісно чалапали босими ногами по воді.

— О аллах, дякуємо тобі за щедрість! — здіймаючи руки вгору, вигукнув старий Таліп-бобо.

— Таліп-бобо, ви хоч і шановний аксакал, проте сьогодні за цю воду треба дякувати не тільки аллаху, а й Арслану! — голосно, так, щоб чули на сусідніх ділянках, сказав Заріп.

Таліп-бобо приязно подивився на Арслана, протягнувши обидві руки для рукостискання.

— Спасибі тобі, синку! Хай дасть тобі аллах щастя!

— Хай дасть аллах тобі щастя! Щастя тобі, синку! — лунали голоси сусідів.

Вода не встигла напоїти й половини дехканських полів, як з боку міста почувся кінський тупіт, а далі пролунали й люті вигуки. Люди Базарбая й емірські сарбази, озброєні рушницями та шаблями, напали на дехкан, б'ючи їх нагаями й топчучи кіньми. Помічники арик-аксакала вже закривали воду.

Арик-аксакал збив Арслана з ніг і розлючено шмагав нагаєм, а сарбази, які встигли підбігти, взялися бити його прикладами. Із розсіченої скроні цебеніла кров, змішуючись з грязюкою й каламутною водою. Повсюди лунали зойки й стогони. Кров'ю окропилися й інші ділянки.

Найбільше старався Базарбай, який сидів верхи на жеребці темної масті. Його важкого нагая відчули того дня чимало дехкан. Нарешті за командою арик-аксакала сарбази зігнали дехкан до гурту.

— Ну що?! Напилися дармової водиці?! — шаленів спітнілий Базарбай, потрясаючи нагаєм.

Ураз Базарбай завмер у сідлі, вгледівши шістнадцятилітню Аяз, дочку Таліп-бобо, яка йшла в поле з вузликом у руках, — несла батькові та братам їжу. Базарбай давно придивлявся до цієї квіткої вранішньої свіжості. Аяз йому шалено подобалася, він безпомилково впізнавав її за легкою дівочою ходою.

— Таліп-бобо, я сьогодні сповна заплатив водою за твою Аяз. Тепер вона моя.

— Не чини цього, Базарбай! Змилуйся. Прошу тебе в ім'я аллаха! — Старий упав на коліна перед арик-аксакалом.

Дівчина побачила: скоїлось якесь лихо і злякано наближалася до юрби. Сарбази вже бігли їй назустріч.

Дехкани зашуміли, але сарбази миттю заспокоїли їх. Відтак, зв'язавши Арслана, повели його в Карші.

— Стратять юнака, — прошепотів літній дехканин і привів рукою по бороді, прохаючи аллаха заступитися за Арслана.

Але стратити бунтівника Базарбаю не вдалося. Поки із Бухари та Карші везли емірський фірман — указ про смертну кару, Арслан утік із бекської казарми, виламавши ґрати. В народі говорили, що втікти йому допоміг сам аллах, інші запевняли, ніби його виручили російські солдати. Хоч як там було, проте Арслан пробрався через Черакінський степ та Джам в Самарканд.

Заворушення, спричинені боротьбою дехкан за воду, не припинялися. З Карші вони перекинулися в Гузар, далі в Яккабагське бекство й Шахрисабз. Стривожений бунтом дехкан, емір Абдулахад дав розпорядження, щоб беки, арами й арик-аксакалі, які займалися розподілом води, надалі підтримували серед селян належний порядок, для чого на допомогу їм було послано загони сарбазів і нукерів.

Политі водою поля через деякий час буйно зазеленіли й заколосилися. Дехкани назвали цю пшеницю «Арслановим хлібом». Поряд були й спалені сонцем ділянки, яким народ дав назву «поля Базарбая». А на Каршінський степ тим часом наступав страшний, безжальний саратан. І лише бог відав, хто його витримає...

Розділ двадцять другий

ЕКСПЕДИЦІЯ

Приїзд високого сановника з Петербурга для ознайомлення з пошуковими роботами було відмінено через незвичайну навіть для цих країв спеку. Про це з черговою okazією із Самарканда повідомив Федоркіну військовий губернатор генерал Григор'єв. Однак він наполегливо вимагав продовження робіт, аби до осені їх закінчити.

Каршінський степ у червні й у липні перетворився на величезну сковорідку, де, здавалося, могли водночас засмажитися живцем тисячі караванів. Щоправда, починаючи з квітня, каравани по цьому степу, як правило, не ходили, проте експедиція штабс-капітана Федоркіна мучилася тут до початку червня, а коли почав дуги палючий вітер, який

не вшухав ні вдень ні вночі, що його каршінці називали гармсель — «вітер-пекло», люди не витримали. Навіть тварини, верблюди й коні, й ті впиралися, не бажаючи йти в степ. Роботи довелося припинити.

Проте й без цих спекотних гармселей у Каршінському степу влітку було нестерпно. П'ять тисяч сонячних годин на рік! На півтори тисячі годин більше, ніж у пекучому Голодному степу під Ташкентом. Родюча земля і сонце — ось що вабило землеробів у Каршінський степ. Тут можна було вирощувати бавовну особливо цінних тонковолокнистих сортів, які люблять тепло. Під пекучим каршінським сонцем виростав ароматний, що обійшов базари Сходу, виноград шарвоз і не менш уславлений каршінський жовто-рожевий інжир.

Щедре й водночас безжальне в посуху сонце Каршінського степу! Горе подорожньому, коли він залишається на одинці зі степом без ковтка води.

Життя в степу для дослідників зробилося нестерпним. Занедужав від сонячного удару Смолич. Головні болі, нудота не давали йому підвестися з постелі. А до того один солдат із групи Федоркіна захворів на жовту лихоманку, яка особливо лютувала в спеку.

Не дочекавшись дозволу начальства на припинення роботи, штабс-капітан вирішив самовільно вивести людей у Самарканд, до місця розташування частини.

Уже перед від'їздом в кімнату до Володимира прийшли дядько Семен і солдат Антон Катков.

— От ми й знову розлучаємося з вами. Знову лишаємо вас у степу на самоті, — винувато усміхаючись, промовив дядько Семен. Він був щиросердною людиною і дуже швидко сходився з людьми. — Про Арслана не турбуйтеся, ми його прилаштуємо в надійному місці, у залізничників.

Прощаючись, Володимир по черзі обняв солдатів.

— Чогось ти горобця сьогодні не згадуєш, — кепкував Катков з дядька Семена, який мав улюблену примовку: «Не бійся, горобець, лихо зійде нанівець».

— А тому, любий друже, що й горобці, бідолашні птахи, в цих місцях від спеки подохли.

— Ну так уже й подохли. А ти, старий горобець, крильцями ж іще тріпочеш? — Катков показав, як дядько Семен метушиться й махає руками.

Всі засміялися.

— Бувайте здорові, та й нам аби не хворіти,— дядько Семен по-селянському вклонився Нащокіну.

Солдати хотіли вже виходити, як раптом заскрипів дерев'яний сволок, що тримав на собі сходи на другий поверх до кімнати Володимира. В дверях з'явився Федоркін.

Спочатку Володимир подумав, що штабс-капітан, як і його солдати, прийшов попрощатися. Але, побачивши розгублене обличчя Федоркіна, зрозумів: щось трапилось.

— Ну, просто напасть якась! — важко дихаючи, вимовив штабс-капітан. — Весь матеріал трьох останніх експедицій зник.

Звістка вразила Володимира. Він розгублено дивився на Федоркіна.

— Залишилися самі порожні футляри... — додав той.

— Кому в цій глушині потрібні наші папери? — спитав Володимир.

— А, бачиш, комусь і знадобилися, — втрутився в розмову дядько Семен. — Цвірінькав тут біля нас один горобець, а, певно, виявився сорокою-зłodійкою.

— Дядько Семен каже правду. Це, очевидно, вчинив «казіів ніс», — сказав солдат Катков, натякаючи на Саїдукула. — Дуже він довкола цих паперів крутився. Та його големи руками не візьмеш — хитрий!

— Я теж йому не дуже-то довіряю. Проте... Навіщо йому наші папери? Він же в них нічого не тямить, — не зовсім упевнено промовив Володимир Іванович.

— От халепа! Про що ж я доповім у Самарканді? — Федоркін розгублено розвів руками.

— Треба шукати. Неодмінно шукати. Документи в Карші, — подумавши, рішуче сказав Нащокін.

Усі гуртом рушили до дому муфтія. Абдулла і його батько могли щось порадити.

Але не встигли вони порівнятись з караван-сараєм Бузрука Ходжі, як побачили, що їм назустріч вузьенькою вуличкою біжить, весь час озираючись, жінка в паранджі.

Побачивши Володимира, вона зупинилась і, важко дихаючи, відкинула волосяну сітку.

Це була Айше, обличчя якої спотворював шрам.

— Яка гарненька, і треба ж... — з жалем промовив Федоркін.

А дівчина стрімким рухом дістала з-під паранджі кілька згортоків паперів і соромливо простягнула їх Нащокіну.

— Це ваше, — сказала вона, опустивши вії, — візьміть. — І намірилася втікати.

— Звідки вони у вас, Айше? — зупинив її Володимир.

— Ці згортки приніс мій брат і заховав. Я чула, як вони з батьком сперечалися, скільки взяти з англійця за ці документи. Сьогодні ввечері чужоземець прийде в наш дім.

— Молодець, дівчинка, — сказав Федоркін, якому Катков переклав зміст їхньої розмови.

— Я зрозуміла: ці документи викрадено у вас...

І Айше, опустивши волосяну сітку, прослизнула у ворота караван-сарая. Непомітно пробравшись через лаз в даху надвірних будівель, потрапила додому.

З'ясовувати, як були викрадені документи, й судитися з Саїдкулом Володимир з Федоркіним не стали, бо накликали б біду на дівчину. Проте Володимир зрозумів: Баймірза Саїдкул, син казія Бобо-калона, не тільки його особистий ворог, але й ворог свого народу. Хоча це було зрозуміло для всіх.

— Який мерзотник! — ніяк не міг заспокоїтися Федоркін.

— Я ж вам казав, що цим туземцям довіряти не можна! — зауважив Смолич.

Володимир і маленький Рустам проводжали команду далеко за міські стіни. Рустам уже знав багато російських слів і кумедно вигукував їх:

— Ваше благородіє! Прощавай! Кроком руш!

Піші солдати й кінні офіцери давно зникли за обрієм, а бородатий чоловік і тендітний хлопчина все ще дивилися у їхній бік і бачили шлейф куряви, що повільно осідала.

Володимир сумно промовив:

— Коли б ми знали, Рустаме, як допомогти людям звільнитися від посухи. Як подати хоча б відро води на землю дехкан. Якби знати... — і побачив, що й Рустам зажурився. — Не бійся, горобець, лихо зійде нанівець! Так казав солдат, дядько Семен?

— Так, — усміхнувся хлопчик.

— Солдати — народ меткий, вони знають, що говорять.

— Еге ж, — погодився Рустам.

— Ми щось придумаємо, Рустаме. В природі, якщо добре поміркувати, безнадійних ситуацій немає.

Далеко, біля фортечного валу, в заплаві ріки Кашкадар'ї було видно сади й поле бавовнику. Сади без води пожовкли, бавовник почорнів від пекучих вітрів і посухи. А Кашкадар'я зовсім зміліла: Від неї залишився тільки сріблястий струмочок, і той щодня зменшувався, невдовзі мав зникнути і він.

Підійшовши до обмілілої ріки, до непотрібного тепер водозабору, Володимир і Рустам побачили великий натовп дехкан, які скупчилися довкола довгов'язого, худого старого чоловіка в білій бязевій чумарці. Здійнявши до неба тонкі руки, старий приказував:

— О аллах, виведи нас із чорного мороку ночі! Закрий небо великими хмарами!

— Закрий небо хмарами! — повторювала за ним знетямлена юрба.

— Дай нам води до повного місяця!

— Дай нам води до повного місяця! — промовляли дехкани.

Душа Володимира розривалася від жалю до цих людей, від усвідомлення власного безсилля.

— Люди! — звернувся він до молільників. — Може, хтось з вас знає, де є в горах льодовик або льодовикові озера? Адже вони повинні десь бути? Ото й матимете нове джерело...

Дехкани притихли.

— Синку, не заважай нам розмовляти з аллахом. Не гніви його і не накликай на нас нову біду, — жалібно промовив Таліп-бобо, той самий старий, у якого нещодавно відняли дочку замість плати за поливну воду.

— Вельмишановні, — раптом втрутився в розмову Саїд-бобо, один з найповажніших дехкан, — дозвольте мені промовити одне слово...

— Нехай говорить, — почувлися голоси.

— Ми всі добре знаємо російського пана. Він щира й розумна людина і зараз підказав нам мудру думку. Пригадую якось, коли я був ще зовсім молодим, староста нашого роду Туфлі-бобо оповів нам одну пам'ятну історію.

— Аякже, я пам'ятаю Туфлі-бобо, поважний був аксакал, — промовив хтось з натовпу.

— Говоріть, бобо, — ввічливо промовив Заріп, він теж був тут.

— Отож Туфлі-бобо розповідав, що багато років тому на долю дехкан Кашкадарї теж випало посушливе літо. Вигоріли поля, вимирали худоба, гинули люди. Всіх врятував хлопчик, на ймення Зафар. Він знайшов на схилі гірського хребта, між Шахрисабзом і Байсуном, велике сховище води. Воно завжди вкрите снігом, проте в надто посушливі роки відкривається людям.

— Туфлі-ібн-Валі був піром нашого роду і до того ж наймудрішим чоловіком, — хай буде мир з ним! — виголо-

сив Таліп-бобо.— Але маємо такого хороброго провидця, як Зафар.

— Правду кажеш, Таліп-бобо,— закивали головами старі.

— Батьку, а можна мені сказати людям ще одне слово? — звернувся до нього Володимир.

— Гаразд, говори, синку,— погодився Таліп-бобо.

— У вас на Сході кажуть: «Якщо шукач перлів сидітиме вдома, то хто ж йому принесе рідкісні перли? Їх можна дістати тільки із дна моря».

— Так, так, аксакали, правду мовить цей шановний російський пан...

— Ну, а коли так,— спираючись на держак кетменя, сказав Заріп,— то нічого зволікати, треба лаштуватися в дорогу.

— Справедливо, діти мої, хай благословить вас аллах на цю благородну й рятівну для дехкан справу! О-о-омінь! — здійнявши руки догори, промовив Таліп-бобо.

— О-о-омінь! — повторили всі хором.

Того ж дня Володимир розповів Абдуллі про своє рішення шукати в горах льодовикове озеро.

Абдулла просвітлів.

— Володимир-ака, ви, ніби міфічний Джамшед — покровитель народу, мов рятівник Фархад, який знайшов воду!

— Ну, що ти вигадуєш, Абдулла! Який ще рятівник? Адже треба щось робити? Поглянь, дехкани сподіваються тільки на аллаха...

— А що їм залишається, синку? — втрутився в розмову Ходжа Асадулла.— Подорожній, не знаючи дороги, знаходить втіху в молитві.— Муфтії, притисши руки до серця, широко промовив:— Я дякую вам, синку, від імені мого народу.

— Ну, що ви! То Абдулла, то ви...

— Батьку, я піду з Володимиром у гори! — гаряче промовив Абдулла.

— Гаразд, синку, але спочатку пошукайте в Шахрисабзі людей, які знають гори. Вони мають бути там.

— Я візьму з собою Абдуллу, але тільки до Шахрисабза. В гори він не піде,— рішуче заявив Нащокін.— Йому ще рано.

— Я бачу, ви все життя збираєтесь мене оберігати,— образився Абдулла, але, зрозумівши, що заперечення марні, погодився:— Хай буде по-вашому, Володимир-ака.

— Діти мої, служити пророку може кожний, а от людям — тільки сильні духом. Я радий, що для своїх задумів ви обрали добрі справи. На цьому й благословляю вас. — Ходжа Асадулла торкнувся долонями кінчика своєї сріблястої бороди.

В дорогу зібралися швидко. З самого ранку вирушили з Карші. Заріп привів з навколишніх кишляків з двадцятьоро молодих дехкан, це була добра допомога Володимиру.

Двоє коней та верблюд були навантажені важкими в юкахми із заступами, ломами, кайлами, провізією, а також бурдюками з питною водою. Володимир прихопив усю вибухівку, яку привезли йому із Самарканда для пошукових робіт.

До Гузара йшли легко, не втомилися. У родичів одного з дехкан зробили привал, пообідали і, переcheckавши сонячну спеку, знову рушили в дорогу.

На шляху від самого Карші подорожні бачили страшні сліди посухи. Пориви вітру котили випаленим коричнево-буриим степом ріденькі кущики перекотиполя. А коли вітер дужчав, то виникали пилові смерчі, серед яких траплялися такої сили, що стовпи пилу піднімалися вгору на сотню сажнів. Їх було видно на відстані десяти верст.

За Гузаром каршінці побачили кілька мертвих кишляків, жителі яких пішли шукати воду й нові пасовиська для своїх скудлих за літо отар. Над тандирами й глиняними дахами опустілих кишляків завивав вітер і кидав пісок у маленькі віконця.

Подекуди траплялися скудлі, ледве живі від голоду собаки. Не розуміючи, що діється довкола, вони, як і досі, охороняли опустілі оселі. Дивитися на цих бідолах було страшно. Побачивши людей, собаки тоскно скавчали. Їм підвивав вогненний вітер.

В одному з таких кишляків уже під вечір подорожні зустріли божевільного старого. Він ніби не йшов, а плив товстим шаром піску й пилу, під яким була похована вулиця. Вгледівши людей, старий заголосив хрипким голосом:

— В моїй отарі триста білих баранців та козенят і ні однієї чорної морди! Подивіться, як я їх пасу! Ф-ру-ру-ру! Подивіться, як я їх пасу! Ф-ру-ру-ру! — Старий махнув кострубатим костуром і кудись погнав свою невидиму отару.

— Ф-ру-ру, — шепотіли його безсилі губи.

Раптом він стрепенувся, зірвався з місця і побіг, розмахуючи костуром.

— Куди ти женеш моїх баранів? Віддай їх, заради аллаха! Прошу тебе! Мені малих діток нічим буде годувати! — волав знесилений старий.

Він зник в одному з провулків, голос його стих.

Володимир спостерігав за цією сценою мовчки — за довгі місяці життя в еміраті він побачив багато. Дика жорстокість, юрби знедолених, нікому не потрібних голодних людей, бруд, хвороби — до всього цього звикли і не було сенсу голосити з кожного приводу. Треба було шукати причину всіх цих бід.

Володимир Іванович уже давно помітив, що люди тут чуйні й доброзичливі. Тиранія емірів і ханів, освячена релігією ісламу, — ось у чому, на думку Нашокіна, полягало основне зло.

Володимир розумів, що в умовах емірату треба починати не з релігії і не з її прихильників. Таких мусульман, як Таліп-бобо та Ходжа Асадулла, можна було сміливо залучати в спілники. Розпочинати боротьбу слід, скинувши владу еміра, беків, раїсів, бо саме вони довели свою країну до злиднів, прирікли народ на загибель.

У Шахрисабз в'їхали вночі, а на ранок вже все місто знало, що із Карші під проводом російського пана прибули дехкани шукати льодовикове озеро. Багато людей сприйняли цю звістку радісно й відразу ж попрямували до дому Ходжі Асрора, щоб запропонувати свої послуги. І таких до полудня назбиралося чоловік із п'ятдесят, переважно це були дехкани із навколишніх кишлаків, чий поля пересихали через брак води. Було й кілька городян: миловари, гончарі, фарбувальники.

Люди, заходячи в дім Ходжі Асрора, де зупинилися Абдулла й Володимир, насамперед дякували аллахові за те, що він напучив росіянина вирушити в гори шукати воду. Коли біля воріт і в дворі Ходжі Асрора зібралось понад сотню людей, аксакали запропонували відслужити в соборній мечеті Кок-Гумбаз подорожній молебень.

У величезному дворі мечеті, де могло вміститися до трьох тисяч чоловік, під пожевклим листям прадавніх чинар вже було повно народу. Імам-хатіб, настоятель мечеті, чекав Ходжі Асрора та його людей. Тільки-но вони з'явилися, почався молебень. Настоятель мечеті співуче прочитав молитву арабською мовою, а далі почав проповідь узбецькою.

Володимир сидів на лавочці під чинарою, він чув слова імам-хатиба і вже міг зрозуміти їхній зміст.

— За вчинені нами гріхи аллах послав нам випробовування: посуха — кара аллаха. Помолимося ж і попросимо всевишнього простити наші гріхи й послати нам води. О-о-омінь! — закінчив молебень імам-хатиб.

— О-о-омінь! — одноставно відповіли молятники.

Люди виходили із мечеті на подвір'я. І раптом, ніби шуліка, налетів на юрбу дервіш Даврон. З ним було понад двадцять дервішів-фанатиків.

Даврон одразу вдався до свого відпрацьованого прийому. Він з розгону кинувся під ноги Заріпу і, заламуючи руки, закрутився на місці. Пускаючи піну з рота, дервіш заволав:

— Правовірні мусульмани, беру собі пекельні муки й кару всевишнього за ваші блюзнірські діяння!

— Блюзнірство! Блюзнірство! — слідом за Давроном вигукували дервіші.

Люди поставали півколом біля Даврона й Заріпа, не наважуючись підійти ближче.

— Ваше намагання шукати воду — це підступна хитрість невірних! — Даврон скочив на ноги і вказав довгим, ніби багнет, пальцем на Володимира. — Він нечистий, він посланець шайтана! Люди, не вірте йому!

— Посланець шайтана! — щосили волали дервіші.

— Ми просили аллаха, і він прислухався до наших молитв, — боязко заперечив Заріп.

— Ви скаржилися на долю, противились волі аллаха! — зарепетував Даврон.

— У-у-у-х-х-х! — загули за його спиною дервіші.

— А як же наші посіви, наша худоба? — запитав Заріп.

— Риба не подохне й на суходолі, якщо їй не визначена смерть!

Абдулла не стримався, вступив у розмову:

— Даврон! Ви, очевидно, знаєте прикмету: людина, яка з'їла мозок та око осла, стає дуже похмурою й лихою на язик.

Серед натовпу пролунав сміх. Дервіші набурмосилися. Вони чекали заклик свого ватажка. І Даврон щось хотів вигукнути, але йому завадив Володимир:

— Даврон, нас багато. Не треба йти проти свого народу. Люди знають, що роблять.

— Мудрі слова говорить російський пан, — підтримали його в натовпі.

— Так, так, він хоче нам допомогти! — кричали інші.
— Давроне, ти поганий син ослиці! — вигукнув Заріп, осмілівши.

Сталося нечуване: люди суцільною стіною рушили на дервішів. Заріп міцно, ніби обценьками, взяв Даврона за барки.

— Зійди, Давроне, з дороги, не застуй шлях до води. Все одно не зможеш перешкодити, бо нас благословив аллах!

— Благословив аллах! Аллах благословив! — люди, ніби могутній вал, рушили до виходу з двору мечеті, зім'явши купку дервішів.

Розділ двадцять третій

СУТИЧКА

Хоч як просив Абдулла взяти його в гори, Володимир Іванович відмовився категорично.

— Залишайся тут, спостерігатимеш, як ітима вода біля Шахрисабза.

Володимира підтримав і Ходжі Асрор:

— Піти недужому в гори — ніби кинутися в річку тому, хто не вміє плавати. Побудь трохи з нами, Абдулла.— А Володимира попередив:— Дивись, синку, будь обережним. Даврон — сатанинської крові людина. Він здатен полізти за вами в гори, аби вчинити якусь підлість.

— Не хвилюйтеся, батьку. Даврон більше не поткнеться: він добре відчув нашу силу.

— Ех, синку! У нас аскакали кажуть: «Уночі і вдень остерігайся тієї людини, яка боїться тебе». Хай допоможе вам аллах! Хай все закінчиться добре! От тільки шкода, що Ергаш-копкарчі поїхав провідати свою хвору матір, яка живе поблизу Бухари. Коли б не це, то він був би тобі надійним помічником.

— Але ж ви дали мені в провідники аллаха, і цього цілком досить,— пожартував Володимир Іванович. За Шахрисабзом в призначеному місці зібралося понад двісті чоловік, усі вони вирішили йти з Володимиром на пошуки води. Хто сидів верхи на конях, хто на ослах, проте більшість — пішки.

Ішли спочатку юрбою, але, доставшись до відрогів гір-

ського хребта, витягнулися вервечкою. Хтось заспівав сумної пісні, проте переважно йшли мовчки.

Надвечір в одному із гірських кишлаків, що звався Таш-Торош (Камінна гребінка, або Камінне пасмо), зупинилися ночувати. Вибрали зручний затишний майданчик і розпалили багаття.

До прибулих збіглися люди з кишлаку. Дехто приніс на вечерю, що бог послав: вівсяників, козячого молока й гірської води в глечиках.

Володимир ходив від багаття до багаття, прислухався до розмов.

Могутній на вигляд чоловік, якого звали Кадир-палван, розповідав дехканам, що сиділи довкола вогнища:

— Кажуть, тут, у горах, є таємничий грот. У ньому лежить кілька покійників у саванах. Їхні тіла не підвладні тліну. Щодоночі в цьому гроті світиться, лунають крики. Тутешні жителі вважають тих людей охоронцями живої й мертвої води.

Кадир-палван загудів у кістяний пастушачий ріг, який ховав під рогожею, накинutoю на плечі.

Молоді дехкани перелякано попадали коло багаття.

— Кадир-палван! Навіщо лякаєш молодь?! — присоромив базіку Заріп. Вони давно знали один одного і не раз змагалися під час свят. — Ти краще розповів би, де знайти воду. І не мертво, а живу.

— Жива вода, дітки, — хай благословить вас аллах! — тут, — підходячи до вогнища з темряви, сказав низький на зріст старий з орлиним носом і білою бородою. Він був одягнений у стьобаний халат, у руці тримав довгий посох. Старий виявився старостою кишлаку Таш-Торош, він звався Максум-бобо.

— Салом алейкум! — дружно привітали аксакала люди, що сиділи біля вогнища.

— Проходьте, батьку, сідайте, — шанобливо запросив його Заріп.

— Гуси та качки в ці дні летять вгору до крижаної скелі. Гадаю, що там відкрилося озеро. Здавна старі казали, що біля крижаної гори в найпосушливіші роки відкривається вода.

— А раніше колись було таке, аби гуси в гори летіли? — запитав Володимир.

— Ні, синку, вперше бачу, щоб такі великі птахи піднімалися в гори.

— Та вони від спеки очманіли, от і летять,— устряв Кадир-палван.

— Це ти від спеки очманів і в гори прешся,— глузливо кинув Кадир-палвану Заріп.

— Я міркую так...— староста подивився у вогонь, ніби побачив там щось цікаве.— Вода все-таки відкрилася, інакше качок і гусей в гори не заманиш. А ще я думаю, вранці птахи самі покажуть шлях. А в провідники я вам дам свого сина Зуфара.

— А далеко до крижаної скелі? — Володимир намагався приховати хвилювання, що охопило його.

— Один денний перехід для жителів долини, а ми із Зуфаром минулого року туди й назад за один світловий день сходили.

...Наступного ранку, тільки-но почало світати, до Володимира підійшов хлопець. Він усміхнувся, показавши ряд білих міцних зубів, і сором'язливо промовив:

— Мене до вас прислав батько.

— Так ти і є Зуфар?

Володимир у групу пошуку відібрав найміцніших людей. Вирушили в дорогу. Йшли дном глибокої ущелини, оточеної прямовисними скелями. Подекуди траплялися зарості туї, модрини, глоду, проте переважала шипшина, яка чіплялася за одяг і дряпала шкіру до крові.

Люди йшли швидко, лише там, де були круті стежки й під ногами обсипалася дрібна галька, доводилося просуватися обережніше й повільніше.

Впдовж усієї вервечки людей, що простяглася майже на півверсти, туди й назад снував Заріп на невеличкому, але міцному ослику, якого він тимчасово позичив у старости кишлаку Таш-Торош.

Заріп підбадьорював людей, повідомляв Володимирі про обстановку. Пополудні рух уповільнився, бо пересохле русло ріки, дном якого йшли люди, все більше й більше наповнювалося хододною, аж зводило ноги, водою. Спочатку це всіх дуже втішило, але далі стало заважати. Доводилося триматись біля заростів і великих валунів, потік води зростав на очах.

Син старости Зуфар невідступно йшов за Володимиром. Хлопець був сором'язливий, і розмовляти з ним було важко. Слово скаже й мовчить. І так протягом усього шляху.

Часом високо на стрімких скелях бачили гірських козлів-

архарів. Іноді з-під самісіньких ніг злітали пишні фазани. Помітили навіть ведмежу сімейку в заростях арчі.

Коли всі вже добряче натомилися, Володимир оголосив привал. Посідали на валунах, розламали на шматки черстві перепічки і, вмочаючи їх у воду, з апетитом їли. Перепочивши, знову рушили далі.

Підйом за підйомом — і нарешті люди вийшли до великої крижаної стіни, над якою бовваніла снігова шапка вершини. Хоч і яскраво світило тут сонце, проте тепла давало мало. В розпадині між сніговими вершинами лежало блакитне прозоре озеро.

Кінь під Нащокіним весь час присідав на задні ноги, ковзаючи підковами по крижаному панциру. Володимир зсунувся із сідла і, як йому здавалося, побіг до озера. А насправді він ледве переставляв ноги, обважнілі й ніби налиті свинцём. Висота давалася взнаки. Розрідженим повітрям дихалося важко, стугоніло в скронях.

І все-таки Володимир, Зуфар та кілька дехкан майже одночасно ступили на крижаний припай, що облямовував небаченої блакиті дзеркальну гладінь.

Озеро було, певно, завдовжки з версту й з півверсти завширшки. Якби з'ясувати ще й глибину, то можна було б визначити обсяг води.

Зуфар стояв поруч з Володимиром і дихав рівно, ніби зовсім не стомився.

— Минулого року ми побували тут з батьком. Повсюди лежав сніг. А зараз... — і він раптом радісно заміявся. Куди й поділася його сором'язливість!

Володимир послав Зуфара покликати людей, які чекали в ущелині, а сам, трохи відпочивши, пішов оглядати береги озера.

Затиснуте скелями й величезними крижаними припаями, озеро мало овальну форму. Нерухома вода, схожа на розплавлений свинець, наповнювала його до країв. І лише в одному місці Володимир знайшов невеликий стік з озера. Струмок був слабенький і з веселим дзюрчанням стрімко збігав униз.

Виміряти глибину озера намагалися кілька разів. Спочатку просто кидали каміння і слухали, скільки часу воно падає на дно. Але це нічого не дало. Тоді Кадир-палван роздягнувся і сміливо ввійшов у воду, але враз виплигнув, ніби вжалений осами. Нестерпний холод озерних вод неможливо було витримати більше хвилини. Проте в озеро полізало водночас кілька сміливців, які негайно, мов кулі,

вилетіли на берег. Навколо лунав життєрадісний сміх, люди раділи небаченій кількості води.

З Заріпом надійшла його група дехкан. Загалом до озера дісталоя їх не більше сотні. Багатьом у дорозі стало погано через тривале недоїдання й розріджене повітря. Стискало груди, боліла голова. Висота була приблизно три тисячі сажнів над рівнем моря. Знесилені жителі долини такого випробування довго витримати не могли. Заріп велів їм повертатися до Шахрисабза. Але й ті, хто приєднався до пошукової групи, просто на очах втрачали сили. В одних йшла з рота піна, текла кров із носа та вух, інші непритомніли. Володимир квалливо відправив хворих униз і послав для їх супроводу дужих хлопців. Отже, біля озера залишилося не більше сімдесяти чоловік, зате це були молоді й міцні джигіти.

Зуфар з хлопцями приніс знизу кілька десятків сухостійних колод туї та модрини. Волосяними мотузками швидко зв'язали пліт і спустили його на воду. Підгрибаючи жердинами й руками, дехкани досягли середини озера, і Зуфар зіштовхнув у воду камінь, до якого був прив'язаний волосяний мотузок завдовжки півсотні сажнів.

Склавши рупором долоні, Зуфар вигукнув:

— Мотузка скінчилася. Уся зникла під водою!

Наполохана його криком, з віддаленої затоки знялася зграя великих птахів.

— Гуси! Гуси! Дивіться, гуси! — кричав Зуфар на плоту, розмахуючи руками.

— Греби до берега! — гукнув йому Володимир.

Він підрахував: води в озері приблизно сім кубічних верст. Цього, можливо, вистачить на один полив для всього Каршінського оазису.

Увечері став дуже відчутним холод від льодовика, а на додачу розпочався шквальний вітер. Ночувати довелося спуститися вниз майже на півверсти. Відшукали зручне місце серед скель і вирішили зібрати хмизу для багаття.

— Володимир-ака, хмизу треба щонайбільше. Ніч буде холодною, — попередив Зуфар.

— Гаразд, братику. — І Нащокін скомандував дехканам заготувати якомога більше сушняку та хмизу. — Кадир-палван, займися-но ти цією справою, в тебе добре виходить.

— Так, напевне, краще, ніж плавання в озері, — засміявся Заріп.

Ніч минула без пригод, а зі сходом сонця всі швидко зійшли на кам'янисте плато й почали довбати крижаний

припай у тому місці, де був позначений природний стік з озера. Працювали довго, всі по черзі, і до обіду зробили отвір у крижаному бар'єрі, через який у виярок ринула вода. Потім стали закладати вибухівку.

Володимир Іванович підпалив бікфордів шнур. Прогрів вибух надзвичайної сили, який довго віддунював у скелях, то зникаючи, то з'являючись знову. А на тому місці, де під скелю була закладена вибухівка, в повітря знялася хмара крижаного пилу й почулося страшенне ревіння води, яка вирвалася на волю.

Коли пил розсіявся, перед очима відкрилося неймовірно гарне видовище. З озера ринув білий стовп води, що веселково іскрився під промінням сонця.

Люди побігли наввипередки до нового річища. Вони перемогли! Ця перемога дала їм не лише воду для життя, але й впевненість у своїх силах, у тому, що можна перемогти, коли гуртом узятися за справу. Люди, оточені стрімкими, високими скелями, раділи, а водоспад салютував їм гуркотом і яскравою чистою веселкою.

Діло зроблено, треба було йти звідси, проте Володимир барився, не міг отак одразу розлучитися з цим чудовим озером.

Коли люди нарешті пішли, до них долетів надзвичайної сили гуркіт, озеро захвилювалося й виплеснулось за крижані й камінні береги. Виявилось, що в нього впав велетенський льодовиковий язик. Добре, що води в озері поменшало. Проте водяний вал наздогнав людей, поваливши їх на кам'яне плато. На щастя, наступної хвилі не було, і люди відбулися самими лише синцями й подряпинами. Промоклі, налякані, вони квапливо спустилися вниз. Потрібно було поспішати, поки в озеро не зсунувся ще один крижаний припай. Де бігом, а де й рачки вибралися нарешті до безпечного місця.

...А тим часом гірською ущелиною назустріч групі Володимира пробирався Даврон з трьома дров'яками.

Правду казав Ходжі Асрор, застерігаючи Нащокіна щодо цього сатанинського чоловіка. Даврон був не з тих людей, які прощають образи. Він прагнув помсти.

Даврон розраховував застати Володимира та дехкан змученими безплідними пошуками. Втративши силу й впевненість у своїй справі, вони не зможуть чинити опір. З'явиться нагода непомітно, без шуму усунути росіянина. Хай вважають, що це кара божа...

З Давроном прийшли троє його найфанатичніших при-

бічників. Він не хотів привертати увагу жителів гірських кишлаків великою кількістю дервішів і, просуваючись ущелиною, уникав зустрічі з людьми. Заночували високо в горах в одній з розколин. Наступного ранку дервіші йшли ущелиною обережно, тривожно прислухаючись до найменших звуків у горах. Ховаючись в гушавині й за брилами каміння, вони стежили за тими групами, які, не витримавши гірських умов, йшли вниз.

Прислухаючись до уривків розмов, дервіші дізналися, що озеро знайдено. Новина розлютила їх. В душі Даврона кипіла злість.

— Кафір! Собака! — бурмотів і плювався Даврон. — Паплюжить наші святі гори.

І дервіші заквапилися ущелиною вгору. За кілька годин вони відчули дихання льодовика. Холодний вітер пронизував виснажені тіла дервішів, закутані в лахміття.

Раптом пролунав могутній вибух, який струсонув всі гори. Люди Даврона попадали долілиць, не розуміючи, що сталося. Вони почули гуркіт води, яка ринула ущелиною й понесла за собою кам'яні брили, щєбінь, вирвані з корінням кущі та дерева.

Дервішів закрутило й потягло в брудному потоці каміння та сміття вниз. Вони загинули. Тільки їхній ватаг, спритний і дужий Даврон, спромігся вхопитися за гілки віковичного дуба, що висіли низько над ущелиною. Це його й урятувало.

Улаштувавшись у розгалуженні стовбура, Даврон лежав доти, поки отямився. Його переповнювала ненависть до цього росіянина. Лють додала сили, і Даврон заспішив ущелиною вгору, туди, де були люди. Нарешті він почув їхні голоси, побачив коней. Але бородатого росіянина між ними не було. «Він там, нагорі!»

Заховавшись за розкішним кущем ялівцю, Даврон став розмірковувати, що йому робити далі, аж раптом знову почув сильний гуркіт і перелякано затремтів, побачивши величезний вал води, що піднявся над скелею. Але це був не потік, а обвал льодовикового язика.

Опам'ятавшись, Даврон побачив дехкан, які, обганяючи один одного, спускалися вниз до коней. Люди на майданчику баритися не стали, вони остерігалися повторного обвалу й, квапливо зібравши речі, спускалися вниз. Даврон, вибравши зручну скелю, припишк за нею. Ось вона, мить, коли можна порухатися з росіянином!

Даврон пропустив повз себе дехкан, Кадир-палвана та

Заріпа. Росіянин їхав на дехканському непоказному коні і часто оглядався назад.

— Давай, Зуфар! Скачи за мною! — вигукнув Володимир і стис острогами коня.

Даврон лихим, ненависним поглядом провів Нащокіна, але залишився на місці: потрібно було знешкодити зайвого свідка — останнього вершника.

Щойно Зуфар порівнявся з дервішем, як той стрибнув на нього зі скелі і вдарив каменем по голові. Тоді звільнив його ноги від мотузяних стремен і скинув тіло з коня.

Даврон довго їхав за Володимиром, намагаючись, щоб той чув цокіт кінських копит і водночас не впізнав вершника.

Стежка, якою вони їхали, була, на думку Даврона, незручним місцем для сутички. Попереду був поворот, де ущелина роздвоювалась. «Отам-то ми й зустрінемося», — вирішив дервіш, бо коли щось йому загрожуватиме, можна звернути в інший бік і втекти від переслідувача.

Біля самої розвилки ущелини Даврон наздогнав Володимира і, коли той озирнувся, перестрибнув на його коня. Він спробував скинути Володимира в прірву, але той чіпко вхопився за барсову шкуру, в яку був одягнутий Даврон.

Вони попадали на землю. Коні, звільнившись від вершників, побігли далі. Обидва скочили на ноги, готові до сутички. За два кроки від них була прірва.

— Гей, Фархаде! Ти довбав каміння, так! — дервіш засміявся лихим, переможним сміхом.

— Я знайшов тут воду, Давроне... Вона потрібна там, внизу! Твоїм братам, усім людям! Ти це здатний зрозуміти?!

— Ти знайшов загублену мною перлину! Ану, віддай її! — Даврон кинувся на Володимира. Дервіш виявився дужчим, але Володимир відчайдушно боронився і кілька разів збивав того з ніг. Відірвалася і з гуркотом покотилася в прірву кубушка-кади Даврона, перетворилася на клоччя зіпріла шкура барса, але сам він ще був дуже сильним. Влучивши мить, дервіш підім'яв під себе знесиленого Володимира і, сівши на нього верхи, переможно вигукнув:

— Кафір! Тобі настав кінець! Мої ангели загнали тебе сюди!

Сказавши це, Даврон скочив на ноги і щосили зіштовхнув Нащокіна з високої кручі...

Володимира шукали до самої темряви, але марно. Кадирпалван першим побачив Зуфара, який сидів на стежці. Той

стогнав і хитався, стискаючи руками закривавлену голову. На питання, що з ним трапилось і де Володимир-ака, хлопчина нічого відповісти не міг. Йому вдалося, ніби на нього згори впав камінь.

Настала ніч. Подальші пошуки Володимира Івановича вирішили відкласти до ранку.

Розділ двадцять четвертий

ПУСТЕЛЬНИК САРИ-ТАБІБ

Незвичний для цих місць гуркіт стривожив пустельника в його самотньому житлі. Він схвильовано-прислухався до гучної луни і, одягнувшись, вийшов із халупи під вранішні промені гірського сонця.

Невисокий на зріст, кремезний, з величезною гривною рудого волосся й з такою ж дикою бородою, що облямовувала його кругле віспувате обличчя, він, здавалося, виправдовував те ймення, яке дали йому люди: Сари-табіб — Рудий зцілитель.

Пустельник був убраний в домотканий білий іштон та в чумарку без рукавів із грубої верблюжої вовни, яку носив просто на голому тілі. На ногах — саморобні сандалії із шкури архара... Сари-табіб вже багато років жив далеко від людей і майже не спілкувався зі світом. Рідко бачив когось, та й то лише тоді, коли жителі гірських кишлаків, втративши надію вилікувати свої хвороби молитвами, піднімалися сюди, під хмари, до нього по допомогу.

Стоячи біля хатини, складеної із дикого сірого каменю, Сари-табіб дивився з-під долоні в той бік, звідки чувся гуркіт. Він угледів серед виблискуючих снігів сіру хмару чималих розмірів, яка повільно танула й зовсім не скидалася на грозову.

— Щоб це мало бути? — сказав Сари-табіб вовкодаву, який крутився біля його ніг.

Кудлатий пес завбільшки з теля дивився в бік хмари. Вона теж здалася йому незрозумілою, і він загавкав.

— А-а-а, Памір, і тебе насторожило невідоме явище! Ну що ж, побачимо, що там сталося.

І відлюдник неквапливо повернувся в житло, одягнувся у вивернуту хутром назовні козячу безрукавку, на голову надів шапку з вовчого хутра, на плече повісив дробовик,

засунув за сиром'ятний пасок сокирку, подумав і підперезався ще й довгою мотузкою. Тоді покликав Паміра і не поспішаючи рушив вузькою стежкою в ущелину.

Вже понад дві години вони йшли до снігової вершини і досягли її з протилежного від озера боку. І знову гори струснули могутній гуркіт, схожий на розкоти грому.

Памір підстрибнув і люто загавкав.

— Що, злякався? Це, певно, обвал.

Голос відлюдника заспокоїв пса, і той побіг стежкою вперед.

Обминувши гострий пік, вони почали спускатися до льодовика, де Сари-табіб бував не раз і звав це місце крижаною долиною, але зараз він завмер, вражений картиною, що відкрилася перед ним: на місці крижаної долини розкинулося дивовижної блакиті озеро. Сари-табіб побачив і водоспад біля пробитого стоку, і бурхливу річку, яка переповнила русло струмка.

Собака і людина побігли до озера. Налякані гавкотом, з озера злітали качки та гуси.

Качки й гуси в горах! Це якась мана!

Пес вже заскочив на кам'янистий майданчик біля озера і обнюхував якісь предмети.

«Тут були люди. А то прогримів вибух!»— збагнув нарешті Сари-табіб. Він усівся на валу і поплескав пса по загривку:

— Старіємо ми, Памір. У своїх володіннях прогавили таке озеро...

Собаці здалося, що його в чомусь обвинувачують, і він, закрутивши головою, завив.

— Ну, не буду, я теж винен. Адже ми з тобою, відтоді, як почалася спека, сюди не піднімалися. А озеро й відкрилося.

— У-у-у-у,— завив пес.

— І качечки є. Зараз буде тобі робота, Памір.

Над озером заgrimіли постріли, і над водою здійнялися вгору, закружляли налякані качки. Собака без команди мисливця кинувся у воду і, схопивши зубами підстрелену птицю, кулею вилетів на берег.

— Вода крижана,— поспівчував господар.— Ну, годі тоді,— і скинув на плече рушницю.— Підемо, подивимось, може, в ущелині люди.

Спустившись на плато, Сари-табіб побачив залишки багать. Уважно оглянувши місцевість, визначив приблизно, скільки чоловік тут ночувало, й зрозумів, що стоянку

залишали спішно. Отже, їх щось потривожило. Очевидно, обвал того льодовика, який ще й досі стримить, мов велетенська крижана скеля на поверхні озера.

— Тільки-но вода спаде нижче від підошви льодовика, бути ще обвалу,— сказав він Паміру.— Це добре. Адже так? Вода в долину надходитиме ще довго.

Вони повільно йшли ущелиною. З десяток качок униз головами висіли на поясі Сари-табіба, забруднюючи одяг кров'ю. Кров була і на кам'яній стежці — її перетинав ланцюжок бурих плям. Шерсть на загривку собаки настовбурчилася. Він загарчав. Це було те саме місце, де дєрвіш напав на Зуфара.

— Певно, тут відбулася бійка або з коня впав невправний вершник,— вголос розмірковував Сари-табіб.

Біля розвилки ущелини знову побачили на камінні плями крові. Довкола було чітко видно сліди боротьби — валялися клапти одягу й клоччя шерсті якоїсь тварини.

— Здається, барса. Але він у цих краях уже давно не водиться,— здивувався Сари-табіб.

Пес підійшов до краю прірви і, раптом забігавши туди-сюди, жалібно заскавчав.

— Що ти там запримітив? — Сари-табіб підійшов до прірви і побачив унизу, метрів за десять, на виступі біля покаліченої вітрами арчі нерухому людину.— Треба виручати бідолаху, Памір. Коли він ще живий...

Сари-табіб зробив зашморг з волос'яної мотузки й накинув його на виступ скелі. З юнацькою легкістю він спустився по прямовисній стіні вниз.

Чоловік був живий. Досить було Сари-табібу до нього доторкнутися, як він застогнав, проте не опритомнів.

— Найдивовижніше, Памір,— сказав уголос відлюдник, хоча собаки і не було поряд,— що це європейець.

Піднявши на мотузку незнайомця, Сари-табіб поклав його на стежку й полив йому обличчя водою з фляги, потім намочив груди і влив трохи води в рот. Той зробив кілька ковтків.

— Пє, отож, житиме,— зрадів відлюдник.

Пес, схиливши голову набік, уважно спостерігав за своїм господарем.

Упольованих качок Сари-табіб почепив на волохату спину Паміра, а сам поніс людину.

Закінчувався світловий день, посутеніло. Памір та Сари-табіб повільно рухалися козячою стежкою. Дорогу доводилося вибирати навпомацки. Нарешті зійшов величезний

місяць, і відлюдник довго дивився на нього, відпочиваючи і думаючи, що хоч як це не дивно, а місяць йому допомагає.

Він божествив сонце, дружив з зірками, а от з місяцем постійно сварився. Коли місяць був щербатий, то Сари-табіб чекав вітру в горах, а народження нового місяця, за його спостереженнями, супроводжується рясними дощами або снігопадами.

Відлюдник не мав сумніву, що довго перебувати при світлі місяця шкідливо для настрою душі. Місяць є господарем на землі рівно півдоби, і саме в цей час чиниться найстрашніше зло.

Але сьогодні місяць став у пригоді Сари-табібу, допомігши йому прийти додому.

Володимир лежав на високому ложі біля кам'яної стіни.

Тільки-но опритомнів і схвилювався, угледівши, що знаходиться у незнайомій похмурій кімнаті з двома невеликими вікнами, схожими на бійниці. Він пробіг очима по закіптюжених стінах, де були розвішані жмутки якихось лікарських трав і коріння, рушниця, роги архара, шматки в'яленого м'яса. На свій подив, побачив підвішену полицю з книгами серед яких були і томи з готичним шрифтом на оправі. «Книги, книги. Чи це сон?» — подумав Володимир. Але це була дійсність.

Поряд з ним на брусованому настилі спав дивний на вигляд чоловік, який ніби заплутався в яскраво-рудій борді.

Нарешті чоловік цей відчув на собі уважний погляд Володимира і прокинувся. Він солодко потягнувся і раптом усміхнувся Володимиру, показавши міцні молоді зуби. Здогадавшись, що перед ним росіянин, Сари-табіб із сильним акцентом запитав:

— Що з вами сталося?

Володимир слабким голосом заговорив російською, але, збагнувши, що цей чоловік не сприймає його слів, перейшов на узбецьку.

— Мене зіштовхнув зі скелі дервіш Даврон.

— О-о! — обличчя Сари-табіба посуворішало. — Сатанинський чоловік! Він народився вночі, а не під промінням яскравого сонця. Люди поділяються на два типи: одні володіють білою енергією, це ті, що роблять добро, другі володіють чорною енергією, носії зла. Саме Даврон і є уособленням зла.

— Так, він людина підла і лиха, — погодився Володи-

мир Іванович. І розповів Сари-табібу про пошуки води й помсту дервіша.

— Юначе, ви вольова людина! — вигукнув Сари-табіб. — На вас лежить печать доброчесності, ви створені зі світла. Вам покровительствує сонце, око всесвіту.

Зачувши людські голоси, в прочинені двері втиснувся величезний пес з великою волохатою головою і привітно замахав хвостом. Тоді лизнув Володимира в обличчя. Той навіть відсахнувся від несподіванки. Сари-табіб засміявся.

— Це щира душа, мій молодший брат, Памір. Його не треба боятися. Бачите, він вас визнав.

Володимир хотів погладити доброго пса, але відчув сильний біль у руці, яка знаходилася в лубку й була перев'язана мотузкою. Він навіть скрикнув, тільки тепер відчувши біль у всьому тілі.

— Тримайся, синку, лежати тобі доведеться довго. Отож Памір тобі буде вірним сторожем і другом. А тепер спробуй заснути. Це твої найперші ліки. В організмі людини є все: йому тільки треба допомогти спокоєм.

Сари-табіб дав Володимирові мумію, напоїв трав'яним відваром і качиним бульйоном, і той заснув. Йому приснився Воронезька губернія, його рідне село і випас, куди він укупі з сільськими хлопчачами не раз ганяв табун коней. Він все це бачив ніби насправді. Зелений луг, укритий ромашками, мов білою піною, на лузі багато коней. Величезний жеребець, красень у яблуках, намагається відігнати своїх співбратів подалі від хлоп'ят.

Раптом на луг виходить Кира, кидає до ніг Володимирові великий оберемок свіжого, щойно скошеного сіна, сіпає його за руку, тягне за собою. На Кири сукня в червоний горошок, туга золотиста коса лежить на дівочих грудях. Володимир хоче пригорнути дівчину, але раптом опиняється в чіпких руках Даврона. Дервіш коліном уперся в груди і боляче вивертає руку. Володимир застогнав, розплющив очі і знову побачив біля себе Сари-табіба.

Сонце котилося на захід. У розчинені двері проникав напоєний ароматом гірських трав легенький вітерець.

— Спав, синку, ти добре, майже весь день. Отже, в тебе міцний організм, який бореться з недугою.

Володимир Іванович розповів, що бачив кольоровий сон. Луг, коні, сукня Кири — абсолютно все в природних тонах.

— Це твій дух повертається до тебе...

Сари-табіб говорив і говорив, а Володимир намагався

впіймати смисл його складних міркувань, адже той говорив своєю мовою.

— Сновидінь боятися не треба. Немає в світі жодної людини, якій би не снилися сні. Сні — наше друге життя. Адже організм людини — вища, досконала форма матерії, мисляча матерія. Коли людина спить, то організм обдумує тисячі варіантів подальшого розвитку. В страшних снах організм попереджає людину з поганими нахилами про можливі погані вчинки, малює їй картини страхіть, жахів, ніби провіщає: з тобою може таке трапитися, побережись і не чини поганого собі та людям. І навпаки, людині з важким життям, людині, яка прагне до добра, але не може досягти його насправді, сон показує картини, які закликають робити добро. Сон рятує людину від безнадійності, не дає їй зневіритися.

Трапляється, що людина має захворіти. В організмі накопичуються шкідливі елементи, проте вона ще нічого не відчуває. А організм уже бореться і під час сну подає перший сигнал тривоги. Людині несподівано сняться кошмари, або якісь предмети, що вранці викликають неприємні відчуття та враження. Такі сні без уваги залишати не можна. Я по них навчився визначати зародження тієї чи іншої хвороби, і заздалегідь попереджати людину. Сон — велика і дуже мудра річ, синку.

Сари-табіб тріхи помовчав, про щось замислившись, і почав казати далі:

— Ти, наприклад, бачив кольорові сні. Це добре. Твій організм готує тебе до одужання. Вибач, синку, мені за тривалі розмірковування. Я давно не розмовляв з розумною людиною.

— А як так вийшло, що ви, цивілізована людина, опинилася тут, у цих горах?

— О-о-о! Це довга історія, завдовжки як життя, і, можливо, не одне, а життя цілого покоління. Я збагнув, синку, що людина, з'явившись на світ ніби єдиний і неповторний раз, насправді народжується кілька разів. Отже, в ній закладено безліч потреб. У кожній новій людині перемагає сильніший бік її натури, бо природа і тут продовжує свій шлях вдосконалення. Я отримав у спадок прагнення до пошуків істини. І коли в своїх пошуках дійшов до певних результатів, то зрозумів, що це зайвий тягар мого життя, не потрібний ні тим людям, ні тому суспільству, в якому я живу. Мені належало втекти, усамітнитися, аби нікого не дратувати своїм незвичним

напрямом думок, і залишити при собі самі тільки книги,— рудобородий господар вказав на полицю, на яку вже звернув увагу Нащокін.

— Цікаво, що ж це за напрям думок? — несподіванс для себе запитав Володимир.

— А він полягає в тому, що, на мою думку, людина в своєму житті має зробити три речі: по-перше, пізнати природу; по-друге, пізнати себе; і, по-третє, збагатитися знаннями й мудрістю, аби в новому народженні стати на вищий щабель.

— Гадаю, ваші міркування дещо суперечливі,— знову перебив його Володимир.

— Суперечливі? — спантєлично перепитав Сари-табіб.— Можливо, ти кажеш правду, але я так не вважаю. Я пізнав світ, наскільки це мені було під силу. Причому я пізнавав його, як мені здалося, на основі досвіду моїх попередників, на основі тих знань, які вони мені передали у спадок. Тому відбувалося це значно швидше, ніж у інших, і без особливих труднощів. Я пізнавав світ жадібно, з любов'ю і водночас пізнавав себе. Хоча заради справедливості скажу, що пізнати себе значно важче. Тому не кожен на це наважиться, і не кожен продовжить цей шлях, а чимало людей і взагалі його не починають.

Сари-табіб зосереджено помовчав, певно, заглибившись у роздуми.

— Пізнавати себе неймовірно тяжко,— казав він далі тихим голосом.— Ти пізнав себе, і виявилось, що ти ворог суспільству, а відтак і собі. Я збагнув, що життя людства на нашій планеті через корисливих себелюбців стало гіршим, ніж могло б бути. Експлуатація людини, приниження, війни, работоргівля. Узагалі, людина вигадала найгірший варіант життя. Такий мій висновок...

— А як же щодо збагачення знаннями й мудрістю?..

— Життя серед людей такої можливості не давало. Для втілення мого задуму треба було знищити суспільні відносини. А це зараз неможливо. Я тільки завдам горя й страждання людям, а їх і так доволі. Тоді я й вирішив піти геть від людей... Хоча, правду кажучи, це не дуже-то мудре рішення.

— Ви пожаліли себе,— безкомпромісно промовив Володимир.

— Ні, я ніколи себе не жалів. Я намагався брати участь у перетворенні світу і боровся зі зброєю в руках, через те

й довелося багато поневірятися... Але на сьогодні досить. Вам час відпочити. Спіть.

Сари-табіб покликав Паміра і вийшов з хатини.

«Розсердився?» — подумав Володимир. Він довго лежав з розплющеними очима, розмірковуючи про Сари-табіба, і непомітно заснув.

Так щодня тривали ці дивні бесіди, які часто закінчувалися суперечкою.

Володимир Іванович наполягав на своєму: коли світ поганий, то його необхідно перебудувати.

— А як ви це хочете зробити? — запитував Сари-табіб.

— Революційним шляхом!

— Так чому ж ви тоді цього не робите?

— А тому, що має створитися революційна ситуація, так нас вчать вожді Маркс, Енгельс, програма партії більшовиків.

— Маркса я читав. У мене є один том німецькою. Але не в усьому з ним згоден. А от про партію більшовиків вперше чую, — здивовано промовив Сари-табіб.

— Незабаром про цю партію дізнається увесь світ, бо вона перетворить його.

— А як же релігія? Що ви збираєтеся робити з нею?

— Релігія — це розумно використане духовенством прагнення людей до ідеалів, символів, а також, звичайно, відстоювання й утвердження існуючого ладу, — гаряче промовив Володимир.

— Символи — це для Європи. А як бути із магометанством?

— Нехай мусульмани самі розберуться, що добре, а що погано в мусульманстві. Важливо скинути чадру зі Сходу, аби він побачив білий світ не через сітку... Я згоден, домогтися змін на Сході важче, ніж в Європі, але переконаний, що Схід сам прийде до революції. Це неминуче. Для всього людства неминуче.

— І для Англії?

— Суспільні закони поширюються на всі країни...

Думку свою Володимир Іванович не закінчив, бо вони почули жіночий голос. Неголосно, проте наполегливо жінка кликала Сари-табіба.

— Піду, щось трапилось...

Володимир мимоволі почув розмову відлюдника з жінкою, яка хоч і говорила пошепки, проте часом починала голосити. Він зрозумів, що відвідувачка хоче, аби в неї

народився хлопчик, вона у розпачі, бо вже має п'ятеро дівчаток. А чоловік нахваляється її покарати.

— Що робити? Ви батько всесвіту... Тільки на вас надія! — голосила жінка, певно, впавши в ноги Сари-табібу.

— Встань, дочко. Слухай уважно і добре затям...

Мова лікаря здалася Володимирі Івановичу довгою й заплутаною. Чи запам'ятає жінка всі оці премудрості?

Але прохачка виявилася упертою. Вона перепитувала, просила повторити, і Сари-табіб терпляче повторював та пояснював.

Жінка щось шепотіла, мабуть, загинала пальці або зав'язувала вузлики на хустці.

— Стривайте, стривайте! — лунав її голос. — Я ще не запам'ятала. Повторіть.

Нарешті прохачка пішла.

— Ху-х-х, — важко відхекуючись, до хатини ввійшов Сари-табіб.

— Важка справа — розмова з жінкою? — запитав Володимир, усміхаючись.

— Це не важче, ніж те, чого від неї прагнуть. А від жінки часом вимагають неможливого. І вона, бідолаха, намагається це неможливе здійснити. І декому, уявіть собі, це вдається. Дивовижне створіння жінка. Я все життя в захопленні схилиюсь перед нею. Тільки мені відомо, скільки в ній мужності, наполегливості й палкого прагнення стати матір'ю. О боже, як вона пристрасно бажає цього! А її не хочуть зрозуміти, та ще й знущаються. Треба поклонитися жінці. Коли і є святі на білому світі, то це жінки, — натхненно промовив Сари-табіб.

— Колись вам подякують, шановний Сари-табіб, — схвильовано сказав Володимир, — за вашу любов до людей... Не пошепки, а вголос на весь оновлений світ...

— Не мені потрібно дякувати, а Жуд-Ші, великому тибетському зцілителю, який понад дві тисячі років тому лікував Будду й залишив нам канони своєї медицини...

Будда, Христос, Мухаммед — ці імена за останні дні часто чув Нашокін у кам'яній хатині Сари-табіба. До того ж вимовляв їх відлюдник так природно, ніби говорив про своїх давніх і добрих знайомих. То посилався на їхню мудрість, то наводив як приклад необмежених можливостей людини.

Із розповіді Сари-табіба складалося враження, що всі вони були звичайними земними людьми, яких природа

щедро наділила такими властивостями, котрих бракувало іншим. Будда народився в Індії 650 року до нашої ери, з року народження Ісуса Христа розпочинається наше літочислення, а Мухаммед з'явився на світ 570 року нашої ери. Це були надзвичайно здібні талановиті люди, яких їхні співвітчизники згодом визнали за богів. Усіх трьох забрала смерть, але кожен залишив своє вчення.

— Так, про Будду я читав, а от про його зцілителя Жуд-Ші чую вперше, — зацікавлено промовив Володимир.

— Про цю велику людину треба знати все. Він перший описав організм людини й указав, що в ньому є двадцять три різновиди кісток та хрящів, двадцять вісім хребців, двадцять чотири ребра, тридцять два зуби, триста шістдесят окремих кісток, кісточок, хрящів, двадцять великих суглобів, двісті десять малих суглобних поверхонь, шістнадцять великих фасцій, дев'яност сухожиль та зв'язок...

Сари-табіб абентежено подивився на Володимира.

— Чи не занадто довго я пояснюю?

— Що ви, дуже цікаво!

— Я вважаю, що кожна людина має знати свою основу так, як пізнав її Жуд-Ші. — Трохи помовчавши, Сари-табіб пояснив: — Щоправда, сьогодні, коли наука досягла такого розвитку, це звучить трохи примітивно.

— Так, наука тепер розвинена, — погодився Володимир Іванович, — а от людина пізнати себе не може.

— Немає тут нічого дивного. Адже людина — це жива матерія, а матерія сама себе пізнати не може, вона тільки нескінченно вдосконалюється. Ще стародавні китайські філософи відзначали складну подвійну взаємодію першоелементів матеріальних субстанцій: землі, золота, води, дерева та вогню...

— А як же бути з людиною, від чого вона походить?

— Людина — це одухотворена клітина живої природи...

— Отже, богом одухотворена? Так виходить? Тоді немає рації шукати першооснову людини.

— Одухотвореність, розум — це особливий вид енергії природи. А людина обожествила цю енергію. І тепер сама мучиться, не знаючи, як їй бути з цією, нею ж народженою вигадкою, — спокійно пояснив Сари-табіб.

— Виходить, що цю одухотворену матерію так само не можна пізнати, як не можна пізнати бога? Адже так?

— Твоя правда, синку. Пізнати себе неможливо, бо це матиме трагічні наслідки: щойно людина пізнає себе, як водночас пізнає й природу, а це означає загибель людства.

— Не розумію, чому результатом пізнання має бути загибель людей? — запитав Володимир.

— Бо така людська природа. Якщо людина пізнає таємницю одухотвореного життя матерії, вона неодмінно скористається своїм знанням для боротьби з ворогами, а відтак знищить і себе.

— Занадто вже хитромудро, — тільки й зміг промовити Володимир.

Приблизно за два тижні Нащокін спробував ходити по хатині, а згодом на милицях, виготовлених Сари-табібом, він вийшов і на свіже повітря.

У голові паморочилося, м'язи ослабли. Володимир, тягнучи ногу, обійшов двір Сари-табіба, з цікавістю оглянувши його. Невелике сховище для харчів було викладене із каміння, біля стіни лежали нові двері з ще не закінченим різбленням.

Побачивши, що росіянин з цікавістю роздивляється його роботу, Сари-табіб промовив усміхаючись:

— На Сході кажуть: «Окраса чоловіка — борода, краса жінки — скромність, краса базару — лавка, краса палацу — двері». Ото з нудьги й вирізьблюю...

Ну, щодо нудьги Сари-табіб казав неправду. Його працездатності можна було позаздрити. Вставав затемна, працював у дворі й хатині. Полював, вивчав природу навколишніх гір.

Дні, які Володимир провів у оселі Сари-табіба, були для нього щасливими. Він був вдячний цьому дивакуватуму філософові й лікарю.

Тим часом пошуки Володимира не припинялися, і якось до хатини Сари-табіба, подолавши круті козячі стежки, верхи на конях підїхали Ергаш-копкарчі та Абдулла.

Виявляється, Ергаш-копкарчі, тільки-но повернувся із Бухари й дізнався про зникнення Нащокіна, негайно кинувся його шукати. Аби марно не блукати, шукачі одразу рушили до оселі Сари-табіба. Яка ж була їхня радість, коли вони побачили Володимира.

Абдулла перший обняв свого друга. Потім підійшов Ергаш-копкарчі.

— Ви — друг добрих людей і друг нашого народу. Вода, яку ви пустили із гірського озера, ще й досі поливає поля Кашкадар'ї. Ви врятували людей від голодної смерті. Ви — справжній батир.

— Він не тільки батир, але й філософ, — додав Сари-табіб.

Від цієї зустрічі всім було радісно на душі. Навіть Памір, який спочатку гавкав на прибулих, тепер приязно помахував хвостом і часом задоволено скавучав.

Увечері Сари-табіб зняв пов'язку з руки Володимира. Рука не згиналася. Певно, на переломі кістки було защемлене сухожилля.

— Тобі, синку, терміново потрібно на хірургічну операцію. Я й сам міг би тобі виправити руку, зробивши надлом. Але краще це зробити в умовах лікарні. Найближча лікарня — за перевалом у Самарканді, в росіян. Треба лаштуватися в дорогу.

Наступного ранку Володимир, Абдулла та Ергаш-копкарчі вирушили з оселі відлюдника. На високій скелі довго стояв Сари-табіб, а коло нього жалібно гавкав Памір.

Розділ двадцять п'ятий

ЧЕРНЕВСЬКІ

До кишлаку Таш-Торош дістались значно швидше, ніж передбачали. Ергаш-копкарчі вів своїх коней впевнено, він у горах знав кожну стежину.

— Тепер вас, Володимир-ака, ні на крок від себе не відпущу, — говорив він.

— Полюбив я ваші гори, Ергаш-копкарчі, — сказав Нащокін.

— А з дєрвішем Давроном свого часу розквітаємось, — твердо промовив Абдулла, очевидно, висловлюючи вголос думку, що давно хвилювала його.

Попереду з'явився кишлак Таш-Торош. Подорожніх зустрів аксакал Максум-бобо і запросив усіх до себе додому.

Звістка про те, що знайшовся російський пан, який пустив воду в долину, швидко облетіла кишлак. В домі старости зібралися поважні аксакали.

— Ви тепер, синку, з моїм Зуфаром — поріднені кров'ю брати, — схвильовано говорив Максум-бобо.

— Атож, для народу старалися, — підтримали його старі.

— Воду людям дали. Аллах віддячить вам за добру справу, — кивали аксакали.

Хоч як приємно було сидіти й розмовляти зі старими в домі Максум-бобо, але мали звідси їхати.

З кишлаку Таш-Торош вирушили в другій половині дня і пізно ввечері прибули в Кітаб. Гостей прийняли в домі родичів Абдулли, в тому самому, де вони зупинялися першого разу.

Їх гостинно зустрів дядько Абдулли та його син Ісмаїл, той, що в січні цього року супроводжував прибулих із Петербурга молодих людей до Шахрисабзу.

Переночувавши, гості рано-вранці рушили до Самарканда, і цього разу з ними до перевалу їхав Ісмаїл.

Біля прикордонного поста, звідки починалася територія Туркестанського генерал-губернаторства, попрощались. Володимир з Абдуллою поїхали далі самі, а Ергаш-копкарчі з Ісмаїлом повернулися до Кітаба.

...До дому Черневських Володимир під'їжджав з особливим хвилюванням. Вірний Абдулла, звичайно, був з ним. Коли Володимир залишав цей дім, то і не гадав, що його так тягтиме сюди. Він завжди з розчуленням і теплотою згадував господарів цього дому, а надто Киру. В ті важкі дні, коли він лежав у хатині відлюдника, Кира була його ангелом-хранителем.

Володимир несміливо постукав у вхідні двері.

Господарі готувалися до вечірнього чаю. Микола Іванович, сидячи за столом, проглядав «Туркестанські відомості» і здивовано зиркнув поверх окулярів на гостей.

— Господи! — підвівшись зі стільця, вигукнув він. — Володимире Івановичу!

— Як бачите, власною персоною.

— Живий? — зраділа Наталя Микитівна. — Слава богу! А нам таке повідомили...

— А де Кира Миколаївна? — приховуючи хвилювання, запитав Нашокін.

— Кирочка в Ташкенті, вже третій місяць. Вона там на курсах сестер-жалібниць — відповів Микола Іванович.

— Боже, а що це з вашою рукою, любий Володимире Івановичу? — похопилась Наталя Микитівна.

— А це в нього результат класової боротьби, — серйозно сказав Абдулла.

До пізньої ночі в домі Черневських горіло світло. Господарям та гостям було про що поговорити.

— Життя в нас стало нестерпним, охрарка лютує: загальні обшуки, арешти. З особливим завзяттям полюють на більшовиків, — розповідав Микола Іванович.

— Два тижні тому в нас у домі все перевернули, — поскаржилася Наталя Микитівна.

— О, тут таке відбувалося, — Микола Іванович засміявся. — Наш околочний Охакін дуже розходився. «Я знаю, — каже, — у вас є ця марксизма». А Наталка як на те й каже: «Ми її з чаєм всю випили». Після цих слів він таке виробляв, коли б ви тільки бачили.

— І все-таки він пішов від нас впіймавши облизня. Шкода лише, порцелянову вазу розбив, — доповнила розповідь Миколи Івановича його дружина.

— Та що там ваза! Якби ми не дізналися про обшук задалегідь, гриміти б нам кайданами до самого Сибіру. За останні місяці багатьох товаришів заарештували.

— А як же меншовики? — запитав Володимир Іванович.

— Ті саморозпустилися. Їх ліквідаторами партії називають. Вони поширюють чутки, що революція в умовах царського режиму — нездійсненна мрія. Не збройне повстання, а реформи, ось, мовляв, справжній шлях революції. Опору на робітничий клас вважають помилкою.

— Ну, це стара пісня всіх опортуністів і штрейбхерів, — гнівно сказав Нащокін.

— А я чув про РСДРП, як про силу. Недаремно ж її боїться царський уряд. Заарештовує й засилає більшовиків до Азії та Сибіру, — широко здивувався Абдулла.

— Бачиш, Абдулла, як би це тобі пояснити. Члени нашої партії — це люди, не згодні з існуючим експлуаторським ладом. Вони для спільної боротьби об'єдналися в одну політичну організацію — Російську соціал-демократичну партію. Теоретичною основою нашої партії є марксизм, а гасла сьогоднішнього дня: демократична республіка, конфіскація поміщицьких та байських земель, установлення восьмигодинного робочого дня. Я не надто складно розповідаю?

— Ні, чому ж, усе зрозуміло, — відповів Абдулла, який уважно слухав Черневського.

— Так от, — вів далі Микола Іванович. — Мета, як бачиш, у партії серйозна. Царизм не хоче добровільно здавати свої позиції і запекло чинить опір. Заарештовує членів партії, засилає їх подалі від центру. І той, хто вступив до партії, сподіваючись на легку перемогу, розчарувався. Такі люди почали сумніватися в самій ідеї боротьби. Але їх меншість.

— Головне — це те, що народ зрозумів ваші ідеї. А ми ж поки там, за чорним перевалом, — зажурено про-

мовив Абдулла. — Знадобиться чимало зусиль та часу, поки ми дозріємо до марксизму.

— Прийде, Абдулла, і ваш час! — Черневський говорив з натхненням. — Адже сила народу в його мудрості. А Сходові мудрості не позичати.

— Дякую, Миколо Івановичу, від імені нашого народу дякую...

— От що я тобі для початку дам, Абдулла. «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса та кілька робіт Ульянова.

— Дуже добре! — Абдулла прояснів.

— І для тебе, Володю, теж є цікава, дуже цікава книжка. Вона називається «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Автор — Н. Іллін.

— Прочитаю з великим задоволенням. Ви дайте мені все, що маєте нового, Миколо Івановичу.

— А от і наш Ілля Терентійович. — Черневський підвівся назустріч Федоркіну. Виявляється, Наталя Микитівна встигла збігати до Федоркіна й повідомити про приїзд гостей. Штабс-капітан збентежено всміхнувся, коли Володимир з Абдуллою радо привітали його.

Дізнавшись про те, що сталося з Володимиром у горах, Федоркін одразу запропонував свої послуги.

— Вас треба покласти у військовий госпіталь. Там досвідчені хірурги й гарний догляд.

— Ну, як ви туди влаштуєте Володимира? — запитав Черневський. — Засланцю потрапити в госпіталь?

— А якщо доповісти начальству, що керівник Каршінської експедиції по дослідженню земель необачно зірвався в ущелину й зламав руку? Завважте — пан керівник експедиції, а не засланець. Та й експедиція від військового відомства!

— Ну, що ж, Ілля Терентійович, годиться. А коли вам це вдасться, буде чудово.

Справді, другого дня по обіді Володимира поклали в госпіталь.

— Вас, батечку мій, усього латати треба. Де це вас так помолотило? — оглядаючи Володимира, здивовано промовив хірург.

— Гори не кожного голублять, — Нашокін вирішив не вдаватися в подробиці.

Проходячи лікарняним коридором у супроводі санітара до відведеної йому палати, Володимир віч-на-віч зіткнувся

з поручиком Смоличем. Пожовкле, змучене обличчя поручика скривилося від жаху.

— Ви?! Тут?! У госпіталі?! Яким чином?!

Володимир, нічого не відповівши, рушив далі.

Наступного ж дня відбулася операція: без наркозу знову зламали руку, звільнивши защемлене сухожилля. Але Володимир навіть не скрикнув від болю.

— Ви, батечку мій, просто-таки залізна людина, — сказав той самий хірург, який оглядав його в прийомному покої.

— Лікарю, як рука? — запитав його Нащокін.

— Рука? Все гаразд. А зараз вам, — з навмисною суворістю відповів лікар, — необхідний спокій.

Миколі Івановичу й Наталі Микитівні дозволили провідати його після операції через кілька годин.

— Кажуть, ви, Володю, трималися геройськи. Я дізнався, операція пройшла вдало, — по-батьківському тепло промовив Черневський. Він говорив з таким полегшенням, ніби не Володимир, а йому зробили операцію.

— Ми вам тут бульйончику, варення й домашніх булочок принесли, — Наталя Микитівна метушливо розставляла на тумбочці біля ліжка баночки й пакетики.

Володимир був розчулений. Яке це щастя — мати справжніх друзів.

— Ой, чи треба було завдавати собі стільки клопоту, — збентежено бурмотів він.

Вони посиділи кілька хвилин і стали збиратися.

— Там до тебе ще товариші, — Черневський доторкнувся до здорового плеча Володимира.

Потискуючи йому руку, Наталя Микитівна шепнула:

— Завтра Кирочка приїздить.

Щойно подружжя залишило палату, як з'явився Абдулла, дядько Семен, солдат Катков, а останнім стрімко ввійшов Арслан. Синя на випуск косоворотка облягала його мускулясту широкоплечу фігуру. Відтоді як Володимир бачив його востаннє, Арслан дуже змінився, навіть обличчя стало іншим — втратило дитячий вираз, набуло суворості. Очі юнака палали неспокоєм. Він підбіг до Володимира Івановича, пригорнувся до його грудей.

— Володимир-ака, Володимир-ака!

— Ну, горобчику, нацвірінькався і відійди, дай і ми гірського сокола привітаємо, — сказав дядько Семен, умотивившись на краечку лікарняного ліжка.

Як завжди неголений, з рудою щетиною на обличчі, він випромінював ширу приязнь.

— Ну, от і побачилися... — почав він, але раптом пролунали голосні вигуки, рвучко розчинилися двері, і в палату ввійшов поручик Смолич у супроводі начальника госпіталю, огрядного чоловіка в пенсне.

— По-перше, як ви могли допустити, щоб у госпіталь поклали політичного?! — голос у Смолича зривався, виснажене лице вкрилося потом. — А по-друге!.. Відколи це почали пускати сюди туземців? — І він, ніби шилом, вказав своїм тонким і довгим пальцем у бік Арслана та Абдулли.

— З'ясуємо, з'ясуємо. Це непорозуміння, — певно, не надто переймаючись запалом поручика, флегматично промовив чоловік у пенсне.

— І ви теж тут, Катков, вірний брат і друг туземців? — із сарказмом сказав Смолич. — Мало вам гауптвахти за зухвальство, яке ви дозволили собі в Карші!

— Ваше високородіє, і ви хворі? Оце лихо послав вам господь, — ніби не помічаючи запального тону поручика, поспівчував йому дядько Семен.

Поручик на якусь мить оторопів. Проте, завваживши хитруватий погляд Каткова, неприховану ненависть в очах Арслана й збагнувши знущальні натяки дядька Семена, — він оскаженів, губи його побіліли.

— Панове, панове, час залишити хворого. Прошу вас, — квапливо промовив начальник госпіталю.

Смолич вийшов з палати останній, щосили грюкнувши дверима.

Вранці наступного дня поручик, замислившись, стояв біля вікна своєї палати: а чому б не повідомити в охоронне відділення при генерал-губернаторстві Самаркандської області про те, що політичний засланець Нащокін без їхнього відома перебуває на лікуванні в офіцерських палатах госпіталю. Облишивши засланця, Смолич став думати про персонал госпіталю й згадав людину в пенсне.

«Та й слабак цей начальник госпіталю! Не вигнав політичного... Так виженемо й тебе, голубе, покровитель більшовицької наволочі!»

Раптом він прилип до віконного скла, не вірячи власним очам.

Подвір'ям госпіталю серед рядів потьмянілих від спеки тополь йшла Кира, дочка Миколи Івановича Черневського. Лоб у Смолича знову вкрився росинками поту, лице порожевіло. І він заквапився у коридор назустріч дівчині.

З Кирою Смолич познайомився того дня, коли відвідав Черневських, аби одержати інструкції щодо розвідки земель в Каршінському степу. Батько відрекомендував Кирі гостя й попросив напоїти чаєм. Наталі Микитівни саме не було вдома.

Смоличу з першого погляду сподобалася ця миловида й норавлива дівчина. Він став учаштати в дім Черневських під різними приводами. Кира ставилася до нього підкреслено суворо, за що їй не раз докоряла Наталя Микитівна.

— Донечко, ну так же не можна поводитися з гостями — з'явилася й одразу ж зникла. Негаразд.

— Смолич з мене очей не зводить, а я, по-вашому, маю відповідати йому взаємністю, так? — роздратовано спитала Кира.

— Чому це не зводить очей?..

— Мамо, я сама знаю, як мені чинити, — наполягала Кира.

— Роби, як знаєш, тільки поведься пристойно.

Микола Іванович сказав, що йому теж не подобається цей зарозумілий поручик й немає потреби запрошувати його в гості. А тут і Смолич на кілька місяців поїхав у експедицію.

Але поручик, щойно повернувся в Самарканд, негайно завітав до Черневських і освідчився в коханні.

— Я вас зроблю щасливою. Я дослужуся до генерала. Ось побачите. Характер у мене наполегливий...

Дівчина, аби покласти край цій неприємній для неї розмові, сказала Смоличу, що вона має нареченого, тому поручику немає сенсу вчаштати до них.

— Ви не поспішайте з відмовою. Ви ще покохаєте мене, коли визнаєте ближче, — не здавався Смолич.

— Отоді й поговоримо, — з серцем відповіла Кира. — А тепер прощайте.

Після тієї розмови Смолич не бачив Киру.

А зараз вона квапиться, майже біжить до лікарняного корпусу.

Смолич був упевнений, що дівчина після тривалої розлуки, дізнавшись про його хворобу, поспішає провідати його. Стукіт її підборів був для нього музикою, він побіг назустріч дівчині, але раптом побачив, що вона ввійшла в палату Нашокіна.

«Боже мій! Що вона робить у цього політичного?» Смолич рвучко розчинив двері, ввійшов і сторопів: дівчина пригорнулася до плеча Нашокіна.

— Та я, я! Знаєте!.. — істерично заволав поручик.

— Геть звідси, — сказав йому Володимир.

Кира обернула до поручика розпашіле обличчя.

— Прошу вас, ідіть собі.

Смолич кулею вилетів з палати.

Нарешті вони зустрілись! Скільки було радості, скільки неймовірного щастя. І все це належало висловити за одну мить. Саме зараз і більше ніколи.

Вони дивилися одне одному в очі так тепло й щиро, що, здавалося, говорили: «Яке щастя — ми разом. Але чи надовго?» Ця думка все настирливіше пробивалася крізь радісний настрій Володимира.

Ніби вгадавши цю думку, Кира раптом ласкаво, але твердим голосом сказала:

— Володю, незабаром ми будемо разом. Сам бог напумив еміра Бухари зробити такий нечувано щедрий жест.

Володимир Іванович не зрозумів і запитально глянув на Киру, а вона замість відповіді простягла йому свіжий номер газети «Туркестанські відомості», що виходила російською мовою в Ташкенті. В ній на першій сторінці червоним олівцем було підкреслено невеличке повідомлення, надруковане жирним шрифтом: «Його високість Сеїд Абдулахад Багадур-хан, емір Бухари, на відзнаку 25-річчя управління своїм ханством виявив бажання заснувати на кошти бухарського уряду в містах Карші, Шахрисабзі та Гісарі лікарні європейського типу на 5 ліжок кожна для стаціонарного й амбулаторного лікування населення Бухарського ханства, незважаючи на віросповідання, національність та підданство.

Розроблено положення й штати лікарень з амбулаторією, схвалені його високістю еміром Бухарським. Тих, хто виявить бажання працювати в лікувальних закладах вищезгаданих міст Бухарського ханства, просять звернутися протягом тижня до окружного військово-санітарного інспектора».

Володимир відірвався від читання і стривожено глянув на Киру.

— Невже ти наважишся на це? — збуджено запитав він дівчину.

— Так, Володю, я вже подала заяву в окружну раду. Мені не заперечують. Це доля, — тихо, але впевнено промовила вона і знову припала до плеча коханого...

У другій половині дня, коли Кира вже пішла, в госпіталі

заявився околочний Охакін і звелів Володимирі Івановичу йти за ним.

Його червоношоке прищувате обличчя геть почервоніло, коли хірург, який оперував Нашокіна, намагався його відстояти:

— Цього зовсім не можна робити. Людина перебуває під захистом медичної установи. Зрештою, йому три дні тому зробили складну операцію!

— Не розумію, — обірвав хірурга Охакін. — Хутко збирайся! — крикнув він Нашокіну.

— Ви не маєте права! Навіть під час війни Червоний Хрест захищає поранених, — намагався втрутитися в розмову начальник госпіталю.

— То під час війни. А він більшовик — ворог Російської імперії. Зрозуміло? — гаркнув Охакін. — І до вас, гнила інтелігенція, підсобники більшовиків, дістанемося, — погрозив Охакін кулаком в бік медперсоналу, який зібрався на шум у палаті.

Володимирі Івановичу нічого іншого не залишалось, як тільки покинути госпіталь. І знову він, як майже рік тому, стоїть перед військовим губернатором Самаркандської області генералом Григор'євим.

— А, Чернишевський, чи то пак Нашокін, знову з'явилися? Щоправда, чорним ходом, недозволеним шляхом. Може, в Сибір захотіли? Ні вже, вибачте. Хай вас тут, в Азії, в жахливій Бухарії з'їсть якась гадина. — І генерал зиркнув у бік Охакіна, який стояв неподалік.

Той підтакнув генералові:

— Гадів тут чимало. Вони ненажерливі й з'їдять його, ваше благородіє, миттю.

— Тоді, Охакін, ти його цього разу до самісінького кордону доставиш. Збагнув?

— Зрозумів, ваше превосходительство, я його так доставлю, що він і своїх дітей попередить, аби сюди більше не з'являлися.

— Отак воно буде гаразд. І запам'ятай, Нашокін! У наші краї більше ні кроку!

Околочний запопадливо взявся виконувати вказівку генерала. Не гаючись ні хвилини, прихопив для супроводження двох поліцаїв і виїхав із Самарканда.

Уже на небі зійшов місяць, коли Охакін дістався до перевалу й залишив політичного засланця біля Чорного каменя, як і було наказано.

ЗНЕДОЛЕНИЙ

Високо в горах іде людина.

У неї над головою на темному нічному небі висить величезний місяць. Легенький вітерець шарпає розгорнуті поли його студентської куртки. В горах прохолодно, проте йому жарко, а в голові гуде від думок.

Він перебуває на межі. По один бік — Російська імперія, яка відщуралася од нього, по другий — чуже йому Бухарське ханство.

Ще замолоду життя запитало Володимира, який шлях хоче він обрати. Чи спокійне життя серед несправедливого ладу, чи боротьбу з цим суспільним ладом?

Він обрав боротьбу.

Тепер Володимира Нащокіна викинули за межі імперії, але він не зламався. Живучи на Сході, Володимир збагнув, що правителі, чи то російський імператор, чи емір Бухари, дуже схожі між собою. Їх зовсім не обходить життя простого люду.

Який парадокс — спадкова влада! Проте дуже помиляється той, хто вважає, що розум, який стає до боротьби з владою, безсилий. Але як важко молодій людині витримати тягар обставин і не втратити бажання боротися за щасливе майбуття. Так, від нього відщуралися, однак він сильніший за тих, хто знехтував ним! Тут, у Бухарії, він побачив: людину праці не цінують, як не цінують її і в Росії, і в усьому світі, де панує капітал, хоча робоча людина не так і багато вимагає за свою працю. Але хижі правителі не дають їй і того.

У Бухарії треба освоїти перелогові землі, дати їм воду, розпочати боротьбу з невіглаством, зупинити меч ката, скинути з жінок чадру, яка затуляє їм світ. А для цього має відбутися революція, яка знищить емірат.

Хто ж за це візьметься, хто вкаже людям шлях революційної боротьби?

...Людина стоїть високо в горах, дивлячись у той бік, де лежить його велика батьківщина.

Від нього відщуралися правителі, але не одностудентці, не вітчизна...

Ну й що з того, що зараз і в горах, і над усім пригнобле-

ним світом панує ніч. На зміну темному мороку прийде ранок, і яскраво засяє сонце.

Нашокін усміхнувся: владі завжди здається, що досить їй засудити людину, як вона стає зневаженим вигнанцем. І невтямки, що покарана за свої переконання людина й далі, ще наполегливіше, їх відстоюватиме. І хоча він опинився тут, на перевалі, де по один бік — Російська імперія, а по другий — емірська Бухара, не така вже біда. Від цього міцнішим стане його характер бійця...

Володимир повільно прямував до Китаба. З'ясувався, що йти в горах поночі дуже нелегко. Подолавши з десяток верст, геть знесилівши, Володимир сів на великий плоский камінь й одразу заснув. Йому приснився Сари-табіб, який підійшов до Володимира, провів по його ранах долонями і зняв біль.

— Усе, до чого ви прагнули, здійсниться, хоча на вас чекають страждання, боротьба та жертви, але ви все подолаєте, бо ви дуже й добра людина, вас визнали могутні гори.

— Ні! — заволав Даврон, який з'явився з п'їтьми. — Цьому не бувати! — І він щосили сіпнув Володимира Івановича за хвору руку.

Володимир намагався відштовхнути дервіша від себе, але не міг. А Даврон, ніби втішений його квалістю, почав люто викручувати йому руку, аж у Володимира вирвався стогін.

Раптом пролунав дзвінкий, ніби срібний струмочок, голос Рустама:

— Володимир-ака, любий, візьміть мене з собою в далеку дорогу.

Хлопчик кричав і плакав, простягав руки до свого вчителя, але поміж ними стояв дервіш Даврон. Він, ніби крук, що розправив крила, розкинув поли свого халата, люто світив очима й продовжував викручувати хвору Володимирову руку. Коли це Рустам, ніби добрий джин, на очах у Володимира виріс до величезних розмірів, легенько, ніби пір'їнку, підхопив двома пальцями дервіша й скинув його зі скелі. Той упав і несамовито залементував десь там, аж на дні глибокої прірви. Але чомусь залишилася його тїнь.

Рустам знову набув свого первісного вигляду.

— Володимир-ака, я піду з вами цією важкою гірською дорогою, не залишайте мене самого.

Володимир від болю в руці прокинувся.

Довкола не було жодної живої душі, самі тільки скелі

й холодне світло місяця. По один бік була Російська імперія, а по другий — Бухарське ханство. А попереду — гірська кам'яна дорога, якою він мав ще довго йти...

Розділ двадцять сьомий

ЗНОВУ В ХАНСТВІ

Чимало часу сплигло, поки Володимир знову побачив Карші...

Його, вкрай знесиленого за дві доби, проведені в горах, підібрали на гірській стежці караванники й поклали на верблюда серед тюків з мануфактурою. Геть безпорадного Нащокіна привезли в Кітаб. Вже звідти Ергаш-копкарчі переправив його до Сари-табіба, який протягом двох місяців поїв його зіллями, аж поки Володимир остаточно одужав.

За цей час вони подружилися ще міцніше, і відлюдник розповів йому історію свого життя.

Сари-табіб, за походженням турок, народився в заможній сім'ї. Природа наділила його неспокійним характером і допитливим розумом. Він переважно цікавився філософією, якої вищі кола турецького суспільства віками не визнавали. Вважалося, що все сказано в корані і нічого мудрувати над тим, над чим бог та пророк не стали сушити собі голови.

І пішов мандрувати світами молодий філософ бей, який певний час навчався в Німеччині. Але ні одна з релігій, ні одна з філософських істин не задовольняла його цілком. Кожна система вимагала вірити тільки в неї і не бажала, аби людина шукала щось деінде. Можливо, саме тому Сари-табіб тепер тут. Він — відлюдник і, нарешті, задоволений долею. В цих горах він може робити добру справу, а чи не в цьому полягає справжнє щастя мислителя.

...І знову Володимир Іванович потрапив у Карші. Дмуть холодні пронизливі вітри, на дворі грудень. Карші не впізнати. Спекотне посушливе літо геть змінило місто та його околиці. Чимало садів та виноградників позасихало. Люди, залишивши рідні місця, цілими кишлаками пішли в гірські райони східної Бухари та Афганістан. У місті панувала тиша, спустіли вулиці й будинки.

Не обминуло лихо й оселю Юсуфа. Захворіла на жовту

лихоманку тітонька Тунук і невдовзі померла. Юсуф зостався сам. Заріп, брат тітоньки Тунук, зібравши зерно з невеликої ділянки й залишивши його на насіння, з усією родиною виїхав до Бухари.

Базар спорожнів, не стало роботи й для Юсуфа, адже не було худоби, відтак і попиту на його товар — мотузки, які виготовляв Юсуф. А тому він вирішив виїхати на зиму до тітоньки Мехрі в Бухару, аби якось вижити, а там, бог дасть, навесні повернутися до Карші.

Попереду була голодна зима, на багатьох сіромах чекала смерть, але це нікого в ханстві не хвилювало. Мір Алім повернувся зі своєї заміської резиденції у Шахрисабз, але, не пробувши там і двох днів, — виїхав до Бухари, одержавши повідомлення про тяжку хворобу еміра.

Казій Бобо-калон з родиною перебрався перебути важкі часи в Самарканд до свого старшого брата. З правителів у місті на зиму залишився тільки раїс Хуршімурад Афтоба, та й той сидів у бекській фортеці, тижнями не відчиняючи ворота. Щоб годувати менше ротів, він наполовину скоротив загін сарбазів, і в місті відразу ж почастишали випадки мародерства. Карші жило важким і тривожним життям. Нарешті й Нащокін мав виїхати до Бухари. Його викликав до себе політичний агент Російської імперії в Бухарі пан Решетов. Виклик із Кагана, де розмістилося російське політичне агентство, принесли в канцелярію раїса Карші. Це був вже не перший виклик, який надійшов за час відсутності Володимира.

Кількість депеш з Кагана значно зросла після того, як на ім'я політичного агентства в Бухарії поступило таємне повідомлення від військового губернатора Самаркандської області генерала Григор'єва. Політичний засланець Нащокін, говорилося в повідомленні, який перебуває на поселенні в місті Карші Бухарського протекторату, без будь-якого на те дозволу й при потуранні політичного агента в Бухарському ханстві самовільно відвідав Самарканд, де, за нашими даними, зустрічався з певними неблагонадійними особами, а також спілкувався з більшовиками.

Політичний агент Решетов кинувся на пошуки Нащокіна, але все було марно. Від раїса Карші політичний агент на всі запити одержував відповіді, в яких повідомлялося, що підданий Російської імперії Нащокін вибув з Карші в невідомому напрямі і про місце його перебування в канцелярії бекства не знають.

Раптом російський поселенець знову з'явився в Карші. Дізнавшись про це, раїс негайно послав по нього.

Прочитавши всі депеші, Володимир зрозумів, що поїздка до Кагана неминуча, і почав збиратися в дорогу. Юсуф запропонував вирушити до Бухари разом.

Володимир Іванович пішов попрощатися в дім Абдулли й попросити, щоб господарі прихистили в себе Рустама. Абдулла, вислухавши друга, стривожився.

— Володимир-ака, а це часом не пастка? Вас можуть заарештувати й відіслати в Росію.

Володимир його заспокоїв:

— Ім зараз не до мене. Ходять чутки про значне погіршення здоров'я старого еміра. У політичного агента в зв'язку з цим, слід думати, повно клопотів. А щодо мого виклику, так це чергова перевірка, перереєстрація, яку я маю проходити згідно з інструкцією кожних півроку. А як тобі відомо, я цього не зробив.

— І все-таки, я тебе самого в Бухару не відпущу. Поїдемо разом! — рішуче заявив Абдулла.

Наміри свого сина схвалив Ходжа Асадулла.

— Справді, синку, їдь до Бухари, навідаєшся до друга моєї юності Убайдулли-ходжі Касима Ходжаєва. Це відомий в ханстві купець, освічена людина.

— Почекайте, почекайте, а він часом не батько нашого маленького московського знайомця Файзулли Ходжаєва? — здивовано запитав Володимир.

Минулої зими, прибувши в Карші, Абдулла й Володимир до Бухари виїхати не змогли, але листа переправили, тільки-но трапилась нагода.

— Ваша правда, син Касима Ходжаєва справді навчався у Москві. Він і зараз ще там, — відповів Ходжа Асадулла.

— Ну бачиш, як добре виходить, — сказав Абдулла, — хоч із запізненням, та відвідаємо батька Файзулли.

Зранку, коли грязюка на дорогах підмерзла, в напрямі на Бухару верхи на конях вирушили Володимир та Абдулла, а за ними на приземкуватому ослі їхав довготелесий Юсуф. Він заздалегідь сховався у приміський кишлак і позичив у старого Таліпа-бобо осла для поїздки в Бухару.

— Бери, синку, все одно мені цю скотину годувати нічим. Дивись, і збережеш ти мені старого шайтана до весни. А то ж від голоду здохне, — зрадів старий.

— Спасибі, батьку, а осла вашого я поверну, якщо сам буду живий-здоровий, — запевнив старого Юсуф.

— Благослови тебе, синку, аллах! О-о-мінь,— промовив старий.

Після виїзду з Карші, приблизно верст за п'ять-сім, на північному заході показався величезний земляний курган. В цьому напрямі Володимир ніколи в степ не їздив, а тому курган побачив вперше.

— Це Шулюк-тепе,— пояснив Абдулла.— Все, що залишилося від середньовічної столиці Каршінського оазису. Тут приблизно з сьомого по дванадцяте століття знаходилася стародавня столиця Кашкадар'ї, яка звалася Несеф. Її вщент зруйнували орди Чингісхана. Отоді невпокорені кашкадар'їнці побудували другу могутню фортедю, назвавши її Карші, що в перекладі на російську означає «Проти».

— Отже, проти ярма, проти поневолювачів, так?

— Ваша правда, Володимир-ака. Зверніть увагу й на інше, ще старовинніше й цікавіше городище Ер-курган, яке має бути попереду. Колись тут знаходилася, напевно, перша столиця нашого краю Наутака. Згадки про неї мені траплялися в грецьких літописців, які супроводжували Александра Македонського в його походах на Мавераннахр та Согд. Літописці повідомляли, що взимку 329 року до нашої ери Македонський без особливих зусиль розбив військо бухарського правителя й рушив через степ до столиці Согдіани міста Мараканда.

Дорогою він зі своїм військом зупинився на відпочинок. Раптом до царського намету підійшов один з полонених жерців і розповів Александрові таку історію. Сам він — єгиптянин, але багато років тому на караванному шляху в Нубію його захопили розбійники й продали в Персію. А там місцевий правитель подарував його, відомого лікаря й астролога, на знак дружби й поваги, цареві Наутаки Сісімістру. Там жрець прожив десять років.

Наутака — багате місто. Це центр великого оазису, що лежить на відстані половини денного переходу від місця нинішньої стоянки військ Македонського. У царя Наутаки є три дивовижні речі, які зробили його могутнім і непереможним. Це зелена жаба із місячного каменя онікса, золотий їжак з бірюзовими голками та золотий перстень з печаткою з червоного агата, на якій вирізьблений воїн з соколом. Зелена жаба з місячного каменя надає сили, їжак — мудрості, а воїн з соколом — відваги й непереможності.

Александра Македонського зацікавила його розповідь, йому захотілося заволодіти тими чудесними речами, і він

повернув частину війська в напрямку міста, про яке розповідав жрець. Наутака на той час була могутньою фортецею. Стіни її мали загальну довжину не менше як п'ять верст, заввишки були двадцять сажнів, завширшки — сажнів з п'ятнадцять. За першим муром був другий, далі й третій. А в центрі міста височів укріплений палац царя.

Майже десять днів простояв Македонський під стінами Наутаки, але взяти її так і не зміг. Прискакав гонець із Мараканди і повідомив, що основне військо царя Македонії зазнає поразки від согдійців, яких очолив їхній вождь Спітамен. Македонський, знявши облогу з Наутаки до кращих часів, рушив на Мараканду.

— А тоді він повернувся, зруйнував Наутаку і забрав чарівні речі? Так? — запитав Володимир, захопившись розповіддю Абдулли.

— Ні, Наутака залишилася цілою й неушкодженою. Александр Македонський захворів і помер, не скінчивши свого походу.

— А чому ж це місто зруйноване?

— Після цих подій Наутака стояла понад шість століть, аж поки її взяли араби. Шість місяців тривала облога фортеці. Жителі помирали без їжі, без води, але не здавалися. Коли в місті не залишилося жодної живої істоти, тільки тоді ворог вдерся в Наутаку.

— А яка ж доля тих трьох дивовижних речей?

— Місцева легенда розповідає, що їх заховали під землею за наказом царя. Принаймні араби їх не знайшли.

— Старі говорять, — втрутився в розмову Юсуф, — що коли б відшукати ці три речі, то Каршінський степ розквітне, як квітнув тисячоліття тому, коли сюди підходив канал з Амудар'ї.

— Навіть так? — здивувався Володимир. — Значить, тут був канал, який давав воду з Амудар'ї? Це дуже цікаво. От повернуся з Бухари і займуся обстеженням північно-західної частини Кашкадар'ї. Дякую, Юсуфе. Ти й сам не уявляєш, яку чудову ідею мені підказав.

Тим часом вони наблизидись до високої глиняної гряди, що трохи скидалася на мури фортеці.

— А от і Ер-курган, Наутака, — сказав Абдулла.

Володимир збочив зі шляху, аби оглянути руїни.

Площа, яку займало місто, була чимала. Володимир Іванович міркував, що тут мало проживати тисяч п'ятнадцять-двадцять городян.

Пізнього вечора прибули в Караул-Базар, де Володимир

Іванович, Абдулла та Юсуф зупинилися на ніч у місцевому караван-сараї. А наступного дня пополудні товариші благополучно прибули під фортечні мури Бухари.

Місто було величезне. Часто траплялися двоповерхові будинки, впадала в око щільна забудова, адже землі було обмаль. Будинки тут, як і всюди в азійських містах, глинобитні, без вікон. Вузькі криві вулички прикрашали мечеті, медресе й базари. В місті було безліч мінаретів, і серед них — Калян — заввишки майже п'ятдесят сажнів. Цю монументальну споруду, з якої муедзин закликав правовірних до молитви, було видно звідусіль у місті. Поряд з нею — мечеть, прикрашена двомастами вісімдесятьма вісьмома куполами. На її подвір'ї могли вміститися понад двадцять тисяч молільників. Такої великої мечеті не було на Сході. У центрі Бухари, на високому природному пагорбі заввишки двадцять п'ять сажнів, височів Арк-кремль, резиденція емірів. В Арку теж була мечеть з мінаретом. І хоч Калян був найвищим мінаретом Бухари, проте найголовнішим залишався мінарет Арка, бо з першою вранішньою зорею звідси починав вигукувати намаз муедзин еміра, і тільки почувши його, решта муедзинів, які чекали на цей момент, приєднувалися до нього, і вся Бухара сповнювалась закличними криками. Голос у емірського муедзина був такий, що його можна було почути на відстані одного фарсаха, тобто майже за вісім верст.

До приїзду каршінців у місті вже майже не залишилося слідів сунітсько-шиїтської різанини й погромів. Завали розібрали, дороги підремонтували, місто набуло добропристойного вигляду. Та все ж наслідки тих трагічних подій відчувалися в міських кварталах. Незадовго до приїзду каршінців у кварталі Касагарон стався трагікомічний випадок, який був відлунням тих неспокійних днів.

Всюдисуща й галаслива знахарка, відома не тільки в Касагароні, але й у всій Бухарі — Бібі-табібі Кулчепаз, — більше від усіх постраждала в дні сунітсько-шиїтських заворушень, втративши сина й чоловіка. Вона фанатично прагнула помститися убивці сина — власникові шевського цеху одноокому Абдукаххару, на прізвисько Чучка.

І треба ж було такому статися, що в Абдукаххара ні з того, ні з сього раптом засвербів ніс. Самісінький його кінчик свербів, пік пеком і болів. Це тривало не один день, і в Абдукаххара ввірвався терпець. Що тільки він не робив — мазав всілякими мазями, навіть за порадою одного з своїх підмайстрів припік носа шевським варом... Не

допомогло. Клятий ніс і далі страшенно свербів. Абдукаххар був змушений звернутися до мулли Худойдода по пораду й допомогу.

— Це погана прикмета, шановний Абдукаххар,— сказав деренчливим голосом мулла.

— Хочеться відірвати його, клятого,— заревів господар шевської майстерні.

— Це, певно, підступи шайтана! Лихо звалилося на твою голову, Абдукаххар! Коли отак свербить ніс, значить, уже близько твоя смерть.

— О аллах! — завив Абдукаххар.— Що ж мені робити? Підкажіть, шановний Худойдод!

— По-перше, треба принести жертву в нашій мечеті. А по-друге, вам необхідно сходити до знахарки Бібі-табібі Кулчепаз. Ця бісова жінка знає, як побороти кляту сверблячку. Зі мною кілька літ тому в рік Мавпи вже було таке. Так ця знахарка, щось пошептавши, вкусила мене за ніс. Слава аллаху, відтоді свербіти перестало. І смерть моя відсунулась.

— О аллах...— Абдукаххар щипав і викручував кінчик носа.

— Іди до цієї жінки,— сказав твердо мулла Худойдод.

Клятий ніс не давав спокою і після того, як Абдукаххар приніс жертву, забивши трьох баранів і нагодувавши пловом майже весь квартал. Нарешті він у супроводі одного із своїх підмайстрів вирушив до знахарки. Його служник, поспішаючи за своїм хазяїном, ніс невеликий, але важкий пакунок з харчами й відріз чудового бухарського ханатласу. Не встиг Абдукаххар відчинити хвіртку й увійти в двір, як побачив високу худорляву жінку без паранджі, яка стояла біля ганку. Вона жестом запросила чоловіків пройти в дім і одразу зникла за дверима.

Така поведінка знахарки здивувала Абдукаххара. Скидалося на те, що вона знала про його прихід. Абдукаххар обернувся й запитально глянув на свого слугу.

Той здивовано знизав плечима, а жінка визирнула з-за дверей і знову мовчки, помахом руки запросила їх наблизитися. Абдукаххару лишалось тільки виконувати її вказівки.

Бібі-табібі Кулчепаз чекала Абдукаххара, і ніякої таємниці тут не було: жінка знала про те, що в господаря шевської майстерні постійно свербить ніс.

Бібі-табібі Кулчепаз, готуючись до лікування, миттю посуворішала.

Вона жестом наказала Абдукаххару скинути халат темно-го багатого сукна й лисячу шапку. Слугу взагалі виставила за двері, той лише встиг покласти до її ніг важкий пакунок.

Кулчепаз усе робила мовчки. Зачинила скрипучі двері, опустила очеретяні циновки на вікнах, потім запалила світильник — чіраг, а Абдукаххар так само стояв посеред кімнати, боязко спостерігаючи єдиним оком за діями знахарки.

Потім вона принесла металеву жаровню, наповнену тліючим деревним вугіллям, і поставила її в заглиблення у підлозі біля ніг Абдукаххара.

Бібі-табібі Кулчепаз владним помахом руки наказала Абдукаххару стати навколішки біля жаровні, а сама присіла навпроти. Щось прошепотівши, вона кинула якесь зілля на вугілля, заклопочився дим і в кімнаті приємно запахло. Після цього вона здійняла руки й промовила ім'я аллаха, це було єдине слово, сказане нею за весь час.

Таємнича метушня чаклунки нагнала жаху на Абдукаххара, і він зробився слухняним, немов дитина.

Знахарка взяла Абдукаххара за вуха й наблизила його голову до себе. Очі її падали сатанинським вогнем. Жінка вигукнула: «І-і-ех» і вп'ялася зубами в ніс Абдукаххара. Від сильного болю Абдукаххар завив і спробував вирватися, але бісова чаклунка міцно тримала його за вуха.

Знепритомнівши, Абдукаххар упав навznak біля жаровні. А Бібі-табібі Кулчепаз виплюнула собі на долоню те, що було носом Абдукаххара, й поклала в нішу. Тоді взяла щипцями з жаровні гарячу вуглину і припекла нею рану. Одноокий Абдукаххар отямився від різкого болю, а в кімнаті засмерділо горілим м'ясом.

Відчуваючи, що з його господарем щось негаразд, у двері нерішуче просунув голову довгов'язий підмайстер. Знахарка, змахнувши рукою, веліла йому ввійти.

— Здійснилася кара аллаха! Забери свого хазяїна, — голос жінки був твердий і спокійний.

Незабаром весь квартал знав, як Бібі-табібі Кулчепаз помстилася власникові шевського цеху, проте всі здогадувалися, що на цьому справа не закінчиться.

Тітонька Мехрі, сусідка Кулчепаз, потерпаючи за долю Тахіра, старшого сина знахарки, забрала його до себе.

— Нещасна ти дитина! — бідкалася добра жінка. — Твоя невгамовна мати накликала на себе лихо.

У тітоньки Мехрі й без того останнім часом було неспокійно на серці. Вона постійно боялася, аби мулла Худойдод

чи Абдукаххар не дізналися, що до неї таємно навідався її племінник Арслан.

Щоправда, зміни в характері Арслана припали до душі тітоньки Мехрі. Племінник став стриманішим, небагато-слівним і чемним. В кварталі багато хто знав про причетність Арслана до бунту каршінських дехкан, і будь-який лиходій міг повідомити про це куди слід.

Коли Расул-дарвоз розчинив скрипучі ворота, і в квартал в'їхали каршінці, він негайно найкоротшим шляхом, дворами помчав попередити Арслана, що до них прибули якісь незнайомі люди.

Арслан не гаючись перескочив через дувал, маючи намір непомітно втікти, але побачив, як до будинку тітоньки Мехрі під'їздили Нащокін, Абдулла та Юсуф.

Розділ двадцять восьмий

КОРОНАЦІЯ

Погостювавши в касагаронців, Володимир і Абдулла провідали купця Убайдуллу-ходжу Касим Ходжаєва, батька Файзулли. Купець був невисокий на зріст, мав приємну зовнішність. В охайній маленькій борідці сріблилася сивина. У добрих очах п'ятдесятилітнього купця застигла печаль.

Він нізащо не захотів відпускати гостей.

— Ходжа Асадулла — друг моєї юності, ми разом навчалися в медресе Кукельдаш. А ви хочете позбавити мене втіхи сидіти за дастарханом з його сином. Ні, це не по-мусульманськи.

Молоді люди розмістились у відведеній для них вільній кімнаті, умебльованій по-європейському. За вечірнім чаєм зав'язалась жвава бесіда з господарем дому. Убайдулла-ходжа Касим Ходжаєв виявився освіченою людиною. Він вільно розмовляв російською, знав англійську, чудово володів фарсі й іншими східними мовами. Але його освіченість виявлялася не тільки в цьому. Після жвавої розмови про буденне він непомітно перейшов до роздумів, намагаючись збагнути сенс свого життя й життя в ханстві.

— От від політичний засланець і боретесь за щастя свого народу. А мені сумно й гидко дивитись, як ми стали схожі на мертвяків, живучи серед цього смердючого багна. Всі мертві, бо ні в кого немає жодної живої думки. Лише

хробаки — ішани, казії та баї — поглинають мертвяків, насолоджуючись трупним запахом! Мені тяжко усвідомлювати, що я й подібні до мене, маючи золото, хутра, отари каракульських овець, не можемо використати на освіту народу жодного таньга. А чому? Та тому, що в нас нема освіти, нема медицини, нема науки!..

Господар розвивав свою думку далі:

— Я заможний. У мене мільйони, а що з того? Я їх не можу використати на благо вітчизни, бо в мене її немає, як немає її в жодного бухарця. У нас вітчизна — це емір, а ми його раби. А в раба, як відомо, нема вітчизни. Він раб, і цим усе сказано... — Убайдулла Ходжаєв уважно подивився на молодих людей і схвильовано сказав: — Я відправив свого сина в Росію пізнавати світ, учитися. Невдовзі він повернеться сюди. Бідолашний хлопчик. Тут він нікому не буде потрібний зі своїми знаннями, навпаки, його вважатимуть шкідливим для бога й для ханства. І так триватиме ще тисячу літ. Помре старий емір, його заступить новий, але в Бухарі нічого не зміниться...

Купець замислився. Так відверто він висловлювався, можливо, вперше й востаннє в своєму житті.

— Ми не маємо держави в європейському розумінні. Це емірська вотчина. А народ... Він животіє серед злиднів і невігластва. Народ німий і сліпий, йому не дано прозріти.

— Так, вам удвічі важче, — співчутливо промовив Володимир. — А вдвічі через те, що ви бачите важке становище народу й не можете цьому зарадити. Ви не знаєте тих нових людей, які не тільки розуміють причини такого життя в ханстві, але й здатні перебудувати його.

— Можливо, ви маєте на увазі принца Мір Аліма? — сумно пожартував купець. — Емір Абдулахад уже не встане, він невиліковно хворий. Мір Алім готується вступити на престол, а хто такий Мір Алім? Про людське горе він не має ніякого уявлення. І не матиме ніколи. А ми будемо його уславляти, називати наймудрішим, неперевершеним, найяскравішим світилом світу...

— Шановний батьку, я розумію ваш біль. Але повірте, слухати вас і гірко і радісно. Гірко, бо ви кажете правду. А радісно тому, що є у вас в ханстві люди, які ладні жертвувати життям, аби подолати цю одвічну несправедливість, — схвильовано промовив Володимир.

— Проте самим нам з цим не впоратися, — заперечив співбесідник.

— Прокидається й ваш народ. Він уже не бажає терпіти тиранію.

— Які гарні слова ти говориш, синку.

Ці розмови тривали й наступними днями, а коли до співбесідників приєднався Арслан, вони ще пожвавішали.

З перших слів Арслан здобув прихильність господаря.

— Синку, ти вибач, але я вперше бачу людину з народу з таким ясним розумом.

— А ви не образитеся, коли я скажу, що ви свій народ до пуття не знаєте? Ви купець, і людей бачите переважно з-за прилавка,— відверто сказав Арслан.

— О-о-о! — здивовано вигукнув господар дому. І згодом промовив:— Можливо, й твоя правда. Так, я частіше бачив народ з-за прилавка, а тепер дивлюся на тебе, й серце мое радіє.

— Нічого, батьку, ще все попереду, ми спинаємось на ноги,— впевнено відповів Арслан.

...Емір Абдулахад помер у ніч на 23 грудня 1910 року від гострої хвороби нирок. Похорон його відбувся того ж дня, але не в Бухарі, де були поховані всі еміри, а, за бажанням покійного, в Керміні, де він так любив відпочивати. В столиці ханства того дня відслужили заупокійні молебні всі шістсот мечетей.

Під час молебня ніхто не плакав, бо в одних не було жалю до покійника, а решта боялися, аби надмірними побиваннями не накликати на себе немилість спадкоємця.

Своєї печалі відверто не приховувала адміністрація Туркестанського генерал-губернаторства. Покійний емір був слухняним правителем, а хто знає, як триматиметься його наступник? Вшановуючи пам'ять померлого, газета «Туркестанські відомості» опублікувала великий некролог.

Проте наступного ж дня царські чиновники, ніби збагнувши, що є живий емір Бухари, отже, надалі всі справи належить вирішувати саме з ним, там же, в «Туркестанських відомостях», опублікували таке повідомлення:

«23 грудня Государ Імператор ошчасливив нового еміра Бухари телеграмою, в якій йому дарується титул «Високості», і привітав зі вступом на престол».

Так, у ті дні телеграф між Петербургом і столицею ханства працював напружено. Новий правитель Бухари у відповідь на коротку телеграму імператора, щоб запевнити російського царя в своїй лояльності, поквапився того ж дня направити телеграму такого змісту:

«Політичний агент передав мені за дорученням Туркестанського генерал-губернаторства щире співчуття імператорського уряду в зв'язку з тяжким, несподіваним горем, що мене спіткало. Глибоко схвилюваний цією високою увагою, вважаю за свій обов'язок висловити Вашій величності мою сердечну вдячність. Прошу Вас дозволити мені сподіватися на таку ж увагу й прихильність, якою користувався і завжди дорожив мій покійний батько». В зв'язку з цими подіями значно зросла активність російської дипломатії. В ці дні політичний агент Решетов одержав безліч інструкцій, депеш, розпоряджень — про правила поведінки під час зустрічі з молодим еміром, про те, які питання необхідно вирішувати в першу чергу... В Петербурзі потерпали, аби спадкоємець не спробував порушити угоду 1873 року про протекторат Бухарського ханства. Побоювалися його зв'язків з англійцями й Туреччиною.

Але всі ці хвилювання були марними. Мір Алім і не думав виходити з-під впливу Росії. Для цього належало виявити активність, створювати могутню регулярну армію, займатися дипломатією. Нічого цього новий емір робити не хотів, та й не міг. Він занадто полюбляв спокійне життя, звик до бездіяльності. Книг він взагалі після навчання в Петербурзі в руки не брав. Не захоплювала його ні белетристика, ні серйозна література. Спадкоємець рано зрозумів, що читання книг і заняття науками зовсім не обов'язкові тут, у Бухарському ханстві. Газети й пошту він проглядав, та й то вряди-годи. Мір Аліма не хвилював майбутній урожай, він ніколи не цікавився містобудуванням і взагалі нічого не будував, вважаючи, що аллах і так усе добре створив, тож навіть сушити собі голову якимось будівництвом. Він прагнув лише здійснити свою заповітну мрію — побудувати залізницю від Бухари до Мекки...

По-справжньому молодого еміра хвилював джадізм. І він вирішив дати бій, як кажуть, не на життя, а на смерть, бо добре зрозумів, що будь-яка спроба вільнодумства буде небезпечною для його правління.

Усі чекали якихось змін. Духівництво прагнуло підтримки емірської влади, якої вони не мали за життя Абдулахада, бо той переважно жив у Керміні, за сотню верст від благородної Бухари. А тому не було в Бухарі в останні роки по п'ятницям пишних молебнів у соборній мечеті ханства. Торговці мріяли, аби молодий спадкоємець престолу зменшив торгове мито. Тільки дехкани нічого не чекали від нового еміра. «До еміра далеко, до аллаха

високо, а бек завжди під боком», — промовляла народна мудрість. Всі ці питання хвилювали й політичного агента Російської імперії пана Решетова. А до того ще й засланець із Карші! З нетерпінням дуже заклопотаної людини пан Решетов оглянув Нащокіна з ніг до голови, й між ними відбулася напрочуд коротка розмова:

— У вашому становищі, голубе, слід бути акуратнішим. І про всі свої від'їзди повідомляти нас. Т-а-ак.

— Намагатимусь, — відповів Володимир.

— А не намагатимешся, так ми тебе примусимо. Отакто, голубе. Ну, йди. Ти вільний.

Володимир попрямував до виходу, і в нього відлягло від серця — легко відбувся. Він чудово розумів, що цьому сприяли обставини, пов'язані зі зміною влади в Бухарі. Але не встиг він зачинити за собою двері, як пан Решетов гукнув йому з-за столу, заваленого паперами:

— Голубчику, як там тебе, Нащокін! Ти там пильніше займайся обстеженням земель. Кажуть, це в тебе добре виходить. Отже, послужи вітчизні хоча б цим.

Біля огорожі, вимурованої з червоної випаленої цегли, такої незвичної для бухарської землі, Володимира чекали Абдулла та Арслан.

Їх не полишала тривога. І яким же було їхнє здивування, коли Володимир, широко всміхаючись, вийшов із канцелярії.

— Чи не графського титулу ви вдостойлися? — пожартував Абдулла.

— Про титул не йшлося, а на волю поки випустили. Панові політичному агенту зараз не до якогось там заслання. У них, друзі, справи важливіші. Сьогодні відбудеться коронація.

— Йому б не на престол, а на палю, — сказав Арслан.

— Може, Мір Аліму й коронуватися не варто? Може, краще здати престол без бою? — засміявся Володимир.

Друзі осідлали коней і вирушили в Карші.

У Новій Бухарі, як тут називали Каган, жили російські поселенці. Друзям траплялися ряджені дітлахи, які вигукували колядки:

Сію, сію, посіваю.

З Новим роком поздоровляю!

Сію, сію, посіваю.

З Новим роком поздоровляю!

Діти промчали повз них. У вікнах будинків було видно ріденькі азіатські арчеві ялинки. Аж раптом на великій

швидкості прогуркотів фаєтон, запряжений парою карабаїрів.

— Решетов квапиться на коронацію, — сказав Нашокин.

Молоді люди їхали в напрямі до Бухари, і кожен думав про своє. Абдулла згадав своїх учнів, їх тепер стало набагато більше, ніж було досі, тоді раптом на думку спала Айше. Погляд її великих сумних очей не давав йому спокою. Арслан розмірковував про повернення до своїх друзів у Самарканд. Володимир згадував про Киру, про ті дехканські ділянки, які зумів урятувати, поливши водою із гірського озера. Друзі їхали назустріч бурхливим подіям, назустріч новому десятиріччю двадцятого століття. На календарі вже був 1911 рік...

А в цей же час у великому залі Арку вожді племен ханства розтягли білу повсть над головою спадкоємця престолу. Зараз буде проголошено нового еміра Бухари. Сеїд Мір Алімхан Бахадур, якого вдостоєно титулу «Високість» та чину генерал-майора царської армії.

Емірські оповісники зі стін Арку сповіщали жителів благородної Бухари про церемонію возведення на престол. Їхні повідомлення підхоплювали інші оповісники й негайно передавали далі — оповісники стояли один від одного на відстані людського голосу. Протяжні пронизливі крики зависли над містом, проникаючи в кожний дім.

У великому залі Арку були присутніми понад дві тисячі найвельможніших представників родової знаті та духовництва, які приїхали з цієї нагоди з усього ханства. Вони були пишно вбрані, як і належало задля такої церемонії. Це було яскраве зібрання гаптованих золотом, парчевих та стьобаних халатів, пишних борід, величезних чалм, підбитих лисячим хутром шапок, коштовного взуття з червоного, зеленого й чорного сап'яну. Проте коронація відбувалася мляво й нудно. День був прохолодний, а чимало сановників прийшло в палац задовго до початку церемонії і добряче замерзли, швендяючи без діла в саламхані — частині палацу, відведеній для гостей, аж поки їх запросили до коронаційного залу.

Не о десятій, як було призначено раніше, а об одинадцятій годині ранку з дверей, що містилися за колоною тронного намету, з'явився в супроводі матері спадкоємець.

Невисокий на зріст, неповороткий, він був у гаптованому золотом вбранні своїх предків, яке одягали один раз у житті, в день коронації. На голові майбутній емір мав велику чалму кольору блакитного неба, прикрашену стра-

усовим пером і чималим рубіном в оправі з дрібних діамантів. Рубіновий камінь пламенів червоним вогнем як нагадування про ту криваву дорогу, якою йшли всі еміри династії мангітів.

Побачивши принца, всі присутні одразу впали ниць. Ніхто не смів підвести на нього очі, доки він не дозволить. А Мір Алім зволікав, бо боровся з нервовим тремтінням. Церемонія, безліч збуджених людей, переломний момент долі — все це його лякало. Пауза тривала надто довго. Першим не витримав шейх-уль-іслам Бухари. Не чекаючи сигналу, розпочав заздоровну молитву. Тоді взяв за руку Мір Аліма і підвів його до білої повстяної кошми. Спадкоємець престолу нерішуче ступив на повсть. Вісім вождів узбецьких племен, піднатужившись, підняли його на кошмі над своїми головами. Знову пролунав голос шейх-уль-іслама, і всі присутні в залі квапливо підвелися й побачили перед собою нового еміра Бухари Сеїд Мір Алімхана, який стояв на білій повсті.

Нелегко було стояти на кошмі, доводилося розмахувати руками, аби втримати рівновагу. Мір Алім хотів стати в позу володаря, схрестивши руки на грудях, як це зробив його прадід, жорстокий емір Насрулла, проте мало не впав. Завелике як на нього вбрання заважало йому рухатися. Він знову незграбно махнув руками, ніби ловлячи щось у повітрі. Відтак вирішив узятися в боки й стати в улюблену позу еміра Музафара, але теж не вийшло. Він украй занервував, затремтів, і це тремтіння негайно передалося тим, хто тримав повсть. Від неймовірної хитавиці під ногами новий емір похилився в один бік, потім у другий і, змахнувши руками, звалився на повсть.

— Погана прикмета, погана прикмета, — зашепотіли придворні.

Тоді почали голосно прославляти нового еміра. І над Бухарою знову залунали могутні голоси оповісників.

Нарешті звістка про коронацію докотилася до фортечної брами Бухари і полетіла у світ, зачепивши подорожніх, які їхали з боку Кагана.

— Коронація! Коронація!

— Новий емір Бухари Сеїд Мір Алімхан на троні!

На обличчях людей, які повідомляли звістку, великої радості не було. Швидше відчувалася настороженість. Хто може сказати, яким буде новий емір і що обіцяє нове десятиріччя?

ОСТАННІЙ ЕМІР

КНИГА ДРУГА

Розділ перший

ПЕТЕРБУРГ. МОЛЕБЕНЬ У МЕЧЕТІ

Петербург — це величезне багатолюдне місто — того лютневого ранку нагадував багатоярусну галеру, що повільно запливала в Фінську затоку.

Одні на галері напружено веслували, немов прикуті до неї долею, інші знічев'я сновигали палубою.

Серед натовпу людей, одягнутих по-зимовому в шуби, пальта, навіть крізь завісу туману впадали в око перехожі, вбрані в строкаті східні халати. Вони, не зважаючи на роззяв, які з цікавістю витріщалися на піняво-білі чалми й паски, що виблискували золотом, мовчки, гідно простували слизькими тротуарами до... мечеті — єдиній мусульманській святині в цьому місті.

Найближчим часом у мечеті мав розпочатися поминальний молебень по благочестивому еміру Абдулахаду, який помер у далекій Бухарі. У Петербурзі емір був за все своє життя всього чотири рази. В перший свій приїзд, коли він, як годилося правовірному мусульманинові, хотів помолитися, то з'ясував, що мечеті в Петербурзі немає. Емір звернувся з проханням до імператора Олександра III по дозвіл на будівництво мечеті. Отримавши височайший дозвіл, придбав у міських властей ділянку землі на Петербурзькій стороні, і трохи більше ніж за два роки, на здивування всім, тут була споруджена велична мечеть.

Еміра Абдулахад у Петербурзі як короновану особу зустрічали з великими почестями, влаштовуючи на його честь багатолюдні прийоми й звані обіди. А зараз мала відбутися остання церемонія — поминальний молебень у мечеті.

Напередодні до Петербурга з благословення еміра Бухари Сеїд Мір Алімхана Бахадура прибуло представницьке посольство. Офіційним главою цієї місії був Мірза Насрулла-бій, візир по закордонних справах Бухарського ханства. Подейкували, що цей сорокарічний красень бій має великий вплив на молодого еміра, і може статися, що він найближчим часом обійме посаду кушбегі — прем'єр-міні-

стра Бухари, яка залишається вільною після сумнозвісної сунітсько-шиїтської різанини. В складі делегації були також інші поважні сановники. Серед них — принц Сеїд Мір Мансурхан, брат покійного еміра Абдулахада. Свого пишнородого, пихатого й чванькуватого дядька Сеїд Алімхан недолюбливав і навіть побоювався. Це ж він останнім часом розповсюджував неприємні для молодого еміра плітки.

На противагу Мансурхану емір включив у посольство Усман-бія аталика — свого вихователя й наставника, який постійно перебував біля нього під час навчання в Пажеському корпусі в Петербурзі. Саме Усман-бій і був фактичним главою місії. В складі посольства прибув також особистий секретар візира по закордонних справах, спокійний і чемний Азамат Магруп Юлдашев, той самий молодий переписувач книг, якого переслідував кушбегі Астанкул і навіть запроторив якість до буцегарні.

З посольством прибув і син каршїнського казія Бобокалона Баймірза Саїдкул, якого Усман-бій аталик півроку тому взяв до себе на посаду мірзи. За емірським указом місія мала взяти участь у молебні, а також відвідати імператорський двір і передати Миколі II дари від нового правителя Бухари, запевнивши його в своїх вірнопідданих почуттях.

Крім офіційної делегації, у ці дні до Петербурга прибули майже всі піддані ханства, які проживали або тимчасово перебували в межах Росії — купці, молодь, яка навчалася в різних навчальних закладах, джадіди, котрі повтікали з ханства від переслідування властей, бухарці, що заслужили немилість у Абдулахада і переїхали за межі емірату. Всі зібралися в мечеті значно раніше від призначеного часу. Стояли великими групами, збуджено перемовлялися, чекаючи Абду Валі імам-хатіба — настоятеля Петербурзької мечеті.

Серед гурту найзаможнішого панства, вбраного в пишні халати, привертав до себе особливу увагу вродливий юнак. Він стояв поруч свого батька, смиренно похиливши голову в охайній блідо-рожевій чалмі.

З-під халата виднівся комір форменої куртки, яку носили учні реальних училищ Росії. Це був Файзулла — син купця-мільйонера Убайдулли-ходжі Касим Ходжаєва. Він навчався в Москві, але разом з батьком приїхав до Петербурга на поминки померлого еміра. Сам купець поважно розмовляв з вельми заможним бухарцем Мірзою Мухітді-

ном Мансуровим. Мірза, маючи в Бухарі мільйонний ста-ток, уже другий рік перебував у еміграції, ховаючись від переслідування еміра Абдулахада за те, що намагався орга-нізувати видання першої світської газети. Цей задум купця здався емірові небезпечним, бо в Бухарі взагалі не виходи-ло жодного друкованого видання.

Мірза Мухітдін Мансуров був молодий, гарний і розум-ний. Файзулла вже не раз зустрічався з цим купцем-емі-грантом і симпатизував йому.

— Хай збудеться воля всевишнього, а я сподіваюсь найближчим часом побачити благородну Бухару,— палко промовив Мансуров, у якого порожевіли щюки.

— На все воля аллаха,— ухильно відповів батько Фай-зулли.

— Адже емір Алімхан — освічена людина, і я впевне-ний, що він зрозуміє благородні наміри,— з надією в голосі вів далі співрозмовник.

— Так, так, наш молодий емір освічений,— втрутився в розмову кремезний, міцної статури, з невеликою заокруг-лою борідкою чоловік, вбраний, як і Файзулла, в халат поверх європейського одягу. Це був Абду Вахід Бурханов, справжній джадід, який кілька місяців тому привіз групу молодих людей на навчання до Петербурга.— Проте зятя-те собі,— вперто вів він далі,— освічений правитель Буха-ри закоче лишитися єдиним освіченим чоловіком у своєму ханстві, адже набагато легше панувати над темним і затур-каним народом.

— Я вважаю, вельмишановний домулла, що ваші мірку-вання не досить обгрунтовані, бо зараз, у двадцятому столітті, не може бути й мови про повернення в середньо-віччя,— заперечив йому Мансуров.

Файзуллі теж захотілося висловити свою думку. Він, як і Мансуров, вірив, що Сеїд Алімхан, котрий провчився понад п'ять років тут, у Росії, не триматиме свій народ у темряві. І хоча не годилося в його віці говорити в присутності таких шановних людей, проте він не стримався.

Розмови не вийшло. Домулла Бурханов повернувся до своїх учнів, які стояли невеликою групкою біля входу. Через певний час його місце зайняв старий, вбраний в ошатний халат. Шамкаючи беззубим ротом і поспіюючи ріденьку борідку, він звернувся просто до батька Фай-зулли:

— Скажіть, вельмишановний Убайдулла-ходжа, ви все знаєте, адже вдостоїлися милості цілувати руки молодому

емірові, — промовець замовк і, лукаво примружившись, подивився на тих, хто його оточував, а потому вів далі: — От я й питаю, чому молодий емір з такою неповагою повівся зі своїм вельможним батьком еміром Абдулахадом, поховавши його, ніби якогось простолюдина в Керміні, а не на кладовищі, в усипальниці Сеїдів у священній Бухарі? — Промовивши це, старий високо здійняв худі, ніби тріски, руки, що тремтіли, мов у лихоманці. — Аллах бачить несправедливість! — вигукнув він.

— Марно ви це кажете, шановний, — втрутився Мансуров. — Його величність Сеїд Мір Алімхан поховав свого високородного батька поряд з найсвітлішим шейхом Касимом у збудованому раніше склепі. — На знак того, що розмову вичерпано, Мухітдін Мансуров коротким жестом провів руками по смолисто-чорній, з невеликими завитками борідці.

Старий нервово перебирав чотки, невдоволено кректів.

— Така була воля покійного еміра щодо його поховання, — докинув батько Файзулли.

Старий пробубнів собі під ніс:

— Всі ви, вкупі з молодим емірам, посібники невірних, — і почвалав геть.

Перезирнувшись, Убайдулла Ходжаєв і Мухітдін Мансуров ледь посміхнулися.

— Шейхи вважали покійного еміра боговідступником, а молодого уже називають невірним, — промовив батько Файзулли.

— У духівництва все прогресивне викликає обурення, — підтримав його думку Мансуров.

— Чи буде молодий емір прогресивним — покаже час, — ухильно відповів Убайдулла Ходжаєв.

Раптом широко розчинилися двостулкові центральні двері мечеті, і всі рушили до величезної молитовної зали. Одні в шанобливому смутку, — а це були імениті особи, — попрямували до центру зали. Інші зайняли скромніші, бічні місця відповідно до свого суспільного становища та віку.

За кілька хвилини молитовна зала мечеті наповнилася. Імам Абду Валі, м'яко ступаючи по килимах, пройшов до мехрабу — овальної ніші, яка є в кожній мечеті і вказує напрям на Мекку.

Добре знаючи родовід панів із Бухари, він розмістив їх навпроти мехраба таким чином, щоб і ағалік, і принц

зайняли молитовні килимки на однаковій відстані, а візиру з іноземних справ ім'ям-хатіб вказав на килимок за ними.

Нарешті всі зайняли належні місця — і настоятель мечеті здійняв руки вгору, протяжно затягнувши суру Корану, яку виголошують першою.

— В ім'я-аллаха милостивого та милосердного! Хвала аллаху, госпуду світів.

Всі присутні попадали долілиць. Лише в віддаленому кутку zostався стояти невеличкий гурт європейців. Іновірцям це дозволялося. Серед них були чиновники імператорського двору, а також цікаві, що зайшли подивитися на мусульманський молебень. Тут же непомітно примостився й капітан англійської розвідки Скрентон.

Відтоді як він приїхав з Бухарського ханства до Петербурга, так і не зумівши переконати спадкоємця престолу укласти угоду на передачу в оренду землі Каршінського степу, доля відвернулася од нього. Як кажуть англійці: «Котів з мішка повипускав і всіх сорок полякав». Словом, після повернення з Карші він не зміг похвалитися своїми успіхами. Скрентон навіть мав думку подати у відставку, але після смерті еміра Абдулахада доля його різко змінилася. Капітана врятували рядки з рапорту, в якому він доповідав, що встановив прямі зв'язки з майбутнім еміром Бухари, наслідним принцом Сеїд Мір Алімханом, який нібито добре до нього ставиться. В грудні 1910 року Скрентона несподівано призначили заступником голови військово-політичної місії в Мешхеді — іракській провінції Хорасан. Пов'язано це було з тим, що тут посилювалися спроби індійських бунтівників налагодити через Бухару зв'язок з росіянами. Це дуже тривожило віце-короля Індії й англійський уряд. Крім того, магнати бавовняної промисловості були все ще дуже зацікавлені в тому, аби придбати землі в долині ріки Амудар'ї.

Сталося так, що Скрентон, накопичивши певний досвід роботи з індійцями, мав важливі зв'язки в Бухарі. Отже, він прибув до Мешхеда і взявся до нової роботи.

Дві заповітні мети: перешкодити намаганням індійців налагодити зв'язки з росіянами через Бухару й домовитися про оренду землі — привели Скрентона до Петербурга. Офіційним прикриттям було налагодження зв'язків з Російсько-Азіатським банком для оформлення внеску грошей на освоєння земель в Туркестані. Американці вже внесли свою частку — три мільйони російських карбованців, англійці не хотіли відставати від своїх суперників. Скрентон

разом з іншими представниками англійських кампаній перебував у Петербурзі уже близько тижня, коли дізнався про майбутню церемонію відрекомендування високопоставлених осіб Бухарського ханства й про поминальній молебень, і прийшов до мечеті.

Якою ж була радість капітана, коли він побачив серед сановників Баймірзу Саїдула. Той перехопив погляд Скрентона, але відразу ж відвів очі, вдаючи, що не впізнав англійця. Молебень тривав, уже закінчувався п'ятий рах'ят, залишилося ще два, а Скрентон гарячково обмірковував план подальших дій. «Цей хитрий бухарець, як видно, обійняв вищу посаду й намагається мене уникнути, — думав Скрентон. — Коли не вдасться з ним поговорити тут, то треба буде дізнатися, де він зупинився».

В цей час імам-хатіб розпочав заключний рах'ят:

— Ангел смерті Азраїл, лице його обернене до небесної таблиці, що пильно охороняється. Він, з благословення аллаха, візьме вас і понесе до свого господа на сьоме небо і залишить біля трону господнього, де перебуває книга із записаними в ній добрими вчинками людей і джинів. А потім за повелінням аллаха архангел Джабраїл перенесе вас в райські сади, на брамі яких написано: «Для тих, хто був чистим, праведним і зберіг відкрите серце, для тих, хто співчував своїм ближнім, творив добро й утримувався від зла, для тих, хто боровся з невірними». З милості божої таким і був на землі найсвітліший емір Абдулахад, хай матиме він місце в раю! Омінь!

— О-о-о-мін! — на єдиному видиху промовили молільники.

І кожен з тих, хто був у величезній залі мечеті, по-своєму сприйняв те магічне слово «омінь». Літній принц Мансурхан, брат Абдулахада, — як тугу за безтурботним минулим, що вже ніколи не повернеться. Купець Мансуров — як кінець своїм поневірянням на чужині. Візир по закордонним справам Бухарського ханства Насрулла-бій — як початок блискучої кар'єри на посаді кушбегі, що її йому обіцяв молодий емір після повернення з Петербурга.

Тільки джадід домулла Вахід Бурханов нічого доброго не чекав від нового еміра: він знав, що Сеїд Алімхан не наважиться на нові реформи, про які так клопочуться джадіди. Йому не потрібні ні світська освіта, ні газета, про видання якої мріє купець Мансуров.

Капітана Скрентона хвилювало інше: «Як же почати

незакінчений діалог про землю з Сеїд Алімханом, котрий тепер став еміром. Як він триматиметься тепер?»

Питання про майбутні дії еміра хвилювало не тільки англійця й бухарців, а й усіх, хто був хоч якимось чином причетний до Бухари тут, у Петербурзі.

Розділ другий

АУДІЄНЦІЯ У МИКОЛИ ІІ

«Самодержець усія Русі» цар Микола ІІ через туркестанського генерал-губернатора Самсонова й військового міністра Сухомлинова був попереджений про майбутній приїзд місії, яку направляв молодий емір Бухари. Цар особисто дав вказівку щодо влаштування високопоставлених сановників ханства і заздалегідь визначив день аудієнції.

В призначений час на Двірцевій площі була вишикувана почесна варта. У приймальні зали Зимового палацу через парадний хід вирушила пишна делегація, яка виблискувала золотим гаптуванням халатів і сповнювала все навколо густим запахом мускусу, шафрану та інших східних пахощів. Бухарців супроводжував генерал Григор'єв, у недалекому минулому військовий губернатор Самарканда. Тепер він очолював відділ по керівництву Туркестанським генерал-губернаторством при військовому міністрові. А також його ад'ютант поручик Смолич (йому Григор'єв віддав перевагу перед штабс-капітаном Федоркіним, коли вирішувалося питання, кого брати до Петербурга) та ще кілька офіцерів і чиновників з міністерства закордонних справ.

Аудієнція відбулася не відразу. Спочатку було передано пакет з посланням еміра благородної Бухари цареві Миколі ІІ й подарунки, які делегація привезла царю й членам його сім'ї. Тут були гаптований золотом одяг з чалмою для царя, золототкане вбрання й діадема — для цариці, багатий одяг для спадкоємця престолу царевича Олексія. Вишиті золотом ічиги й прикраси з перлів — для царівен, велика скринька, інкрустована коштовним камінням, де лежало три тисячі золотих монет, відчеканених у Бухарі.

Окремо були запаковані шиті сріблом, прикрашені перлами кінські попони та чимало інших, майстерно виготовлених подарунків.

Посланців еміра пригостили обідом і певний час водили по залах Ермітажу, показуючи картини й численні дивовижні речі.

Прийом у царя відбувся близько четвертої години, але не в кабінеті, а в одній із зал палацу. Микола II після привітання не зразу розпочав розмову. Спочатку разом з царевичем Олексієм вони уважно оглянули виставлені подарунки й люб'язно подякували членам делегації.

Першим звернувся з привітанням до Миколи принц Сеїд Мір Мансурхан. Він бундючно промовив:

— О великий білий цар, який володіє водночас достоїнствами незрівнянного Джемшида та Олександра Дворогого, ми, найдрібніші з пилюнок, перебуваємо біля ваших ніг, — пристаркуватий принц склав обидві руки на грудях і низько схилився в поклони. Немов змагаючись з принцом, ще нижче вклонилися цареві решта членів делегації.

— Я з радістю вітаю вельможну бухарську делегацію в Петербурзі, а надто вас, найсвітліший принце, — підладжуючись під тон бухарця, відповів цар.

— Наші ноги ступають по благословенній землі, яка була створена великим творцем, — казав далі принц. — Земна куля є місцем проживання людини і подібна до неї. Головою світу є Аравія, животом — Європа, спиною — Америка, Китай — ногами, благородна Бухара — очима, а найбільше серед міст світу — Петербург — серцем.

— Цікаво, — коротко відзначив Микола II.

— Схід завжди вражав красномовством, — додав присутній в залі військовий міністр Сухомлинов.

Далі заговорив Усман-бій аталик. Він здійняв обидві руки вгору, ніби звертався не до царя, а до самого бога:

— Ми тут стоїмо тому, що повелитель благородної Бухари емір Сеїд Алімхан — хай буде з ним милість аллаха на багато років! — перебрав на себе після смерті свого батька, еміра Абдулахада, тяжкий тягар управління великим Бухарським ханством і послав нас до намісника бога на землі, щоб ми поцілували царствені руки й запевнили височайший трон в нашій вічній вірності.

— Ми глибоко вдячні ясновельможному еміру Бухари за таку представницьку делегацію, — цар кивком привітав Усман-бія аталика та, щоб уникнути довгого промов бухарців, коротко додав: — Ми б хотіли, аби його ясновельможність емір Бухари і в майбутньому суворо дотримувався угоди між Російською імперією й Бухарою, укладеною в тисяча вісімсот сімдесят третьому році.

— Я, як візир по закордонним справам двору еміра, неодмінно доведу ваші дорогоцінні слова до слуху еміра благородної Бухари,— зрозумівши настрій імператора, коротко підсумував Мірза Насрулла-бій.

Цар прихильно кивнув і казав далі:

— А ще ми б хотіли, щоб було вирішене питання про розширення кордонів російських поселень у Термезі, Чарджуї та Новій Бухарі.— Трохи помовчавши, він повільно витер хустинкою спітнілий лисючий лоб. Певно, ця думка була для нього головною.— Цього вимагає обстановка на кордоні з Афганістаном та Персією.

— Ви кажете правду, ваша величність, там надто вже активізувалися англійці,— докинув військовий міністр Сухомлинов.

У бухарській делегації добре знали, що росіяни давно вже добиваються розширення своїх поселень в названих пунктах, але покійний емір не давав ніякої відповіді на неодноразові запити з цього приводу.

— Доведемо до ясновельможного слуху,— знову коротко запевнив царя Усман-бій аталик.

Цар ніяк не відгукнувся на це запевнення візира і тільки спрямував кудись у простір скляний погляд.

— Ще б ми хотіли, аби були розпочаті відповідні переговори про взаємокорисні концесії на використання земель у долинах річок Амудар'ї та Мургаба.— Ці слова цар промовив сухо й суворо глянув на Сухомлинова, бо саме той розмовляв з ним про ці землі.

Відтак імператор встав і вийшов у бічні двері зали. Аудієнція закінчилася.

Наступного дня всі газети Петербурга сповіщали про цю зустріч. Після прийому в царя делегацію не обминали увагою. В Гранд-готель на Малій Морській, де в просторих номерах розмістилися сановники Бухари, прибули генерал Григор'єв і поручик Смолич. Вони запропонували гостям відвідати Петергоф, Гатчину, Царське Село й фортецю Кронштадт, а в Петербурзі — заводи, що виробляли зброю, Монетний двір і текстильні підприємства.

Генерал Григор'єв у розмові з візирем натякнув, що огляд триватиме кілька днів, бо остаточно не визначено час від'їзду делегації. А ще мають відбутися переговори з різних питань. Треба чекати.

— На все воля аллаха,— ухильно погодився Насрулла-бій.

Два тижні минули непомітно: бухарці в супроводі санов-

ників імператорського двору оглядали визначні пам'ятки, ввечері відбувалися прийоми.

Бухарських вельмож прийняв військовий міністр Сухоминов. За обідом дуже тактовно, але наполегливо він нагадав про необхідність розширення російських поселень в Бухарі, повідомивши, що-проект відповідного документа в нього вже готовий. Сухоминов просив делегацію передати цей документ його ясновельможності емірові Бухари. Потому, вказавши на князя Андронникова та інших королів ткацької промисловості Росії, сказав:

— Ці пани гідно репрезентуватимуть промисловців Росії, які бажають освоїти пустельні землі Бухарського ханства. Їхні інтереси на переговорах представлятимуть інженери Чаплигін та Анан'єв.— Названі особи підвелися й чмоно вклонилися.

Так сталося, що на званому обіді поручик Смолич та особистий секретар Усман-бія Баймірза Саїдкул опинилися поряд за столом.

Смолича це спочатку дратувало. Він — дворянин, офіцер — і якийсь пройдисвіт із Карші поставлені в один ряд! Але Баймірза Саїдкул був розумніший.

— Вельмишановний пане поручику, аллах по достоїнству підніс вас у військове міністерство. Аллах знає людей,— Саїдкул улесливо подивився в очі поручика. Смолич трохи полагіднішав після таких пишних слів і примирливо сказав:

— Ви теж, я бачу, стали наближеним впливової особи.

— Все в руках аллаха,— опутивши очі, смиренно промовив Баймірза Саїдкул.

— Генералу Григор'єву та мені доручено займатися розширенням земель російських поселень, про які говорили його імператорська величність та пан військовий міністр,— з почуттям власної гідності промовив поручик.— Я сподіваюсь на вашу допомогу.

— Буду щиро радий допомогти у вашій справі.

— Саме так — «щиро»,— сухо зауважив Смолич, який добре пам'ятав, як Саїдкул викрав у Карші папери експедиції по вивченню земель.

— Можете покладатися на мою щирість, аллах цьому свідок,— квапливо запевнив поручика Саїдкул, розуміючи, на що той натякає.

А коли військовий міністр Сухоминов у своїй промові згадав про майбутнє освоєння земель у Бухарському ханстві, Саїдкул, хитро всміхнувшись, промовив:

— І знову землі. Так, так, наші бухарські землі! Пане поручику, нам, певно, доведеться і тут співробітничати.

— Звичайно, — негайно погодився Смолич, згадавши, як почали вчашати до генерала Григор'єва князь Андронников та мільйонер Рябушинський. Про їхню зацікавленість в оренді земель в Бухарському ханстві поручик Смолич був не тільки добре проінформований, але й одержав від них солідні суми — «за успіх майбутньої справи».

Поручик і секретар аталика, дружньо глянувши один на одного, підняли келихи.

— За ваші успіхи, — сказав Смолич.

— Аллах хай допомагає вам, — відповів йому Саїдкул.

Тоді був прийом у міністерстві закордонних справ, званий обід для делегації в імператриці Олександри Федорівни. Принца Сеїд Мір Мансура, аталика Усман-бія, візира по закордонних справах Мірзу Насруллу — по черзі запрошували на звані обіди спочатку князь Андронников, а потім фабрикант Рябушинський.

Сталося так, що переписувач книг Азамат Магруп Юлдашев, особистий секретар візира Мірзи Насрулли, був вільний протягом двох днів, які він використав на відвідини книжкових крамниць Петербурга. Він майже вивчив російську мову і збирався придбати в перекладі твори філософів Гегеля, Ніцше, Маркса, а також пана Плеханова. Його дуже цікавила й медична література, й праці дослідників Сходу — Бернса, Вамбері, Логафета та Бартольда. А ще Азамат Юлдашев відвідав збори петербурзького земляцтва, які відбувалися в домі Мансурова.

Купець наймав гарний двоповерховий особняк, що виходив на набережну Неви, неподалік від Марсового Поля. Юлдашева в дверях зустрів лажай, російський парубчак років сімнадцяти-вісімнадцяти. Він привітно всміхнувся й чистою узбецькою мовою промовив:

— Мархамат, келинлар.

— Рахмат, — зрадівши несподіваному привітанням, щиро подякував Азамат.

— Хазяїн чекає на вас у східній кімнаті, — вів далі лажай уже російською.

— Спасибі, — також російською відповів Азамат.

Скинувши теплий чапан, він пройшов незвичною для азіатів, вилискуючою лаком паркетною підлогою через великий зал в затишну вітальню, обставлену по-східному. Підібгавши під себе ноги, на шовкових квітчастих курпачах сиділо кілька чоловік. Перед ними був дастархан з вино-

градом і свіжими фруктами, привезеними, певно, з Бухари. Всі дружно сміялися над якимось жартом.

Азамат Юлдашев знав майже всіх присутніх гостей і самого господаря купця Мансурова, шанувальника філософської літератури. Азамату років зо три тому на замовлення купця довелося переписувати дві книги: «Похід Александра Македонського» та з космографії — «Кітаб аджаїб аль-Махлукат», написану збирачем ісламського релігійного фольклору Кааб аль-Акбаром. Купець щедро заплатив йому за роботу.

Був знайомий переписувач книг і з похмурим Абду Вахід Бурхановим. Азамат знав, що той привіз бухарських юнаків для навчання до Москви й Петербурга. Джадіди в Бухарі розділились на прибічників Росії та прибічників Турції. Джадідів російського напрямку очолював Вахід Бурханов, прихильників Турції — колишній казі-калон Бухари Бадреддін, якого емір Абдулахад був змушений зняти з високої посади за причетність до сунітсько-шіїтської різанини. Поки певна перевага була на боці прибічників Вахіда Бурханова.

За дастарханом Азамат побачив купця Ходжаєва, друга свого батька, який сидів на почесному місці. Ліворуч нього сидів вродливий юнак, ще майже хлопчик. Його переписувач книг не знав.

Побачивши прибульця, присутні підвелися й посміхаючись по черзі обійнялись з ним. Лише юнак із жвавими, розумними очима, скромно простягнувши руку для привітання, промовив:

— Так от ви який, переписувач книг Азамат Магруп Юлдашев. — І, зніяковівши, додав: — Я читав багато книг, переписаних вашою рукою. І завжди захоплювався не тільки почерком, а й вашим добром авторів.

Слід зауважити, що незадовго до приходу Азамата, саме про нього з великою теплотою й шанобою говорили присутні. Господар висловив таку думку: необхідно спробувати саме через нього, як особистого секретаря візира, вплинути на Насрулла-бія.

— Бачить аллах, що ви кажете правду, — підтримав Мансурова купець Ходжаєв. — Насрулла-бій ще молодий, енергійний, прагне до нового.

— З усього виходить, що він стане кушбегі, — додав Вахід Бурханов.

— Схилити його на наш бік — означає завдати фанатикам дошкульного удару.

Гостя посадили на почесне місце поряд із купцем Ходжаєвим.

— Мій син,— представив Ходжаєв юнака, до якого в Азамата з першого погляду виникла симпатія.

— Так, так, пам'ятаю, ви чотири роки тому відправили його на навчання до Москви.

— Це був сміливий на той час крок нашого шановного асакала,— промовив хазяїн дому.— Ніхто тоді навіть і слухати не хотів про світську освіту.

— Дякую, друзі, але ви помиляєтеся. Набагато раніше за мене послав на навчання свого сина вельмишановний Асадулла-ходжі, муфтії Каршінського вілаєту.

— Так, з його сином Абдуллою я добре знайомий,— радісно підхопив переписувач книг.— Це розумний і рішучий юнак.

— Ми з ним великі друзі,— ніяковіючи, вставив Файзулла.

— Так, синку, востаннє я саме через нього отримав звістку від тебе. Він навідувався до мене в Бухару зі своїми друзями, хлопчиною Арсланом і паном Нащокіним.

— То ви познайомилися з Володимиром Івановичем Нащокіним? — не приховуючи радості, промовив Файзулла.

— З Арсланом Саїджановим, про якого ви згадали, шановний ходжа, мені довелося сидіти в емірській в'язниці. Це чесний і благородний юнак,— втрутився в розмову Азамат.

— Тоді не завадило б узяти його сюди на навчання,— зацікавився Абду Вахід Бурханов.

— На жаль, юнак цей зараз втікач. Його зненавидів квартальний мулла Худойдод і написав на нього донос раїсу Бухари, нібито він безбожник і ворог влади еміра,— вставив гість.

— Як же, знаємо ми муллу Худойдода. Це він разом з дервішами зробився слухняним знаряддям у руках Бадреддіна в дні січневої різанини,— сказав батько Файзулли.

— Він більше схожий не на служителя бога, а на сатану Ібліса! — додав Бурханов.

— Хвала аллаху, що у нас у Бухарі стає більше таких людей, як Абдулла, син Асадулли-ходжі, як Арслан, як російський засланець Нащокін, як ви, шановний Азамат,— з гордістю сказав Мансуров.

— Так, хоча росіяни й прийшли до нас як завойовники, проте заради справедливості слід зазначити, що саме при

них було покінчено з рабством, припинилися згубні для Коканда, Хіви та Бухари міжусобні війни,— ніби розмірковуючи вголос, промовив Азамат.

— Від одного росіянина я чув, що патріоти Індії прагнуть зав'язати контакт з царем Миколою II. Хочуть, аби Росія зайняла місце Англії,— докинув господар.

— Англійці кмітливі й бундючні. Безжалюбно грабують Схід вже протягом не одного століття. І пощади не дають нікому,— погодився батько Файзулли.

— Бачить аллах, у самих росіян у домі немає ладу. Революція дев'ятого року придушена. Росія кипить. Зараз на неї натягли чорну попону реакції. Та чи надовго? — сказав Абду Вахід Бурханов.— Я привіз молодих людей учитися, але потерпаю, що вони тут познайомляться з соціал-демократами, або, боронь боже, з їхнім лівим крилом,— більшовиками. І принесуть нам цю російську хворобу в ханство.

— Не хвилюйтесь, шановний, до доброго погане не пристане, а привізиши юнаків на навчання, ви вчинили мудро, бо наші мулли зовсім не бажають знати європейської науки. Щодо росіян, то хай вони самі розберуться, що в них і до чого, а в нас, у Бухарському ханстві, безкоштовно можна користуватися тільки повітрям. Почекаємо, що скаже молодий емір,— розсудливо відповів переписувач книг.

— Браво, Азамат-ака,— підтримав його Файзулла. Але суворий погляд батька зупинив юнака від подальших слів. Файзулла і сам розумів, що в присутності старших повинен мовчати.

Спокійна розмова невдовзі спалахнула суперечкою, яка швидко припинилася, коли Федір (так звали молодого хлопця, котрий зустрів Азамата Юлдашева в вітальні) приніс два великих лягана із золотистим запашним пловом. Узбецький плов, що може зрівнятися з цією райською стравою!

Виходячи з дому Мансурова, Убайдулла Ходжаєв запропонував Азамату підвезти його до готелю. Дорогою Азамат і Файзулла розмовляли про книги, письменників та ідеї, що володіють думками людей.

У готелі Азамат дізнався від Мірзи Насрулли, що від'їзд до Бухари призначено за десять днів. Передбачається кілька ділових зустрічей з високопоставленими особами царського двору.

Як показали подальші події, переговори затягувалися. Це сприяло задумам капітана Скрентона. Він вистежив

усе-таки, де живе бухарська делегація, і за кілька днів з'явився в номер Гранд-готелю до Баймірзи Саїдкула. Син казія Бобо-калона з першої миті їхньої зустрічі в мечеті зрозумів, що англієць не залишить його в спокої. І все ж таки, коли Скрентон ввійшов до нього в номер, він розгубився.

— Я вас вітаю, шановний друже Саїдкул,— одразу бадьорим голосом почав капітан.

— Так, так, це я,— невиразно пробубнів Саїдкул.

— Не сумніваюсь, що це ви. Я це помітив ще під час молебня в мечеті... Я розумію, скорбота... вона завжди відсуває світські справи на задній план.

Поки англієць урочисто виголошував ці слова, Баймірза Саїдкул остаточно опанував собою і вже твердо відповів:

— Я весь увага, пане.

— Що ви, я прийшов, як ваш найщиріший друг, аби засвідчити свою пошану.— Але Скрентон не вмів довго правити теревені і, ніби зголоднілий вовк, що вгледів поживу, негайно перейшов до справи: — Наша домовленість щодо оренди земель Каршінського степу ще дійсна, чи не так, пане особистий секретар вельможного аталика?

— Але ставки зростають,— не зморгнувши оком, відповів Баймірза Саїдкул.

— Звичайно, відповідно до вашої посади. Та й принц уже став еміром. Про що мова? — сказав Скрентон, проте подумав, чи не надто швидко з ним погодився цей бухарець.— У фунтах стерлінгів, в доларах, у карбованцях, готівкою або на рахунок в швейцарському банку, будь ласка.

— Якою ж буде моя місія? — уточнив Баймірза Саїдкул.

— Домогтися дозволу в еміра на зустріч з ним. Поки тільки це.

— І все? — здивовано запитав Саїдкул.

— Так,— коротко відповів Скрентон.

— Але ж як я вам про це повідомлю?

— Не хвилюйтеся. У вашому ханстві завжди багато іноземних купців. Хтось з них запропонує вам свій товар.

Баймірза Саїдкул розуміюче кивнув, щось хотів відповісти англієцю, але задзеленчав срібний дзвівочок, і в приймальню залу номера ввійшла дівчина з червоними щоками й круглими стегнами. Після її появи зір бухарця втратив гостроту, і він начебто зів'яв.

— Як ми з вами домовилися, товар буде доставлено,—

підкреслено голосно вимовив Скрентон і, кинувши погляд на дівчину, попрямував, усміхаючись, до виходу.

— Так, так, прошу,— пробелькотів Саїдкул.

Скрентон залишився задоволений результатом зустрічі. А Баймірза Саїдкул уже думав про інше. Він не міг відвести погляду від червонощокої Енхен.

Розділ третій

ДІВИЦЯ ЕНХЕН

Природа щедро наділила Баймірзу Саїдкула високим зростом та атлетичною статурою.

Єдине, що псувало його зовнішність, це величезний ніс, який він успадкував від баби Зарипи. Розуму йому також не бракувало. Він був хитрий, верткий, досвідчений пройда. Тільки одне лихо переслідувало його — досить було йому побачити вродливу дівчину, як він перетворювався на раба своїх бажань.

І цього разу поява Енхен подіяла на нього ніби величезної сили землетрус. Ця червонощока дівка, щойно з'явившись у нього в номері зі свіжими газетами, заговорила низьким довірливим голосом:

— Я ще зранку бачила гостей, посланців Бухари. Серед них я відзначила тебе, гарного, стрункого джигіта, й покохала.

А Баймірза Саїдкул, угледівши таку красуню, миттю утратив розум і тихо, майже пошепки заговорив:

— Я подумав, що з неба спустився ангел і приніс мені гурію з раю, щоб запросити разом з нею в сад кохання.

— Мене звати Енхен, батько мій німець, а мати французенка. Я закінчина Інститут шляхетних дівчат,— не зморгнувши збрехала вона.— І тепер я хочу їхати з тобою в Бухару.

Розпашівши від палких почуттів, навіть не вірячи, що на нього ніби з неба впало отаке щасливе, спокусливе видіння, заїкаючись, особистий секретар аталика промимрив:

— О душа моя! О солодкомова, яка голубить моє серце! Твоє прохання мене хвилює. Але подумай сама, де Петербург, а де Бухара. І на кожному кроці — варта.

Енхен це зовсім не збентежило:

— Ми не російські піддані, отож можемо вільно, на наш

розсуд, вибирати собі місце проживання.— А до того я тебе кохаю. Хіба цього не досить, аби забрати мене в Бухару?

Енхен наблизилася до сторопілого Баймірзи і миттю вмостилася в нього на колінах, ухопившись пухкими пальцями за його ніс.

— О світло очей моїх, твої слова для мого пораненого серця мов бальзам.

— Ну, ну,— млосоно прошепотіла вона,— я слухаю тебе. Який гарний носик! — І знову взялася за ніс Саїдкула.

— О струнка, мов кипарис! За твою полум'яну вроду будь-який чоловік пожертвує чим завгодно. Але я не можу зараз вивезти тебе з Петербурга.

— Чому ж бо? — грайливо здивувалася дівка.

— Я, як би це тобі пояснити, зараз на службі, отже, перебуваю тут з веління його яснел'юможності еміра Бухари.

Але Енхен і цього разу не відступила. Вона міцно обвила руками шию Саїдкула й, ніби шестипудова гиря, зависла на ньому.

— Ми чули, що мусульмани, хоч звідки б була жінка, яку вони покохають, неодмінно везуть її з собою з будь-якої країни.

Уже треба було йти до аталика Усман-бія, але Баймірза не був спроможний звільнитися від обіймів Енхен. Ноги й руки в нього тремтіли, розум потьмарився.

Задзвонив телефон. Очевидно, чекаючи секретаря, аталик нервував. Баймірза квапливо встав і, отямившись, сказав якомога рішучіше:

— Люба моя, коли вже ти відкрила мені своє серце, я прийду до тебе в дім іншим разом і познайомлюсь з твоєю матір'ю.

Енхен змушена була погодитися й вийти з номера. В дверях вона зіткнулася з Усман-бієм. Аталик пирхнув у свою пишну бороду, глянув на неї, щось пробубнів, а потім висварив свого секретаря.

І було за що, адже вся делегація зібралася біля під'їзду Гранд-готелю і чекала тільки аталика з секретарем. Бухарців запросили на обід до генерала Григор'єва.

Цього разу Баймірзу Саїдкула не на жарт узявся опікати поручик Смолич. Він разом із начальником досить-таки ґрунтовно розібрався у взаєминах членів делегації і добряче затямив, що коли вони прагнуть досягти успіху, то треба

вплинути на еміра через аталика Усман-бія та візира по закордонних справах Мірзу Насруллу-бія.

Аталика й візира взяв на себе генерал Григор'єв, а Баймірзу Саїдкула та Азамата Юлдашева він довірив Смоличу. Мета була проста: заручитись підтримкою щодо оренди земель князем Андронниковим і заводчиком Рябушинським.

— У цьому насамперед ви зацікавлені самі,— говорив Смолич Саїдкулу.— Хай князь старається, освоєє землі, проводить ірригацію, а вашому емірові надходитиме чистий прибуток. І, безперечно, ще й тому, хто допоможе в цій справі,— досить-таки прозоро натякнув він.

— Так, пропозиція заманлива, вона може зацікавити нашого повелителя,— якимось невиразно відповів секретар аталика.

— Концесії значні, сотні тисяч десятин, а отже, й проценти посередникам мають бути чималі. Не завадило б сказати про це Усман-бію,— вирішив уточнити поручик.— Я дуже на вас сподіваюся.

— Можете на мене розраховувати,— коротко відповів Баймірза.

Відтак поручик підсів до особистого секретаря візира Азамата. Але з настрою Смолича було помітно, що розмова в них не вийшла такою, якою замислив її Смолич.

В Гранд-готель повернулися пізно, а наступного ранку в номер Саїдкула знову ввійшла пишнотіла Енхен, тримаючи в руках букет квітів із оранжереї. І отак — майже щоранку. Отже, дівка в досягненні своєї мети виявилася впертою. Вона не піддавалась ні на які інші пропозиції і ставила лише одну умову — поїздка в Бухару.

Того ж дня, коли у Баймірзи Саїдкула побував капітан Скрентон, події почали розгортатися швидше. Вся делегація була знову запрошена до Зимового палацу і вшанована вельможними особами. Кожному відповідно до посади, яку він займав, за дорученням Миколи II були вручені подарунки й ордени за вірну службу Росії, були передані й подарунки Миколи II еміру Бахури Сеїд Мір Алімхану. Баймірзі Саїдкулу теж вручили орден Станіслава другого ступеня, а також золотий кишеньковий годинник, суконний чекмень з галуном і шестизарядний револьвер. Всі були задоволені нагородами й подарунками. Від'їзд делегації було намічено через два дні.

Напередодні від'їзду Баймірза запросив спокусницю Енхен повечеряти в номер. Замовив шампанського, різнома-

вітних наїдків та ласощів. Треба ж було показати Енхен свою щедрість. Тільки-но ввійшовши в номер, він розіклав на видноті царські подарунки, орден причепив просто на легкий халат з блакитного шовку, який щільно облягав його атлетичну статуру.

Енхен розпашіла від хвилювання, зовсім не звертала уваги на подарунки.

— Баймірза, як я вас чекала! — І, простягнувши міцні білі руки, рушила до нього.

— О душа моя! О відродо мого серця! — тільки й устиг промовити Баймірза, як задзеленчав дзвіночок і ввійшла літня дама, яка врочисто повідомила, що номер бажає відвідати Усман-бій аталик.

Слідом за дамою, котра відійшла на крок убік, до номера поважно ввійшов пишно вбраний аталик в золототканому халаті, на якому виблискував Станіслав першого ступеня, і у великій пурпуровій чалмі. Побачивши в номері ту саму дівку, аталик відверто здивувався.

— Хто ця пері, що сяє, мов ранкова зірка? — глянувши на Енхен, запитав аталик.

Баймірза змушений був розповісти всю правду своєму хазяїнові.

— Вона бажає їхати з нами в Бухару! — закінчив він свою розповідь.

Аталик глянув на Енхен, зашарівся і, глибоко зітхнувши, вирік:

— Мусульманське співчуття велить нам місяцеподібну дівчину разом з матір'ю узяти з собою, але слід зважити, що ми приїхали сюди як послані і викрадати її аж ніяк не можна.

— На все воля аллаха, — смиренно погодився знічений Баймірза Саїдкул і з жалем подивився на Енхен, що стріляла очима то на нього, то на аталика.

— Але ми б учинили великий гріх, коли б отаку красуню залишили тут. Вона створена з пелюсток троянд і народжена для кохання. — Вимовляючи ці слова, аталик заплямкав губами, ніби в сорокаградусну спеку пив прохолодний шербет, який давав йому неймовірну насолоду. — Ми повеземо дівку серед інших дарунків його імператорської величності еміру благородної Бухари. — Від такої вдалої думки очі аталика заіскрилися, немов у юнака, що переміг у верхогонах.

Баймірза від подиву роззявив рота, настільки був вражений почутим. Що ж воно виходить? Тепер не він, а

аталик розпоряджатиметься рожевошокою пишнотілою Енхен!

Розуміючи стан Саїдкула, Усман-бій сказав:

— Зараз же цей стиглий персик цілим і незайманим відвезеш на фаєтоні в райський сад, де він дозрівав. Завтра домовишся з матір'ю і посадиш дочку у вагон з подарунками для його високості.

Наступного дня, коли відходив поїзд на Ташкент, із вагона бухарської делегації весело визирала життєрадісна Енхен. В натовпі проводжаючих стояла стара Марі. В її очах теж не було журби.

Тут же, на пероні, стояв і капітан англійської розвідки Скрентон. Він радів, що в вагоні, де розмістилася бухарська місія, їхала Енхен. Звідки було знати закоханому Баймірзі Саїдкулу і його хаяїну Усман-бію аталику, якому так вдало спало на думку влаштувати дівчину серед подарунків еміру, що вся ця історія з Енхен була вигадкою англійця. Звідки їм було знати, що стара Марі мала подвійний прибуток від цієї пригоди з Енхен, яка зовсім не була її дочкою: велику суму російськими карбованцями, котру сплатив високопоставлений бухарський самовник, і не меншу в фунтах стерлінгів, одержану від англійської розвідки.

Проте геть невідомо було й капітанові Скрентону, що оця самотня стара жінка в накрохмаленому четчику, яку він так вдало завербував у Петербурзі, є німецькою шпигункою з двадцятирічним стажем, на прізвисько Марія Стюарт.

Лунко і розкотисто продзвенів станційний дзвін. Генерал Григор'єв і поручик Смолич взяли під козирок, а стара Марія помахала хусточкою. Поїзд з високопоставленою делегацією й подарунками для еміра благородної Бухари повільно набирив швидкість.

Розділ четвертий

КОРОНАЦІЙНІ УРОЧИСТОСТІ

У рік, коли в Арку благородної Бухари за законом Чінгіса, за правилами Тимура й за ясами монголів відбувся обряд возведення спадкоємця на престол, літописець запи-

сав: «В 1328 році хіджри¹, в рік Миші, його величність емір Сеїд Мір Алімхан Бохадур, борець за віру, сів на престол царства благородної Бухари і надів корону царя царів і намісника бога на землі».

У Бухарському ханстві в той час було майже три з половиною мільйони підданих, воно розкинулося від Самарканда до Хіви, а звідти до китайського й афганського кордонів. Ханство перебувало під деспотичною владою еміра й двадцяти восьми його намісників-беків.

Чого тільки не набачилася Бухара за свою трьохтисячолітню історію! Були часи слави, панування й казкових багатств. Зазнала вона й чорних днів, коли її щент руйнували вороги. Біля бухарської брами стояли воїни Македонського, тримав місто в облозі арабський завойовник Муслім ібн Кутейба, топтали Бухару копита коней ординців Чингісхана, весь час потрясали міжусобні війни місцевих ханів. Бухарою правили династії саманідів, сельджуків, шейбанідів, аштраханідів, а зараз протягом майже півтора століття владу втримували мангити.

Перший з них проголосив себе еміром в 1753 році, прийшовши в Бухару із Карші. Були серед мангитів правителі-аскети, такі як шах Мурад, котрий, навіть ставши еміром, не змінив своїх звичок. Він, як і раніше, витрачав на себе по одній таньга на добу, одягався в звичайний, зношений одяг, був невибагливий щодо їжі, в походах ночував разом з воїнами в звичайних наметах, не потребуючи царського шатра, не відвідував бенкетів вельмож і не приймав ніяких подарунків. Але саме він з фанатичною жорстокістю знищив багате й цивілізоване місто Мерв. Оголосивши священну війну проти шиїтів, шах Мурад в 1790 році не тільки розбив у жорстокій битві намісника іранського шаха Байрам-Аліхана і силоміць погнав за собою близько ста тисяч мервських персів, оселивши їх біля Бухари й Самарканда, але й знищив величну греблю Султан-банд, залишивши без води мервські землі. Поля загинули, не повернулося більше життя в стародавній Мерв.

По трупах зійшов на престол, через те й названий народом Кассабом-м'ясником, емір Насрулла. Майже тридцять років правив Бухарою розпусник емір Муззафар. А останні двадцять п'ять років володарем ханства був емір-нездара Абдулахад.

Зараз Бухара жила в очікуванні свята на честь еміра

¹ 1911 рік за європейським літочисленням.

з династії мангітів — Сеїд Мір Алімхана, якого не любив не тільки батько, але й народ. Мір Алімхан навмисно звелів після святкового дня коронації чекати ще три місяці, до настання мусульманського Нового року, аби гідно відзначити цю подію. Він прагнув за цей час поліпшити настрої людей, виявивши себе щедрим володарем, який піклується про добробут народу.

Відповідною фетвою він зменшив на десять відсотків податок у ханстві; зменшилися й прибутки раїсів, які вони отримували за рахунок штрафів, що стягувалися з правовірних, котрі не відвідували мечетей в призначений час (а таких було чимало); встановив твердий тариф за розгляд позовів і кримінальних справ; збільшив прибутки мулл та ішанів, служителів при святих місцях.

Про ці новації весь час волали емірські й бекські оповісники, вихваляючи аллаха й справедливість нового еміра.

...У кварталі гончарів Касаргароні, на майдані біля мечеті, зачувши вигуки джарчі, зійшовся чималий натовп.

— Люди, слухайте всі! Правовірні, слухайте про щедрість і милість нового еміра, які він дарує народу! — дзвінко відлунювало в усьому кварталі.

Джарчі, закінчивши читання, згорнув величезний зшиток, де чималими літерами був написаний текст фетви. Але люди мовчали. Вони чекали ще на щось, проте, коли збагнули, що саме в цьому полягають новації еміра, збуджено загомоніли.

— Ти нам показав тільки хвіст віслиюка, а де ж його голова? — люто, не приховуючи роздратування, вигукнув гончар Закірджан.

— З цих нововведень еміра навіть латки на халат не викроїш, — підтримав його наглядач воріт Расул-дарвоз.

— Синку, — звернулася до джарчі тітонька Мехрі, — може, ти щось пропустив? Хіба там нічого не сказано про зменшення податку з гончарів?

У натовпі касаргаронців стояв і дехканин Заріп, який свого часу вкупі з Арсланом відняв воду в арик-аксакала Базарбая, і ходив аж до Шахрисабза шукати гірське озеро. Він цими днями мав намір повернутися до Карші. Уже відчувалася весна, й душа землероба линула до свого клаптика землі, що приліпився в Каршінському степу до заплави Кашкадар'ї.

— Про землю, про землю хіба в фетві немає ані слова? — глухо, з надією запитав він оповісника. Проте відповіді не дочекався.

— Заспокойся, синку, заспокойся. Аллах почує й ваші молитви, — взявши Заріпа під руку, сказав квартальний сторож і відвів його вбік. Він помітив, як подивився на деканіна хавяїн шевської майстерні, одноокий, а зараз і безносий, бо Бібі-табібі Кулчепаз відкусила йому значну частину носа, Абдукаххар, що стояв поряд з оповісником. Расул-дарвоз добре знав звички Чучки. — Ходімо від цього ібліса подалі, — прошенотів він Заріпові.

Після січневих подій, коли господар шевської майстерні втратив око в боротьбі з Сари-ішаном, він геть знавіснів. І насамперед узявся виживати з кварталу всіх гулямів — іранців. Багатій мулла Озод продав двоповерховий цегляний будинок і виїхав у інший квартал. Незаможним персам нікуди було подітися, тому вони ховалися від лютого Чучки Абдукаххара. А Чучка, як на те, надумався віддати свою чотирнадцятирічну дочку Гульсару за раїса Бухари.

Завваживши лиховісний блиск його єдиного ока, люди почали квапливо розходитися, але їх покликав джарчі.

— Правовірні, крім божественної фетви, емір дарував своєму народові й інші милості, — виголосивши це, оповісник поспіхом витягнув з-за пояса халата згорток менших розмірів і гучно проголосив: — «З волі аллаха, сівши на престол благородної Бухари, повеліваю усіх мусульман, які збилися зі шляху й були заарештовані, випускати з'язниць щоп'ятниці на молебень, аби вони, щиро помолившись і покаявшись, могли прозріти. Хай буде день святої п'ятниці тяжким для невірних і радісним для благочестивих».

Джарчі зробив багатозначну паузу, відповів на привітання мулли Худойдода і читав далі:

— «Повеліваю задля загальної справедливості встановити для подачі скарг на височайше ім'я спеціальні ящики біля брами фортеці Арку, куди кидатимуть свої щидулки всі правовірні мусульмани. Хай буде на те воля аллаха!»

Джарчі знову помовчав.

— Всевишній бачить справедливість, — пробубнів квартальний мулла.

Зовсім незважаючи на цю репліку, оповісник читав далі:

— «Наказую цю фетву негайно відправити всім амлядарам і казіям для достеменного виконання. А також розповсюдити її по всій країні, аби всі піддані неухильно виконали наше височайше повеління і помолилися за нас всевишньому».

Джарчі, скінчивши читання, згорнув зшиток і попрямував до квартальних воріт. Його місце заступив мулла

Худойдод і, здійнявши руки, деренчливим голосом заволав:

— Правовірні, аллах послав нам велике щастя й справедливого еміра! Хвала володарю світів! О-о-мі-нь!

— О-о-о-м-і-нь! — глухо відповіли касагаронці й мовчки почали розходитися.

Останнім часом містом розлетілися чутки: немов молодий емір ухвалив фетву про зменшення наполовину всіх податків.

Подейкували, що він нібито відмінив і «кабальний запис» (в Бухарському ханстві існувала ще й така потаємна форма рабства, як боргова кабала на все життя).

Люди також сподівалися, що новий емір скасує всі несправедливі штрафи, які стягували з будь-якого приводу беки, раіси, казії, мулли та ще понад сорок чиновників, до того ж розмір штрафу кожен з них визначав на свій розсуд. Проте всі штрафи зберегли свою чинність.

Аби створити видимість справедливості для народу й викликати в чиновників страх перед емірською владою, Сеїд Алімхан в ці дні вдався до старого, але перевіреного життям засобу, щоб запобігти вибуху народного гніву. За його наказом келіфський бек Мірбахрам, який зажив слави найжорстокішого здирика величезних податків і до того ж привласнював значну частину прибутків еміра, був заарештований. Колишнього бека спочатку з мотузкою на шії водили по головним туманам бекства Келіфу, Койтану, Карнасу та Калику, а тоді протягом десяти днів — усіма кварталами й базарами Бухари. Коли процесія наближалася, зустрічні помітно пожваблювалися. Міршаб вів на мотузку відставного бека, а джарчі, який супроводжував їх, вигукував: «За бажанням народу й за велінням його високості Сеїд Алімхана все майно Мірбахрама, нажите їм неправедно, буде конфісковано на користь еміра Бухари, а сам Мірбахрам ув'язнений в з'яндан; з волі аллаха здійснюється справедливість. Правовірні, молисья всевишньому, аби продовжив життя справедливого еміра».

Дивлячись на цю процесію, цікаві зупинялися, деякі плювали в бік колишнього бека, а дехто навіть жбурляв у нього каміння. Коли процесія ввійшла на базар — Туки-Сарафон, де збирався люд з усієї Бухари, — навколо бека утворився натовп, з якого вигукували погрози.

— На аркан спіймався, мов скажений верблюд! — кричав один.

— Віддати його кату! Джалладу! Хай виколе йому нахабні очі! — грізно вигукував інший.

Люди галасували щосили, а відтак хтось уже спокійніше промовив:

— Дали бекам волю, от вони й грабують народ.

— Один злодій інжир зрубав, і його спіймали. А ті, що залишилися, весь сад знищать, — підтримали його.

— І наш емір від решти не відстає. Пострибає, як молодий жеребчик, а до літа неодмінно стане конем, — почулося з задніх рядів.

— Він з'їсть не тільки плов, а й нас на додачу, — ще сміливіше, незважаючи на грізних поліцаїв, вигукнув молодий кремезний хлопець, який тримав через плече хурджун.

— Гей ви, погані пельки! Розійтися! — загрозово вигукнув міршаб, а сам різко смикнув за мотузок і квапливо потяг бека в бік воріт.

— Е-е-е, ге-ге, ей-ей! — заволав натовп.

Хоч як би там було, а місто, збурене видовищем цієї процесії, гомоніло. Проте все вщухло, тільки-но стало наближатися свято на честь коронації. До Бухари приїздили гості, яких було кілька тисяч. На коронацію запрошувалися не тільки беки, раїси, муфтії, а й вище духовенство — мударріси, імами, ішани, шейхи, родові піри, а також ходжі, які здійснили паломництво до Мекки.

Запрошувалися також маддахи — оповідачі життєписів і повчань і ватажки дервішських орденів. Військових на коронації репрезентував вищий офіцерський корпус ханства: від парваначі — генерала до мірахура — капітана емірської армії. Крім того, для участі в святах кожне бекство, туман, кишлак надсилали делегацію поважних акакалів — від узбецьких племен; аробів — від таджицьких племен; іль-бегі (старост) — від кочових племен скотарів.

Усіх прибулих належало відповідно розмістити, поставити в стійла їхніх коней й улаштувати численну прислугу, яка супроводжувала вельможних гостей.

Спритні бухарці, які вміли обслуговувати прибулих, не прогавили нагоди, щоб витягти з них якнайбільше таньга й золотих тілля. Готелі, караван-сараї, квартальні будинки для приїжджих жили в ті дні бурхливим життям. В місто приїхало чимало цікавих з найближчих бекств та кишлаків.

Усім було оголошено, що молодий емір запросив з Петербурга до Бухари аж на два тижні сінематограф Генріха Шіндлера, аби той показав хроніку й веселі кінострічки,

а також цирк Аскара Ходжі Хайдарова, трупа якого налічувала понад сто маскарабозів.

Свята мали бути грандіозні. Хтось пустив чутку, що в Бухару приїде сам білий цар Микола II. Ці чутки поповзли після того, як у новій Бухарі на станції Каган вивантажили величезний лімузин, який сяяв чорним лаком, він власним ходом вирушив через усю Бухару в Арк, до палацу еміра. «Мерседес-бенц» був першим легковим автомобілем, який виїхав на середньовічні вулиці цього східного міста.

Автомобіль подарував Сеїд Алімханові діловитий князь Андронников, аби заручитися підтримкою молодого еміра в придбанні концесії на каршінські землі.

Лімузин, що їхав через все місто, супроводжуваний тисячами здивованих і переляканих очей, наробив у місті шуму більше, ніж відставний келіфський бек, якого водили на аркані. Шайтан-гарба еміра — прозвали лімузин в Бухарі. Від російського уряду на урочистості прибув з невеликим почтом генерал-лейтенант Покотило, заступник генерал-губернатора Туркестанського краю. Сеїд Алімхан, звичайно, чекав приїзду самого генерал-губернатора, але еміра повідомили, що той перебуває на лікуванні в Петербурзі.

З Афганістану до Бухари приїхало представницьке посольство, із Хорезму прислав делегацію хівінський хан. Знову з'явилися в Бухарі Лалі й Скрентон, але кожен власним шляхом.

Запрошення Лалі в Бухару було примхою молодого еміра. Він, певно, не міг забути про свою поразку. Бухарські купці, які перебували в Індії, розшукали танцівницю і запросили її на коронаційні врочистості «для показу танців і пісень, розваги вельможних гостей та його високостві еміра благородної Бухари Сеїд Мір Алімхана Бахадур», — так було написано в контракті, що був найважливішим документом, який надавав право проїзду через усі пропускні пункти на кордоні.

Запрошення відвідати Бухару нагодилося вчасно, але на це в Лалі були свої особливі причини. З нею мала їхати молодша сестра Джамна, яку Лалі взяла до своєї трупи. Джамна щойно закінчила навчання й танцювала в Калькутті.

Скрентон приїхав до Бухари з Петербурга на цілком законних підставах, як представник ділових кіл Великобританії по вивченню можливої участі у відкритті відділення Російсько-Азіатського банку в Бухарському ханстві.

Це була офіційна версія, проте існували й приховані причини. Це було те саме завдання — умовити молодого еміра погодитись передати в оренду Каршінські степи, і друге, важливіше завдання — дізнатися, чи не налагодили індійські повстанці зв'язків із Росією (відомості про такі спроби вже мала британська розвідка, але хто й коли мав здійснити цей зв'язок, належало з'ясувати).

І яким же було здивування Скрентона, коли він зустрівся з індійською танцівницею Лалі. Адже саме вона добре знала, що цікавило англійського розвідника, знала, й хто він є насправді.

Капітан, після взаємних стриманих привітань, повідомив індійській танцівниці, що він перебуває тут як офіційний представник віце-короля Індії лорда Хардінга (як і провіщав Скрентон, лорд Мінтоф справді пішов у відставку в 1910 році) і уповноважений вручити привітання на честь височайшої коронації еміра Бухари.

Розповідаючи про це, Скрентон не брехав. Він справді мав названий документ, який служив йому додатковим надійним прикриттям. Про справжню мету його місії індійська танцівниця тільки здогадувалася.

Коронаційні урочистості в Бухарі розпочалися опівдні 9 березня грандіозною процесією від майдану біля палацу — до соборної мечеті Каляні. Там, де проходив емір, за допомогою оповісників і гвардійців утворився живий коридор. Сеїд Мір Алімхан, як і того дня, коли він увінчав себе короною, був убраний в шитий золотом халат, його чоботи теж виблискували золотом, а на голові він мав чалму з ознакою ханської влади, егрет-тоджем — величезною брошкою з рубіном у центрі й страусовим пером. Білий в яблуках жеребець під правителем був теж прикрашений: карбоване золотом, з коштовним камінням сідло, гаптована золотом попона. Емір їхав повільно. По обидва боки від нього пішки йшли його наближені сановники й вельможі.

На тлі цього різноликого, пишно вбраного в блакитні, сині, червоні халати натовпу вершник і кінь вирізнялися, ніби велетенська жовто-золота пляма. Лише чорна, ніби смола, густа борода й темно-лілові очі, що гарячково озиралися на всі боки, не вписувались у цей золотистий ореол і видавали невпевненість і хвилювання нового правителя.

Не така вже це проста справа — бути еміром ханства! Для цього треба не лише народитися спадкоємцем престо-

лу, але й мати допитливий розум, сильну натуру й цілеспрямовану волю. З першим у еміра було все гаразд — престол він отримав у спадщину, проте інших необхідних якостей Сеїд Алімхан не мав, хоча певну освіту, звичайно, одержав, закінчивши Пажеський корпус у Петербурзі, де навчався шість років, щоправда, не надто старанно.

Він ніколи й сам не знав, чого йому по-справжньому хочеться, а якщо бачив поряд з собою сильних і розумних людей, відчував роздратування, а потім лютю або смуток. Сеїд Мір Алімхан не обтяжував себе клопотами про добробут народу. «На все воля аллаха», — любляв говорити він.

Але його незмінно хвилював, непокоїв і навіть жахав величезний людський натовп. Мір Алім протягом останніх місяців не міг позбутися страху, згадуючи події сунітсько-шіїтської різанини в січні минулого року, коли на майдані біля Арка побачив люту й майже не керовану юрбу, гнівом якої, здавалося, було насичене все повітря Бухари.

І щоразу, коли емір бачив людський натовп, ним оволодівало відчуття страху, хоча він і намагався перебороти себе, відволіктися, але подолати себе не зміг.

Цього дня люди, які стояли щільним живим коридором на його шляху, вітали й славили свого повелителя, намагалися доторкнутися руками до його одягу, а деякі із словами на очах цілували поли його халата, і емір на якийсь час забув про свій страх, бо повірив, що світ влаштований чудово й влаштований саме для нього. Натовп вітав його, він почувався повновладним господарем цього натовпу, а чимось віддячити за таку народну любов у нього потреби не виникало.

Майже годину тривав хід від палацу до головної мечеті Калян, де мав відбутися урочистий молебень. Галереї мечеті Калян і двір вміщували до двадцяти тисяч молільників і цього дня були геть заповнені народом.

Заради такої урочистості молебень в мечеті проводив сам ахунд домудла Бай-Махмуд, глава всіх мулл ханства. Сеїд Алімхан зайняв місце навпроти міхраба, який вказував напрям на Мекку, а ліворуч і праворуч від нього на невеликій відстані розмістилися шейх-уль-іслам Бухари мулла Бако-ходжа, Насрулла-бій, щойно призначений на посаду кушбегі, та верховний казії Бухари, колишній каршійський казії Бобо-калон, а також вельмиповажні гості з Афганістану й Хівінського ханства. Трохи відда-

лік — представники дванадцяти родових племен ханства, а далі — решта за ранжиром.

Першою була молитва за духів предків еміра, помолилися за самого Сеїд Алімхана й просили аллаха благословити його. Тільки-но врочистий молебень у головній мечеті Бухари закінчився, одразу в усіх мечетях імами й мулли повідомили про це правовірних.

Того дня усіх жителів і гостей Бухари годували пловом за рахунок казни еміра, а званий обід для вельможних гостей відбувся в Арку, в коронаційній залі. Вперше в історії ханства столи були накриті по-європейському. Емір сидів у центрі великого святкового столу, на високому позолоченому кріслі-tronі, обтягнутому червоним сап'яном — це був подарунок російського імператора Миколи II, надісланий саме заради такої врочистої події в житті Сеїд Мір Алімхана.

Після молебня в мечеті еміру довелося зняти незручне врочисте вбрання предків, що сковувало його руки, й перевдягтися в звичніший для нього одяг з парчі. Не побажав він лише зняти чалму з ознакою емірської влади, рубіном кривавого кольору.

Першим виступив з вітанням високий, повнуватий, весь в орденах генерал-лейтенант Покотило. Він театральню змахнув рукою, зачепивши російського консула в Бухарі Решетова, який стояв поряд, і звернувся до молодого еміра.

— Нам випала висока честь від імені нашого государя, його імператорської величності, августійшого покровителя й державного благодійника Бухари Миколи II цього знаменного історичного дня привітати вашу високість зі сходженням на престол благородної Бухари, — проголосив він вступ, розтягуючи кожне слово, а далі нагадав, що дружні російсько-бухарські відносини є традиційними з давніх-давен, коли в тисячу п'ятсот вісімдесят дев'ятому році в Москву, ще за царя Федора Іоанновича, прибув посол славної Бухари Магомет Алі з грамотами від правителя Абдулли-хана II, а в благородну Бухару — московське посольство дворянина Івана Хохлова. І нібито дружні відносини знайшли своє подальше зміцнення в історичному договорі між Бухарою та Росією, який підписали в роки славного царювання імператора Олександра II і ясновельможного еміра Бухари Музаффар-хана.

Говорячи про дружбу й злагоду між Бухарою і Росією, генерал, зрозуміло, промовчав про кабальні умови цього

договору, які позбавляли Бухарське ханство незалежності, бо воно підлягало протекторату Росії.

А на закінчення генерал побажав молодому еміру (Алімхану було на той час тридцять років) багато літ життя на благо ханства й вірнопідданих благородної Бухари. Від себе особисто він підніс еміру оздоблений слоновою кісткою й перламутром позолочений телефонний апарат, який мали поставити в кімнаті поряд з покоями Сеїд Мір Алімхана, а також велику настінну таріль з дарчим надписом.

По черзі виголошували промови гості, сановники й беки ханства. І серед них слово для привітання було надане муфтію Ходжі Асадуллі як представнику Карші — родового міста правлячої мангитської династії.

Ходжа Асадулла зі своїм сином Абдуллою займав місце на значній відстані від еміра. Поруч з ним за столом сидів Махмуд-бек Тарзі, який супроводжував главу афганської делегації. Про цю людину, поета й філософа, Ходжа Асадулла чув і раніше. Тарзі симпатизував младотуркам і бухарським джадідам. За обідом він розмовляв з Абдуллою про те, що освіта народу неможлива без газети, повідомив, що збирається незабаром видавати в Афганістані свою газету, де мав намір пропагувати все прогресивне.

Жвава розмова Абдулли з афганцем обірвалася, тільки-но Ходжа Асадулла підвівся й вклонився молодому правителю.

Емір здригнувся, йому здалося, що цей муфтії збирається його не прославити, а осудити. Але ці лякливі думки розвіяв генерал Покотило. Він звернувся до Сеїд Мір Алімхана і сказав:

— Який благовидний і, певно, дуже славний дідусь.

— Так, так, це наш підданий, тлумач законів, муфтії Ходжа Асадулла, — пробурмотів емір.

Щойно він замовк, як каршінський муфтії, обернувшись у їхній бік, звернувся до еміра з промовою.

— Слава володарю світів, що він послав нам нового еміра й створив трон із зеленого коштовного каміння. — Промовляючи це, Ходжа Асадулла зробив наголос на словах «трон із зеленого каміння», а сам в цей час запитально подивився на яскраво-червоного кольору трон, на якому сидів емір.

— Червоний колір, червоний колір — погане знамення для еміра, — прошепелів по залі шепіт.

Але муфтії, зробивши невелику паузу, казав далі:

— Розміри трону і світло, яке він випромінював, були незвичайні. А тоді поклав аллах його на повітряні потоки й відправив у супроводі ангелів на пошуки достойних правителів. Спочатку ангели опустилися в Самарканді — світлому лику землі, але згодом перенесли трон у достойніше місто — благородну Бухару — купол ісламу на Сході. А потім аллах створив тих, хто підтримує трон, — землеробів, скотарів, ремісників та воїнів. — Тут Ходжа Асадулла замовк, а відтак, ще нижче вклонившись молодому емірові, закінчив свою промову: — Аллах великий, він не тільки дарує, але в судний день суворо питає з кожного за його діяння, хвала аллаху — володарю світів! О-о-о-мінь!

— О-о-о-мінь! — повторили всі присутні в залі.

— О-о-о-мінь! — прошепотіли пересохлі від хвилювання губи еміра.

Всі притихли. Атмосфера свята стала напруженою. Більшість знало, що це уривки з священного писання, але Ходжа Асадулла промовив їх так, що навіть у шейх-уль-іслама Бухари перехопило подих. Адже це він домігся, аби вітав еміра саме каршінський муфтії. Шейх-уль-іслама охопив переляк. «Начебто все було пристойно, згідно писання, але як це витлумачать?» Він розумів, що якимось треба зняти напруження, і, підскачавши з місця, виголосив суру з корану:

— «Скажи: хто господь семи небес і господь великого трону?» — І зразу ж сам собі голосно відповів: — Аллах і наш ясновельможний емір. «Скажи, — знову почав читати він інший вірш із сури, — в кого в руках влада над світом і хто захищає всіх?» — І негайно відповів: — Аллах і наш уславлений емір, хай буде над ним благословення всевишнього! О-о-о-мінь!

— О-о-о-мінь! — прокотилося по залі.

— О-о-о-мінь! — полегшено промовив емір.

Одним із останніх, як представник благочестивих бухарців, висловився домулла Абду Вахад Бурханов — глава джадідів.

Сеїд Алімхан простив провину тим, кого покарав його батько емір Абдулахад. На святкування до Бухари з Петербурга, Москви, Казані та інших міст Росії, із Турції та Афганістану повернулись майже всі, хто був вимушений тікати від гніву покійного еміра. І частина з них була вдостоєна височайшого запрошення на свято коронації. Поряд з Абду Вахід Бурхановим сидів купець-мільйонер

Мірза Мухіддін Мансуров. Він весь вечір, сидячи за столом, не відводив очей від афганського гостя Махмуда Тарзі. Про нього Мансуров багато чув і бажав з ним познайомитись. Він сподівався зробити це з допомогою Абдулли Сагдієва, який сидів поруч з афганським гостем і жваво з ним розмовляв.

За кілька днів до урочистостей джадіди Бухари зібралися на свою першу раду, де, крім Бурханова й Мансурова, були присутні ще й інші видатні діячі джадідського руху. Серед них — Ата Ходжаєв, Муїджан Амінов та Фітрат. Вони попередньо написали текст з нагоди коронаційних урочистостей і довірили від їхнього імені виступити з вітанням домуллі Вахіду Бурханову. Текст вітання спочатку показали Азамату Магрун Юлдашеву — особистому секретареві кушбегі Насруллі-бія.

Абду Вахід Бурханов, звертаючись до еміра, зачитав послання джадідів, в якому говорилося: «О ти, священну особу якого всевишній зробив повелителем нашої мусульманської громади! Хіба сьогодні, коли ми в твоїй високій священній особі маємо люблячого батька, проникливого правителя й мудрого падишаха, не наступили для нас найкращі часи? Хіба довголіття твоєї високої особи не є найкращим засобом для нашого спасіння?»

— Ось бачите, які у вашої високостві благочестиві піддані, — з задоволенням вислухавши перекладача, промовив генерал Покотило, вказуючи на Бурханова.

— Та-а-ак, — погодився емір. — Ми раді чути мову справжніх мужів, — втішено додав він.

— А ви тут, у Бухарі, наскільки мені відомо, вважаєте джадідів бунтівниками, — все ще перебуваючи під враженням від почутого, промовив генерал.

— Проте останнім часом вони знайшли собі високих покровителів, — сказавши це, Сеїд Алімхан глянув на кушбегі Насруллі-бія. — Це він умовив мене дати дозвіл джадідам відкрити в нашому ханстві школи з новою метою навчання.

— Освіта — благородна справа, — погодився генерал. За повідомленням Решетова, він уже знав, що новий кушбегі намагається зблизитися з росіянами, притримується прогресивних поглядів і має позитивний вплив на молодого еміра.

— Але це ще не всі наші поступки джадідам. Цей кушбегі, — і емір тицьнув пальцем у красеня бія, — з нашої згоди дав дозвіл на видання газети в нашому ханстві, —

роздратовано додав Сеїд Алімхан. Такий настрої еміра був зрозумілий Насруллі-бію. Він знав, що за ці поступки джадідам еміра картали під час молебнів в мечетях Бухари ішан Шаяхсі та відставний шейх-уль-іслам Бадреддін.

— Ми в Ташкенті багато чули про вашу просвітительську діяльність. Ви освічений правитель, просвітитель народу, — сказав, догоджаючи еміру, генерал.

— Так, так, ми дбаємо про благо нашого народу, — відповів емір, встаючи зі свого крісла й даючи цим зрозуміти, що врочистості на сьогодні закінчилися.

Наступного дня свято мало тривати далі, але вже не в палаці, а за межами міських мурів Бухари. Просто неба емір влаштовував для іменитих гостей та запрошених осіб змагання з боротьби, а також верхогони.

Розділ п'ятий

ЕМІРСЬКА ПАЙГА

Хоч скільки б жила людина на білому світі, вона, певно, так до кінця й не пізнає свою натуру, хоча весь час намагатиметься це зробити. Добре послуговуються в цьому різні змагання, бо саме тоді вона свідомо включається у вигадану гру, в якій належить виявити силу, спритність і витривалість. Головним тут є пошук, пізнання самого себе, своїх можливостей і сили. Людина бере участь у грі, випробовуючи міцність своїх нервів, виснажуючись. Певно, роблячи серйозну справу, вона не завжди б наважилась так небезпечно ризикувати, жертвувати собою, як це буває на змаганнях. Секрет тут, очевидно, в тому, що саме в суперництві, у вигаданій грі людина звільняється від життєвих обов'язків і має перед собою лише одну мету — проявити себе якомога краще. Саме в змаганнях людина пізнає себе ніби збоку, аби потім, придивившись, вглядіти в собі щось несподіване й нове.

У кожного народу свої змагання, в яких вимірюються сила, спритність і хоробрість. На морі — човни, а в степу — коні, верхогони, джигітування. З давніх-давен ведеться в степових народів, що людина з дитинства поріднюється з конем, кінь несе її по життю, і вона вмирає під стукіт копит по міцному, немов панцир, такиру — су-гlinkу.

До емірських змагань готувалися давно й ретельно. Пайга, улак-кокпарі — ці змагання вимагають ретельної попередньої підготовки.

На дорозі, яка розпочинається від каршінських воріт і веде в бік Караул-Базару, за кілька верст від фортечних мурів Бухари вже кілька днів понад дві тисячі чоловік на величезному плато, що лежить біля підніжжя крутого пагорба завдовжки з чверть версти, будували ціле містечко для проведення улак-кокпарі.

У центрі пагорба, приблизно за дві третини від його вершини, споруджувався намет з балдахіном, де під час змагань мав перебувати сам емір. По обидва боки від намету будували дерев'яний поміст з навісами для сановників і гостей. Все це було відгороджено глиняним валом від простого люду.

Ліворуч і праворуч встановили кілька десятків великих казанів для приготування плову, квапливо складали з цегли й обмазували глиною тандири — спеціальні печі для засмажування баранячих туш. А одна піч була зроблена саме для смаження улака — цапа, який мав бути нагородою переможцю змагань.

Напроти емірського намету зводили на дерев'яних палях особливий майданчик з гостроверхим дахом. Звідси за командою еміра кидали улак — цапа для змагань.

Наступного дня після початку офіційного свята, коли по всьому місту почалися циркові вистави й сеанси кінематографа, люди, тільки-но стало розвиднюватися, попрямували до місця емірської пайги. Бухарці йшли пішки, їхали на конях гуртом, поодинокі — всі поспішали на видовище. На пагорбі й навколо нього опівдні, коли мав прийти емір з почтом, зібралося не менше тридцяти тисяч глядачів. На емірську пайгу прийшли й касагаронці, а серед них і Арслан, який приїхав цими днями до Бухари, аби забрати з собою в Самарканд Тахірджана, сина знахарки Бібі-табібі Кулчепаз. Після того як вона помстилася Чучці Абдукаххару за вбивство чоловіка й молодшого сина, її весь час хвилювала доля Тахірджана. Жінка розуміла, що хазяїн шевської майстерні не залишить її сина в спокої. І справді, нещодавно син Чучки Абдукаххара довготелесий Навруз у вечірніх сутінках кілька днів підряд чатував на Тахірджана то біля квартальних воріт, то біля мечеті.

Тітонька Мехрі розповідала їй, як на власні вуха чула погрози Навруза, котрий нахвалявся неодмінно вбити сина брудної знахарки, в якому тече шіїтська кров його батька,

перса Кулдаша. Друзі порадили Бібі-табібі Кулчепаз відправити Тахірджана подалі від Бухари. За це, казали вони, візьметься Арслан, який приїхав на прохання касагаронців того самого дня, коли водили по базарам келіфського бека Мірбахрама. Саме Арслан стояв тоді в натовпі з хурджуном через плече і вигукнув, що коли дати волю емірові, то він проковтне всіх бухарців.

У Арслана в Самарканді з'явилось багато друзів. Він працював тепер джинщиком на бавовноочисному заводі Ари-Фузайлова, одного з найзаможніших людей Туркестанського краю. Туди він і мав намір забрати Тахірджана.

На пайзі касагаронці розмістилися неподалік від вежі, звідки мали кинути цапа. Їм було добре видно, як міршаби та нукери розганяли роззяв, коли до намету підїхав на фаєтоні емір в супроводі кінної гвардії, почту царського генерала й пишню вбраних беків, казіїв і вельмож з усього ханства.

Найпроворніший з почту еміра швидко підскочив, опинився біля фаєтона, що зупинився, і негайно впав на землю, підставивши спину під ноги яснорельомжному емірові. Сеїд Алімхан поважно, м'яко ступив на спину запобігливого підданого, а потім зійшов на розісланий біля фаєтона ворсистий килим.

Генерал Покотило, який сидів разом з еміром, теж вийшов з екіпажа, але під ноги йому ніхто не кинувся. Так вшановували тільки правителя благородної Бухари.

Тим, хто підставив свою спину емірові, був син Бобо-калона Баймірза Саїдкул, якого Сеїд Алімхан негайно нагородив пишним халатом і поясом, гаптованим сріблом. Отримавши нагороду з рук еміра, Баймірза Саїдкул палко вигукнув:

— О люди, благородна Бухара тепер має покровителя!

Емір прихильно глянув на нього, а відтак перевів вдячний погляд на нового казія Бобо-калона й рушив далі. По один бік від нього йшов генерал Покотило, по другий бік — брат афганського еміра Насрулла-хан. Всі вони поволі прямували до намету.

Раптом з почту утворився живий коридор. Казії й беки послали під ноги своєму володарю сувої дорогих тканин, килими й шовкові хустки, по яких він пройшов до пишню впорядженої ложі під навісом. Коли всі повсідалися відповідно до своїх посад і походження, наперед виступив кушбегі Насрулла-бій. Йому емір доручив бути розпорядником

змагань, а він, в свою чергу, дав команду удайчі готуватись до пайги.

У ті часи емірська пайга — верхогони — на відміну від ігор копкарі, де міг брати участь будь-хто, була привілеєм вищого стану. Прості дехкани й ремісники до пайги не допускалися.

Цього разу брати участь у змаганнях побажали понад двісті джигітів на конях різних мастей і порід: арабських скакунах, карабаїрах, гиссарських, зіяутдінських іноходцях. Вершники мали пройти три кола по дві версти кожне, а розпоряднику належало виявити переможців.

Нарешті біля підніжжя намету, де був натягнутий білий волосяний канат, все було готове. Удайчі підбіг і, низько вклонившись, доповів про це кушбегі, а Насрулла-бій, в свою чергу поклонившись емірові, попросив, аби той дав дозвіл на початок змагань.

Емір подивився навколо, глянув на російського генерала, на вельможного гостя з Афганістану, потім на Усман-бія аталика, який теж був тут, на підстаркуватого принца Акрамхан-Тура, якого він, аби відправити подалі від двору, днями призначив беком Шахрисабза. Таким чином, оглянувши своїм царським оком всіх присутніх і переконавшись, що їхня увага зосереджена на ньому, емір ніби знехотя, плавно махнув рукою, в якій тримав бузкового кольору хустинку з індійського шовку.

Насрулла-бій щось гортанно вигукнув, його команду підхопив удайчі, який стояв найближче до вершників, він гучно й протяжно закричав:

— Ге-е-е-гей, пі-шо-ов!

Коні рвонулися, й важка суцільна маса зрушила з місця. Згодом вершники, що мчали степом, мов бджолиний рій, почали витягуватися шлейфом, завертаючи по колу. І коли найперші серед них порівнялися з пагорбом, усипаним людьми, залунали голосні вигуки. Присутні підбадьорювали сміливців, які мчали першими, кепкували з тих, хто відстав. Нарешті джигіти проскакали перше коло перед емірським наметом. Емір не виявляв ніякої зацікавленості. Він сидів, байдуже спрямувавши погляд кудись вище голів вершників. Аж раптом Мір Алім звернув увагу на білу норовливу кобилу, яка мчала, розсікаючи повітря грудьми. Емір усміхнувся: цей вершник був його новий фаворит і улюбленець Ібрагім, на прізвисько Калапуш. Цього вродливого стрункого юнака Сеїд Алімхан якось побачив в Арку — в царських покоях, де той працював як учень тесляра. Йому сподоба-

лося приємне обличчя хлопчика, і він узяв його в Карші, зарахувавши на посаду суфіобкаша, і обов'язком якого було зливати повелителя воду під час умивання. Відтоді минуло три роки. Ібрагімові спочатку надали вищу посаду, призначивши шарбатдором (завідуючим напоями), а коли Сеїд Алімхан став еміром, він присвоїв сімнадцятирічному юнакові звання мірохура, що дорівнювало чину капітана, і доручив йому охорону своєї опочивальні.

Калапуш на скаку, немов відчувши погляд свого хазяїна, обернувся в його бік, а емір у відповідь мляво махнув йому хустинкою, майже не піднімаючи руки у важкому, щитому золотом халаті, і повільно промовив:

— Давай, давай вперед, Ібрагімчику.

Разом з улюбленцем еміра вперед рвався на своєму чорному як смола скакуні син Бобо-калона Баймірза Саїдкул. Але увагу всіх, хто сидів під навісом, привертав джигіт на сірому в яблуках жеребці, який теж скакав серед перших. Це був тридцятивосьмирічний джигіт, у недалекому минулому бек Чарджуя, Мірза Нізаметдін, на прізвисько Урганджі. Так його прозвали тому, що він був родом з Ургенча. Про жорстокість бека знали в усьому ханстві, і на прохання ішана Шаяхсі і його прибічників Сеїд Алімхан призначив Урганджі раїсом Бухари. Бек до того ж був пристрасним любителем верхогонів. Четвертим джигітом у групі лідерів став Абдулла Сагдієв. Помітивши його, Сеїд Алімхан скорчив кислу гримасу і, обернувшись до Бобо-калона, примхливо запитав:

— Хіба й син муфтія Ходжі Асадулли теж полюбляє верхогони?

— Та які там верхогони, просто, мов собачий хвіст, метляється під ногами,— улесливо відповів йому Бобо-калон.

— М-м-так,— невиразно проказав емір. А тим часом вершники пішли вже по другому колу. Вперше суперництво спалахнуло серед лідерів. Баймірза Саїдкул, якого обігнав на своєму карабаїрі Абдулла, кинув на нього лихий погляд. Він знав, що з Абдуллою не так-то й легко змагатися. Адже той пройшов школу джигітовки в славетного чавандоза Ергаша-копкарчі, який сьогодні теж мав узяти участь у копкарі. Розум підказував Саїдкулові, що треба будь-якою ціною вирвати перемогу, але попереду сина Бобо-калона був не тільки Абдулла, але ще й раїс Бухари Нізаметдін Урганджі та Ібрагім Калапуш.

Емірський улюбленець скакав на дужій кобилі, якій

поступався й прудконогий кінь раїса Урганджі. Отже, боротьба мала бути нелегкою. Вершники знову порівнялися з пагорбом, на якому розмістилися десятки тисяч глядачів.

Касагаронці вболівали за Абдуллу й так гаряче виявляли свої почуття, що той почув підбадьорливий вигук Тахірджана. Джигіт, схилившись до гриви свого улюбленого коня й не зменшуючи швидкості, встиг кинути погляд на гурт людей, з якого пролунали схвальні крики, й на своє здивування побачив там Арслана. Настрій в Абдулли покращав і ніби передався його чотириноному дужому другові, який, немов зрозумівши, чого від нього хочуть, зробив зусилля і вирвався вперед мов вітер.

За Абдуллою спостерігав і вболівав за нього, не менше ніж касагаронці, і його новий афганський друг Махмуд Тарзі. Він сидів разом з іншими гостями ліворуч від емірської ложі. Афганцю лрипав до душі цей молодий каршінець, можливо, надто запальний, але сповнений жаги пізнання.

Поруч з Махмудом Тарзі сидів ще один новий товариш Абдулли, майже його ровесник, молодий афганець мірза Абдушукур. Він був особистим секретарем голови делегації Насрулли-хана. Майже весь вільний час молоді люди проводили разом. У них виявилось багато спільного в характерах, і це сприяло їхньому швидкому зближенню.

Джигіти пішли на третє коло, чимало з них уже покинуло змагання, переконавшись у безнадійності боротьби. Зараз за перемогу боролися не більше двох десятків вершників.

Першим прискакав до емірського намету Ібрагім Калапуш на своїй білій кобилі. Слідом за ним, відставши всього на пів кіньського корпусу,— Абдулла. Тоді до них приєднався раїс Бухари Нізаметдін Урганджі.

Натовп заревів, коли раїс промчав повз нього. І було незрозуміло — чи це його підбадьорювали, чи, можливо, скориставшись нагодою, відверто виявляли свою ненависть до нього. Важко розібратися, що вигукує багатотисячний натовп збуджених людей.

Урганджі різко зупинив свого змиленого, в піні, жеребця, люто зиркнув на тих, хто випередив його, сплюнув крізь зуби і зі злістю кинув:

— Щенята!

Раїс ще хотів щось сказати, але на нього грудьми свого коня, мало не збивши його з ніг, налетів Баймірза Саїдул, який щойно прискакав.

— Гей, сину сатани! Куди прешся?! — спрямовуючи весь свій гнів на Саїдкула, заволав раїс. Раніше на скачках він завжди був переможцем, і раптом довелося поступитися, й кому... хлопчиськам.

Але давати волю своєму гніву Урганджі не став, адже перед ним був охоронець еміра. І він стримався.

До тих, що прийшли першими, приєдналося ще кілька вершників. Але нагород за умовами змагань вдостоявалися тільки троє переможців. Їх підвели до намету і джигіти зупинилися, чекаючи приходу високих осіб; розпашілий Ібрагім Калапуш, блідий Абдулла та Нізаметдін з почорнілим від люті обличчям. Коні теж непокоїлися, а надто біла кобила Калапуша. Вона басувала на місці, тремтіла й форкала від збудження.

Дивлячись на білу норавливу кобилу, Сеїд Алімхан чомусь раптом згадав недавній подарунок Усман-бія аталика — європейську дівчицю Енхен, яку той привіз із останньої поїздки до Петербурга. Від цієї дівки так і пашіло жаром. Вона, тільки-но вперше ввійшла до покоїв бухарського правителя, одразу попрямувала просто на нього, виставивши свої пишні груди. Емір спочатку сторопив від такого шаленого натиску європейської дівки, проте швидко оговтався.

Мір Алім не знав, як її оселити в гаремі, адже там досі не було жодної європейки. Ще розгнівається духовенство. Та його виручив російський консул Решетов, який почув про Енхен. Решетов міркував, що мати в Арку, поряд з еміром таку дівку не завадить. Він сподівався неодмінно знайти спільну мову з цією дурницькою кокеткою. Консул порадив Сеїд Алімхану зробити цю дівку, як заведено при європейських царських дворах, фрейліною при бошхатин, старшій дружині Алімхана.

Так і вчинили. Ось уже понад місяць ця спокуслива фрейліна жила на жіночій половині Арку поряд з бошхатин.

Сеїд Алімхан останнім часом не міг твердо сказати, хто йому зараз більше до вподоби — дівчиця Енхен, яка нагадувала одю норавливу білу кобилу, чи розпашілий після верхогонів Ібрагімчик з дівочим обличчям. Повелитель не зміг стримати свої почуття, так само як і Баймірза Саїдкула свого ошалілого жеребця.

Емір власноручно з неприхованим задоволенням вручив шитий золотом халат і пояс своєму улюбленцю, тілохранителю Калапушу. Вилицювате обличчя юнака розчервоніло-

ся, розкосі дикуваті очі світилися гордовитою усмішкою. Нагородивши Калапуша, емір, грайливо обернувшись до російського генерала, промовив:

— Цей юнак заслуговує на вашу увагу. Ми доручаємо його вам,— і вказав на Абдуллу Сагдієва.

Удайчі передав гаптований сріблом халат і такий самий пояс у руки Покотила. Генерал приязно всміхнувся і підніс Абдуллі призначений йому дарунок.

— Вітаю, шановний. Я захоплений вашою дивовижною спритністю. Захоплений,— ще раз повторив він і попросив тлумача: — Перекладіть цьому сміливому юнаку мої слова.

— Ваше високопревосходительство, я безмірно вдячний за щирість ваших слів,— стримано, з гідністю, хоча трохи й схвильовано відповів йому Абдулла російською мовою, не чекаючи перекладу.

— О-о-о,— адивовано промовив генерал.— Який сюрприз! Бухарський підданий — і так блискуче розмовляє російською. Дуже приємно,— генерал з вдячністю глянув на еміра.

— Цей юнак кілька років оволодівав науками в Петербурзі. Ми дбаємо, аби наші піддані не відставали від передової європейської науки,— теж російською відповів емір.

— Це дуже приємно,— ще раз повторив генерал.

Афганський гість Насрулла-хан вручив раїсу Бухари гаптовану золотом чалму, чорні штани із золотим позументом і пояс. На цьому церемонія мала закінчитися, але емір покликав удайчі й звелів йому привести сюди Баймірзу Саїдкула з його жеребцем.

— Ми бачили, як цей джигіт старався,— сказав він генералу.

— Так, так, це хоробрий і кмітливий джигіт,— негайно підтримав еміра генерал, у якого в кутиках вуст застигла гидлива посмішка, бо він згадав, як цей, з орлиним носом бухарець, вправно підставив свою спину під ноги еміру.

— Отож ми його й винагородимо.— Промовивши ці слова, емір наказав принести оздоблену коштовним камінням шаблю і велично подав її Саїдкулу. Відтак рвучко обернувся й рушив до намету, на своє місце, встелене курпачами й подушками. За ним пішли й решта.

Змагання тривали. Розпочиналася найцікавіша їхня частина — гра колкарі.

Отримавши подарунки й передавши свого жеребця емірському мірохуру — стайничому (таке правило існувало на

емірських змаганнях — кінь перможця передавався в стайню правителя Арку), Абдулла попрямував до касагаронців, яких запримітив ще під час верхогонів. Він підсів до Арслана на невеличкий килимок. Згодом до них приєднався і Махмуд Тарзі з секретарем Насрулли-хана. Афганець палко привітав Абдуллу.

— А ви, виявляється, не тільки розумний співрозмовник, але й чудовий, сміливий джигіт, пане Абдулла, — щиро промовив Тарзі, потискаючи Сагдієву руку.

— Ми так хвилювалися за вас. Просили аллаха, щоб вам допоміг, та дарма, бо ваша звитяга й так удостоєна нагороди, — підтримав Тарзі молодий супутник.

— Дякую вам, друзі. Без вашої підтримки й без палкого співчуття касагаронців, мого знайомого Арслан-джана та його юного товариша Тахірджана мені б не бачити цих емірських почестей, — відповів Абдулла й представив афганцям Арслана: — Мій знайомий. Сміливий юнак. Дуже любить читати книги.

— Я читав ваші вірші, шановний домулла, — усміхаючись, звернувся Арслан до Тарзі.

— Та-ак? — здивувався афганець. — Де ж ви їх узяли?

— В однієї розумної людини.

— Цікаво, у кого ж?

— У переписувача книг Азамата Юлдашева. Він ваші вірші вважає божественними.

— О, ви ж не знаєте, що нашого поета одна пері, ставши виночерпієм, напоїла чарівним вином, і відтоді він пише незрівнянні вірші тільки про кохання, — пожартував молодий афганець Мірза Абдушукур.

Всі засміялися.

— Так, справді, з Азаматом Юлдашевим я знайомий давно. У цієї людини дійсно є мої вірші. Він вчена людина, — сказав Тарзі, звертаючись до Арслана. — Я бачу, і ви, напевне, теж син мулли?

— Ні, я не син мулли, пана чи сановника. Мій батько простий гончар із Касагарона. Є такий квартал в Бухарі, — відповів афганцю Арслан.

— Ну то й що? Адже ваші знання завжди з вами. А це, дякуючи аллаху, цінний дар, — намагаючись не образити співрозмовника, квапливо додав Махмуд Тарзі. — Нехай вченість, ця слodka халва, стане здобутком усіх людей.

— Я згоден, що на землі немає шанованішого й поважнішого заняття, ніж наука, — серйозно сказав Арслан.

— Так, так, але після вивчення корану, — додав Тарзі.

— Коран — це наука аллаха, а не звичайних смертних людей, — втрутився в розмову Абдулла, щоб якось виручити Арслана.

Молодий робітник щось хотів відповісти Махмуду Тарзі, але в цей час до гурту підійшов купець Мансуров. Він, угледівши Тарзі та Абдулла, облишив ряди багатих торговців і приєднався до касагаронців. Абдулла познайомив Мансурова з афганськими друзями.

— Пан Мансуров, як і ви, поважний домулла, теж палко бажає нести світло людям, — сказав Абдулла, звертаючись до Тарзі.

— Ми в Афганістані чули про те, що пан Мансуров навіть постраждав за одну тільки думку про видання газети. Чи неправда? — запитав Тарзі в купця.

— На все воля аллаха, — ухильно відповів Мансуров, якого роки еміграції навчили обережності. — Емір Сеїд Алімхан, хай зійде на нього благословення! — освічена людина і стане покровителем усього нового.

Біля намету вдарили в бубни, сповіщаючи про початок ігор копкарі. Уже навпроти оглядової вежі обличчям до ложі еміра стояли близько сотні вершників, але це вже були інші люди, не ті, що брали участь в емірській пайзі. Це були чавандози — майстри ігор копкарі, уславлені в усьому Бухарському ханстві. Коней вони мали низькорослих, на перший погляд, незграбних, негарних мастей, якихось кудлатих. Проте ці коні були меткі, прудконогі, мчали по полю, немов блискавки. Там, де належало негайно зупинитися, такий кінь падає на коліна, щоб вершник міг вправно підхопити з поля втрачену кимось здобич.

Особливо слід відзначити чавандозів — тих, хто грає в копкарі. Випадкові й слабкодухі люди в копкарі не грають. В запалі боротьби за цапа вершники здатні просто-таки розчавити слабака. Таким чином, слабкі довго тут не тримаються. Аби стати добрим, метким і спритним чавандозом, треба багато років підготовки й участі в таких змаганнях. Потрібен час, щоб виховати в собі вправність, уміння досконало володіти конем, мати чіпкі, м'язисті руки. Адже на скаку чавандоз вихоплює у суперника цапа вагою десь близько півтора-два пуди, а далі має із цапом в руках проскакати до того місця, де сидить керуючий грою, ще й пильнуючи, щоб хтось не відібрав у нього здобич, бо на цього чавандоза вже чатують десятки, а то й сотні інших, і під ними не менш швидкі й спритні коні, і руки в суперників не менш жилаві й дужі.

Копкарі — гра захоплююча й цікава. Вона була однією з найпопулярніших і улюблених у Бухарському ханстві й Туркестанському краї. Тут вона звалася копкарі, а у Ферганській долині, в Семиріччі — улак. Улак — цап-нагорода, а копкарі — це боротьба за те, щоб із здобутим цапом прискакати в визначене місце. Часом можна спостерігати таку картину: під час гри в одну купу збиваються не менше сотні вершників, зчиняється страшенний гармидер, в цей момент якийсь із сміливців чавандозів, поставивши свого коня на коліна, хапає приз, повзком вибирається звідти й прожогом мчить до розпорядника, а колотнеча на полі все ще триває.

Проте трапляється й таке, що чавандоз, намагаючись ухопити здобич, падає, не втримавшись, у той гармидер. Спостерігачеві здається, що пропав бідолаха, що десятки коней неодмінно розтопчуть його. Але це не так: коні чавандозів привчені до того, що ні один з них не наступить на лежачу людину, вони, такі незграбні на вигляд, чудово відчують людське тіло.

Цього разу на емірські змагання прибули найушавленіші чавандози. В центрі вершників вирізнялися високі на зріст Йорикул з Каракуля, Мурад-палван із Пайкенда, Калі Шаріф із Вабкента, Ясаул Кадиркул із Бухари і славетний чавандоз Ергаш-копкарчі із Китаба. Їхні імена в ханстві знали всі, дорослі і малі. Чавандоз — найпопулярніша людина на кожному весіллі, на всіляких урочистостях. Ігри копкарі завжди, чи на емірських урочистостях, як зараз, чи на святкуванні Нового року — Навруз-байрамі, приваблювали тисячі, а то і десятки тисяч глядачів.

Можливо, це було тому, що панство — баї, казії, мулли — ніколи чавандозами не ставали. Ними були прості степові багатирі або вихідці з ремісників. Дуже часто чавандозами ставали ковалі, які мали чіпкі й дужі руки.

Люди приходили на копкарі подивитися на силу, вправність і самі відчували цю силу, відверто висловлюючи свої симпатії до того чи іншого учасника ігор.

Величезні барабани припинили свій тривожний стукіт, а на вежу вже зійшов удайчі, тримаючи у простягнутій руді першу тушу цапа в очікуванні команди, що мала надійти з емірського намету. Алімхан так само оглянув усіх присутніх у наметі і ніби знехотя, як і перед початком пайги, змахнув хустиною, кушбегі голосно гукнув, і туша із рук розпорядника полетіла з висоти п'яти-шести сажнів

у юрбу чавандозів. Кожен із них, бажаючи першим схопити цапа, підвівся на стременах і якомога вище витягнувся в бік розпорядника, бо той міг кинути здобич тому, хто йому більше сподобається.

Але дивна річ. Під вежею скупчилися всі учасники змагання, крім тих п'ятьох, які вирізнялися силою, вправністю і зростом. За Ергаша-копкарчі, природно, вболівали всі касагаронці. З ними були Абдулла й Арслан, який кричав:

— Ергаш, чого ж ти не лізеш в юрбу?! Втратиш здобич!

Щось там ще комусь кричали інші люди, які сиділи на пагорбі, та чавандози нікого не слухали. Вони очікували мить, щоб ухопити цапа.

Улака кинуто. Всі кіннотники скупчилися в тому місці, де він упав. Найспритніший ухопив його і готувався втікати від переслідувачів. І йому це спочатку вдалося. Поки інші забарилися, він мчав по полю, віддаляючись од вежі, щоб згодом розвернутися, доскакати до розпорядника і кинути йому до ніг цапа.

Отоді-то й виявив свою майстерність і спритність уславлений чавандоз Ергаш-копкарчі. Побачивши, як щодуху мчить джигіт зі здобиччю, він пішов йому навперейми, вирвав тушу цапа і, нахилившись аж до гриви свого коня, поніс здобич так низько, що вона мало не торкалася землі. Ергаш, мов куля, помчав до розпорядника, й ніхто й ніщо не могло вже його зупинити. Той, хто намагався наблизитись і відібрати здобич, мав так само низько нахилитися, щоб ухопити її, а вона летіла майже над самою поверхнею землі. Помітивши маневр Ергаша, кілька чавандозів теж рушили йому навперейми, але він утік від них, а згодом під оглушливі вигуки багатотисячного натовпу влетів на майданчик біля емірського намету й кинув свого першого улака до ніг удайчі-розпорядника. Мірза, за вказівкою еміра, негайно записав його прізвище.

Боротьба тривала. Удайчі весь час кидав згори чергову тушу цапа в юрбу розпацілих чавандозів. Вони то збивалися в купу, то зненацька розліталися врізнобіч, переслідуючи того, хто тримав тушу. Шум і іржання коней на полі, відчайдушні вигуки людей на пагорбі — все це справляло незвичайне враження. Тричі підряд переможцем був Ергаш-копкарчі. А потім джигіти щільною стіною оточили його і відтрутили вбік. Два наступних призи вдалося взяти іншим.

Коли боротьба за улак досягла найвищого напруження,

емір, російський генерал і вельможний гість із Афганістану рушили з намету на вежу. Сеїд Мір Алімхан власноручно вибрав найбільшу тушу червоно-рудого цапа і кинув його згори в юрбу вершників.

Усі знали: хто візьме емірський улак — той отримає найвищу нагороду. Боротьба за цей улак була жорстокою. Цап кілька разів переходив з рук у руки. Його вже протягом тривалого часу тягали по полю, аж поки він потрапив до рук Ергаша-копкарчі. А це означало, що він тепер у нього в руках і залишиться.

Ергаш змінив тактику. Вхопивши улак, він не ліг як звичайно на круп коня, а, закусивши нагайку зубами, підвівся на стременах і, піднявши над головою тушу цапа, дав коню свободу. А той, відчувши бажання господаря, постійно змінюючи напрямок руху, немов човник, пішов по полю, аж поки досяг заповітної межі.

Ергаш не став зупинятися біля смуги, а, високо піднявши емірський улак, проскакав аж до намету й кинув тушу цапа до ніг еміра. А сам, зіскочивши з коня, миттю опинився перед правителем Бухари.

Він стояв перед пишним, у золоті й оксамиті емірським почтом одягнений в грубі, з верблюжої вовни іштон, які так щільно облягали його тіло, щоб ніхто не міг, намагаючись відібрати улак, учепитися за них. Високі чоботи на важких підборах, чумарка — малахай, одягнена на голе тіло, яке, здавалося, складалося з суцільних джгутів міцних жил.

Російського генерала вразила майстерність Ергаша-копкарчі, і він вигукнув:

— Оце справжній джигіт!

— Ми його нагородимо, — промовив емір і поклав у руку чавандоза шкіряну торбинку, наповнену золотими монетами.

Таку нагороду Ергаш-копкарчі отримував за своє життя вдруге. Він поклоном подякував емірові і, негайно скочивши на коня, знову помчав у поле, де вже розпочалася боротьба за нового улака.

Того дня ігри копкарчі тривали майже три години. Той, хто сидів на пагорбі, захрип від захоплених вигуків, підтримуючи джигітів. Усього було розіграно двадцять призив-улаків, вісім з них здобув Ергаш-копкарчі, дев'ять дісталися іншим батирам і лише троє чавандозів-новачків змогли донести улак до розпорядника.

До пізнього вечора йшли люди дорогою до бухарських

воріт, повертаючись у місто. Наступного дня мали відбутися емірські звані обіди. Найвروحистіший обід, на якому виступатиме індійська танцівниця, готувався в палаці еміра.

Розділ шостий

ДЖАМНА

Свята на честь нового еміра мали вплив на долі багатьох людей, серед яких опинилася індійська танцівниця Лалі. Вона прибула в Бухарське ханство зі своєю молодшою сестрою Джамною. Привело її сюди не тільки бажання ще раз побувати в Бухарі чи побачити еміра-самодура, і не лише заради обіцяної винагороди погодилася вона на це. Спричинилося до того несподіване прохання її нових друзів, з якими вона познайомилася через сестру Джамну.

Лалі після тієї пам'ятної поїздки в Бухарське ханство повернулася до себе на батьківщину, з сумом згадуючи про Каршінське бекство і його правителя — спадкоємця престолу Сеїд Мір Аліма. Індія її зустріла не ароматами ладану численних храмів, а запахом пороху, згарищ і полум'ям повстань.

Індія перебувала під гнітом Англії десь уже понад півтора сторіччя, відтоді, коли перший англійський солдат ступив на її землю в 1756 році в Західній Бенгалії. З того часу тридцятимільйонна Англія панувала над трьохсотмільйонною Індією.

Англіїці назвали Індію найбільшою перлиною в британській короні. Вони грабували багатства цієї країни і вивозили на Британські острови, наповнюючи індійськими коштовностями й пам'ятками культури свої палаци та музеї.

Лалі чимало їздила містами країни, виступаючи з танцями. Вона бачила, що чинять англійці.

Повернувшись із Бухари, танцівниця поспішила в Калькутту, де жила її молодша сестра Джамна — єдина рідна їй людина. Джамна навчалася в калькуттській школі мистецтв. Незабаром мав бути випуск. Вона знала, що Джамна чекає його з нетерпінням, і прагнула неодмінно бути присутньою на випуску. Батьки Лалі та Джамни померли від чуми, яка лютувала в Мадрасі в 1905 році. Далекі

родичі влаштували Лалі в пересувну трупу танцівницею, а Джамну — на навчання.

Минуло шість років. Лалі, виступаючи в цій трупі, переказувала гроші за навчання Джамни в школу мистецтв, але зустрітися з сестрою так ні разу й не вдалося. Лалі пам'ятала Джамну худенькою дівчинкою з великими очима, і тепер непокоїлась, як сестра, тепер уже вісімнадцятирічна дівчина, її зустріне. Але хвилювання Лалі було марним. Вони обійнялись, притулившись одна до одної, і довго стояли так, немов боялися, що знову втратять одна одну на довгі роки.

У Джамни в Калькутті було багато друзів, і, що особливо порадувало Лалі, це були серйозні молоді люди, сповнені бажання боротися за звільнення Індії від англійського гноблення. Вона познайомилася з директором школи мистецтв Ананда Кумарасварі, художником Нандалала Бошу, який був другом сім'ї Рабіндраната Тагора — письменника, музиканта й художника.

Лалі та Джамна завітали разом зі своїми друзями до Рабіндраната Тагора. О, це був незабутній для них вечір. Лалі познайомилася з соратниками сестри по таємному товариству, метою якого було повалення англійського гніту. Мусульманин Абдул Кадир і сіх Мотра Сінга були такими ж юними, як і Джамна. Лалі радувало те, що сестра визначила собі високу й благородну мету життя. Таємне товариство, з членами якого познайомилася Лалі, мало назву «Нав Бхарат сосайеті» — «Товариство нової Індії».

Був сезон дощів, і всі сиділи в просторій залі дому Тагора. За розчиненим вікном суцільною стіною лив дощ, а тут усі притихли біля Тагора, який читав свій, щойно закінчений роман «Гора». Рабіндранат Тагор тоді мав сорок дев'ять років. Високий, статурний, з розумними проникливими очима, він пристрасно, але неголосно читав свій роман. Лалі була в захопленні від усього того, що вона побачила й почула, і коли її попросили виконати індійські танці, із задоволенням погодилася.

Тагор і двоє юнаків їй акомпанували. Лалі вдалося передати в своєму танці те, що її хвилювало. Вона була чарівна і викликала захват у всіх присутніх.

Попросили і Джамну виконати свої танці.

Якщо Лалі була танцівниця-самоучка, яка виконувала імпровізації, а також індійські народні обрядові танці, то

Джамна навчалася цьому спеціально й знала майже всю індійську танцювальну класику.

Джамна вийшла в сусідню кімнату й перевдяглася для танцю. На ногах і зап'ястях рук подзенькували срібні дзвіночки. На блідому, неймовірно вродливому обличчі з'явилася червоно-бордова цяточка із сріблястим відблиском, у вухах — важкі середньовічні підвіски. Струнке, пружне тіло щільно облягали гаптовані золотом шаровари з зеленого шовку.

Спочатку музика повільно й монотонно заграє на невеличкому національному барабані-дагті, згодом до нього приєднався інший, що грає на сеторі, і Джамна в такт дагті почала показувати картини з славетної «Калідаси» — індійської класичної поеми. Лалі, спостерігаючи за своєю сестрою, впевнилася в тому, що вона має вольовий характер і здатність до перевтілення. Те, що Лалі побачила після «Калідаси», нагадало їй прекрасну і трагічну сцену на званому вечорі бухарського принца Сеїд Мір Алімхана.

Рабіндранат Тагор ввійшов у коло, взяв плоский бубон, став акомпанувати Джамні і так захопився, що сам почав танцювати, так, як це зробив там, у Карші, охоронець принца Хамро. Лалі, побачивши цю сцену, здригнулася і на якусь мить заплющила очі. Спомин минув, проте Лалі весь вечір перебувала під враженням цієї давньої трагедії...

Тепер Лалі знову в Бухарському ханстві й схвильовано чекає зустрічі з еміром. Чи зможе вона стриматися, здолати свій гнів, побачивши цю жорстоку, аморальну людину? Коли б спільна справа не вимагала її поїздки до Бухари, вона нізащо не вирушила б у цю далеку дорогу, наприкінці якої на неї чекала зустріч з новим еміром.

Члени таємного товариства, дізнавшись, що Лалі вже побувала в Бухарському ханстві, зраділи. Вони намагалися відшукати таких людей, які могли б їх познайомити з росіянами. Вони вважали, що боротьба з неадекватними колонізаторами буде успішною, коли заручитися підтримкою росіян. Прогресисти Індії добре розуміли, що Росія теж колоніальна держава, проте вони бачили й те, що росіяни на територіях залежних від них ханств лояльно ставляться до національних традицій і звичаїв, що були до приходу росіян звичайним явищем у Хівінському та Бухарському ханствах. Росія угодою 1893 року відмінила військову контрибуцію, що стягувалась з Бухари.

Така поведінка росіян у своїх колоніях давала привід

населенню азіатських країн, що перебували під ярмом англійців, звернути свої погляди до Росії. Людям, які потрапляють у біду, властиво обирати менше, на їхню думку, зло. З таких міркувань і намагалися налагодити стосунки з росіянами представники товариства «Нова Індія».

Їм дуже пощастило: Лалі була знайома з паном Абдулою Сагдієвим, із засланцем Нащокінім, росіянином, людиною, близькою їм за духом і політичними поглядами. Такими обставинами не можна було знехтувати. Нарешті трапилась слушна нагода: Лалі запросили до двору еміра на коронаційні врочистості. З'явилась реальна можливість встановити стосунки з росіянами. Нащокін і Сагдієв допоможуть їм зв'язатися з російською адміністрацією. Англійські власті випустили Лалі й Джамну за межі Індії без перешкод, бо їх не було в списках неблагонадійних, а до того ж англійцям не хотілося геть закрити коридор Сімла — Бухара, яким мали можливість пересуватися їхні агенти.

До Бухари Лалі, Джамна та невеличка група музикантів-аккомпаніаторів прибули наприкінці лютого і зупинилися в кварталі Чор-караван-сарай, що був розташований між Каршінськими воротами та Арком. Тут завжди зупинялися купці з Індії, а кілька сімей індійців жили постійно. Індійська колонія в Бухарі була невеликою, близько ста сімей проживали в різних кварталах міста, проте вони постійно підтримували зв'язок між собою. Переважно це були купці або представники торгових фірм. Деякі з них мали невеличкі ювелірні майстерні. Індійці мешкали також у містах Карші й Шахрисабзі.

Прибувши до Бухари, Лалі послала через хазяїна караван-сарая в Арк, до канцелярії еміра, повідомлення про те, що вона, а з нею ще сім індусів приїхали до столиці ханства й чекають височайшого запрошення до двору. Одночасно, ще не отримавши відповіді з Арку від емірських сановників, вона розпочала пошуки Абдулли Сагдієва. Адже саме він і був їй потрібен насамперед.

В Арку, отримавши повідомлення індійської танцівниці, емір, трохи поміркувавши, викликав звіздаря Суфі ібн Зейда. Алімхан знав, що той жив не тільки в Афганістані, але й бував у Індії.

— Ми наказуємо вам відвідати квартал Чор-караван-сарай і повернутися разом з квіткою ранкової свіжості — індійською танцівницею.

— Слухаю й скоряюся,— промовив Суфі ібн Зейд.

Він уже хотів був вийти, коли емір, який самовдоволено куйовдив своїми короткими пухкими пальцями густу, пишну бороду, раптом, витріщивши очі, заволав:

— Осячча твоя голова! Тільки спробуй місяцеподібну індіанку везти на ешак-гарбі. Мухаррем! — покликав він чергового офіцера.

— Я тут, повелителю,— відповів, з'явившись з-за завіси, офіцер.

— Звели запрягти мій фаєтон і дати його Суфі ібн Зейду, і нехай його супроводжують двоє вершників.— Сказавши це, емір мляво змахнув рукою і коротко кинув: — Ідіть геть.

Лалі не чекала такого поспішного візиту посланця еміра. Їй було приємно, що ця огрядна, незграбна на вигляд людина майже вільно володіє мовою хінді. А Суфі ібн Зейд, побачивши Лалі, завмер від захвату. Недарма емір назвав її «квіткою ранкової свіжості».

— Разом зі мною в палац поїде і моя сестра Джамна,— попередила емірського посланця Лалі.

— Як буде завгодно пані,— ледве вимовив Суфі ібн Зейд.

Весь шлях, поки їхали до Арку, астролог не промовив жодного слова. Він тільки мовчки спостерігав за індійською танцівницею Лалі та її сестрою, вдихаючи аромат парфумів цих прекрасних істот. Суфі ібн Зейд кілька років жив у Індії, навчався у відомого гуру Карми, але таких красунь не зустрів.

Сеїд Алімхан, нетерпляче чекаючи побачення, то сідав на м'які курпачі, то переходив в іншу частину залу і вмощувався на широкій зручній канапі.

До приходу Лалі він навмисно вбрався у блакитну, з тонкого індійського шовку сорочку, в легкий, малинового кольору халат, гаптований золотом, у м'які, блискучі червні чоботи-ічиги. На голові він мав сапичу в золотих візерунках — головний убір, який носили правителі у внутрішніх покоях, коли хотіли почуватися вільно й легко.

У цьому пишному вбранні молодий емір явно подобався самому собі. Він кілька разів підходив до великого венеціанського дзеркала і, оглядаючи себе з усіх боків, обмірковував промову, якою сподівався полонити індійську гордичку.

Проте коли Лалі разом із Джамною ввійшла до зали,

погляд його насамперед зупинився на Джамні. Лалі здалася йому ледь зів'ялою, мов учорашня троянда.

Він, не відводячи очей, дивився на прекрасну Джамну. Різно махнувши рукою в бік астролога, Мір Алім промовив щось середнє між «щезни, йди геть, згинь».

— Псе, ть, пить,— повторив він скоромовкою. І це прозвучало настільки комічно, що Джамна не витримала й пирснула від сміху.

Але емір устиг спіймати усмішку, що промайнула по обличчю дівчини, мов сонячний зайчик. Лалі відрекомендувала свою сестру емірові.

— Яким прекрасним, з волі аллаха, має бути райський сад Індії, де зростають такі дивовижні троянди,— промовив він, спрямовуючи всю увагу на молодшу сестру індійської танцівниці.

— Ми хотіли б одержати дозвіл на вільне пересування по вашій країні,— урвала його солодку мову Лалі.

— Вся влада над благородною Бухарою, з милості аллаха, перебуває в цих благословенних царствених руках,— промовив Сеїд Алімхан, щиро усміхаючись, і негайно лунко вдарив у долоні. На поклик з'явився Мухаррем.

— Слухаю,— промовив він, низько вклоняючись і не відводячи очей не еміра.

— Подай мені письмове приладдя й папір.

Коли його наказ було виконано, Мір Алім швидко, дрібними літерами написав текст такого змісту: «Ми, емір благородної Бухари, надалі повеліваємо бекам, раїсам, старшинам, а також усім нашим вірнопідданим дозволити вільне пересування по території ханства власникам цього височайшого документа — індійській танцівниці й супроводжуючим її особам. Сеїд Мір Алімхан Бахадур», — вивів наприкінці своє повне ім'я емір. Проте, трохи подумавши, додав: «Підписано власноручно». І знову плеснув у долоні, викликаючи мухаррема.

— Цю грамоту скріпити нашою великою емірською печаткою,— промовив він, простягаючи прислужнику щойно написаний аркуш.

— Ми б хотіли знати, коли нас запросять до двору,— вточнила Лалі, приймаючи з рук Алімхана завірений печаткою документ.

— У наш палац зі своєю сестрою, схожою на вранішню зірку, вас запрошуватимуть щодня.— А згодом, помовчавши й куйовдячи пальцями бороду, додав: — У нашому благословенному Арку ви будете, як у себе дома.

Справді, майже щодня в караван-сарай зранку приїздив емірський фаєтон, супроводжуваний двома кінними сарбазами. В екіпажі постійно був Суфі ібн Зейд. Лалі здогадалася, що його прислали наглядати за ними. А отже, вони мали остерігатися цієї людини. Вона попередила Джамну, але сестру зовсім це не схвилювало, а коли їх черговий раз запросили в палац, то в присутності астролога сестра сказала Лалі англійською:

— Якщо ми з тобою погодилися здійснити наш задум, будемо остерігатися і знаходити вихід із скрутного становища.

— Ти занадто переоцінюєш свої можливості, не знаючи звичаїв цієї країни,— відповіла їй Лалі теж англійською.

— А ми візьмемо в союзники звідаря. Цей товстун, здається, виявляє до нас надмірну увагу,— напівжартома-напівсерйозно сказала Джамна.

— Я щось не пам'ятаю, щоб хоч один чоловік не виявляв, як ти висловилася, до нас надмірної уваги,— Лалі усміхнулася, промовляючи це. Обидві дівчини розсміялися.

Астролог, що їхав з ними, хоча й не зрозумів їх, проте здогадався, що йдеться про його персону.

— У вас, мені здається, тече індійська кров? — звертаючись до Суфі ібн Зейда, цілком серйозно запитала Джамна.

— Ні, ні,— скоромовкою відповів Суфі. Він не став брехати цим гарненьким індійським дівчатам.

— Проте ви й не місцевий,— втрутилася в розмову Лалі.

— Я афганець з Білуджистану.

— О-о-о,— здивувалася Лалі,— то це ж зовсім поряд з Індією.

— Так, так, зовсім поряд,— зрадів астролог.

Цього разу Суфі ібн Зейд не став супроводжувати танцівниць аж до зали, а передбачливо залишився в прийомній кімнаті. Емір заради цієї зустрічі був убраний в усе рожеве, а зверху накинув зелений халат, розшитий золотом. У нього, як і під час першого візиту дівчат, був піднесений настрій.

— Я багато бачив пері,— заговорив він,— але таку чарівну красу, подібну до перлини, бачу вперше.

— Ваша ясновельможність, нам приємно чути похвалу з уст повелителя країни, ми вдячні вам за це,— відповіла Джамна.

— О красуне з кришталевого міста, з далекої Індії,— тільки й зміг вимовити емір і скуйовдив свою пишну бороду. Далі знову тривала пуста, беззмістовна розмова. Але під час наступного візиту емір ще красномовніше виявив своє захоплення Джамною і нарешті прямо звернувся до Лалі, як до старшої сестри:

— О чарівна й добра пері, з благословення аллаха ви з вашою сестрою зробили мене щасливим. Хай увійде вона з волі всевишнього в нашу опочивальню, хай стане нашою улюбленою дружиною.

— Ні, цього ніколи не буде,— твердо промовила Лалі.

Сеїд Алімхана немов облили холодною водою з величезного глека-хума. Він підвівся з свого ложа, почервонів і, вп'явшись очима в Лалі, вигукнув:

— Цього разу газель не втече від нашої стріли.

Джамна вирішила заспокоїти розгніваного еміра і лагідно сказала:

— Ви не зрозуміли мою сестру. Ми з нею з племені танцівниць, а в нас у Індії танцівниці ніколи не одружуються з правителями.

Емір трохи полагіднішав і спокійнішим голосом вимовив:

— Закони й порядки Індії не мають чинності в нашому ханстві. Я хочу вас ошчасливити.

— Для нас це нечувана честь і велика радість,— з удаваною втіхою промовила Джамна.

— Ви подібні до небесної пері, яка спустилася в наш райський сад з сьомого неба й дала нам радість своєю присутністю,— не помітивши її нещирості, відповів емір.

— Ваша ясновельможність, до вашого райського саду спочатку треба звикнути, а потім уже жити в ньому,— знайшла відповідь Джамна.

— Який ясний розум у цієї чарівної пері! Ми згодні. Хай буде так.

Лалі нервувала, проте Джамна трималася кокетливо, але з гідністю. Вона намагалася перехитрувати закоханого еміра. Та терпіння в еміра вистачило ненадовго. Якось він викликав сторожу і примусив Джамну залишитися в своїх покоях, а заплакану Лалі Суфі ібн Зейд відвіз в екіпажі до караван-сарая.

— Чим я можу полегшити ваше становище? — широко співчуваючи, запитав астролог.

— Єдине до вас прохання, заради всього святого! — роз-

шукайте, будь ласка, вчителя із Карші Абдуллу Сагдієва, — звернулася вона до Суфі ібн Зейда.

— Може, вам допомогти в чомусь важливішому? Адже ваше прохання дуже скромне, його легко виконати, — відповів астролог.

— Ні, ні. Прошу тільки про це, знайдіть мені цього пана.

— Я бачив батька цього достойного пана. Його звали Ходжа Асадулла. Він муфтій Каршінського бекства і прибув до палацу на врочистості. Можливо, і пан учитель теж тут.

— Прошу вас, — знову повторила Лалі.

— Аллах бачить, як я хотів бути вам корисним. Сьогодні ж розшукаю вчителя.

Справді, Суфі ібн Зейд без особливих зусиль знайшов Абдуллу Сагдієва. Припущення, що разом із муфтієм до Бухари прибув його син, справдилося. Каршінський муфтій зупинився у купця Ходжаєва.

Дізнавшись у канцелярії кушбегі, де оселився муфтій, Суфі ібн Зейд негайно рушив туди. Абдулла був збентежений почутим. Він неймовірно зрадів майбутній зустрічі з танцівницею Лалі, яку, як йому здавалося, назавжди втратив. Проте доля подарувала йому щастя — знову побачити нездійсненну мрію палкого юнацького кохання. Однак він був стривожений тим, що випало на долю його коханої та її сестри Джамни.

— Ви благородна людина, Суфі, якщо так учинили.

— Я зробив це за велінням мого серця та з волі аллаха, — трохи сором'язливо відповів Суфі ібн Зейд.

Абдулла зрозумів, що він не байдужий до індійської танцівниці, але не відчув ні ненависті, ні ревнощів.

— О всевишній, чи не Скрентон винен у нових бідах Лалі!? — вигукнув Абдулла, пригадавши, як вони з батьком зустріли англійця в палаці еміра.

— Так, серед гостей є англієць, — підтвердив Суфі ібн Зейд.

— Це підступна людина, шановний Суфі, — із запалом промовив Абдулла, — всі нещастя індійської танцівниці від Скрентона.

— Чому? — запитав астролог.

— Тільки ця людина з чорною душею здатна на таку підлість. — І Абдулла розповів Суфі ібн Зейду все, що знав про Скрентона, а потім з гіркотою вигукнув: — Не-

вже йому вдасться зараз зробити те, що він не зміг зробити в Карші?!

— Побачимо! Адже на це повинні дати свою згоду зірки,— відповів Суфі.

Вони розпрощалися.

Абдулла поспішив на зустріч з індійською танцівницею в караван-сарай. Звіздар мав негайно бути в палаці. Він знав, що емір неодмінно захоче дізнатися, чи сприяє розташування зірок інтимному побаченню з Джамною.

Абдулла з Лалі зустрілися як близькі друзі. Для юнака ця зустріч була зустріччю з поверненим щастям. Індійська танцівниця розповіла Абдуллі про справжню мету свого приїзду в Бухарське ханство. Вона розказала йому про товариство «Нова Індія» і про те, що народи Індії більше не бажають терпіти англійських гнобителів. А свої надії прогресисти Індії покладають на Росію, на російський народ. Вони з Джамною вирушили в цю небезпечну подорож, аби саме через пана Абдуллу зв'язатися з надійними людьми, які потім зможуть організувати зустріч між представниками «Нової Індії» та уряду Росії.

— Як ви наважилися на цю небезпечну подорож?! — вигукнув Абдулла.— Сподіватися на людське ставлення еміра Бухари — це те саме, що розраховувати на співчуття голодного тигра.

— Так, на цей крок, навіть передбачаючи його трагічні наслідки, я наважилася свідомо,— спокійно відповіла Лалі.

— Але ж ви ризикуєте, можливо, навіть життям,— із щирим занепокоєнням сказав Абдулла.

— Та що там моє життя, коли я можу допомогти моїй батьківщині! Віддати за неї своє одне маленьке життя — це велике щастя, і воно дається не всім,— слова індійської танцівниці були такі переконливі, що Абдулла не став більше говорити про небезпеку й труднощі.

— Допоможіть нам встановити зв'язок з російською адміністрацією,— попросила Лалі.

— Гаразд, я пораджуся з моїм другом Володимиром Нащокіним.

— На це ми, правду кажучи, й розраховували,— щиро призналася Лалі.

Розпрощавшись з Лалі, Абдулла поспішив у квартал гончарів Касагарон, де сподівався розшукати когось з друзів Арслана, щоб послати його по Нащокіна до Карші. А про те, як допомогти Джамні, він вирішив порадитися

з купцем Убайдуллою Ходжаєвим, а також зі своїм новим знайомим, афганцем Мірзою Абдушукурром, з яким познайомився в домі Ходжаєва.

А тим часом в емірському палаці зчинився справжній гармидер. Слуги, мухарреми, дворецький — всі падали з ніг, шукаючи Суфі-астролога. Сам Алімхан терміново кликав того до себе.

— Я біля ваших ніг, найсвітліший, — промовив солодким голосом Суфі ібн Зейд, тільки-но ввійшов до зали, і опустився на м'який килим біля курпачі, де сидів молодий емір.

— Ми тебе кликали не для того, щоб ти цілував нам ноги, — роздратовано буркнув Сеїд Алімхан.

— Хай бачить аллах, я весь увага, — все так же солодко вів далі астролог.

— Ми волиємо знати, чи сприяють зірки нашому шлюбу із індійською красунею гурією, — сказав емір твердим голосом.

Суфі ібн Зейд підійшов до вікна, розчинив його і глянув на вечірне небо. Воно було бузкового кольору, а на ньому подекуди мерехтіли зірки.

— О небо! — голосно і патетично промовив астролог. — Відкрий нам свої таємниці, дозволь глянути в райські сади Едему, — промовив він, простягаючи руку вгору, а потому дістав великий сувій, на якому були позначені всі знаки Зодіаку й основні небесні сузір'я.

Сеїд Алімхан підійшов і поглянув через плече астролога на сувій.

— Та-ак, говори, — промовив емір протяжно, певно, очікуючи приємного й зручно вмовившись на м'яких курпачах.

— Зірка Хулькар, якою позначений наш благословенний емір, — зиркнувши на еміра, почав монотонно, але голосно говорити Суфі ібн Зейд, — сходить на небі завжди після того, як сяде сонце, коли місяць перебуває в сьомому знаку від Хулькар. Тоді він, не надто далеко на південь чи північ рухаючись уперед, осяває шлях усьому праведному й слухняному доти, доки не з'явиться дворога тінь на землі. Зараз зірка Хулькар сполучилася з дворогою тінню в цьому місці. — Суфі ібн Зейд зробив довгу паузу.

— Ну, кажи далі, ми чекаємо, — не витримав емір. — Це нам сприяє?

— Дворога тінь ця триватиме до наступної п'ятниці, до самої вечірньої пори, до священної молитви шом, — промо-

вив суворо астролог. А далі сказав: — Коли великий емір замислив відвідати райські сади з індійською красунею і скуштувати плід із вічного древа, то вчинити це безборонно можна після нового місяця, з настанням нового року, через дві п'ятниці.

— Та-а-к, хіба так вказує зірка Хулькар? — підскочив емір. — Подивись краще!

— Бачить аллах, печать невірної лежить на танцівниці.

— Так, так, — знехотя погодився емір. — Ти кажеш правду.

— До невірної, не виконавши обряд покривала, не повинен торкатися жоден чоловік.

— І це правда, — пробубнів емір.

— Хвала аллаху, він устами пророка Мухаммеда сказав: «Коли ви хочете про щось запитати дружину, запитайте її через покривало». Індійській гурії треба одягти покривало до новорічної п'ятниці. Аллах простить розумного, і розумний ввійде в рай. О-о-о-мінь! — закінчив гадання звіздар.

— Омінь! — коротко промовив Сеїд Алімхан услід за ним.

Але астролог, трохи подумавши, промовив:

— Пророк сказав ще й таке: «Розумний пізнає правду й зуміє довго берегти мовчанку. Цю людину аллах навечно збереже від злих духів. І якщо з'явиться ібліс, то закидає його камінням». — Після цих слів звіздар раптом голосно й істерично заволав: — О аллах! Тінь ібліса в подібні англійського посланця з'являється над благословенним Арком і може надовго затримати дворогу тінь місяця над Хулькаром! (Ху-у-х!) — Сеїд ібн Зейд насамкінець так голосно скрикнув, що емір здригнувся.

— Де ти бачив знамення ібліса? — запитав він у астролога.

— На це вказують вогняні джини неба. Ібліса треба закидати камінням.

— Хух-х-х, — тяжко зітхнув емір. І, змахнувши рукою, промовив: — Іди геть!

Тільки-но астролог вийшов, емір негайно покликав мухаррема й звелів послати по англійського підданого Скрентона. Про те, що Скрентон прибув у Бухару й перебуває тут уже кілька днів, чекаючи аудієнції, Сеїд Алімхан знав від нового раїса Бухари Нізаметдіна Урганджі й кушбегі Насрулли-бія. Але приймати англійця емір не квапився. Зараз,

у дні коронації, зовсім недоречною була б розмова про каршінські землі.

Скрентона емір прийняв не в залі, а офіційно, в кімнаті для прийомів. Зробив він це навмисно, та ще й в присутності кушбегі Насрулли-бія й раїса Нізаметдіна Урганджі. Розмова була дуже короткою.

— Ми з увагою слухаємо вас,— уривчасто промовив Сеїд Алімхан, навіть не запропонувавши англійцеві сісти. Скрентон з такого холодного початку зрозумів, що розмова має бути важкою і не на його користь. Тому він почав урочисто-офіційно:

— Ваша ясновельможність, я маю честь виконати доручення британського уряду й особисто вручити височайше послання віце-короля Індії лорда Хардінга з нагоди вашої благословенної коронації.

— Мм-м-так, це нам подобається,— сказав Сеїд Алімхан. Але тоді, немов отямившись і, певно, згадавши пророкування астролога про англійця-ібліса, сухо вів далі: — Всі переговори, які ви б хотіли з нами провадити, через траур по нашому покійному батькові перенесено на грудень тисяча дев'ятсот одинадцятого року за європейським календарем.

— Наша місія,— намагався щось сказати Скрентон, але емір різким рухом урвав його, уривчасто кинувши: — Ми все сказали,— відтак устав зі свого місця і, вже виходячи з кімнати прийомів, кинув фразу, призначену швидше не англійцю, а раїсу Бухари: — Подальший строк перебування в Бухарі — одна доба,— промовив він і зник.

Скрентону нічого не залишалось, як передати кушбегі Насрулли-бію призначений еміру подарунок — чудовий грамофон з набором платівок фірми «Вінстон» — і піти геть.

Розділ сьомий

ЗАМАХ

У ханстві закінчувався новорічний тиждень. Залишалася остання розвага — вечеря в палаці еміра, де мали показати своє мистецтво індійські танцівниці.

Частина високопоставлених гостей уже розїхалася. Відбув з Бухари генерал-лейтенант Покотило, поїхала делега-

ція хівінського хана, а от афганський емір вирішив зостатися.

До святкової вечері готувалися ретельно й завезли до Арку чимало м'яса, рису й інших припасів. Кожному з гостей малися вручити окремий подарунок: поважним, сатовним гостям — золотом шитий чапан і гаптований золотом пояс, тим, хто мав нижчий чин, — халат, гаптований сріблом, чи відріз тканини — сукна, шовку чи індійської парчі. Такий був звичай у ханстві — нагороджувати дарунками гостей перед від'їздом. Емір порушувати цю традицію не хотів, та й дарувати було що. Беки, казії і старшини навезли до палацу безліч усілякого добра, яке й дівати було нікуди. Отож слуги й готувалися до учти з розмахом.

Єдине, що непокоїло еміра, це непоступливість індійської танцівниці Лалі, яка категорично відмовилася давати виставу, якщо Сеїд Алімхан не відпустить її сестру Джамну. Емір затявся й наполягав на своєму.

Джамну тримали на жіночій половині під замком, а згодом перевели в окрему ізольовану кімнату ближче до покоїв еміра. Як того й вимагав шаріат, на неї одягли покривало-чачван, аби її обличчя не бачили сторонні чоловіки.

Проте прихилити Джамну до себе, як і її сестру минулого року, емірові не вдалося. Сеїд Алімхан нервував і постійно посилав до Джамни Суфі ібн Зейда, аби той її умовив, не підозрюючи, що астролог на боці індіанок. Він майже щодня навідувався до Лалі, переказуючи їй всі розмови з еміром і Джамною, а потім вони розмірковували над тим, як вирвати Джамну з емірського палацу.

У розмові з еміром напередодні учти Лалі, на здивування Сеїд Алімхана, погодилася виступити, але за тієї умови, що з нею танцюватиме і її сестра Джамна. Спочатку емір не погодився. Це неможливо, адже Джамна вже два тижні покрита чачваном, як його наречена, і раптом знову показати її обличчя всім! Тоді й Лалі категорично відмовлялася виступати. Отож емірові й довелося поступитися впертій танцівниці.

— Ми після виступу залишимо її у себе, а до Індії ви повезете наші щедрі подарунки за цю квітку ранкової свіжості, — промовив Мір Алім.

— Можливо, — ухильно відповіла Лалі. У неї був чіткий план дій.

Ніби відчувши щось недобре, Сеїд Алімхан промовив усміхнувшись:

— Цього разу милістю аллаха в нас у ханстві немає чуми. Наших людей ви більше не обдурите.— Він дав зрозуміти, що добре збагнув, як Лалі минулої весни легко перехитрувала його слуг, раптово виїхавши із Карші.

Нарешті настав цей, тривожний для Лалі, вечір. Треба було танцювати, але ноги не слухалися, не йшли до палацу, і руки висіли, мов неживі. Такий настрій був у неї доти, доки вона побачила свою Джамну. Сестри обнялись, як того пам'ятного дня, коли вони зустрілись після багаторічної розлуки.

З цієї хвилини Лалі геть змінилася, стала зібраною, стрімкою й рішучою. Джамна й сестра ні про що не питали одна одну. Про все було домовлено через Суфі ібн Зейда. Джамна знала, що їм готується втеча з палацу еміра саме цього вечора, проте, як це відбудуватиметься, вона не знала.

Один з танців сестри виконували разом, а наприкінці іншого, проходячи по колу, Джамна мала несподівано вибігти у відчинені Суфі ібн Зейдом двері. Там на неї чекатимуть рятувальники. Що буде далі, Джамна не знала.

Заграли інструменти, сестри вийшли до гостей, які повсідалися уздовж стін величезної зали, залишивши для танцівниць чимало вільного місця. Обидві вони були вбрані в національний обрядовий танцювальний одяг з блискітками, позументами й срібними дзвіночками на зап'ястках і щиколотках. Лалі, як вихор, промчала по колу, Джамна також почала танцювати. Вони виконували ритуальні індійські танці.

Емір Сеїд Алімхан сидів на своєму червоному кріслі-tronі, оточений почтом і високими сановниками, в почесному кутку зали. Він був задоволений. Таких райських танців тут, у Бухарі, ніхто ніколи не бачив. Майже цілу годину грали музики. Одна мелодія змінювала іншу, а Лалі так бадьоро і з таким почуттям танцювала, що емір навіть на якийсь час засумнівався, чи правильний він зробив вибір, віддавши перевагу її молодшій сестрі. Тіло Лалі було тугим і гнучким, і вся вона в танці була чудова. Але, кинувши погляд на Джамну, емір заспокоївся, і його охопила блаженна млість. Він весь сяяв від задоволення. А дівчата танцювали, ховаючи свою ненависть до людини в блакитній чалмі, яка сиділа на червоному кріслі-tronі.

Розпорядник вечора — дворецький — об'явив невеличку перерву. Дівчата пішли в відведену для них кімнату, яка охоронялася із усіх боків.

На останній, заключний танець вони ввійшли до зали

вбрані по-різному: Джамна — в червоному, а Лалі — з ні до голови в чорному, хоча звичайно бувало навпаки. Музиканти, що знали їхні кольори, здивувалися такій зміні, але швидко заграли потрібну мелодію. Розігрувалася сцена боротьби добра й зла, де зрештою перемагало добро. Всі в залі затамували подих. Червоне й чорне в шаленому темпі літало по залі. Музики, які грали на духових інструментах, не шкодували своїх легенів.

Все кружляло в танці. Емір торжествував. Нараз важка оксамитова порт'єра на дверях, звідки завжди виходив дворецький, поволі почала відхилятися. Джамна не відводила очей від цих дверей. Знак їй подали, вона почала танцювати останнє коло, а за нею слідом ішла її старша сестра, ніби гроза, ніби блискавка. Раптом Лалі зробила стрибок убік і, вихопивши із широкого рукава кинджал з тонким лезом, встромила його в золотий халат еміра, який сидів на троні.

У залі зчинився гармидер. Кілька чоловік схопили індійську танцівницю й тримали її за руки, стоячи перед неприємним повелителем. Дехто в іншому кінці зали бив індійських музикантів. Усі бігали, метушилися і голосно зверталися до аллаха.

— Це не жінка, а джин! — кричав один з оскажених сановників.

— Аллах покарав нас за богохульство, за спокусу! — верещав інший.

— Ва алла, ва алла! Що з нашим повелителем?! — здійнявши руки вгору, голосили в великому гурті вельмож, що з'юрмився навколо еміра.

Від метушні й гамору Сеїд Алімхан отямився. Він не був навіть поранений. Кинджал, що пробив халат, натрапив на широкий, оздоблений коштовним камінням і золотими пластинками пояс. На випещеному тілі еміра не виявилось навіть подряпини. Емір знепритомнів від переляку, побачивши блиск леза занесеного над ним кинджала.

— Аллах зберіг! Аллах зберіг! — залунало в залі.

Збуджені люди почали розходитися. Білого й переляканого еміра повели до його покоїв. Галас у палаці поволі вщух. Лалі зі зв'язаними руками кинули до однієї з камер емірської в'язниці, яка знаходилася тут же, при палаці правителя.

Звичайно камери були переповнені в'язнями, які сиділи в тюрмі по кілька років, а часом і аж до смерті. Еміри Бухари вважали за необхідне тримати своїх найзапекліших

ворогів біля себе, на очах, аби бачити, як вони страждають, і постійно знущалися над в'язнями, вигадуючи найдошкульніші тортури.

Але тепер на честь коронації, згідно з повелінням молодого еміра, десять днів тому сімдесят сім в'язнів було випущено на волю і лише кілька найнебезпечніших залишилося у камерах. Серед них був той бек із Келіфа, якого нещодавно з мотузкою на шиї водили по кварталах і базарах Бухари.

До Лалі в камеру ніхто не заходив протягом двох діб, і вона лежала із зв'язаними руками, немов сніп верблюжої колючки. Тіло боліло від побоїв, нестерпно хотілося пити, але понад усе її непокоїла думка про Джамну.

Третьої доби на дверях заgrimів засув і до камери Лалі в супроводі сарбаза ввійшов раїс Бухари Нізаметдін Урганджі. Він чистою перською мовою заговорив з індійською танцівницею:

— Де ваша сестра Джамна?

«Отже, втеча вдалася»,— радо подумала Лалі, але на питання емірського сановника нічого не відповіла.

— Розв'яжіть їй руки,— наказав солдату раїс.— Можливо, тоді вона щось розповість,— міркував він. Але Лалі мовчала.

Раїс Бухари пішов, знову минула доба, протягом якої ніхто не навідувався до ув'язненої. Тоді двері відчинилися, і хтось поставив їй глиняний глечик з водою. Лалі цій воді дуже зраділа, але не тому, що могла нарешті вгамувати жахливу спрагу, а тому, що могла розчинити отруту, яку зберігала в порожній намистинці амулета в себе на грудях. «Краще вже так умерти, ніж під сокирою емірського ката, як Хамро»,— подумала Лалі, розкусивши пересохлими губами намистинку й запивши отруту водою.

А в цей час у палаці кушбегі Насрулла-бій насилу вмовив еміра припинити безглузді пошуки індійської танцівниці Джамни, яка безслідно зникла того вечора, й дарувати життя Лалі.

— Можна накликати гнів аллаха, якщо перша фетва молодого еміра про страту ляже на голову жінки,— підтримав кушбегі шейх-уль-іслам Бухари.

— Прибула депутація від купців, які часто ходять з караванами до Індії і Афганістану. Вони теж просять за індійську танцівницю. На чолі депутації — мільйонер, шановний Убайдулла-Касим Ходжаєв,— закінчив своє повідомлення кушбегі Насрулла-бій.

— Знову цей набридливий купець втручається не в свої справи,— незадоволено буркнув емір.

— Але ще є й інші клопотання,— не заспокоювався кушбегі.

— Ну, гаразд, гаразд, хай буде так, як цього бажає аллах! Відпустіть цю осоружну жінку,— знехотя погодився Сеїд Алімхан, а сам пішов до зали й покликав до себе Суфі-астролога. Він нудьгував, а до того ж йому ввижався блиск кинджала й ненависний погляд. Він не міг собі простити, що так по-дурному випустив індійську танцівницю, та ще й сам мало не наклав головою.

Звіздар з'явився негайно і одразу впав до ніг еміра.

— Повелителю, індійська танцівниця мертва,— голосно повідомив Суфі.— Вона отруїлася,— промовив він і непомітно втер слюзу.

— Бачить аллах, я в цьому не винен,— відмахнувся емір.— Ми хотіли тільки добра її сестрі Джамні... Геть звідси! — роздратовано кинув Сеїд Алімхан.— Я більше не бажаю нічого чути про цю навіжену жінку.

Суфі-астролог так же тихо вийшов із емірських покоїв, як і ввійшов туди. Опинившись за дверима, він зразу ж рушив до камери, де лежало тіло Лалі. Убивча отрута застигла на її губах, обличчя було строгим. Широко розплющені очі немов запитували: «Що з моєю сестрою Джамною?»

А Джамна, яка була вже на шляху, що вів її все далі й далі від Бухари, думала лише про свою улюблену Лалі. Того вечора, коли вона втекла з палацу, на мурі Арку її прийняли турботливі руки друзів. Джамна виїхала з Бухари наступного дня з Ергашем-копкарчі та його товаришами, які супроводжували її до Карші. Далі вона продовжувала свій шлях з афганською делегацією.

Того дня, коли Джамна, сидючи на верблюді, в каравані афганців підїжджала до Кабула, в далекій Бухарі, в одному з її кварталів, зішлася майже вся невелика колонія індійців. Вони розіклали на великому пустирі поховальне багаття, аби покласти на нього тіло Лалі.

Вогнище горіло все дужче й дужче, вогонь освітлював темне небо. Вогненно-червоні відблиски багаття, на якому згоріло тіло індійської танцівниці, й багряну заграву від нього було видно майже в усій Бухарі.

Побачив цю заграву, що червоними плямами відбивалася на шибках вікон емірської опочивальні, і Сеїд Алімхан. Він не обертався до вікна, аж доки заграва зникла.

- Мухаррем, — покликав він чергового офіцера.
- Я тут, повелителю, — коротко відповів офіцер.
- Що це за заграда?
- Це сплячуть на багатті тіло індійської танцівниці, — тихо відповів черговий офіцер.

Розділ восьмий

ПРОСТІ ЛЮДИ КАРАВАН-САРАЇВ

Кожум'яка Юсуф залишив своє рідне місто Карші в грудні минулого року, рятуючись від голодної смерті. Доля закинула його на постій в один з найбагатолюдніших і гамірливих караван-сараїв Бухари — Садої-Рашиді. Назва ця свідчила про те, що караван-сарай колись давно був збудований на гроші афганського купця Рашида.

Схід на відміну від Європи ніколи не знав готелів у прямому розумінні цього слова. До цього спричинився кочовий спосіб життя більшості його народів. Караванні стежки, купці, погонщики, постійні й незмінні їхні супутники — верблюди, осли й коні були неодмінною приналежністю життя народів Середньої Азії.

Мандрівникові інколи доводилося ходити караванними стежками по кілька місяців. І весь цей час він спав, їв і пив біля свого верблюда, який ніс його вантаж. Щодобова ночівля просто на голій, випаленій землі, серед піщаних барханів або на солончаках. Вечірні багаття з степової колючки, перекотиполя й кізяку. Їхнім їдким димом були просякнуті товари й люди.

Сон просто неба, безсонні ночі погонщиків, виття вовків, шакалів, плач гієн і лисиць — все це супроводжувало подорожніх на караванних шляхах Сходу. І коли мандрівник приходив до якогось міста, він прагнув мати таке житло, аби можна було розмістити поряд з собою свої товари та верблюдів. Найпридатнішим для цього був караван-сарай.

Найбільші караван-сараї могли вмістити кілька десятків купецьких караванів з охороною, погонщиками та прислугою. Подвір'я у караван-сараїв теж були просторими. Заможніші ставили тварин під навіси, а якщо навісів не було, то товари й верблюдів з прислугою залишали просто серед двору. Лише для вельможних гостей і багатих купців відводилися окремі кімнати — худжри, завжди невеликі за

розмірами, без меблів, із підстилками на одного, двох або трьох чоловік. В зимові холоди всі інші прибульці лягали спати на підлозі в залі чайхани. На морозі зоставалися лише погонщики й охоронці товарів.

А в інші пори року життя в караван-сараях здебільшого минало на дворі. Тут, уздовж глинобитних дувалів і будівель, кожен бажаючий міг зробити собі вогнище або приймав його готовим від попередника. Життя тут було своєрідне, сповнене драматичних подій. До пізньої ночі людський гомін, сварки, ревіння тварин зливалися в дикий лемент. Часом гомін вщухав, коли хололи серця від жахливого передсмертного крику бика чи барана, в горло якого встромляли гострий ніж. Але то була тільки мить. Усі негайно забували про це, і лемент, здавалося, ще збільшувався.

Інколи тут помирали люди. Засвідчивши їхню смерть, без особливого шуму й похоронних процесій покійників непомітно виносили на квартальне кладовище, яке звичайно було розташоване поряд, всього за кілька кроків від квартальної мечеті.

Так уже склалося, що караван-сарай розміщувався неподалік від дому аллаха, щоб купці, погонщики чи хтось інший з його мешканців міг би, хоч ненадовго, залишити свої справи для вчинення ранкового, вечірнього чи полуденного намазу. Та й служителям мечеті таке сусідство було вигідне. Тут всякий мусульманин, який приїздив або відїздив, здійснював подорожною молитву, молився про благополуччя купівлі й продажу. І за все це робили щедрі подарунки, а часом і дуже багаті — все залежало від можності купця чи тієї удачі, яку він мав.

Життя в караван-сараях завмирало, щойно починалися міжусобні війни, епідемії чуми, посухи чи недороди. Не ходили каравани, не возили свої товари купці, не прагнули оселитися в караван-сараях різні знахарі, ворожки, артисти-маскарабози, не заходили в опустілі двори навіть жебраки. Караван-сарай на Сході — найкращий барометр благополуччя або занепаду держави.

Господарі караван-сарайів ніколи не тримали тут багато прислужників. Був лише наглядач, який на користь хазяїна збирав мито, та чайханщик, який продавав дрова. Про інше мали клопотатися постояльці.

Всього в Бухарі було близько сорока караван-сарайів, і один з них найбільший — Садої-Рашиді, що був розташований в кварталі Мірзо. Населення тут завжди було пере-

важно таджикомовним. У кварталі мешкало кілька родин бухарських євреїв, а також кілька сімей персів, які, прибувши з Ірану в торгових справах, одружувалися на місцевих гуламо-ірані, нащадках колишніх рабів, і залишалися постійно жити в ханстві.

В Садої-Рашиді найчастіше на постій приїздили афганські купці; зупинявся торговий люд з Ірану, постійно завозили свій чай купці з Індії, бо саме тут було багато навісів для його зберігання.

На осінні ярмарки, на святкування Нового року — наварузу — тут завжди збиралося до двадцяти купецьких караванів, а під навісами й на майданчику біля караван-сарая розміщалося більше ніж дві сотні верблюдів. Тут же перебували погонщики, водоноси, міняйли й ті, хто супроводжував купців.

Юсуф тільки-но приїхав до Бухари, пожив трохи в кварталі Касагарон у домі своєї старшої сестри Мехрі-апи. Увесь цей час він наполегливо шукав собі якусь роботу. Спочатку був узявся розносити воду. Бурдюк йому дала сусідка Мехрі-апи Бібі-табібі Кулчепаз, сказавши, що за допомогою цього бурдюка в спекотливі дні на базарах Бухари підробляв, розносячи воду, її покійний чоловік Кулдаш.

Водоносом Юсуф не став. Кілька днів він марно намагався знайти людей, які б купували в нього воду. Всі вони мали вже давно своїх водоносів, а водоноси не пускали новачка до водоймищ, де вони постійно брали воду. Тоді він хотів був узятися плести мотузки в караван-сараї, але не було вовни по доступній ціні.

Юсуфу нічого не лишилося, тільки розвантажувати верблюдів. Так він і опинився в Садої-Рашиді. Купецькі каравани приходили вночі, під ранок і пізно ввечері. Через це Юсуф мав оселитися в караван-сараї.

Робота була важкою. Часом важкі тюки з товарами він мав вантажити сам, бо його напарником був хворобливий чоловік, який, проте, вмів прилаштувати тюк зручно для тварин, знав, де його притримати, а де підтягнути.

Поки було сухо, все було чудово. Напарника Юсуфа, худорлявого, сухотного, з ріденькою гострою борідкою, звали Шоїмом. Він жив у цьому караван-сараї вже понад дванадцять років, відтоді як з'явився сюди в рік страшної чумної хвороби, коли вже протягом кількох місяців не ходили купецькі каравани шляхами Бухарського ханства, й усі караван-сараї спустіли.

Господар Садої-Рашиді після смерті свого чайханщика збирався зовсім забити ворота караван-сарая, але до нього попросився пожити мандрівний лікар. Товаришем його був привабливий, хворобливий на вигляд юнак з великими дівочими очима. Господар дозволив жити їм безкоштовно, зобов'язавши охороняти будівлю й подвір'я караван-сарая від пожежі й заготівельників дров.

За кілька днів з'ясувалося, що разом зі старим у караван-сарай прийшов зовсім не юнак, а молода жінка. Згодом вона народила немовля, але заразилася чумою й померла, а Шоїм так і залишився жити при караван-сарай. Спочатку він був сторожем, а коли знову з'явилися купецькі каравани, він став кип'ятити чай у великому, змащеному згори глиною мідному казані. Хлопчик зростав при ньому.

Після страшної засухи караван-сарай знову спустів. Посуха викликала голод у Бахарі, Афганістані й частині Ірану. Шоїм не зрадив господареві й залишився охороняти караван-сарай, підробляючи де банщиком, де лікарем, де ворожінням. Зимовими вечорами Шоїм, коли не було іншої роботи, майстрував різні дешеві жіночі прикраси: підвіски, сережки, обручки. Він діставав із закуття маленьку скриньку, наповнену різними інструментами, і виробляв речі з металу й каміння. Поряд з ним сидів і допомагав йому худенький хлопчик Мірзо, який народився тут двадцять років тому, пам'ятної для Шоїма ночі.

Хлопчик ці вироби носив на базар, і коли дещо вдавалося продати, то купував продукти і сам готував обід.

Юсуф заприятелював з цією маленькою дружною сім'єю. Шоїм негайно запросив каршінця до свого вогнища і годував його. Це дуже допомагало Юсуфу в ті важкі дні, коли через відсутність вантажів у караван-сарай не було заробітку. Нарешті пішли дощі з мокрим снігом. Шоїм, розвантажуючи тюки, розігрівався, а відтак часто застуджувався, зовсім ослаб і часто кашляв. А якось у нападі задухи не втримав волосяну мотузку. Незакріплений важкий тюк зірвався зі спини верблюда, абив з ніг і придавив Юсуфа.

Після цього випадку Шоїм остаточно зліг. У нього не було сили зіп'ястися на ноги, а кашель викликав задуху. Часом бідолаха непритомнів. Коли Шоїм хворів, каршінець вантажив в'юки сам, а заробіток приносив і віддавав хлопчикові на харчування.

Проте йому самому було все важче справлятися з роботою, адже, як не є, а сили в сорокарічного Юсуфа були вже не ті. Добре, коли стояла суха погода, а в сніг і дощ

працювати було несила. Тюки, канари й інші вантажі набрякали, мотузки ковзали в руках, зав'язати їх у вузол було неможливо.

Юсуфові самому доводилося нелегко. Верблюди, переважно самці, при вантаженні весь час підскакували, скидаючи вантаж, а коли прогавиш, то тварюка ще й намагається вкусити. Погоничі покрикували на Юсуфа, звинувачуючи його в незграбності. Траплялося, що діставалося й нагаєм від лихих господарів каравану. Але Юсуф терпів, аби тільки пережити зиму, прогодувати себе, хворого Шоїма та його сина.

Хлопчина був дуже сумлінний і чулий. Збагнувши, як важко Юсуфу, він став допомагати йому: то подасть мотузку, то заспокоїть тварину, а де і своїми худенькими плечима підпре й підтримає в'юк чи великий волосяний каңар, поки Юсуф не прив'яже вантаж до снасті верблюда.

Хоч і невелика допомога, а все ж ставало легше, адже поряд була людина, яка щосили намагалася допомогти чи просто поспівчувати, підтримати в важку хвилину. А цьому немає ціни.

Через деякий час у Юсуфа з'явився помічник, здоров'як Заріп, його родич і земляк із-під Карші. Заріп теж приїхав до Бухари в Касагарон, до тітоньки Мехрі, а тоді, дізнавшись, що Юсуф постійно підробляє в караван-сарай Рашиді, поквапився до родича.

Заріп та Юсуф жили в маленькій комерчині, яку надав їм господар караван-сарая. Завваживши, як сумлінно й добре працюють ці чесні й добродушні люди з Карші, він доручив їм замітати подвір'я караван-сарая. За якихось два тижні каршінці зібрали майже сорок жмень зерна пшениці, ячменю, що висипалося з мішків, коли їх вантажили. Коли Заріп зібрав першу жменю зерна, він покликав Юсуфа й, притискаючи руку з зерном до грудей, промовив пошепки:

— Зерно! Це ж насіння,— і показав Юсуфові жменю зерна; там були ячмінь і пшениця.

— Інколи купці закупували багато зерна,— сказав Шоїм,— коли його вантажили, воно сипалося. Ми з Мірзо його збирали й годували ним осла, бо на недоїдках від верблюдів до весни він не доживе. Тоді мені треба буде розраховуватися з Таліпом-бобо за його осла.

— Ні, ні,— гарячково блимнувши очима, промовив Заріп,— так більше не робіть! Я збиратиму зерно на насіння. Адже в мене вдома залишилося на весну після минулоріч-

ного врожаю всього лише на два танапи. Та й ті мався забрати арик-аксакал Базарбай за ту воду, яку відняв у нього Арслан.— Він часто з люттю згадував торішню сутичку з дехканами й погрозу бая: «Все одно я з вами, бунтівниками, розраховуюся».

— Бачить аллах, насіння — свята справа, — погодився Юсуф.

І каршінці почали збирати все зерно на подвір'ї. Тут були овес, просо, джугара, ячмінь і пшениця.

— Якщо нічого більше не дістану, то засію хоча б це, — радісно говорив Заріп, зсипаючи до купи чергову жменю зерна, що замели із двору.

І коли до них на кілька днів із Касагарона прибув Арслан, рятуючись від переслідування мулли Худойдода, то Заріп показав йому хурджун, наполовину наповнений зерном.

— Це ж ти здорово придумав, Заріп, — похвалив земляка Арслан.

— Я сам би не впорався, мені допомогли Юсуф і наш малюк Мірзо, — розчулено казав Заріп.

— Я лише думаю, що це зерно тут зберігати ризиковано. Адже може з'явитися якийсь служитель сатани на зразок мулли Худойдода й звинуватити вас аллах знає в чому. Ну, наприклад, у крадіжці.

— Правду кажеш, синку, — з повагою в голосі промовив Юсуф і, трохи подумавши, сказав: — Навчив-таки тебе обережності мулла Худойдод. Та й нам обережність не завадить.

— Мулла Худойдод тримає мене, мов у піхвах, але й він колись познайомиться з вістря меча, — сказав Арслан. — А зерно, проте, треба віднести до тітоньки Мехрі.

— Діло, діло кажеш, — промовив задоволено Заріп, — видно, тебе й Самарканд також дечому навчив. А щодо мулли Худойдода, то й нам не зайве поберегтися, бо він і до хурджуна із зерном може причепитися, коли до тебе ні за що присікався.

— Це не мулла, а справжній син сатани, — підтримав Заріпа Юсуф.

— А на вигляд слабак і ніби зовсім сумирний, — промовив Заріп.

— Знаю, який він слабак! — сказав Арслан. — Він, коли за мною гнався, то через дували перестрибував. Якби мене не виручив один чоловік, не сидіти б мені разом з вами живим.

Юнак пригадав, як він кілька днів тому вже пізно ввечері непомітно пробирався дворами по Касагарону в дім тітоньки Мехрі, але біля мечеті наштовхнувся на мулла Худойдода. Добре, що побачив його першим і завернув за ріг. А мулла не гаючись поспішив за ним. Арслан прискорив крок, мулла теж. Арслан побіг, мулла вистрибом за ним, та ще й заволав:

— Здається, сатана з'явився в нашому кварталі, держіть сатану, перевертня, кафіра!

Арслан побіг, але побачив, що з майстерні Чучки Абдукаххара вийшло троє підмайстрів і з ними солдат емірської гвардії. Почувши крики Худойдода і побачивши втікача, вони кинулися йому навперейми. Але він миттю звернув за ріг будинку господаря майстерні і немов крізь землю провалився. Скільки не шукали втікача підмайстри та солдат, до яких приєднався і мулла Худойдод, знайти його так і не змогли.

Попереду був лише глухий кут перед воротами великого будинку хазяїна шевської майстерні. Подвір'я навколо цього будинку було обгороджено високими дувалами, які перестрибнути неможливо, і лише наприкінці кутка росла висока кряжиста урючина. Арслан хотів вилізти на неї й перескочити в сусідній двір, а там вже втекти від переслідувачів через кварталне кладовище.

Нараз несподівано скрипнула хвіртка, що вела на жіночу половину Чучки Абдукаххара, і червона хмаринка в отворі хвіртки поманила його рукою.

— Прошу вас сюди, сюди швидше,— прозвенів наполегливий дівочий голос.

Арслан підкорився. Щось у цьому голосі викликало довіру. Він ускочив у розчинену хвіртку, яка негайно зачинилася. Юнак опинився на жіночій половині двору. Перед ним стояла в яскравій червоній сукні молоденька дівчина без паранджі, ледь прикриваючи обличчя ріжечком яскраво-червоної квітчастої хустки. Арслан помітив подитячому здивовані, грайливі дівочі очі. Вона, ніби опам'ятавшись, різко закрила обличчя й поманила Арслана за собою.

— Ходімо скоріше,— сказала Гульсара. Так, це була вона, молодша дочка господаря шевської майстерні Абдукаххара.

— Моя доля у ваших руках,— тільки й встиг вимовити Арслан і вздовж якихось будівель пішов слідом за «червоною хмаринкою».

Згодом вони опинилися в кутку двору, там, де стояв тандир для випікання перепічок і лежала чимала купа хмизу й дров. Туди і заховався Арслан.

Перш, ніж піти, «червона хмаринка» промовила:

— Я давно вас знаю. Пам'ятаєте, як ви працювали з гончарем і їздили з ним по глину в Каган, як вилаяли муллу Худойдода. Я все пам'ятаю...

— Але ж ми з вами ніколи не були знайомі і не зустрічалися, — здивовано промовив Арслан.

— Аби знати людину, не обов'язково з нею знайомитись, — грайливо відповіла дочка Чучки Абдукаххара. — Я щодня спостерігала за вами з цього місця, де ви зараз стоїте. Я провела тут чимало щасливих хвилин, — зовсім уже пошепки промовила Гульсара.

— Люба дівчино, дайте я на вас ще раз гляну, щоб запам'ятати свою рятівницю, — з відчайдушною сміливістю промовив Арслан.

Гульсара на мить опустила квітчасту хустину, і Арслан ще раз побачив вродливе обличчя своєї юної рятівниці.

Чи довго вони дивилися один на одного, ніхто з них не пам'ятав, але те, що душі їхні освітилися однаковим світлом, відчули обоє!

Це була коротка, заборонена законом шаріату мить.

Її урвав тупіт підмайстрів і солдата, який пролунав недалеко. Коли він затих, першою отямилася дівчина і, закривши обличчя хустиною, тихо сказала:

— Я подам знак, коли можна буде вийти, — і негайно розчинилася в сутінках.

Але Арслан не став чекати її приходу, а тільки-но заблимали вогники світильників у сусідніх будинках, він вибрався з двору і втік.

Арслана шукали того вечора в тітоньки Мехрі, але дарвоз провів юнака ночувати до свого товариша, теж квартирного сторожа, а через день привів його в караван-сарай Рашиді. Юнак переночував тут ще одну ніч, а потім, узявши Тахірджана, шістнадцятилітнього сина знахарки Бібі-табібі Кулчепаз, вирушив до Самарканда. Товариші, станційні робітники, допомогли йому влаштуватися на паровоз. Разом з Тахірджаном і машиністом Петром Дрягіним Арслан проїхав мимо Бухари до Самарканда. Час від часу вогняні язики полум'я, що виривалося із топки, нагадували Арсланові «червону хмаринку», яка промайнула перед ним у Касагароні.

Невдовзі після від'їзду Арслана в караван-сарай Рашиді,

як і по всій Бухарі, зчинилася метушня. Всі готувалися до коронаційних урочистостей і новорічного свята Навруз-байрамі. Господар попросив Юсуфа й Заріпа звільнити комірчину, яку він збирався запропонувати комусь із приїжджих гостей. Всього ж у караван-сараї приготували для прибульців понад двадцять кімнат.

Певно, хазяїн пожалів хворого Шоїма, який сумлінно прислужував йому понад дванадцять років, і не став вимагати, аби той звільнив комірчину. Кімнатка була маленька, там могло вміститися усього дві блаженські підстилки. В кутку стояла невеличка скринька, а біля порогу перед дверима можна було покласти ще одну курпачу.

Старий Шоїм, дізнавшись, що Юсуф і Заріп залишилися без житла, тихим кволим голосом пробурмотів:

— Ми з Мірзо посунемося, але своїх друзів не залишимо в біді, чи не так, синку? — Він простягнув руку й поклав на коліна хлопчику, який сидів поряд.

— Звичайно, батьку. В нас хоча й невеличка кімнатка, але наших друзів ми візьмемо до себе, — відповів хлопчик.

— Добра ви людина, батьку, — сказав сквильовано Заріп. — Мірзо теж удався в вас.

Почувши ці слова, Шоїм непомітно змахнув непрошену сльозу. Йому перекопало подих і він почав схлипувати, а потім закашлявся. Мірзо трохи прочинив двері, з двору влетів свіжий вітер, від якого хворому трохи полегшало. Шоїм підвівся на постелі й сидючи роздивлявся гостей, які прибували в караван-сарай.

Приїжджі були пишно вбрані й здебільшого на конях, чудових, добре доглянутих. Хазяїн, побачивши гостей, заметушився, йому почали допомагати Юсуф і Заріп. Хоча речі прибульців були не важкі, та їх належало перенести у відведені для них приміщення, придивитися за кінцями. Це вправно й швидко зробили каршніці. Господар був ними задоводений. Нараз один із гостей оглянув з ніг до голови Юсуфа й Заріпа, скривив обличчя і докірливо кинув хазяїнові караван-сарай:

— Чого це ти, голубе, таких голодранців тримаєш? Певно, вони з кишляків повтікали від голоду.

— Так, так, бачить аллах, непристойно, щоб таких вельможних гостей обслуговувала така голота, — підтримав його якийсь прибулий мулла.

Почувши цю розмову, Шоїм негайно покликав Юсуфа і, давши йому охайний калат, добре, що вони були однакові на зріст, сказав:

— Одягнися, Юсуфе!

А от Заріпу нічого підхожого не знайшлося. Він зажуре-но зайшов у комірчину до Шоїма і, вмовившись у найдальшому кутку, простягнув свої довгі ноги так, що вони стирчали аж за порогом.

— О аллах, які в тебе довгі ноги,— проходячи повз комірчину, пробубонів мулла, з острахом обходячи відчинені двері.

— Не звертай на них уваги, синку. Хоч якою довгою буває ніч, але настає ранок. Зоря зійде, і тоді вже ніякі ішани, мулли, беки й інші ненажерливі кровопивці не втримаються на землі,— підбадьорюючи Заріпа, сказав Шоїм.

— Та не кожній людині судилося побачити цю зорю,— відповів Заріп.

— Ти молодий і дужий, а я передчуваю прихід зорі. Тобі, моему Мірзо і вашому земляку Арсланові доведеться відкривати, а може, і відвойовувати в ночі зорю, зорю нового життя. А я, на жаль, до цього не доживу,— сумно промовив Шоїм і знову з натугою закашлявся.

Трохи оговтавшись, Шоїм вів далі:

— Мої батьки, вихідці з Персії і Ходжента, були рабами. Прізвисько вони мали — гуломо, раб, безправна худоба. Колись тут, у Бухарі і в Хіві, були базари невільників. Серед рабів налічувалося чимало іранців. Їх привозили на бухарські базари дикі племена, які час від часу нападали на Хорасан. На цих базарах продавали й дівчат з сімей бідняків, яких забирали за несплату податків.

Мого батька, тому, що він був письменний, продали за вісімдесят бухарських золотих тілля, а матір — за сорок. Як бачите, недорого коштувала людина.

— Та й зараз у Бухарському ханстві людина оцінюється не дорожче, ніж в ті часи, про які ви розповідаєте,— тяжко зітхаючи, промовив Заріп.

— Ні, синку, не кажи. Хто був рабом, тільки той знає справжню ціну свободи. Адже я народився рабом. Хвала алаху, що росіяни звільнили нас від рабського ярма, заборонили работоргівлю. Так, я бідний, немічний і хворий, але я пишаюся, що я не річ, що я не раб.

— Я не хотів вас образити, батьку, але скажу: ми всі раби нашого еміра,— наважився висловити вголос те, що накипіло на душі, Заріп.

— Розумію, синку. Але я мав на увазі пана, який щодня жене тебе на роботу, перевіряє твої руки, ноги, зуби. А емір розважається собі в Арку і навіть не знає про наше

з тобою існування. Ні; ми не раби, але ми й не вільні. Тому я, дивлячись на вас, думаю, що світанок колись настане і для простої людини.

Заріп, слухаючи Шоїма, все більше і більше дивувався його сміливим думкам. Не інакше, він мав великий життєвий досвід і прочитав багато книг. І дехканину стало сумно, що він, у своєму віці, ні літери не може написати. Он навіть Мірзо, хлопчисько, але сильніший за нього, бо може прочитати кожную книжку. Навчив його старий Шоїм. Але він вчив Мірзо не тільки читати і писати. Заріп чув, як Шоїм розповідав хлопчині різні історії, сказання, легенди.

Якось увечері, коли він лежав біля дверей, майже засинаючи, почув розповідь Шоїма, призначену хлопчикові. «Є, синку, «Книга шахської слави», в ній йдеться про те, що серед найславетніших міст світу на першому місці стоїть Касіміяпа — це його назва по-арабському, а по-перському — Вашгірд, друге місто по-арабському зветься Самрнад, по-перському — Самарканд, третє місто по-арабському зветься Фахіра, а по-перському — Бухара. Це місто не має подібних до себе ні на Сході, ні на Заході. Побудовано воно кілька тисяч років тому легендарним народним героєм Сіявушем. Ще юнаком, мандруючи світом, Сіявуш переправився через Джейхун і прийшов до царя місцевих племен Афрасіаба. Той уже чув про героїські вчинки юнака, про його вміння швидко будувати міцні й гарні фортеці.

Цар полюбив Сіявуша, віддав за нього свою дочку, а також частину багатства. Але цього багатства Сіявуш не взяв. Він знав, що життя мине швидко, а найкраще, що можна залишити після себе, — це нове місто. Він збудував гарну фортецю і назвав її Бухарою. Але вороги й заздрисники посварили Сіявуша з Афрасіабом, сказавши цареві, що зять хоче відняти в нього владу, і Афрасіаб стратив його.

Сіявуша, як народного героя, люди поховали в фортеці поблизу східних воріт — «Ках-фурушна». Вогнепоклонники Бухари вважали це місце святим. Щороку, в день Наврузу, до сходу сонця кожен приносив туди півня для жертвоприношення в пам'ять про Сіявуша. А в ханстві й досі співають про вбивство Сіявуша «Плач магів».

Це, синку, було дуже давно, а народ пам'ятає й шанує героя до сьогоднішнього дня. Того, хто віддає життя за

народ, пам'ятають завжди... Вже пізно. У тебе завтра багато справ. Спи, спи, синку».

Хлопчина після розповіді й ласкавих слів Шоїма швидко заснув міцним дитячим безтурботним сном, а Заріпу й Юсуфу не спалося.

— Багато чому ви навчили свого сина. Виросте він у вас, шановний Шоїме, освіченою людиною, — зачекавши, поки засне хлопчик, звернувся до старого Заріп.

— Любите ви його дужче, ніж рідного, — продовжив думку свого товариша Юсуф, який лежав поряд з хлопчиком.

— Твоя правда, Юсуфе, люблю його сильніше, ніж рідного. Тому, що він мені не рідний. Але він цього не знає.

І Шоїм розповів каршінцям, як усе відбувалося:

— Понад дванадцять літ тому, коли я жив ще в Самарканді і займався ворожінням і знахарством, до мене в келію, що була побудована на місці поховання святого Абді-Дуруна, вночі прийшов місцевий багатій і попросив зілля, аби вигнати плід з молодої жінки. Ця історія мене зацікавила, бо прибулий був уже похилого віку і лихий на вигляд. Перебравши перед його очима кілька разів чотки, я сказав, що аллах не велить мені давати зілля, доки я сам не подивлюся на хвору, і зажадав від старого, аби він привів свою жертву до мене в келію.

Нічний відвідувач кілька днів не приходив, але, зрештою, наважився. Пізно ввечері, коли на небі зійшов повний місяць і навколо стало так видно, як у раю, прийшов цей пан і привів струнку молоду жінку, закутану в паранджу.

Я розмовляв з нею, не наполягаючи, щоб вона відкрила своє обличчя. Лише попросив, аби жінка розкрила мені свою душу. І вона, ніби відчувши моє співчуття, та водночас страшенно боячись свого хазяїна, розповіла мені, що її батьківщина Гарм, що вона народилася в таджицькій сім'ї. Вона кохала юнака з їхнього кишлаку, але цей чоловік, що стоїть біля входу, відібрав її в рідних за несплату податку й борги. Коли Зумрад, так звали дівчину, дізналась, що її повезуть у Самарканд, то вирішила віддатися своєму коханому і зробила це перед самим від'їздом.

Про це дізнався хазяїн і хотів її спочатку вбити. Проте згодом він вирішив знищити плід.

Я прошепотів бідолашній жінці: «Не бійся, я виручу тебе, тільки роби те, що я тобі звелю». Давши їй у присутності хазяїна випити трохи зілля, підказав, аби вона

вдала, що знепритомніла. Зумрад так і вчинила. Випивши злля, вона зразу ж впала до ніг свого повелителя і простяглася на підлозі мов мертва.

Старий злякався. Певно, він дуже дорожив своєю здобичю.

— Вона вмерла? — вигукнув він. Я його заспокоїв, сказавши, що так буває завжди, коли труять плід, а сам попросив хазяїна жінки не баритися, а привести коня, щоб забрати хвору через дві години, вже без плоду. Хазяїн хутко зник, а я зібрав свої речі, добре, що їх у мене було мало, і разом з Зумрад назавжди залишив келію у святому місці Абді-Дуруна. Дісталися ми з нею до Бухари й оселилися в оцьому караван-сараї.

Тоді лютувала чума, і в караван-сараї ніхто не жив. Але жінку однак сюди б не пустили, через те я перевдягнув Зумрад у чоловіче вбрання, і вона перетворилася на гарного юнака.

— Таємниця наша швидко розкрилася, — вів далі Шоїм. — Адже настав час пологів. Покликав я стару повитуху, яка жила неподалік, у цьому ж кварталі. Вона спочатку здивувалася і хотіла відмовитись приймати бісівські пологи: «Вперше бачу, — казала, — щоб юнак народжував». Але я заспокоїв її і попросив, щоб вона обстежила породіллю і переконалася, що це жінка.

Пологи минули добре. Хлопчик ріс здоровий. Та нас сніткало велике горе. Чума того року досягла Бухари і забрала нашу Зумрад. Тоді я сам став виховувати Мірзо. Розповідав йому й про матір та про її таджицьке селище Гарм.

Шоїм замовк, а потім, немов згадавши щось важливе, раптом додав:

— Я поклявся перед аллахом, коли Мірзо стане юнаком, неодмінно відвезти його на батьківщину, в той далекий Гарм, де зараз живе його батько та інші родичі.

Шоїм закінчив свою розповідь на світанку. Усі заснули, а коли зійшло сонце, Юсуф і Заріп, прокинувшись, побачили, що Шоїм мертвий.

Поховавши Шоїма, цю добру, щирю людину, яка народилася рабом і померла злидарем, Юсуф і Заріп, взявши з собою хлопчика і повантаживши на осла Таліпа-бобо все, що вони мали, втрюх рушили по дорозі на Карші.

ВАЖКІ Й РАДІСНІ ДНІ АЙШЕ

Чимало довелося пережити Айше в її юні роки. В ті тяжкі дні, коли дівчину посадили під замок за відмову вийти заміж за принца Бухарського ханства Мір Аліма, їй сповістили, що її коханий Абдулла загинув.

— Твій дружок, мов той бродячий собака, що хотів з'їсти чужий шматок м'яса, підстрелений на полюванні,— зловтішно повідомив Айше її брат Баймірза Саїдкул.

— Так, так, твій голуб мертвий. Незабаром твої вуха почують плач по ньому в домі муфтія,— ущипливо докинула Зарипа.— Чого закам'яніла? Тобі кажуть, що твій голуб мертвий. Чуєш, він мертвий! — істерично заверещала бабка Зарипа.

Та Айше, аби її не чути, міцно обхопила голову руками й залізла в темний куток, де для неї була кинута підстілка.

Коли бабка з братом пішли, Айше дала волю сльозам і плакала доти, доки не заснула глибоким страдницьким сном. Нараз вона прокинулася від голосного плачу й несамовитого лементу, що чувся, як їй здалося, з боку дому муфтія Асадулли-ходжі.

— О аллах, та це ж плачуть за Абдуллою! — блискавкою майнуло в голові Айше. І дівчина вигукнула:

— За що ти мене караєш, усевишній?!

І Айше, схопивши довгу волосяну мотузку, що висіла в комірчині на великому іржавому гаку, з якою вона не раз ходила в поле по бур'ян і траву для своїх домашніх тварин, зробила з неї зашморг і, накинувши на гак її кінець, затигла зашморг у себе на шиї.

Непритомніючи, Айше виразно почула поминальний плач, який лунав все ближче. «Це дух його плаче разом зі мною»,— майнула остання згасаюча думка.

А плач справді чувся в комірчині, де була замкнена Айше. Це тяжко плакала й побивалася її мати, яка за довгі роки життя в цьому домі ще ніколи так голосно не ридала. Вона щойно дізналася про загибель коханого її дочки, Абдулли. Палко співчуваючи Айше, мати кинулася до неї в комірчину, з ненавистю відштовхнула бабку Зарипу і миттю опинилася біля дверей, нервово висмикнувши дерев'яний засув...

Перед нею, немов ангел, який летів угору, в повітрі

майнула Айше. А дерев'яна колодка, яку щойно відштовхнула ногою Айше, ще сунулася по підлозі. Мати з несамо-вним криком кинулася вивільняти дочку з зашморгу. Вона сильно смикнула за волосяну мотузку і вирвала гак зі стелі...

Дівчину виходили, і за кілька днів, коли вона зовсім одужала, їй стало відомо, що Абдулла живий. Його тільки поранено на полюванні. Зрадницьку кулю з його рани витягнув російський засланець Нашокін.

Про ці події мати нишком розповіла Айше. Вона знала, що ці новини будуть для її доньки найкращими ліками.

— Він безвинно за мене постраждав,— тільки й спомоглася вимовити схвильована Айше.

— Нічого, донечко, той, хто кохає, повинен страждати,— заспокоювала її мати.

— Але ж він про моє кохання нічого не знає,— відверто зізналася Айше.

— Чим же я можу тебе втішити, моя донечко? Ти мов пташка, яку впіймали в пастку кохання,— погладивши Айше по голові, ніжно промовила мати.

— Так, не судилося здійснитися моїй мрії,— сказала зіткаючи Айше й ніжно пригорнулася до матері.

Після цих подій в домі казія Бобо-калона був встановлений суворий нагляд за Айше. Бабка Зарипа ні на крок не відходила від неї.

Та Айше дуже хотілося дізнатися про здоров'я Абдулли. Але, звичайно, крім матері, вона ні з ким не могла поділитися своїми думками.

Бабка Зарипа, побачивши, що онучка стала спокійнішою, дозволила їй доглядати за коровами й вівцями в повітці, де дівчина намагалася бувати якнайдовше. Корови дивилися на неї своїми великими вологими очима, ніби співчуючи їй.

Згодом Айше почала, як і раніше, вибиратися на дах повітки і звідти спостерігати за життям в караван-сарай.

Якось вона вгледіла на подвір'ї Рустама, вихованця того росіянина, який врятував життя Абдулли. Їй захотілося покликати хлопчину і хоч щось дізнатися про життя в домі муфтія Ходжі Асадулли.

Але покликати його вона не наважувалася, побоюючись привернути увагу бабки Зарипи або когось з служників караван-сарая. Айше вирішила вдатися до надійного засобу: годинами стоячи на даху, вона навчилася влучно кидати камінчики.

Невеликий камінчик, завбільшки як кісточка сливи, ударив Рустама в плече. Він зупинився.

— Ой-є! Хто тут? — запитав насторожено хлопчик, але, подивившись навколо, нікого не побачив, проте не встиг він зробити й кроку, як йому на плече впав ще один камінчик. Хлопчик глянув угору на дах сарая і зразу ж впізнав Айше. Він уже хотів щось голосно гукнути їй, але дівчина зробила йому знак, приклавши до вуст пальця. Хлопчик усе збагнув і спокійно підійшов до Айше.

Рустамко від Володимира Івановича й хлопців, які відвідували дім Ходжі Асадулли, чув, що Айше тяжко захворіла, але на яку саме хворобу, цього ніхто не знав. Не знала навіть її подруга Фатіма, сестра їхнього вчителя.

Містом ходили чутки про те, що казії Бобо-калон хотів був віддати свою дочку за принца Мір Аліма, але в нього через втручання сатани нічого не вийшло. І що Айше, не ставши дружиною принца, хотіла з горя накласти на себе руки. Рустамко не прислуховувався до цих розмов. Дядько Володимир казав: «Погана та людина, вука якої збирають сміття пліток».

Він на поклик Айше легко вибрався на дах сарая і розповів їй про те, про що вона хотіла почути. А ще він пообіцяв їй приходити сюди, аби переказувати зміст пройдених уроків.

Рустамко став час від часу приходити до Айше і переповідати їй уроки. Про Абдуллу вона боялася навіть питати, але хлопчик сказав, що вони із дядьком Володимиром дуже боялися за здоров'я домулли Абдулли.

— Якась лиха людина, — промовив Рустам пригнічено, — вистрелила в учителя, коли той був на полюванні. Дядько Володимир витягнув кулю. Вона зараз зберігається у нас. Я теж допомагав, коли робили операцію, — гордо промовив хлопчик.

— А що, Рустаме, в нього, може, рука залишиться пошкодженою чи де болить? — затамувавши подих, запитала Айше, а сама тривожно чекала відповіді.

— Що ти, він уже зовсім здоровий. Хоча, коли його поранили, він кілька тижнів не вів уроків і замість нього з нами займався сам муфті Ходжа Асадулла. Але домулла Абдулла розповідав зрозуміліше, бо він сам написав ці уроки.

— А-а-а, — непевно вимовила Айше. Перед її очима стояв учитель, що усміхався і щось їй пояснював, а вона крадькома, з-під волосяної сітки дивилася на нього.

— Ну, чого замовкла? Може, тобі ще щось розповісти? — раптом схаменувся він, згадавши, що не повідомив Айше важливу новину. — Приїхали російські офіцери. Можливо, і мене візьмуть у степ на пошукові роботи. Дядько Володимир весь степ уже об'їздив. Йому Арслан — хлопець, який приїхав недавно з Бухари, дуже добре допомагає.

Так почалася дружба Айше і Рустамка. Він прокрадався сюди переповідати їй уроки. А якось Рустам прийшов до Айше радісно схвилюваний і повідомив:

— Поїду в експедицію разом із Арсланом. Мій обов'язок — охороняти теодоліт. Є такий важливий прилад, ніби зорова труба, тільки на тринозі, — пояснив він Айше.

— Довіряють тобі, Рустаме. Дивись, не осоромся.

— Ну що ти, я буду робити все так, як належить, — запевнив її Рустамко. — Я й про тебе подумав. Домулла Абдулла знає, що я тобі уроки передаю. Він навіть сам підказує, як тобі їх розповідати.

Почувши це, Айше здригнулася, щоки її почервоніли, а шрам на правій щоці, який залишився від нагая Баймірзи Саїдулла, став багряним.

— Ну, що він тобі про мене казав? — втративши контроль над собою, несподівано виявила свої почуття Айше.

Рустам уже давно з її запитань відчув, що Айше якось по-особливому цікавиться справами домулли Абдулли. В його голові виникла якась дивна думка, котру він не міг поки що пояснити.

— Він сказав... він сказав... — не знаючи, що відповісти, почав вигадувати Рустам, а потім раптом запитав: — А тебе щось хвилює?

— Та я бачила сон, який може бути йому корисним, — відповіла вона якось невпевнено і дивно.

— А до чого тут сон? — здивувався Рустам. — Проте добрі сни — свідчення того, що й насправді все буде гаразд. Хоча Ходжа Асадулла з цього приводу якось сказав: «Хай краще розумний побачить сон і марить, ніж дурень не спить», — відповів Рустамко, злякавшись свого настирливого питання про сон.

Згодом хлопчик поїхав з експедицією. До Айше під різними приводами почала приходити Фатіма. Вона замість нього почала передавати уроки своїй подрузі.

Спочатку вони зустрічалися таємно. Айше боялася, що, побачивши в їхньому домі дочку Ходжі Асадулли, Бобо-

калон чи Баймірза Саїдкул розгніваються. Але цього не сталося. На здивування Айше, старший брат якось сказав їй:

— А чому це ти, сестро, перестала дружити з Фатімою? Хай вона приходить до нас у дім. Адже я теж друг пана Нашокіна і сина Ходжі Асадулли — Абдулли.

Не знаючи причини такої зміни, Айше усе ж не довіряла старшому братові й насторожилася. І, як показало життя, підозра її підтвердилася, хоча Баймірза Саїдкул і прикинувся товаришем росіянам.

Якось Айше, дізнавшись, що брат викрав у експедиції Володимира Івановича важливі документи, потай повернула їх росіянам. Зробила добру справу, і на душі ніби полегшало. Адже в ту справу була вкладена й праця її коханого. Зрозуміло, що після такої невдачі Баймірза знову посуворішав до родини Ходжі Асадулли і почав насторожено поглядати на свою сестру. Він підозрював, що документи, які він викрав у експедиції, зникли не без її участі. Але випитувати не наважився, дуже вже це було ризиковано. Адже він підставляв під удар не тільки себе, а й англійця. До того ж він зовсім не мав наміру сваритися з царською адміністрацією. Баймірза вдав, що нічого не сталося.

Згодом каршінського казія несподівано призначили на посаду верховного казія Бухарського ханства. В домі стали готуватися до переїзду в Бухару, і історія про зникнення викрадених документів майже забулася.

Бобо-калон на сімейній нараді вирішив: каршінський дім з величезним двором продавати не доцільно. Милість еміра й аллаха не вічна. В Бухару поїдуть усі, крім бабки Зарипи та Айше. Хай вони доглядають за домом та худобою.

— Куди їй, нашій божевільній, та ще й з позначкою на обличчі, до столиці пхатися, — ущипливо зауважив Баймірза Саїдкул.

Мати подивилася на нього з докором, батько промовчав, щось буркнувши собі під ніс. Айше не засмутилася. Вона навіть була рада, що залишиться в місті, де живе її коханий. Їй раптом чомусь згадалися слова, які для неї останнього разу через Рустама передав Абдулла: «Яскравіше від світла, яке ми бачимо, сяє невидиме світло правди. До цього світла ми повинні прагнути, зберігаючи свої сили для пізнання та оволодіння ним».

І Айше весь вільний час, що залишався у неї після порання по дому, намагалася присвятити самотньому на-

вчанню. Вона за допомогою своєї подруги Фатіми отримала кілька книг з домашньої бібліотеки муфтія Ходжі Асадулли, і зрозуміло, що насамперед просила приносити саме ті книжки, які понад усе любив читати Абдулла. Фатіма вже знала про почуття подруги до свого брата. Кожна зустріч її з подругою починалася і закінчувалася розмовою про Абдуллу. Айше, розпитуючи, червоніла, ніяковіла, але говорила, немов якась невідома сила змушувала її, робила її щасливою й нещасною одночасно.

Айше не бачила Абдуллу з того останнього, пам'ятного уроку в будинку його батька. Відтоді минув майже рік. Аж раптом випадок звів Айше і Абдуллу віч-на-віч під дахом її рідного дому.

Це сталося після того, як у Бухарі почалася підготовка до коронаційних урочистостей, і баба Зарипа теж виїхала до столиці ханства, а звідти прибула до Карші мати Айше, яка в Бухарі сумувала за своєю бідолашною дочкою. За кілька днів після приїзду матері в дім Бобо-калона прибіг Рустамко і передав Айше і її матері прохання Нащокіна — сховати на кілька днів індійську танцівницю Джамну, поки за нею заїде делегація афганських гостей.

Айше вмовила матір прийняти гостей. Їй було приємно згадати своє знайомство з Лалі. Вона спочатку не знала, що Джамна — це молодша сестра тієї уславленої індійської танцівниці. Володимир, коли міркував, де тимчасово до приїзду афганців, сховати Джамну, побоюючись залишити її в домі Ходжі Асадулли, щоб не накликати на цього шановного чоловіка підозри емірських придворних. До того ж шукати втікачку в домі верховного казія ханства Бобо-калона ніхто не здогадається.

Якби тільки мати Айше дала згоду прийняти в своєму домі чужоземку. І коли прибіг Рустам, який весь сяяв від усвідомлення виконаного обов'язку, Нащокін зрозумів, що сім'я Айше прийме в себе гостю.

Джамна в дім Бобо-калона приїхала пізно ввечері. Вона була втомлена і заплакана. Мати Айше, та і вона сама, ні про що не питали індійську танцівницю і, як могли, втішали її. Згодом до них приєдналася і Фатіма.

З Айше й Фатімою Джамна проводила дні, поки чекала афганців, як це й було домовлено між Абдуллою та Махмудом Тарзі. Коли Айше дізналася, що Лалі загинула, це її боляче вразило, і вона дуже чуйно й уважно ставилася до Джамни.

За ці дні Джамна зустрічалася з Нащокіним. Перекла-

дачкою у них була Фатіма. Дівчинка за допомогою брата швидко запам'ятовувала російські слова, а коли до них приходив Рустамко, то Фатіма постійно розмовляла з ним російською мовою. Вона вже навіть намагалася читати збірку російських народних казок. Отож розмова Нащокіна з індійською танцівницею велася двома мовами.

До приходу гостей в домі Бобо-калона дівчата — Айше й Фатіма — в присутності Джамни не одягали на себе паранджу. Їхні обличчя завжди були відкритими. Проте в домі з'явився чоловік, до того ж європеєць. Айше й Фатіма негайно накинули на себе паранджі. Одразу стало незатишно, з'явилася якась скутість, зникла теплота людського спілкування.

Коли Володимир зайшов до кімнати, то одразу це відчув і, звертаючись до Джамни, сказав:

— Адже нікому не спаде на думку ні на Заході, ні на Сході закривати, скажімо, троянду чи тюльпан, ховати їхню красу від людей.

Фатіма, трохи зніяковівши, переклала сказане Нащокіним.

— Тут, у кімнаті, це легко виправити, а от у всьому світі це навряд чи вдасться, — відповіла Володимирові Джамна.

— Давайте спочатку вмовимо наших дівчат, а потім вже намагатимемося звільнити красу в усьому світі, — пожартував Нащокін.

— О, о, ви дипломат! Це дуже добре. Зрозуміло, що я постараюсь умовити дівчат, — сказала Джамна і спочатку підійшла до Айше, звільнивши її від покривала, а тоді підступила до Фатіми. Але дочка Ходжі Асадулли своїми худенькими руками чітко тримала чачван.

— Фатіма, ти ж прагнеш стати освіченою, розумною — не тримайся за цю завісу твоєї душі, — спокійним, лагідним голосом звернувся до неї Нащокін.

Лише після цих слів Фатіма несміливо зняла з лиця сітку. Великі чорні очі дівчина засоромлено прикривала довгими віями. Щоки її порожевіли.

— От і чудово, мої любі подружки, треба втішатися життям. Крішна створив перли для того, щоб ними можна було милуватися, — промовила Джамна, задоволена вчинком дівчат.

— Як говорить наш мудрий Ходжа Асадулла, розумний не буде тримати вітер замкненим, — додав Нащокін.

По тому всі зручно розмістилися на курпачах за маленькими столиками в тій самій кімнаті, де відбувалося невдале

сватання Айше. Господиня проворно розгорнула дастархан, розіклавши на ньому сушений урюк, ізюм, інші східні ласощі, а тоді подала гостям чай.

Між Джамною й Нащокіним точилася серйозна розмова.

— Люба дівчино, — говорив їй Володимир, — я дуже добре розумію вашу любов до батьківщини й бажання бачити її вільною.

— Так, ви правду кажете. Я ладна віддати за це своє життя, — тихо, навіть ніяково відповіла росіянину Джамна.

— Саме так, у нас на очах віддала своє життя за цю мрію ваша героїчна старша сестра Лалі, — з сумом закінчив думку співрозмовниці Нащокін. При згадці про сестру Джамна змахнула сльозу. — Я знаю про бажання ваших товаришів. Ви хочете, щоб Російська імперія взяла Індію під свій захист, — промовив Володимир, зітхнувши. — Росія не може дати свободу іншій державі, бо вона сама не вільна.

— Ми не хочемо якихось жертв від вашої країни: ні економічних, ні воєнних. Нам хотілося б, щоб ви допомогли Індії стати вільною, — наполягала Джамна.

— Я та мої товариші по партії, яка тепер перебуває в підпіллі, боремося з державним ладом у Росії, за її свободу. А шлях до свободи у кожній країні один — це боротьба, звільнення від експлуататорів, зрозуміло, і від колонізаторів насамперед, — намагався пояснити дівчині суть боротьби за свободу Нащокін.

— Саме наша організація «Нова Індія» поставила собі за мету підняти багатомільйонний народ на цю боротьбу. Але нам необхідна підтримка вашої країни. Мене сюди послали друзі, щоб я налагодила зв'язок з представниками росіян.

— Яких саме? Яких росіян? — запитав Володимир.

— Ви хоча б допоможіть моїм друзям, які прийдуть сюди, зустрітися з представниками російської адміністрації, — не відступала дівчина.

— Гаразд, я зроблю все, щоб ваші друзі зустрілися з кимось у Самарканді чи Ташкенті. Більшого обіцяти не можу.

— Дякую, пане Нащокін, ви справжній друг.

Ця розмова з індійською танцівницею закарбувалася в пам'яті Нащокіна. Хоча він і не уявляв собі, яким чином зуміє виконати обіцянку, коли справді сюди, в Карші, прибудуть посланці із Індії. Проте він мав надію на Миколу Івановича Черневського.

Через день після бесіди з Джамною Нашокін зустрівся з афганськими друзями Абдулли, які вже приїхали з Бухари й зупинилися тут, в Карші, переночувати й забрати з собою індійську танцівницю. Афганці зупинилися в тому ж караван-сараї, де колись жила Лалі. Це було неподалік від дому муфтія Ходжі Асадулли.

Муфтії добре знав і любив вірші афганського поета Махмуда Тарзі і запросив його з Мірзою Абдушукуром завітати до нього. Покликали й Нашокіна. Батько Абдулли дуже сподобався гостям з Афганістану своєю статечністю, мудрістю й ширістю. Коли гості повсідалися, поклавши під боки м'які, покриті золотистим шовком подушки, і вшанували, за звичаєм, аллаха, Ходжа Асадулла, звертаючись до Махмуда Тарзі, сказав:

— Ваші вірші, шановний, це нектар для душі й натхнення для мудреців. Адже в кожному темному кутку душі ви знаходите скарби.— Махмуд Тарзі вдячно вклонився в бік господаря дому й своїм приємним голосом промовив:

— Я чиню відповідно до заповітів мудреців: у словах шукаю коштовне каміння, а не отруту.

— Прекрасно, брате мій. Тим, хто розливає отруту, чаша мудрості не потрібна.

— Я ціную поживу для душі дорожче за всі земні блага,— відповів Тарзі.

— На щастя, людей, які бажають робити добро на землі, набагато більше, ніж тих, хто розливає отруту,— втрутився в розмову Володимир.

Це запрошення в дім муфтія Ходжі Асадулли було дуже доречним і збіглося з його бажанням.

Нашокіну дуже хотілося познайомитися з афганськими друзями Абдулли, які так чуйно поставилися до долі індійської танцівниці Джамни і в важкі хвилини підтримали її.

— І слава аллаху, російський друже, що це так. На добрих справах тримається світ,— вдячно глянувши в бік Володимира, промовив Махмуд Тарзі.

— Людські якості й здібності інколи розкриваються за один день. Ми вас знали відразу, тільки-но ви зацікавилися долею індійської танцівниці Джамни,— промовив Нашокін.

— Петербурзький друг мого сина Абдулли. Вони разом навчалися в університеті, пізнаючи науки в саду мудрості,— відрекомендував Володимира гостям Ходжа Асадулла.

— Ви політичний засланець. Про вас мені тепло говорив Абдулла. Але я нічого не знаю про ваші ідеї,— промовив Тарзі, звертаючись до Володимира.

— Я політичний противник царизму і представляю тих людей, які хочуть змінити світ і зробити його добрим, яким він і був створений природою,— відповів Нашокін.

— Напрочуд сміливо ви говорите, і коли ви справді не самотній, а представляєте якусь партію, то це вже сила, що заслуговує на повагу,— зацікавлено промовив афганець.

— Так, я представляю партію більшовиків. Ця партія захищає інтереси народу. Це марксистська партія. Її головна мета в тому, щоб люди праці були справжніми господарями свого життя, щоб не було пригноблених та поневолених народів, щоб не стало експлуататорів, щоб людина на землі жила й раділа цьому життю безмежно.

— Читати німецького вченого Маркса доводилося, чув і про вашу партію більшовиків, сумніваюся, чи під силу одній партії такі величезні завдання, з якими і сам аллах впоратися не може, хай він мені простить,— висловив свою думку Тарзі.

— А більшовикам це під силу. Так каже керівник нашої партії Володимир Ульянов. Але тільки за тієї умови, що ми спиратимемося на підтримку робітників та селян, на весь трудящий люд,— відповів йому Нашокін.

— Добре, добре, молодий друже, але в тому вашому майбутньому, мені здається, нема місця поетам, письменникам, вчителям, духівництву,— і Тарзі, промовляючи ці слова, запитально подивився в бік муфтія.

— Це неправда. Адже я сказав, що партія буде спиратися на трудящих, а поет, письменник, вчений, як ви казали, своєю працею дають дуже важливий продукт — духовну поживу для людей... Та й сам Володимир Ілліч Ульянов походить із сім'ї вчителя,— відповів Володимир.

— Але ви нічого не сказали про духівництво. Яка його роль і місце у тому майбутньому? — наполягав Тарзі.

— Релігія чужа марксизму, більшовикам не потрібен бог. Але релігійність таких людей, як муфтії Ходжа Асдулла, котрий тлумачить закони аллаха на користь народу, не заважає нам разом боротися за щастя простих людей тут, на землі Каршінського бекства,— відповів Нашокін.

— Ви мудрий політик, і нам тепер зрозуміло, хто такі «більшовики»,— задоволено промовив Тарзі.

Присутні схвально закивали головами на знак згоди з цими словами.

— Я, з волі аллаха, після повернення до Афганістану починаю видавати газету «Сараджуль-Ахбар». І прийде час, коли ми зможемо сказати народові про ідеї вашої партії, — тепло й приязно поділився своїми думками Тарзі.

— Я впевнений, настане час, коли ідеї більшовиків заволодіють розумом і серцями вашого народу, — натхненно промовив Володимир.

А Махмуда Тарзі, очевидно, хвилювала ще одна думка:

— Я не зовсім розумію наших російських сусідів!

— Чому? — здивовано запитав Нащокін.

— Факти, бачить аллах, вперта річ. Ми досі не маємо свого посольства в Петербурзі, — сумно промовив Тарзі.

— Так, це незаперечний факт, і він, як видно, складова частина дипломатії таких держав, як Росія та Англія. Вони договором 1907 року розподілили сфери впливу на Сході. Ось чому Англія, принаймні зовні, не втручається в справи Росії у східних районах Ірану, тут, у Бухарі, а Росія — в справи Британської імперії в Індії та Афганістані. За таких умов про яке посольство можна говорити? — міркував Нащокін.

— Англія намагається підкорити нас своїм інтересам. Але афганців ще ніхто й ніколи не перемагав. Ми розуміємо добро. Хто до нас прийде з добром, тому й ми свою душу відкриємо. Східна мудрість говорить: «Хто залишить свій меч біля воріт, той з добрим словом може ввійти в місто», — продовжував роздуми росіянина Тарзі.

— Коли б більшовики мали владу, вони б підтримали волелюбний Афганістан, — піддавшись настрою, висловився Нащокін.

— О любий юначе! Це нездійсненна мрія вашої партії. Влада російського царя міцна. Він твердо тримає під п'ятою не тільки народи Росії, але й емірську Бухару, а вас відіслав подалі від свого народу, аби не розповсюджували ворожі йому ідеї. Адже ви тут самотні? Отож, на жаль, безсильні, — зробив висновок Махмуд Тарзі.

— Час покаже, — відповів Володимир.

Суперечок було ще багато. «Боротьба, істина» — ці слова часто можна було почути того вечора в домі каршінського муфтія Ходжі Асадулли.

Нарешті зустріч закінчилася. Афганські гості подякували господареві за щирий прийом і в супроводі Володимира й Абдулли пішли ночувати в караван-сарай.

Друзі швидко пішли, бо мали відвідати Джамну в домі Айше, аби попередити її про ранковий від'їзд з афганцями. З ними пішов і Мірза Абдушукур. Цей молодий афганець за час перебування в Бухарському ханстві став щирим другом каршінця Абдулли.

Юнаки вийшли на подвір'я і зупинилися, щоб на повні груди вдихнути цілюще повітря весни. На небі яскраво світив місяць, і вони в нічній тиші почули, як приємний, трохи сумний дівочий голос вимовляв вірші, слова яких юнаки виразно чули:

У природі вже розпустився жасмин,
Промінь уподібнився лику кумира...

Голос замовк. Абдулла перший помітив дівочу постать, яка сиділа на сусідньому з караван-сараєм даху. Вона здалася йому дуже знайомою. І, не зрозуміло чому, в юнака защемило серце. Помітивши сторонніх, дівчина миттю зникла. Абдулла й далі дивився на те місце, де щойно бачив її.

Дім Бобо-калона він зненавидів з весни минулого року. Хоча явних доказів, що в нього стріляв Баймірза Саїдкул, не було, але він відчував, що це справа його рук.

Відтоді дві родини ворогували між собою. Чорна тінь пролягла між ними. Ходжа Асадулла саме через це заслужив ще більшу немилість Сеїд Алімхана.

Проте Абдулла зараз думав про інше. Він відчував, що Айше, це миле юне створіння, якимось по-особливому ставиться до нього. На це не раз йому натякала в розмові його сестра Фатіма. Та й той дивний вчинок Айше, коли вона повернула експедиції документи, викрадені Баймірзою, свідчив про те саме.

«Айше». Абдулла все частіше й частіше за останній рік згадував образ цієї дівчини з родини ворогів.

А сьогодні, всупереч усім законам ворогування, він іде в цей дім, бо там Айше, бо там дали притулок Джамні...

— Ходімо, вже пізно, про що ти думаєш? — став квапити Абдуллу Нащокін.

У домі казія Бобо-калона гостей зустріла мати Айше. Згодом туди зайшли дівчата Джамна та Айше. Індійська танцівниця за ці дні, які провела в домі, де її так гостинно зустріли, трохи отямилася, але, побачивши молодих людей, котрі прибули з Бухари, відразу ж згадала все, що сталося з нею та її сестрою в столиці ханства.

— Моя сестра! Моя журба! — промовила вона сумно, ледве стримуючи сльози.

— Джамно, вам треба збиратися в дорогу. Завтра вранці виїжджаємо, — розуміючи, що втішити дівчину неможливо, лагідно промовив Мірза Абдушукур. А відтак додав: — Шлях до Афганістану довгий, буде час побалакати.

Гості сіли в залі за маленькими столиками-хантахта, і Айше принесла чай і солодощі. Вона теж, як і Джамна, була без покривала, але, ніяковіючи від власної сміливості, схилила голову так, що дві тугі смолисті коси важко били по руках. Дівчина, нахилившись над столиком, де сидів її коханий Абдулла, не витримала і на якусь мить зупинила на ньому погляд. О боже! Скільки було в цьому погляді почуттів — любові, радості зустрічі, тривоги...

Хіба можна долонею закрити сонце? Так само неможливо було й Айше приховати в цю мить свої почуття.

— Айше, — поволи, мов загіпнотизований, промовив Абдулла, — я вас давно не бачив. Ви вже стали зовсім дорослою.

— Я теж вас не бачила, — і Айше, не закінчивши своєї думки, засоромлено вибігла з кімнати. Більше вона туди не заходила. Гостей частувала чаєм Джамна.

Згодом вони пішли, домовившись з Джамною заїхати по неї рано-вранці.

Хоча й короткою була ця довгождана зустріч Айше з Абдуллою, але цієї миті вистачило, щоб напоїти себе ароматом кохання, зміцнити свої дівочі почуття.

Задоволений побаченням з Айше, йшов з дому казія Бобо-калона й Абдулла. Він був вдячний долі, яка подарувала йому цю зустріч.

Розділ десятий

АНГЛІЙСЬКА МІСІЯ В МЕШХЕДІ

Мешхед — глухе містечко на південному сході Ірану, що постійно обдувалося пиловими бурями, спекотне й задушливе, на рубежі двадцятого століття стало для Ангдії місцем, де найкраще прослуховувався пульс азіатського Сходу.

Звідси Британія мала намір продовжувати свій переможний шлях по Азії. Вона не задовольнялася лише Індією. Її увагу привертала Афганістан, Туркестан та Бухара. Вона

пробувала загравати з еміром Афганістану Хабібulloю, магараджами Індії, намагалася переманити на свій бік молодого еміра Бухари Сеїд Алімхана.

І хоча в договорі з Росією 1907 року про розподіл сфер впливу в цьому азіатському регіоні було обумовлено: «Росія визнає, що Афганістан перебуває поза російським впливом...», це аніскільки не зменшувало пильності англійців. Тим паче, належало враховувати, що симпатії більшості азіатських народів були на боці Росії, а не Англії. Навіть шах Ірану Нассер-ед-Дін під час зустрічі з віце-королем Індії признався: «Росіяни для нас небезпечніші, ніж англійці, бо їх менше ненавидять мусульмани». Це добре знали в Сімлі — резиденції віце-королів Індії.

В англійців у Азії з'явився новий суперник — Німеччина. Вона вишукувала слабкі місця своїх супротивників, ґрунтовно готуючись проникнути на Схід.

Уже в 1903 році Німеччині вдалося умовити еміра Хабібullo переозброїти афганську армію німецькою зброєю, яку в достатній кількості завезли до Кабула. Очолив цю справу німецький інженер Флейшер.

Німеччину приваблювала Персидська затока, і вона домоглася концесій на будівництво залізниці Берлін — Бізантійум — Багдад. Це дозволило їй зайти в тил колоній Британської імперії і зав'язати бій за азіатську частину англійських колоній.

Для здійснення своїх задумів Німеччина мала намір взяти собі в союзники Росію. Кайзер Вільгельм II в 1904 році в таємному листі від 17 жовтня писав цареві Миколі: «Кордон Індії та Афганістану — це єдине місце на земній кулі, де весь британський флот безсилий і де його гармати не зможуть дати відсіч супротивнику». В цьому листі Вільгельм II ніби підштовхував росіян до подальших дій, після того як змінилася обстановка на кордоні Росії з Афганістаном. Німеччина схвалювала інспекційну поїздку військового міністра генерала Куропаткіна до Середньої Азії одразу ж після отримання звістки про смерть еміра Афганістану Абдурахман-хана.

Ця, на перший погляд, незначна обставина мала особливий зміст, коли врахувати, що Росія ось вже протягом кількох років надавала притулок бунтівному братові еміра Афганістану Ісхак-хану, який у 1888 році зробив невдалу спробу захопити престол, утік і був прийнятий царськими властями на постійне місце проживання в Самарканд.

Слідом за військовим міністром генералом Куропаткі-

ним у Самарканд привезли по залізниці під приводом випробування її пропускнуї спроможності кавалерійську бригаду з Кавказу.

Довідавшись про смерть брата, принц Ісхак-хан негайно зібрав усіх афганців, які з різноманітних причин перебували в Самарканді та Бухарському ханстві, й оголосив себе законним афганським еміром. Але Росія все ж не підтримала його. Куропаткін у присутності свого почту й численних місцевих чиновників побажав Ісхак-хану, який прибув для зустрічі з ним на залізничний вокзал: «І надалі благополучно їсти хліб у Самарканді».

Тим самим Росія визнала спадкоємцем престолу Афганістану іншого сина покійного еміра — Хабібунлу-хана, виявивши небажання конфліктувати з англійцями. Тим паче, що газети європейських країн дивилися на акцію з Афганістаном, як на етап подальшого просування Росії в Азію. Зміст листа кайзера став відомий англійській розвідці і спочатку викликав певну паніку, але згодом англійці трохи заспокоїлися. Як ніхто інший, вони знали, що «там, де безсидий весь британський флот і його гармати не зможуть дати відсіч супротивнику», там сильна розвідка, агентура й диверсійні акти.

Ось чому й влаштувала собі гніздо в Мешхеді Британська таємна служба. Вона в цій точці азіатського Сходу тримала під своїм контролем відразу аж чотири країни. Поряд був кордон Росії біля міст Асхабада та Мерва. Тут же сходилися кордони Ірану та Індії і перебували під контролем усі шляхи до Афганістану.

Керівником таємної місії у Мешхеді був полковник Сайкс, заступником — капітан Скрентон.

І першою засторогою Німеччині була акція Британської таємної служби по знищенню німецького інженера Флейшера, того, що перебував у Афганістані й консультував афганські військові частини щодо переозброєння. Коли закінчився строк контракту Флейшера (а інженер, щиро кажучи, займався не тільки прямими своїми обов'язками, але й зумів зібрати значну інформацію по всьому Афганістану, користуючись своїм правом їздити повсюди), він спробував повернутися на свою батьківщину через Нішапур, місто, де німці вже добре закріпилися. Проте Флейшер навіть не дістався до кордону. Його, як свідчило офіційне повідомлення, «вбили з метою грабунку дикі афганські розбійники». Коштовності й гроші покійника

залишилися при ньому, зникла тільки зібрана ним у Афганістані інформація.

Тепер перед Британською таємною службою постало друге, не менш важливе завдання — запобігти спробам членів товариства «Нова Індія» зв'язатися з російським урядом. З повідомлень, які були в англійців, вони знали, що цей зв'язок має пролягти через Туркестан, але яким чином і коли, лишалося загадкою. Це й мав з'ясувати Скрентон.

Повернувшись після другої невдалої поїздки до Бухарського ханства на місце служби в Мешхед, Скрентон у детальному рапорті приховав невдачі, яких він зазнав під час зустрічі з еміром Бухари Сеїд Алімханом, проте описав, як стежив за афганською делегацією на святі коронації, і повідомив, що мав таємну зустріч з впливовою особою Хівінського ханства Джунаїд-ханом, і про те, як йому вдалося поселити в палаці еміра Бухари свого агента — дівицю Енхен.

За всі ці успіхи Скрентон одержав похвалу від начальства. Проте самозакоханий англієць затамував ненависть до молодого еміра Бухари. Тому наприкінці рапорту Скрентон запропонував скористатися заворушеннями кочових туркменських племен, викликаними минулорічною посухою й голодом. Він вважав за необхідне спрямувати гнів туркменів проти бухарського еміра і тим самим ускладнити Росії управління ханствами Середньої Азії.

Вице-король лорд Хардінг вважав цю операцію доцільною. Попередню домовленість щодо неї капітан Скрентон мав з Джунаїд-ханом, який користувався авторитетом серед вождів туркменських племен, що кочували на афганському та іранському боці за Амудар'єю.

Туркменські кочові племена скотарів — воїнів і купців — вели свій родовід від тюрко-монгольських племен. Джигіти-туркмени ще здавна здобували собі наречених у персів, афганців, а іноді й в узбеків.

Вони були войовничі. Джигітовкою займалися змалку, тому у емірів Бухари й хівінських ханів існував усталений звичай тримати при дворах гвардію виключно з туркменських джигітів, які мали титул «улюблених воїнів аллаха».

Часом ця надмірна прихильність правителів до туркменської гвардії ставала для них фатальною. Досить згадати могутнього й грізного повелителя Ірану Надір-шаха, який підкорив собі в середині вісімнадцятого століття майже всю колишню імперію Тимура. Могутній Надір-хан і син мешхедського кравця з туркменського племені Аф-

шар — одна й та сама історична особа. Так сталося, що під час служби в шахській гвардії Тахманса II Надір одружився з його дочкою, згодом організував двірський переворот і заволодів шахським троном. Зібравши воїнів-туркменів, він за кілька років підкорив мало не всю Азію.

Після цих фатальних подій чимало правителів відмовилися тримати при собі туркменську гвардію «воїнів аллаха». Хани й еміри прагнули, аби неспокійні туркменські племена перебували від них якнайдалі. Через те кочівники оселялися на вузькій смузі, вздовж правого й лівого берегів Амудар'ї та повноводного Пянджу, не визнаючи влади ні Афганістану, ні Бухари.

Туркменські племена жили за старим патріархальним укладом. Всього у туркменів налічувалося понад тридцять племен та родів. Старійшина племені був повновладним господарем своїх одноплемінників і вів їх за собою шляхами нелегкого кочового життя.

Неможливість прогнати худобу після посухи 1910 року, чумні хвороби в Індії та Ірані змусили велику кількість кочових туркменів — понад п'ятнадцять тисяч кибиток, — вирушити у верхів'я Амудар'ї, в бік Афганістану.

Знаючи про наміри цієї кочової орди, Скрентон за допомогою Джунаїд-хана, який одержав від нього сорок тисяч фунтів стерлінгів готівкою, схилив вождів туркменських племен і родів переправитися через Амудар'ю біля Келіфа і через Каршінський степ прямувати в бік Бухари.

Сеїд Алімхан, який отримав наприкінці квітня повідомлення про пересування п'ятдесятитисячної голодної орди кочівників територією його ханста, не на жарт перелякався. Емір негайно послав гінця в Карші до Усман-бія аталика, якого залишив правителем цього другого після Бухари міста ханства. Він просив аталика направити негайно своїх людей в кишлак Пулі-зіндан на лівий берег Амудар'ї, де знаходилася тоді ставка іль-бегі — вождів кочових туркменських племен.

Туркмени посланців каршінського бека не прийняли і в переговори з ним не вступили. Вони заявили, що розмовлятимуть лише з високопоставленими вельможами Бухарського ханства, членами Туркестанського генерал-губернаторства та англійцями.

Це була одна з умов, які Скрентон поставив перед Джунаїд-ханом. Російський резидент Рещетов, отримавши

телеграфом з Ташкента згоду на участь у переговорах, негайно вирушив до Карші у супроводі свого перекладача Абдулли Сагдієва.

Після тих пам'ятних верхогонів на емірських коронаційних урочистостях, коли Абдулла справив на генерала Покота таке враження своїм знанням російської мови, він одержав запрошення поступити на службу в російське представництво в Бухарі перекладачем. Цю пропозицію Абдулла обговорив зі своїм батьком та Нашокіним.

Муфтія така пропозиція не дуже втішила. Він хотів бачити свого сина просвітителем народу, а не чиновником у канцелярії. Але школа Абдулли припинила своє існування. Під впливом Бобо-калона та його прихвосня мулли Тіркаша налякані батьки більше не пускали своїх дітей на навчання в новометодну школу.

Нашокін радісно зустрів повідомлення-пропозицію:

— Іди, Абдулло, це потрібна для тебе справа, — не вагаючись сказав він.

— Володимир-ака, ви ж знаєте, що я хотів тут бути корисним своєму народові, — намагався заперечити Нашокіну Абдулла.

— Ти, поступивши на службу в російське агентство, матимеш нових знайомих, узнаєш краще, чого хочуть царські чиновники, і коли настане час, ти неодмінно будеш значно корисніший своєму народові, ніж зараз, — переконав помовив Володимир.

За ті півтора року, що Нашокін, як політичний засланець, прожив у Карші, він помітно змужнів, обличчя його засмагло, але очі, як і досі, світилися добротою та розумом. Він уже вільно володів узбецькою мовою, став опановувати складне й незвичне для європеєця східне письмо.

Люди з повагою ставилися до Нашокіна і в скрутні хвилини зверталися до нього по поради.

Отож Абдулла, перебуваючи на офіційній службі, вирушав разом з політичним резидентом Решетовим у Карші на переговори з вождями туркменських племен. Англіїців на переговорах представляв Скрентон. Він був дуже вдоволений початком задуманої ним операції. Емір від імені уряду Бухари доручив брати участь в переговорах беку Карші Усман-бію аталику.

У визначений час на скелястій вершині, що ніби нависла над Амударею, в білій повстяній юрті іль-бегі туркменського племені Теке зібралися всі, хто прибув для того, щоб вислухати вимоги туркменських бунтівних кочівників.

Туркменів на переговорах представляв Джунаїд-хан і троє старійшин найіменитіших кочових родів.

Суть справи полягала в тому, що за еміра Музаффера між вождями туркменських племен і ханською Бухарою був підписаний договір, згідно з яким туркмени зобов'язувалися надсилати по сотні джигітів із тисячі охороняти прикордонну смугу вздовж Амудар'ї. За цю службу емір віддавав землі вздовж берега річки в розпорядження кочівників, до того ж щорічно, як винагорода, видавалося кожному воїну-туркмену по одному халату, по одній вівці, а в посушливі роки кочівники мали постачатися зерном пшениці та сорго.

Старійшини родів висловили претензії Усман-бію аталіку, заявивши, що договір з Бухарським ханством протягом останнього десятиріччя порушувався, і вони обурені цим. Через те вони бажають одержати компенсацію — тисячу халатів, п'ять тисяч батманів зерна пшениці, п'ять тисяч батманів зерна сорго, п'ятнадцять тисяч голів овець.

— Воїни-джигіти заявили, що поки вони не отримують зерно, худобу та емірські подарунки, з території ханства не підуть, а коли їхні умови не будуть виконані, то всією ордою рушать на столицю ханства, — загрозово підсумував Джунаїд-хан, а тоді додав: — Представника англійської адміністрації та Туркменського генерал-губернаторства вони просили бути посередниками при вирішенні цих питань.

— Безродні шакали! Брудні, смердючі степняки, недостойні вимовляти ім'я еміра благородної Бухари! — хрипів аталік.

Його запал пригасив політичний агент росіян — Решетов. Він розумів, що так починати переговори, а тим паче з туркменською верхівкою, не варто, і тихо, м'яко заговорив:

— Гарякувати не треба. Слід уважно вислухати сторони, а відтак скласти документ про результати переговорів.

Абдулла Сагдієв переклав те, що сказав Решетов, двічі: узбецькою та мовою фарсі для англійця.

Скрентон під час переговорів удавав, що не впізнає Сагдієва. Звертався до нього чемно й офіційно. В переговорах брав участь і особистий секретар Усман-бія аталіка Баймірза Саїдкул. Коли Абдулла став перекладати з російської, Баймірза засовався на місці.

Вислухавши переклад виступу Решетова, туркмени погодились з думкою росіянина. Лишився задоволений і Скрен-

тон. Він на знак згоди з Решетовим кивнув головою і промовив одне слово:

— Розумно.

Вирішили переговори на якийсь час припинити, щоб довести їхній зміст до відома еміра Бухари. Домовилися знову зустрітися через три дні.

Сеїд Алімхан, коли дізнався про вимоги туркменів, обурився навіть більше, ніж каршінський бек Усман-бій аталик.

— Розстріляти всіх із гармат, утопити в Амудар'ї, — і звелів каршінському беку повертатися на переговори з ультиматумом: «Якщо бунтівні племена протягом п'яти днів не перейдуть на правий берег Амудар'ї, він пошле на них своє військо».

Не порадившись з російським дипломатом Решетовим, Усман-бій аталик сам поїхав до Пулі-зіндану, де й переказав зміст ультиматуму туркменам, відтак його негайно схопили й разом з особистим секретарем Баймірзою кинули до однієї з вологих і холодних келій-в'язниць, які були видовбані просто в скелі.

Пулі-зіндан уже протягом багатьох століть мав лиху славу лігва грабіжників, які ще в середні віки зустрічали тут каравани, що йшли Великим шовковим шляхом з Китаю до Європи, на Іспанію через Самарканд, Карші і далі на Іран.

Товари розкрадали, а купців, поки за них не сплатять викупу, тримали як заложників у видовбаних у скелях келіях, куди й потрапили Усман-бій аталик та його секретар Баймірза Саїдкул.

Скрентон, дізнавшись про вчинок туркменів, схвалив їхні дії і порадив Джунаїд-хану вимагати від еміра особистої аудієнції, як для представників племен, так і для посередників. В разі відмови туркмени мають рушити на Бухару.

Джунаїд-хан вирішив відпустити Баймірзу Саїдкула з цим повідомленням в Бухару, і джигіт поїхав. Арешт Усман-бія аталика трохи пригасив запал Сеїд-Алімхана, і він, послуховавшись поради Насрулли-бія кушбегі, вирішив прийняти в Арку лише трьох: Джунаїд-хана, англійця та російського дипломата.

Першим він прийняв Решетова. Той переконав його піти на певні поступки вождам туркменських племен.

— Мої підрахунки показали, що коли армія його ясно-вельможності вирушить у похід на кочівників, то її спо-

рядження, провіант і пересування обійдеться значно дорожче, ніж частина компенсації, яку вимагають туркмени.

— А де ж російські війська? — докірливо запитав емір.

— Для того щоб підтягнути війська, нашому командуванню потрібен час і великі витрати, які знову ж таки має оплатити Бухара, — для переконливості додав Решетов.

— Хм-м-м, — промимрив собі під ніс Сеїд Алімхан.

— Погодьтеся, що їхні претензії не варті й мідного шеляга, а якщо прихилити до себе їхніх вождів, то й взагалі це нічого не коштуватиме.

— М-м-так, — пробубонів емір. А сам подумав. «Очевидно, іншого виходу немає».

— Бачить аллах, ми сповнені рішучості вчинити розумно, — відповів він наприкінці зустрічі з Решетовим.

Потім емір прийняв Скрентона. Той увійшов спокійно, свідомий власної гідності. Сеїд Алімхан, глянувши на нього, здогадався: «Це все, напевно, витівки капітана Скрентона».

— Чи не з ніжною комахи завітали, пане імпресаріо? — іронічно запитав емір.

Розуміючи, на що натякає правитель Арку, Скрентон вирішив відповісти йому так само ущипливо:

— Ваша високість, комаха цього разу перебуває в руках п'ятдесятитисячної орди кочівників.

— Так, так, ми це знаємо, — відразу посерйознішав емір.

— І я, як вам відомо, від імені Британської корони прийшов вас виручати.

— Так, так, ми це бачимо, — довірливо відгукнувся Сеїд Алімхан.

— Ці туркменські кочові племена прийшли з нашого боку, — скрадливо нагадав капітан.

— М-м-так, — коротко кинув емір.

Англієць зрозумів, що настав час, коли він зможе сказати, навіщо прийшов до еміра.

— Ваша ясновельможність, життя нам дає добрий приклад, що вартий наслідування. Британський підданий барон Рейтер одержав у Ірані від шахського двору величезну концесію, яка зосередила в його руках майже всю економічну діяльність країни. Ця обладка обійшлася в сотні мільйонів.

— А саме? — знехотя запитав Сеїд Алімхан.

— Рейтеру надано монопольне право на розробку корис-

них копалин, будівництво промислових підприємств, залізниць, шосейних доріг і телеграфних ліній.

— М-м-так, це справляє враження, — невиразно промимирив емір.

— Ми б хотіли повернутися до каршінських земель, — докинув Скрентон.

— Бачить аллах, що це питання можна буде спокійно обговорити тільки після туркменських подій, — кинув Сеїд Алімхан, даючи цим зрозуміти, що аудієнція закінчена.

Дотримуючись порад Решетова, емір власноручно накинув на плечі Джунаїд-хана золототканий халат і вручив йому шаблю з ефесом, оздобленим коштовним камінням. А в додачу до халата в Пулі-зіндан рушив караван, який віз тисячу батманів зерна пшениці для воїнів, а слідом за ним погнали отару овець — п'ять тисяч голів.

Бунтівники, одержавши все це, перейшли на правий берег Амудар'ї, а Усман-бій аталик, який геть закликав кам'яному мішку за тиждень, дякував аллаху за звільнення.

А Скрентон відбув знову в свій Мешхед — центр англійської таємної місії на Сході. Цього разу він мав чим порадувати своїх керівників, хоча питання про каршінські землі все ще залишалося не розв'язаним.

Розділ одинадцятий

ДЕНЬ ЕМІРА

Клопоти, пов'язані з коронаційними врочистостями в Бухарі, вщухли. Роз'їхалися численні гості, згорнули свої похідні циркові балагани маскарабози, поїхав сінематограф, що баламутив бухарців і приїжджих протягом цілого місяця. Свята минули, і більше ніхто не влаштував пишних ут і не роздавав щедрих подарунків.

Уже в середині травня в Бухарі пожовкла й зів'яла весняна зелень; клуби пилу на вузьких вуличках, постійний сморід і рої мух — все свідчило про те, що місто поступово повертається до свого звичайного життя.

Заспокоївся і Арк — палац еміра. Тут усе відбувалося за усталеним з давніх-давен ладом. І порушити його не могло ніщо, хоча на календарі був 1911 рік. Здається, двадцяте століття так і не постукало в браму благородної

Бухари, яка все ще жила за законами середньовіччя. Яскраво свідчив про те й цей день з життя еміра, напередодні від'їзду двору до його літньої резиденції — Шахрисабзу.

Цього ранку емір, як і кожен правовірний мусульманин, прокинувся дуже рано. Навіть його титул і безмежна влада не могли звільнити від досвітнього намазу. Попереду були ще молебні: опівдні, по обіді, на заході сонця та пізно ввечері.

Обов'язок будити еміра на вранішню молитву лежав на мірахурі — головному доглядачеві опочивальні. Тільки один він мав право входити до сплячого еміра.

Минуло майже півроку, відтоді як доглядачем емірської опочивальні став Ібрагім, на прізвисько Калапуш. В свої сімнадцять років юнак був вродливий, наче дівчина. Лише темний пушок вусів, які щойно висіялися, та зухвалий погляд розкосих очей свідчили, що він чоловік.

Хоча Калапуш і був доглядачем опочивальні, проте вночі спокійно спав у сусідній з еміром кімнаті. Лише вдосвіта до нього стукали, аби він увійшов у спальню правителя. Калапуш швидко вдягнувся, м'яко й нечутно ступаючи по ворсистих килимах, увійшов до емірської опочивальні. Повелитель спав на підвищенні з кількох курпачів у центрі зали. По кутках горіли нічні світильники. Над спальним ложем, ніби величезний ворон з розпростертими крилами, висів балдахін з малинового оксамиту.

Будити криком ясновельможну особу еміра не дозволялося. І Калапуш, ставши у віддаленому кутку кімнати, склавши долоні рупором біля рота, почав голосно дихати. Емір не прокидався. Тоді Калапуш підійшов до сплячого і, ставши навколішки біля його ніг, своїми великими м'якими руками намацав маленькі, з ніжною, ніби в жінки, шкірою ступні еміра і почав їх легенько масажувати. Це була зовсім не вільність Калапуша, а ритуал пробудження правителя, встановлений тут, в Арку, ще з давніх-давен.

— Що, хіба пора вставати? — прокинувшись і солодко потягуючись, запитав емір.

— Хай буду я за вас жертвою весь день, — неголосно відповів, як і годилося, юнак, вправно накинувши на плечі сонного еміра шовковий халат.

Зрозуміло, що день у еміра завжди минав благополучно і ніякої жертви з боку Калапуша не вимагалось, це теж була ритуальна придворна приказка.

Після вранішньої молитви та першого легкого сніданку емір насамперед вирушив у саламхану — кімнату для при-

йому відвідувачів — і сів на м'які курпачі біля великого вікна. Мірза, секретар і два удайчі — церемоніймейстери, негайно запросили слуг Арку на вранішнє привітання. Першим прийшов уклонитися й поцілувати руку еміра кушбегі — прем'єр-міністр уряду Бухари, за ним нижчий кушбегі — міністр фінансів, далі честі поцілувати руку правителя удостоїлися казі-калон — верховний суддя — та інші високопоставлені чиновники двору.

Той, хто підходив до еміра, підхоплював простягнуту в його бік руку, підносив її до своїх очей, ніби одержуючи височайше благословіння на свої діяння.

Проте удостоювалися цієї честі лише найвельможніші. А решта сановників мали право тільки безшумно ввійти до покоїв і від дверей з поклоном промовити: «Ассалом алейкум». Сеїд Алімхан вважав не гідним для себе відповідати на їхнє привітання. «Ваалейкум ассалом», — вигукував муедзин з-за спини свого пана. Відтак той, що вітався, ще раз низько вклонившись, задкував і таким чином залишав саламхану.

Найостаннішими були вдостоєні щастя бачити еміра дрібні службовці канцелярії палацу. Церемоніймейстери, розподіляючи їх по групах у відповідності до чинів, заводили до саламхани по черзі. Службовці, вклонившись емірові, одразу ставали навколішки, як це робилося при читанні намазу, й раболіпно висловлювали емірові своє шанування. Але, на відміну від вельмож, ці чиновники не тільки не чули привітання самого еміра, але навіть не вдостоювалися відповіді «салама» від його муедзина. Їм дістався лише млявий помах руки повелителя, що означав «Гаразд, гаразд, ідіть».

Після цього жесту всі присутні непомітно, ніби тіні, зникли з зали.

— Ху-у-х, — полегшено зітхнув правитель. Ще 6 пак, цього разу на церемонію привітання емір витратив майже дві години. За цей час перед світлими очима Сеїд Алімхана постало не менше шестисот служителів Арку. В звичайні дні більша частина з них — солдати, нижчі чини та прислуга, — на поклон до еміра не запрошувалися. Цього разу їх допустили в саламхану в зв'язку з наступним від'їздом правителя.

Після «виснажливої» церемонії привітання Сеїд Алімхан пішов на другий сніданок. Ів емір, як завжди, на самоті. Вважалося, що ніхто не повинен бачити трапези монарха, бо погляд — неприязний, заздрісний чи голодний,

жадібний, кинутий під час споживання їжі, — може отруїти її-лихими почуттями. Емір сів за дастархан, кухар поставив перед ним таріль з пловом, тоді на очах еміра та чергового офіцера зів дрібку плову, засвідчивши, що обід не отруєно. Те ж саме зробив і з чаєм: відливши з чайника ковток, випив сам, а потім подав емірові. Кухар вийшов у сусідню кімнату і залишався там під наглядом чергових офіцерів доти, доки тривала трапеза Сеїд Алімхана.

Після чаювання, як завжди, належало трохи відпочити, — емір молився і знову йшов до саламхани. Сьогодні він приймав беків та хакімів. За існуючим положенням кожний з беків ханства зобов'язаний був відправляти до Бухари особисто емірові щотижневі письмові повідомлення про стан справ у ввіреному йому бекстві.

Сеїд Алімхан, зазвичай, не читав ті повідомлення, а лише прикладав до них свою печатку на знак того, що він зволив ознайомитись, і надсилав їх до канцелярії кушбегі. Взагалі емір не обтяжував себе думками про справи ханства, тим паче про його економіку. Його не цікавило, як росте бавовник, кому належать бавовноочисні заводи, де виробляються шовкові тканини, звідки береться каракуль. Всі ці товари — близько шести мільйонів пудів бавовни-сирцю, майже сто тисяч пудів шовку та півтора мільйона шкурок каракуля — здебільшого вивозилося в Росію, Німеччину і, меншою мірою, в Англію та Францію. Обороти зовнішньої торгівлі Бухари складали близько сімдесяти мільйонів російських карбованців. Особливою статтею імпорту зі східних держав вважався чай, переважно кок-чай — зелений чай. Його завозили в Бухарське ханство в рік на суму понад сім мільйонів карбованців. Натомість індійські, афганські та персидські торговці скуповували на бухарському базарі шовк-сирець, каракуль та російську порцеляну.

Емірові не було потреби турбуватися про економіку. Чим більше зростав торговий оборот, тим більше розпухала емірська казна. Всі торгові мита на території ханства надходили в казну еміра. Підрахунок був простим: від кожних сорока верблюдів — один на користь еміра, від сорока баранів — один теж йому, і від усього, хоч що б продавалося на базарах, сорокова частина мала стати власністю правителя Бухари.

Сеїд Алімхану особисто належало понад два мільйони танапів землі, близько трьох мільйонів голів каракульських овець, понад сотня караван-сараїв, які він здавав

у оренду в усіх містах ханства. Щорічно казна еміра збільшувалася на шість-сім мільйонів золотих тілля. Сеїд Алімхан грошей не рахував. Всім цим майном видав кушбегі. Еміра ж цікавили прийоми, розважальні вечори, гарем, а також пишні поїздки містами ханства. Зараз він наперед утішався майбутньою поїздкою, бо ці виїзди завжди супроводжували великі натовпи людей, восхваляння в його честь, численні подарунки. Серед інших підношень кожен бек мав подарувати емірові одну або дві найвродливіші дівчини свого краю.

Красунь для гарему молодого еміра по всьому ханству вишукували вже цілих три місяці. Оглядини ж мали відбутися в цю поїздку.

Але останнім часом почуттями молодого еміра заволоділа дівка з Європи Енхен — подарунок аталика Усман-бія. Ця повногруда, пишна дівчиця, немов досвідчена й темпераментна наїзниця, ні на хвилину не випускала зі своїх чіпких рук віжок, які тримали хтively еміра. Енхен, не зважаючи на свій юний вік, була обізнана в амурних справах і щоразу розпалювала все нові й нові пристрасті в східному правителіві.

У коханні Енхен, перебуваючи в ханстві, мала безперечний успіх. Але була повністю позбавлена можливості виконувати функції таємного агента. Енхен потрапила до гарему еміра й жила там за його законами, хоча й вважалася «фрейліною» Бош-хатин. За кілька місяців у Арку вона щоденно бачила біля себе лише доглядача гарему Юсуфа Ходіма та еміра, коли навідувалася до нього в опочивальню.

За таких обставин Енхен нічого не залишалось, тільки чекати. Здавати своїх позицій вона не збиралася. Тількино дізнавшись, що Сеїд Алімхан збирається в поїздку по ханству, вона зробила все, аби бути поряд з ним. Хоча їй було добре відомо, що за етикетом дозволялося брати в замійські й далекі поїздки лише старшу дружину Бош-хатин.

Але Енхен була впевнена, що емір і тепер порушить звичай заради неї, як він уже це робив, змінивши порядок відвідин гарему.

Згідно усталеної традиції, еміри, з метою безпеки, заздалегідь не сповіщали служителів гарему про свої відвідини й ніколи не лишалися там на всю ніч. Це було правило для всіх емірів, і вони не могли його порушувати. Історія правителів знала не один випадок їхньої сумної

смерті в жіночій опочивальні. Недаремно східна мудрість повчає: «Не йми віри жінці — навіть випробуваній». Цього звичаю неухильно дотримувався і новий емір.

Він за півгодини до того, як мав відвідати гарем, називав Юсуфу Ходіму ім'я чергової обраниці. Тільки Енхен домоглася виняткового становища.

Тепер не емір призначав їй час відвідування, а вона сама, за своїм вибором і бажанням, в будь-який час присилала до нього Юсуфа Ходіма. Сеїд Алімхан розумів небезпеку, яку приховує таке нововведення європейської дівки, й намагався це припинити. Але від його спроби не залишалося й сліду, тільки-но підкочувався на своїх кривих ногах товстун Юсуф Ходім з запискою від Енхен. Емір негайно кидав усе і прямував до спальної кімнати.

Отож Сеїд Алімхан не був упевнений, чи зуміє він встояти під натиском любострасної Енхен і не порушити заборони щодо її поїздки по ханству. Розмірковуючи над цим, він лінькувато куйовдив свою пишну бороду.

Наближався обід, час було відпочити перед трапезою, що й намірявся зробити Сеїд Алімхан, проте його спокій порушив несподіваний візит Насрулли-бія.

Емір помітив, що той чимось стурбований.

— Слухаю,— протяжно промовив емір, невдоволений раптовими відвідинами кушбегі.

— Ваша ясновельможність, бачить аллах, я виконую тільки ваші найсвітліші вказівки.

— Ну, ну, в чому ж річ? — нетерпляче спитав емір. Йому страшенно хотілося відпочити перед обідом, і він, широко роззявивши рота, голосно позіхнув.

— Я, за вашою височайшою згодою,— статечно казав кушбегі,— хотів у вашому кабінеті встановити телефонний апарат, той самий, що на врочистостях подарував вашій ясновельможній особі генерал Покотило.

— Так, так, ми дали на це згоду,— ствердно кивнув емір.

— І пан Решетов наполягає на прямому зв'язку російської резиденції з Арком.

— Так, так, ми сказали...

— Сьогодні з цього приводу прибули двоє росіян з Кагана і почали встановлювати стовпи й натягувати дроти, але мулла палацу Кутбіддін зчинив страшенний галас, звинуватив мене в посібництві нечистому й обізвав кафіром.

— Мулла — божа людина, і ображати її не можна, треба до нього виявляти чемність, — повчально сказав емір.

— Я й так, бачить аллах, дуже терпляче пояснював цьому твердолобому чоловікові про призначення апарата, а він уперто повторює, що це не мусульманська справа і суперечить закону шаріату.

— Так, так, треба подумати, — сказав емір і знову позіхнув, хоча й не так солодко, як уперше. Очевидно, приємна дрімота вже полишила його. Він наморщив чоло і хотів щось сказати, але в цей час в сусідній кімнаті почувся голос. Хтось, порушуючи порядок, заведений в покоях еміра, голосно сперечався з черговим офіцером.

— Це мулла палацу Кутбіддін, впустить його, — знехотя кинув Сеїд Алімхан.

Мулла Кутбіддін був невисокий на зріст, мускулистий. Лице мав кругле й плоске, кольору сушеного кізняка. Вік мулли визначити було важко, бо він мав лице, подзьобане віспою. Очі, маленькі й круглі, свердлили кожну людину наскрізь. Вихідець з роду ішанів, він дивився на всіх з неприхованою зверхністю, мав звичку носити темне вбрання й зелену ішанську чалму.

Кутбіддіна сюди, в палац еміра, років десять тому влаштував казі-калон Бухари Бадреддін. Спочатку він був звичайним черговим муллою, а після вигнання кушбегі Астанкула, з яким Кутбіддін воював не на життя, а на смерть, отримав посаду головного мулли палацу, який мав право оберігати релігію ісламу в Арку, а також у всіх канцеляріях та службах.

Сваритися з Кутбіддіном ніхто, навіть сам емір, не наважувався. Адже відчепитися від цього лихого чоловіка було неймовірно важко. Він звинувачував буквально всіх у безвір'ї та в зв'язках з кафірами.

Кутбіддін, тільки-но ввійшов у саламхану до еміра, вклонився і, не чекаючи дозволу, втупившись своїми маленькими очницями кудись поверх Сеїд Алімхана, скрипучим, ніби іржавим, голосом заговорив:

— У Гада бичача голова, поросячі очі, слонячі вуха, шия, ніби в страуса, а груди, як у лева. Забарвленням він нагадує леопарда, хвіст у нього баранячий, а копита верблюдячі. Гад щойно прилетів на своїх крилах від невірних.

Вимовляючи це, Кутбіддін блискавично стрельнув очима спочатку в бік еміра, а потім туди, де стояв кушбегі. Ті нічого не розуміли, не знали, куди це хилить мулла.

— У країні невірних до Гада підійшов Ібліс і запитав

«Куди несуть тебе твої копита?» На що Гад відповів: «У країну, де живуть посібники кафірів». — «Тоді візьми мене із собою», — відповів Ібліс. «Як же мені тебе провести туди?» — «Ось у тебе поміж зубами є досить велика щербинка, — сказав йому Ібліс. — Вона доволі широка, і я можу в ній поміститися». — «А що буде, коли тебе там помітять?» — засумнівався Гад. «Не хвилюйся, — відповів Ібліс, — нас може побачити тільки той, хто вірний аллахові, а таких там, куди ми летимо, нема».

Кутбіддін зробив невелику паузу і знову глянув просто в очі обох високопоставлених осіб. І, звертаючись до мухаррема, який стояв біля входу до саламхани, уривчато промовив: «Скажіть від мого імені його величності, що коли він не зупинить російських кафірів і покровителя невірних кушбегі в їхньому бажанні провести в Арк сатанинські дроти, то благородна Бухара матиме покровителем тільки бога, а іншого нам не потрібно». Промовляючи це, Кутбіддін низько поклонився в бік еміра і вийшов з саламхани.

Розсерджений емір хотів щось гукнути йому вслід, але двері за муллою вже зачинилися.

— Бачить аллах, я не зрозумів нічого з того, що говорив тут вельмишановний мулла Кутбіддін, — з серцем признався емір, дивлячись на Насруллу-бія.

— Він звинуватив нас у зв'язках із сатаною. Телефон йому здається сатанинським апаратом. «Як це можна розмовляти за допомогою дротів», — гнівався він сьогодні вранці.

— М-м-так, — сказав емір. І, поміркувавши, додав: — Поясніть росіянам, що зараз, за свідченням астрологів, не час установлювати телефон. Хай трохи почекають.

— Та ми так ніколи не матимемо телефонного зв'язку з політичним агентом у Кагані, не будемо мати можливості спілкуватися з Ташкентом, Петербургом, — м'яко заперечив кушбегі, розуміючи стан еміра.

— Ну поставте, поставте ви цей апарат свій. М-м-так. Ну, скажімо, в дні, коли двір вирушить у поїздку по містах ханства, — промовив емір.

— А Кутбіддін? — уточнив кушбегі.

— Щось ви погано мізкуєте, бій, адже головного муллу палацу я беру з собою в поїздку по ханству, — сказавши це, Сеїд Адімхан вийшов із саламхани в кімнату для відпочинку.

Але на цьому неприємності цього дня не закінчились. Добряче пообідавши кількома стравами, серед них і пловом

з перепелицями, який він вживав для зміцнення чоловічої сили, Сеїд Алімхан учинив полуденну молитву «сір» і вклався на м'які курпачі на двогодинний пообідній відпочинок. Прокинувся ж він від сильного гуркоту, шуму та крику, що лунали з того боку, де була канцелярія кушбегі та його дім.

Викликаний дзвінком черговий офіцер, який стояв біля кімнати еміра, на питання:

— Хто порушує наш спокій?

Переступаючи з ноги на ногу, несміливо доповів:

— Ваша величність, це принци бунтують.

— Як це бунтують? — роздратовано запитав емір.

— Вони висловлюють якісь вимоги і закидають камінням канцелярію кушбегі.

— Так, так, це нечувана зухвалість з їхнього боку! Негайно до мене Насруллу-бія!

Приблизно через півгодини Сеїд Алімхан зайшов у свій кабінет і вислухав там доповідь кушбегі про те, що сталося. Річ у тому, що на території Арку, в його південно-східній частині, в ізольованих один від одного будинках, проживали кілька нащадків колишніх емірів: тут жили родичі покійних емірів Абдулахада та Музаффархана. Вони мешкали з родинами під наглядом варти і виходити їм за межі емірського палацу не дозволялося. Навіть мечеть Джамі, що знаходилася на території Арку, відвідувати вони не мали права. На додачу до всіх обмежень жили принци на злиденному пайку. Дороєлому чоловікові із емірської казни видавалося щомісяця по сорок таньга, жінкам взагалі нічого не належало. Після одруження принца його платня підвищувалась ще на двадцять таньга. Кожній сім'ї, незалежно від того, скільки в принца було жінок та дітей, щомісяця видавався провіант — два пуди муки, один пуд рису, два чойраки (близько чотирьох кілограмів) барячого жиру, одна німча (близько п'ятисот грамів) чаю та певна кількість цукру. Крім того, щодня всі сім'ї емірських родичів одержували по одній німчі — півкілограма свіжого м'яса. Ото й увесь провіант.

Двічі на рік, на великі свята, видавалося від імені еміра нове вбрання. Прислуги вони не мали, і члени сімей емірських родичів поралися по господарству самі.

Після того як до влади прийшов новий емір, принци через водоносів, які щоденно розносили по їхніх дворах бурдюки з водою, подали на ім'я Сеїд Алімхана прохання, щоб він їх або відпустив жити самостійно за межі палацу,

або поліпшив їхні умови й дозволив би їм ходити до мечеті, а також у гості один до одного.

Це прохання потрапило до Насрулла-бія, його він емірові не показав, боячись того, що той запідозрить його у змові з принцями. Еміри Бухари, як і всі правителі, сідаючи на престол, завжди остерігалися своїх родичів. Вони карали, кидали до в'язниць, тримали під домашнім арештом, узагалі суворо ставилися до своїх кровних родичів. І тому побоювання кушбегі були виправдані.

Не дочекавшись відповіді з канцелярії, принци знов-таки через водоносів домовилися розпочати «страйк» і почали кидати через дувал каміння, цеглу, старі відра й усілякий непотріб. Цей бунт родичів і змусив прокинутися еміра Сеїд Алімхана Бахадур.

Дізнавшись про зміст прохання бунтівників, емір мовив:

— Принца Абдулмуміна — кинути до зіндану, решті всипати по сорок палиць. Хай знають, невдячні, як порушувати наш спокій, — і велично глянув на кушбегі.

— З допомогою аллаха все буде виконано як належить, — відповів кушбегі, нижче, ніж звичайно, зігнувшись у поклоні. Він знав, коли емір набундючиться, йому можна догодити тільки раболіпством.

— Годі, набридло сидіти в Арку та займатися державними справами. Народ ханства ще не бачив свого еміра.

— Справді, справді, народ жадає бачити свого правителя, — погодився з еміром Насрулла-бій, а по обличчю пробігла улеслива усмішка, проте він її негайно приховав, нахилившись ще нижче до підлоги.

— Слава аллаху, що завтра день нашого від'їзду з благородної Бухари. Дайте мені дізнатися, що про це говорять зірки, — закінчив емір.

— Я весь увага, — відповів кушбегі і залишив кабінет еміра.

— Мухаррем! — вигукнув Сеїд Алімхан.

— Я тут, пане.

— Астролога до мене!

Після цих слів всі думки про бунтівних принців вивітрилися з голови еміра.

Через годину після того, як Суфі ібн Зейд провістив йому приємну подорож, настрої у Сеїд Алімхана поліпшився. Він негайно звелів покликати в свої покої дворецького і розпорядився показати йому півнячі бої. Це було

улюблене заняття молодого еміра тоді, коли він мав гарний настрій.

У палаці спеціально для цього був великий вольєр, де утримувалися кілька десятків величезних півнів породи «кулангі», тобто журавлині. Це були красиві й граціозні птахи на високих і сильних ногах, а груди — могутні, орлині. Півні мали червонясто-золотисте, аж навіть якесь бурочервоне забарвлення, і коли вони сходилися у бойовій сутичці, то було незрозуміло, де бризкає кров, а де летить такого ж кольору пір'я. Створювалась ілюзія кривавої феєрії, чим завжди захоплювався Сеїд Алімхан.

Коли емір дивився на півнячі бої, очі в нього горіли, руки постійно куйовдили смолянисту бороду, а з грудей виривалися хриплі вигуки схвалення:

— Х-р-р-р, х-р-р-р, — надривно хрипів емір.

Емір зазнавав найбільшої втіхи, коли один півень до смерті забивав другого. Коли такого не траплялося, бій вважався невдалим, і емір виміщав свою злість на удайчі — доглядачеві птахів — або на дворецькому.

Але цього разу все тишило Сеїд Алімхана. Молодий, із дужими грудьми півень забив свого противника, смикав його дзьобом за гребінь, виклював йому очі, а емір задоволено вів своє:

— Х-р-р-р, х-р-р-р!

Після вечірньої молитви «шом» та ситної вечері, яка складалася з каля-поча, страви з баранячої голови, серця та нирок, емір протягом майже двох годин розважався танцями бачів, гарненьких хлопчиків, які, перебравшись у жіночий одяг, витанцьовували під бубон. Емір, дивлячись на стрункі фігурки хлопчиків, умлівав від задоволення, його погляд став м'яким, а губи шепотіли:

— Іє-іє, іє, — правитель ляскав у долоні або в захваті куйовдив бороду.

Після танцю бачів, чаю із солодощами і останньої, п'ятої, молитви «хуфтан», Сеїд Алімхан викликав доглядача гарему Юсуфа Ходіма. Так закінчувався важкий і довгий день повелителя Бухари.

ПОЛІТИЧНИЙ АГЕНТ СОМОВ

Від'їзд емірського двору у міста ханства відбувся у другій декаді травня. У кінці шляху лежало місто Шахрисабз, яке недаремно здавна називалося Зеленим містом. Це був по-справжньому райський куточок у спекотливому Бухарському ханстві. Місто було розташоване у відрогах Гіссарського хребта, на відстані трьохсот верст від Бухари.

Кортеж на чолі з еміром, його почтом, слугами, охороною був великий. Коли виїхали із столиці, то голова його вже перебувала біля Кагана, а останні обозні гарби й бідарки щойно залишали міські ворота.

Виїзд еміра обставлявся дуже пишно, бо це була не звичайна поїздка по ханству, а з тривалою зупинкою на весь спекотний сезон у емірських садах Шахрисабза.

Брали з собою все: комплекти одягу від парадного до мисливського, в обозі везли похідну мечеть «банчі», кухню. З еміром, окрім почту, їхали сановники з канцелярії, а також мірзи, фельд'єгері, чергові офіцери, кухарі, лікарі та інша челядь. Окреме місце в обозі займали дві повозки, в яких їхали доглядач гарему Юсуф Ходім і астролог Суфі ібн Зейд. А все це юрмисько людей, коней і повозок очолював загін емірської гвардії, в якій було понад сто нукерів, вбраних у терську козачу форму.

Їхній командир Махмуд-бій ага-ішик-баші (що відповідало званню полковника) їхав праворуч від фаєтона Сеїд Алімхана, а його помічники караул-бегі та мірза-баші перебували попереду гвардійців. За фаєтоном, як і належало, прикриваючи екіпаж еміра ззаду, скакали ще з десяток нукерів, яких очолював мірахур.

Емір взяв із собою у фаєтон і Ібрагіма Калапуша. Після того, як був страчений Хамро, Сеїд Алімхан постійно нервував. За довгі роки він і не помітив, як зник, аби поруч з ним завжди знаходилася тінь — його тілохранитель. Емір згадував усіх придворних, але на жодному з них свій вибір зупинити не міг. І нарешті призначив тілохранителем Калапуша. Хлопець був не тільки вродливий, але й міцної статури. А до того ж мовчазний, чим і нагадував емірові його колишнього охоронця Хамро. Бачить бог, як йому тепер не вистачало цього чоловіка. Емір відчував себе самотнім і нещасним особливо тепер, коли мав цілковиту

владу над людьми. Повсюди Сеїд Алімханові ввижалися вороги й люди, які йому бажали зла.

Дуже насторожено зустрів емір і нового політичного агента пана Сомова, який прибув до Бухари замість Решетова, що виїхав до Петербурга.

Пан Сомов був невисокий на зріст, худорлявий, з тонкими рисами обличчя, смаглявий, мовчазний. Його великі чорні, ледь сумні очі були якимись всевидячими. Він дуже відрізнявся від свого незібраного, занадто довірливого попередника.

Новий представник царського уряду вважався до того ж досвідченим дипломатом. В Бухару він приїхав з турецького міста Ізмір, де тривалий час був консулом Росії, добре знав побут, звичаї та мови Сходу.

Емір, дізнавшись про призначення нового політичного агента, відразу зрозумів, що росіяни не забули його спроб зв'язатися з турецьким султаном і дізналися про ті мільйони золотих, які він, будучи принцом, передав туркам на будівництво залізниці до священного міста Мекки.

Сомов вирішив якомога швидше приступити до справ. Довідавшись про майбутню поїздку молодого еміра по містах ханства, він поклав собі скористатися цією нагодою, аби одразу побувати в багатьох містах і ближче познайомитися з Сеїд Алімханом.

— Ваша високість, я маю даровану богом можливість особисто супроводжувати вашу ясновельможну особу в поїзді по містах ханства, — промовив тихим голосом російський дипломат на аудієнції у еміра.

— Ми згодні, — трохи помовчавши, без особливого бажання відповів Сеїд Алімхан.

— Дякую. Для мене це велика честь — бути серед почту ясновельможного еміра.

— М-т-так. І я буду щиро радий такому приємному товариству, — вже доброзичливіше промовив емір. Що відеш, він ніяк не міг встояти, коли його вихваляли, навіть якщо це й робилося нещиро.

А Сомов, аби зміцнити добре ставлення молодого еміра, напередодні від'їзду повідомив йому, що днями відзначатиметься день народження його імператорської величності. І було б дуже доречно послати на височайше ім'я вітальну телеграму.

Сеїд Алімхан із задоволенням сприйняв це повідомлення, і 8 травня 1911 року до Петербурга через політичного агента пішла депеша такого змісту:

«Дружно посилаю Вашій імператорській величності свої щирі поздоровлення з нагоди такої високоурочистої події — дня народження великого государя імператора великої Російської імперії. Шанобливо бажаю Вашій імператорській величності перебувати в благополуччі й здоров'ї. Флігель-ад'ютант Сеїд Мір Алімхан Бахадур, емір бухарський».

Політичний агент Сомов у кортежі еміра їхав у критій прольотці слідом за солдатами охорони правителя. Він весь час з-за спин гвардійців бачив опасисту постать Сеїд Алімхана, вбрану в гаптований золотом халат та блакитну серпанкову чалму. Емір сидів гордо й бундючно, велично тримаючи свою ханську голову.

Дивлячись у спину правителя Бухари, російський дипломат впіймав себе на думці, що йому приємніше дивитись у спину емірові, ніж у його дурнувате обличчя, а тим паче — розмовляти з ним. Він згадав свою розмову в Ташкенті з генерал-губернатором Туркестанського краю Самсоновим перед самим від'їздом до Бухари.

— Ви дипломат, і нам би хотілося, аби ви розумно впливали на політику молодого еміра, — висловив головну думку генерал-губернатор.

— А чи можливо це? Адже ходять чутки, що молодий емір не дуже розумний, — тихим голосом поспитав політичний агент.

— Ха, батечку мій, дурному правителеві треба надавати перевагу перед розумним, — і він зверхньо подивився дипломату просто в вічі.

— Не кажіть, ваше високопревосходительство, для Європи, може, воно й так, а для Сходу — як знати. Тут і з дурним важко впоратися, — висловив несподівану для генерал-губернатора думку Сомов.

— Ну й хитрий же ви, батечку, як я бачу. Видно, на користь пішов Ізмір. Туреччина й до нас сюди, в мусульманський Туркестан, в родичі набивається.

— Напевне, воно до того йдеться. Великий інтерес до Казані, Уфи та Туркестану виявляє Енвер-паша, військовий міністр Туреччини, зять колишнього султана. Він, певно, завдасть нам чимало клопоту.

— Знаємо, Олександрє Васильовичу, знаємо. Отому-то тебе сюди й викликали, — переходячи на «ти», сказав туркестанський генерал-губернатор.

Сомову добре було відомо, як невдовзі після подій 1905 року в Росії революційна хвиля потрясла майже всі країни.

Сходу, і насамперед Іран, де шах Мухаммед-Алі втратив престол, і керувати країною почав парламент — меджліс. Трагічно закінчилися революційні потрясіння і для турецького султана Абдул-Хаміда II. На зміну йому до влади прийшли младотурки. А тут, у Бухарії, поки що було тихо. Так сприйняв обстановку в ханстві політичний агент після бурхливих подій в Туреччині.

Але після приїзду до Бухари, ознайомившись з матеріалами сунітсько-шіїтської різанини 1910 року, активними діями англійців у Індії й Афганістані, проникненням німців у глиб Ірану, — Сомов збагнув, що незабаром цей тихий край може стати центром важливих і грізних подій. Не залишилися поза його увагою і джадіди, з якими він ґрунтовно познайомився.

А зараз його всерйоз цікавило питання укріплення російських поселень у містах Кагані, Чарджуї та Термезі, освоєння нових земель під бавовник і взагалі можливості активного використання Бухарського ханства. Таке завдання перед ним на прийомі в Петербурзі поставив Столипін, голова ради міністрів царського уряду.

Були й інші невідкладні справи, якими негайно належало зайнятися політичному агенту по прибутті до Бухарського ханства, наприклад, з'ясувати політичні настрої в російських поселеннях. Особливе занепокоєння викликали Нова Бухара, Каган, частково залізничники, в Термезі — річкове пароплавство. Були також невеликі поселення підданих Росії і в інших містах Бухарії. Про них політичний агент уже був добре поінформований.

Із документів випливало, що в Карші, другому місті ханства й важливому адміністративному центрі, до минулого року проживав лише один російський підданий — політичний засланець Володимир Нащокін. Людиною він виявився, за свідченням документів, неспокійною, двічі бував нелегально у Самарканді, за що був попереджений політичним агентом у грудні 1910 року письмово. Проте повідомлялося, що за завданням зацікавлених високопоставлених осіб в Петербурзі Нащокін веде активні пошуки земель в заплаві річки Амудар'ї та по всьому Каршінському степу. Документи по перших трьох експедиціях здобули високу оцінку спеціалістів. Унизу була приписка: «Дуже швидко вступає в зв'язки з місцевим населенням, ставиться до них більше ніж по-дружньому, пропагує серед туземного населення бунтарські настрої, чим особливо небезпечний».

Проглядаючи ці донесення, Сомов ще в Кагані вирішив узяти поселення під особливий нагляд.

На початку 1911 року в Карші осіло ще кілька громадян Російської імперії: технік телеграфної служби Степан Герасимов, а разом з ним — двоє російських підданих, Єфремов і Бабкін. Характеристик на них не було, лише біля прізвища техника стояла помітка — «підозрюється в участі в подіях 1905 року в Ташкенті».

Прочитавши це, політичний агент тут же продиктував секретареві записку для кушбегі мірзи Насрулли-бія такого змісту: «Прошу Вас по дружбі запросити через місцеву владу дані, що цікавлять нас, на російського підданого техника Степана Михайловича Герасимова: коли й куди виїздив за цей час і в яких місцевостях скільки часу перебував. Водночас покійно прошу запитати через ті ж органи влади довідку про поведінку цього російського підданого і повідомити мені.

Російський політичний агент Сомов».

В Карші біля базару худоби проживав також карантинний фельдшер Авдеев з дружиною та агент по скупці каракуля Міфтахов, який приїхав місяць тому із Казані.

В Гузарі теж мешкали кілька російських підданих, і про одного з них, якогось Канонірова, було повідомлення, що він торгує самогоном. Інших компрометуючих матеріалів не було. В Термезі ж стояв великий військовий гарнізон, там був свій жандарм і велике поселення росіян, які здебільшого працювали в річковому порту. В Термезі Сомову мало бути багато роботи.

З собою в поїздку він узяв керуючого справами агентства Андреева та перекладача — бухарського підданого Абдуллу Сагдієва, бо той був родом з тих країв, куди вирушив емір. Вони сиділи в одній з ним прольотці, а праворуч і ліворуч від них їхало верхи відділення кінних російських солдат під командуванням унтер-офіцера Гаркуші, якого солдати звичайно звали дядьком Семеном. Йому нещодавно за довголітню службу (не без участі Федоркіна) присвоїли звання унтера і направили на службу до Кагана в охорону при політичному агентстві. От і їхав він у званні унтера, супроводжуючи російського дипломата.

Першого ж дня до вечірнього намазу кортеж еміра прибув у містечко Ходжа Мубарак, де й зупинився ночувати. Наступну зупинку зробили в Касані, хоча цілком можна було одним переходом до заходу сонця досягти Карші. Але Саїд Алімхан не став цього робити. Він вирішив в їхати до

Карші, де майже десять років був беком, серед дня, щоб можна було вчисто й пишно проїхати містом.

Так і вчинили. Об одинадцятій годині вчиста процесія під іжджала до стародавнього каршінського мосту, який пролягав на кордоні між містом і степом. Усман-бій аталик, який став беком після Сеїд Алімхана, та ще кілька вельможних панів зустріли кортеж еміра майже біля самого Касана, і тепер аталик їхав на білому жеребці ліворуч від фаетона правителя ханства, свого колишнього вихованця, з яким майже цілих шість років провів у далекому Петербурзі.

І хоча Усман-бій аталик був уже похилого віку і мав би їхати у фаетоні, проте він не мав ніякого права вважати себе рівнею його високості еміру. Він їхав верхи на білому жеребцеві, інколи відповідаючи на мляві і майже безглузді запитання Сеїд Алімхана, на зразок:

— Ставши повелителем людей цього краю, чи досяг здійснення бажання, що не має надії? — Таким запитанням аталик спочатку був збитий з пантелику, проте подумки відзначив, що в його вихованці з'явилось щось нове. Трохи почекавши, каршінський бек шепеляво відповів:

— Я поки що не зміг через сильні каршінські вітри піймати сокола бажань у бекську сіть.

— Коли ти не досягнеш мети, вигадуючи сотні нісенітниць, то я буду шпетити тебе й твоїх ледарів слуг, — відповів на репліку аталика емір.

Каршінський бек, аби припинити цю незрозумілу, плутану розмову, звернувся до правителя ханства й, кивнувши в бік коляски політичного агента, запитав:

— Хто цей пан?

— Новий посланник білого царя, — відповів емір, а сам машинально став обертатися в бік сомовської прольотки, проте своєчасно зупинився, розсердившись на себе через це.

А Усман-бій аталик не заспокоювався і запитував:

— Якої він крові? Ніби схожий на кавказьких князів. І чи буде він тримати чистою воду свого колодязя?

Емір роздратовано відповів:

— Хоч якою була б чистою вода колодязя християн, вона придатна лише для обмивання ніг.

— Я справжній страж ісламу, і думки мої благородні, від невірних належить триматися подалі, — поквапився запевнити еміра не на жарт переляканий його реплікою аталик.

Відчувши це, емір помітно втішився. Спочатку він задоволено плеснув у долоні, потім зверхньо глянув на свого колишнього наставника і подумав: «Нечестивцю, будь покірним, бо непокірливим може бути тільки небосхил». Він уже хотів сказати щось таке вголос, але попереду з'явилися фортечні мури Карші, і великі людські натовпи обабіч мосту, побачивши воїнів еміра та його фаєтон, почали голосно вигукувати привітання. Заграло відразу кілька карнаїв, звуки, ніби відбиваючись від берега річки Кашкадар'ї й ковзаючи по її бурхливих хвилях, відкочувалися в бік міста. Люди заметушилися, неначе грім, гули нагора.

Емір, задоволений зустріччю, ледь помахавши рукою, проїхав мостом. Відтак кортеж, проминувши міську браму, зупинився на майдані біля бекського палацу. Тут теж чекав натовп, в якому були нукери, учні медресе, купці, вуличні торговці й чимало іншого люду. А серед них Володимир Іванович Нащокін. Він з цікавості вийшов подивитися на молодого еміра.

Десь неподалік від Нащокіна бігав з хлопчиками-однолітками і його вихованець Рустамко. Тут же був син арбакеша Назим, син продавця овочів Еркін та інші хлопчики — ті, які раніше навчалися в класі Абдулли Сагдієва. Діти відтоді потоваришували й на дозвіллі гуляли разом.

Поруч з Володимиром Івановичем стояв Ергаш-копкарчі, який напередодні приїзду еміра повернувся до Карші, провівши індійську танцівницю Джамну та її друзів до самого Афганістану.

І — дивна річ — зараз, перебуваючи на майдані серед тих, хто зустрічав еміра, Володимир чомусь раптом згадав слова афганця Махмуда Тарзі, що «ви тут самотні у боротьбі з владою царя та еміра». Але так було півтора року тому, коли він приїхав до Бухарського ханства. А тепер він не сам, поряд з ним його однокумці: ремісник Юсуф, здоровань дехканин Заріп, хоробрий джигіт Ергаш-копкарчі й молоді — Рустамко, Назим та Еркін. Десь там на майдані, серед духовенства, був мудрий чоловік Ходжа Асадулла, а в прольотці політичного агента царської Росії сидів друг і товариш Абдулла. Хіба це мало?

Величезні барабани нагора, що були встановлені з нагоди прибуття еміра на мурах бекського палацу, звучали глухо, надривно, ніби передсмертний стогін бика. Натовп ревів, а емір, усвідомлюючи силу своєї влади, гордо й урочисто попрямував до палацу. Слідом за ним проскакала гвардія, а потім проїхав російський політичний агент. І емір, і

Сомов серед величезного людського натовпу помітили російського політичного засланця Нащокіна. Побачив його й Абдулла але ніяк цього не виявив. Не час і не місце було виявляти свої почуття.

Ще раз Володимир Іванович зустрівся з еміром і політичним агентом Сомовим наступного ранку. Зустріч відбулася через те, що він кілька місяців тому за завданням нового бека Карші Усман-бія аталика почав обирати місце для будівництва першої лікарні європейського типу в цьому краї. Цю лікарню й ще одну в Шахрисабзі будували на пожертвування, зроблені ще еміром Абдулахадом. Володимир Іванович вибрав відповідне місце, розбив його відповідно з проектом на будівельні квадрати, і під його керівництвом кілька землекопів вирили канави під фундамент майбутньої лікарні. Знайшовся і підрядчик — ташкентський купець Ариф Ходжа Азіз.

Оскільки підрядчик й будівельники ще не приїхали, а молодий емір уже прибув у Карші, Усман-бій вирішив урочистості з нагоди закладання першого каменя майбутньої будівлі приурочити до приїзду молодого правителя ханства, аби зробити йому прийемність.

Отут, на майбутньому будівельному майданчику, і відбулася зустріч політичного засланця Володимира Нащокіна й еміра Бухари Сеїд Алімхана Бахадура. Політичний агент Сомов, який був при цьому присутній, з неприхованою цікавістю спокійним, вивчаючим поглядом розглядав Нащокіна.

Він чекав, що побачить тут, в пустельній глушині, здичавілого співвітчизника, який занепав духом, проте перед ним був зібраний молодий чоловік з акуратною борідкою, світлими, ясними очима.

З свого боку Володимир Іванович, здається, зовсім не звернув уваги на нового політичного агента, але насправді одного-двох поглядів йому вистачило, щоб оцінити Сомова. На його думку, той був з тих людей, яких належало остерігатися, немов вогню у вітряну погоду.

А емір удав, що він взагалі вперше бачить цю людину. Після того як мулла Кутбіддін прочитав молитву, просячи благословення аллаха на будівництво, Сеїд Алімхан узяв з рук Нащокіна кельму і доторкнувся до щойно укладеної ним цеглини. Емір зиркнув на політичного засланця, проте їхні очі зустрілися. Правитель не витримав погляду Нащокіна й сказав:

— Гаразд, гаразд, ви тут робите добре діло.

— З великою радістю служу народіві,— негайно відповів Володимир Нашокін.

— Гаразд,— ще раз, але вже мляво промовив емір і передав кельму Нашокіну.

Потім узяв кельму політичний агент Сомов. Він теж не стримався і коротко кинув:

— Вам би таку запопадливість виявити в себе на батьківщині.

— А ми тут з вами теж служим саме їй. Хіба не так, пане політагент? — тихо, проте переконано промовив Володимир.

— Браво, я маю у вашій особі справжнього співвітчизника,— сухо промовив Сомов, струшуючи зі своїх пальців пил від кельми. І важко було визначити, серйозно чи глузливо він це сказав.

На цьому церемонія закладання лікарні закінчилася. Вже йдучи з будівельного майданчика, Сомов голосно щось говорив молодому емірові про користь медичних закладів і про благородство, виявлене правителем ханства в цьому випадку.

Наступного дня емір залишив стародавній Карші і поїхав дорогою в бік Шахрисабза.

Розділ тринадцятий

ДУХОВЕНСТВО

Сеїд Аліхман наступним місцем своєї ночівлі обрав Гузар, де беком був його рідний дядько Ахмадхан. Хоча містечко було невеличке, проте в Бухарському ханстві займало важливе стратегічне положення. До нього вели дороги й караванні шляхи з Бухари та Самарканда, Термеза та Афганістану. Через Гузар ще в давнину проліг Великий шовковий шлях. Але це все відбувалося в давнину, а зараз у маленькому містечку шумно й урочисто зустрічали свого нового повелителя — Сеїд Аліхмана Бахадура.

Визначного тут нічого не сталося, хіба що емір звелів Юсуфові Ходіму після вечірнього намазу привести до опочивальні Енхен.

Безбородий євнух Юсуф Ходім, який ішов попереду Енхен, ведучи її до еміра, час від часу озирався на неї і невдоволено пищав:

— Закрийся, спокуснице, це тобі не Петербург — місто

кафірів. Тут порядки інші.— Вимовляв ці слова євнух виразно, повільно, бо його підопічна тільки-но навчилася говорити їхньою мовою. І вона, ледве добираючи слова, відповіла:

— Тебе, чи що, я спокушаю? — А груди під покривалом так і заходили, немов ковальські міхи.

Юсуф зовсім не образився на кепкування Енхен. Він уже давно звик до того, що всі дружини й коханки еміра не сприймають його всерйоз не тільки як мужчину, але і як людину. А через те надто примхливим і лихим мешканкам гарему він теж чинив прикrostі, а от помститися цій європейці якось не спромігся. Коли вона відверто глузувала з нього, він навіть не міг відповісти їй тим самим.

— Я хочу, щоб ти під покривалом зберегла ніжний дівочий аромат,— пропищав Юсуф.

— А тобі від того яка користь? — щиро здивувалася Енхен.

— Я доглядач саду, а троянди в саду мають бути гарними й духмяними,— пояснив доглядач гарему.

— У тебе ж ніздрі не дихають,— трохи лагідніше зауважила дівка.

— Не кажи, не кажи, квітко райських садів, твій аромат лоскоче навіть мене,— прохихотів Юсуф.

— Ха-ха-ха,— голосно засміялася Енхен і раптом, одним стрибком наздогнавши Юсуфа, дужими руками відірвала його від землі і понесла перед собою.

Юсуф Ходім від задоволення заверещав:

— Ух, дух перехопило! Ух, дух перехопило!

— Отож-то, хоч на руках моїх покатаєшся,— розсміялася Енхен і донесла його майже до самих дверей опочивальні еміра...

Наступного ранку Ібрагім Калапуш довго не міг добудитися свого пана, не допомагав навіть масаж ніг. Лише неспокійне покашлювання мулли Кутбіддіна біля дверей сповістило Сеїд Алімхана, що він запізнюється на намаз.

Нарешті кортеж еміра вирушив далі. До Шахрисабза поїхали тільки візки із служителями канцелярії. А сам Сеїд Алімхан зі своєю гвардією й почтом звернув на амляк Бузрук Ходжа, а від нього шлях лежав на Катта-Лянгар — найсвятіше місце для мусульман цього краю.

Святим воно стало, коли грізний правитель Самарканда Тимур, повернувшись з походу до Сирії, привіз із собою чималий місячний камінь, який вважався святим, і передав

його на зберігання у свій рідний Шахрисабз шейху Мухамеду Садику, який жив у Лянгарі.

Шейх помер, а Мірза Улугбек, онук Тимура, який правив на той час Мавераннахром, побудував у Лянгарі на його могилі мавзолей і мечеть, яка за красою не мала собі рівних на ті часи.

Святий камінь поклали в окреме приміщення біля мавзолею шейха Садика і тримали його в скрині. Щорічно в місяці Джоуза, що відповідає травню, кишлак Лянгар ставав місцем паломництва. Тутешні мутавілі — завідувачі вакуфним майном — призначалися еміром виключно з-поміж найвідоміших ходжів. Їм в довічне користування були віддані богарні землі найближчих до Лянгара п'яти кишлаків.

Раз на рік на поклоніння в ці місця приїздив і бухарський емір. Неодмінно належало відвідати Лянгар і після коронації. Тут, у присутності вищого духовенства, емір давав клятву бути правовірним мусульманином і суворо дотримуватися шаріату.

Про необхідність поїздки до Лянгара Алімханові в останні дні кілька разів нагадував мулла Кутбіддін. І тепер кортеж еміра після ночівлі в Гузарі звернув на Лянгар. На одному з пагорбів бовванів мавзолей з гарною блакитною ребристою банею, а на другому — мечеть.

До приїзду Сеїд Алімхана в кишлаку Лянгар на могилі святого шейха Садика зійшлося майже все вище духовенство ханства. Служителів культу було так багато, що емір їх усіх не пам'ятав, він тільки впізнав шейха-уль-іслама Бухари муллу Бако Ходжі, ішана Шаяхсі-Ахуна — главу всіх мулл емірату, верховного муфтія домулло Аскара й колишнього казі-калона Бадреддіна. Серед натовпу в своєму чудернацькому вбранні ватажка шахрисабзських деревішів був і Даврон. У молодого еміра серце стислося, коли він побачив таке юрмисько духівників. Він зрозумів — духівництво піде в наступ. Вони намагатимуться нав язати йому свої давні наміри — відірвати Бухару від Росії, віддавши її в обійми Туреччини, чого вони не могли добитися від покійного еміра Абдулахада.

У Сеїда Алімхана від напруження затремтіло коліно. Це була ознака його граничного невдоволення, адже ситуація складалася не на його користь. Чекати від когось підтримки не доводилося.

Фаєтон зупинився. Емір ступив на землю, тримаючись якомога статечніше й незалежніше. Бувалі в бувальцях

духівники на противагу молодому правителеві, вбраному в розшиті золотом шати, одягли скромні бекасамові темно-зелені, чорні й темно-коричневі халати. Вони утворили прохід, яким проходив емір, низько кланялися йому, склавши на животі руки, смиренно, мовчки пропускаючи його вперед. Сеїд Алімхан йшов уздовж цієї живої стіни ніби не до могили святого, а на ешафот: у нього вже починало тремтіти все тіло.

На чолі процесії йшов ішан Шаяхсі, високий, згорблений старий з плоским великим лицем. Його ріденька, ніби в євнуха, борідка, чорне й жорстке волосся, важкий спідлоба погляд надавали ішанові неприємного вигляду. Він стояв крайнім у шерензі служителів аллаха, і коли емір, прошарудівши широкими полами шитого золотом халата, порівнявся з ним, ішан Шаяхсі, вклонившись, проте, не доєить низько, ступив крок уперед і очолив процесію. Наблизившись до гробниці, він став навколішки. Так само вчинили й решта служителів. Лише емір пройшов до узголів'я саркофага і опустився там на одне коліно. Ішан здійняв руки вгору, прочитавши належну в цьому разі сурю, якою починався коран:

— В ім'я аллаха, милостивого, милосердного. Хвала аллахові, володарю світів. Милостивому, милосердному царю в день суду. Тобі ми поклоняємося і просимо допомогти! Веди нас дорогою прямою по дорозі тих, котрих ти наділив благочестям, але не дорогою проклятих і заблуканих! О-о-о-мінь! — закінчив він з металічними нотками в голосі.

Усі присутні дружно й голосно повторили:

— О-о-о-мінь!

Потім Шаяхсі підвівся, підійшов до саркофага, доторкнувся до нього кінчиками пальців й провів ними понад очима; слідом пройшов емір; далі вервечкою всі решта. Відтак процесія рушила до місячного каменя. Він лежав на невеликій дерев'яній чорпоя-хантахті, застеленій золотистого кольору шовковою тканиною. Лише тут, уже стоячи, ішан Шаяхсі прочитав молитву, але, як відчув Сеїд Алімхан, вона переважно стосувалася його, а не аллаха.

— О, той, хто створив небеса та землю! У кого ключі до таємного, відомого тільки йому. Знає він, що на суші й на морі лист падає лише з його відома, і нема зерна в морозі землі. Він той, хто володарює над ніччю, і знає, що ви добуваєте вдень. Він, господар своїх рабів, посилає їм своїх охоронців,— голосно читав Шаяхсі, а сам час від часу

кидав свій важкий погляд на еміра. Нарешті він закінчив: — Слава аллахові, господу світів. О-о-о-мінь!

— О-о-о-мінь! — повторили всі.

Ішан Шаяхсі підійшов до хантаhti, де лежав святий камінь, і, ставши навколішки, поцілував його. Тільки емірові, як халіфові, дозволялося взяти камінь у руки й піднести до очей, аби відтепер бачити сутність того, що діється у світі.

Молодий емір виконав обряд. Але й після цього йому не дали можливості залишити приміщення. До нього неголосно, але чітко звернувся колишній казі-калон Бадреддін. Він здійняв обидві руки, в одній з яких тримав посох, і, потрясаючи ним, ніби попереджаючи еміра, промовив:

— Аллах велить нам у цьому святому місці запитати нашого повелителя: чи прожене геть він тих, котрі своєю віру перетворюють на гру й забаву, богохульствують, стають посібниками нечистого?! Чи й далі слухатиме він кафірів? Скажіть!!!

— Так, так, скажіть, — неголосно, мов зашелестіли, повторили духівники.

Запала тиша, емір не відповідав. Почекавши трохи, Бадреддін ще раз високо підніс свої руки, і вже дужче, ніби гніваючись, потряс посохом, і надривно заволав:

— Скажіть, в ім'я аллаха, чи буде він землю наших предків роздавати нечистим кафірам, чи буде ставити сатанинські стовпи й оскверняти її колесами шайтан-гарби? Невже ми, порушивши волю аллаха, станемо визнавати над собою владу білого царя — владу нечистого кафіра? Скажи!

— Так, так, скажи, — одноставно промовили духівники.

Емір розгубився, не знаючи, як йому вчинити, відповідати чи ні на їхній лемент.

— В ім'я аллаха, хай відвернеться він од нечестивих, поки не загруз у трясовині, — Бадреддін весь час згадував еміра в третій особі, бо не наважувався прямо звертатися з такими претензіями до правителя й намісника бога на землі, — поки не накликав на нас кару всевишнього! Адже щойно сатанинське колесо пішло по землі, хліб зник з полів, тільки-но почали проводити дроти — вода висохла в ріках. Скажіть, що шлях аллаха є справжній шлях, і ми поручимося перед аллахом за нього. Скажіть!

— Скажіть, скажіть, скажіть, — ще наполегливіше повторювали ішани і, як здалося емірові, почали підступати до нього.

— Ми благословили його, коли він встромив ногу в стремено держави, — не дочекавшись від еміра ніякої відповіді, вигукував далі ішан Шаясі. — Але ми не благословляли його на невірні справи — він теж до еміра звертався в третій особі, це була хитрість всіх ішанів та мулл — або висловлювати свої думки від імені бога, або не звертатися прямо, адже будь-якої миті можна уникнути звинувачення. — І ми його не підтримаємо, а звернемося по допомогу до країни правовірних мусульман — Туреччини, це справжній захисник ісламу від підступів кафірів. Там зараз навчаються наші діти. — Він замовк. Відповіді від еміра не було... Знову запала важка тиша, яку невдовзі знову порушили:

— Аллах розгніваний тим, що невірні відводять воду Зеравшану, не пускаючи її на поля благословенної Бухари, а він потурає їм, — тихо, але так, що почули всі, промовив верховний муфтії домулло Аскар.

З подачею води з річки Зеравшан для Бухари завжди виникали труднощі, навіть тоді, коли Самарканд входив до складу Бухарського ханства. Проте значно погіршилося становище після того, як 2 червня 1868 року емір Музаффар зазнав від російської армії під командуванням генерала Кауфмана на Зарабулакських висотах повної поразки й підписав договір, за яким визнавав міста Ходжент, Уратепа, Джизак, Самарканд та Каттакурган територією Туркестанського генерал-губернаторства.

По тому емір Музаффар не раз звертався до царського уряду з клопотанням про повернення йому Самарканда, але після того, як російські війська допомогли йому розгромити шість бунтівних правителів Кітаба й Шахрисабза — Джурабека і Бабабека — та приєднати незалежні Шахрисабзьке й Кітабське бекства до Бухарського ханства, він від цих претензій відмовився. А виток річки Зеравшану, яка поїла Бухару, залишився у руках російської адміністрації, яка використовувала його в своїх інтересах.

Нестача води, яку пропускали через вододіл із Зеравшану в Бухару, особливо відчувалася в посушливі роки. Бухарі було вкрай необхідно одержувати з Зеравшану не менше п'ятдесяти процентів води, але щороку її поступало не більше тридцяти, а в маловоддя — і до двадцяти, п'ятнадцяти процентів. Це, безперечно, згубно позначалося на землеробстві в ханстві й викликало невдоволення.

Емір Музаффар, занепокоений таким становищем, у 1879 році написав листа Туркестанському генерал-губерна-

торові Кауфманові, в якому скаржився на труднощі з водою й просив допомогти: «Жителі Бухари вкрай потребують води. В нас підписано з вами договір, на підставі якого ви обіцяли пускати воду, як це робилося в давнину. Зараз дуже необхідна весняна, місяця сура, вода. Слід було б надавати воду протягом усього місяця, аби не загнули зернові мусульман і вони за те молилися про благополуччя білого царя. Що мені відповісти, коли збунтується населення й прийде до мене, не одержавши своєчасно води? Місяць мухаррем 1879 року. Емір Сеїд Музаффар».

Щоб надалі не дратувати бухарців, генерал Кауфман дав письмове розпорядження військовому губернаторові Самарканда генералові Абрамову: «Я не можу не висловити надії, що вода в Бухару, така важлива для всього ханства, вже надходить. Дуже бажано, аби це відбувалося без будь-яких перешкод. Покірно прошу постаратися. К. П. Кауфман».

Генерал Абрамов справді постарався. Він навесні 1879 року виділив спеціальну команду в складі трьохсот солдат, які сумлінно від кишлаку до кишлаку, від водорозподільника до водорозподільника стежили за надходженням води в Бухару. Але такий уважний контроль тривав рік чи два, поки в Самарканді військовим губернатором був генерал Абрамов, а далі все стало по-старому. Власники земель у верхів'ях Зеравшану по-хижацьки розбирали воду, не турбуючись про те, скільки її надійде до Бухари. На початку XX століття різко зросла потреба в бавовні. І в Туркестанському краї, і в Бухарському ханстві почали збільшувати бавовникові плантації. Води не вистачало інколи не тільки для поливу, а й міста ханства залишалися влітку майже без води. Наслідком браку води були недороди, падіж худоби, хвороби, епідемії. Все це й мали на увазі мусульманські служителі культу.

Сеїд Алімхан заціпенів, а довкола нього лунали вигуки:

— В ім'я аллаха, скажіть!

— В ім'я всевишнього, скажіть!

— Скажіть, скажіть, скажіть!

Але поведитель ніяк не міг зосередитися, він втратив владу над собою. Йому здалося, що він провалюється в прірву. Раптом з'явилася ця рятівна думка — вода. Так, адже саме на це питання він може відповісти. І він, поміркувавши, якомога спокійніше, опанувавши собою, нарешті промовив:

— Вислухавши вас, я, владою, наданою мені аллахом,

звело кушбегі Насруллі-бію та іншим підлеглим домовитися з росіянами про справедливий розподіл води Зеравшану, а також просити про це білого царя, коли ми поїдемо до Петербурга. О-о-о-мінь,— коротко закінчив Сеїд Алімхан цю важливу для себе думку і, поки говорив, трохи заспокоївся й відновив душевну рівновагу.

— О-о-о-мінь,— повторили за ним духовні особи.

— Що ж до нашої вірності аллахові, то ми йдемо шляхом правовірних.— Сказавши це, Сеїд Алімхан став навколішки й поцілував святий камінь.

Відтак емір підвівся, випростався й статечно рушив до виходу, але раптом пролунав жахливий зойк, від якого він здригнувся.

— Звели стратити всіх, хто переходить на бік невірних! — це істерично заволав дєрвіш Даврон, який стояв біля дверей.

У приміщенні запала могильна тиша, скам'яніло й прикрашене ріденькою борідкою лице ішана Шаяхсі, і лице мулли Кутбіддіна,— всіх вразив цей дикий вигук дєрвіша.

Даврона ніхто не підтримав, але й осуджувати теж не стали, адже він божий чоловік, і його устами промовляє сам бог.

Емір вийшов з приміщення поважно, глибоко вдихнувши чистого повітря, швидко рушив до свого фаєтона, навіть не попрощавшись з високими духовними особами. Він в оточенні сотні гвардійців попрямував до Яккабага, найближчого бекства, де був можновладним господарем. Ох, як йому не вистачало відчуття своєї влади там, біля саркофага, де він мав відповідати духівництву. Слава аллаху, цей жах залишився позаду.

Розділ чотирнадцятий

ШАХРИСАБЗЬКЕ БЕКСТВО

Ніч у Яккабазі анітрохи не відновила сил Сеїд Алімхана. Після вчорашньої зустрічі з вищим духовенством у Лянгарі він перебував немов у дурмані, який, здається, отруїв не тільки свідомість, але й всі клітинки організму.

Емір щиро шкодував, що поруч з ним цієї ночі не було Енхен, вона б, безперечно, змогла б наснажити його. Про-

те емір ще вчора передбачливо відправив Енхен з обозом до Шахрисабза.

На ранок, невдоволено всівшись у фаєтоні, ні з ким не розмовляючи й час від часу засинаючи, Сеїд Алімхан дістався до старовинного чудового міста Шахрисабза. Недаремно це місто славилось своєю буйною зеленню, яка зростала під захистом гір Гіссарського хребта, що, ніби величезна підкова, захищав її від суховіїв пустелі й дарував людям чисте, п'янке, прохолодне повітря Паміру. Тут були джерела солодкої, наче мед, та чистої, як кришталь, води. Саме в цих краях народився Тимур, який зробив своє рідне місто в перші роки правління східною столицею.

Тимур за тридцять сім літ бойових походів підкорив двадцять шість великих і малих держав світу, серед них і Бухару. Грізний емір помер, і Бухара знову посилилася й завоювала північні ханства, але їй ніяк не вдавалося підкорити собі Шахрисабз та Кітаб, ці два невеликих, але волелюбних бекства.

Шахрисабз і Кітаб, як і Хорезм, завжди були ніби більмо на оці в бухарських емірів — непідкорені, бунтівливі, вони завжди чинили опір. Лише одному з найвойовничіших правителів Бухари Абдуллахану, який підкорив собі Самарканд, Балх, Ташкент, Яси (Туркестан), Сайрам, Герат, Мешхед, наприкінці свого правління в 1595—1598 роках вдалося жорстоко придушити опір захисників Хіви й приєднати до Бухари Хорезм, а потім і Шахрисабз, перетворивши це місто на заміську резиденцію емірів.

Але незабаром після смерті войовничого Абдуллахана еміри Бухари знову втратили Шахрисабз. Цей благословенний край відійшов від них надовго.

Нащадки Тимура, барласи та кенегаси, надійно утримували два невеликих бекства — Шахрисабз і Кітаб. Завзято намагалися відвоювати свою резиденцію еміри династії мангітів. Вони захопили владу навесні 1753 року. Вся Бухара вийшла відзначити «Гулі-сурх» — свято «Червоної квітки», коли степ довкола міста запалав червоними маками. В цей час і налетіли воїни Мухаммеда Рахімхана, проливши червону людську кров. Династія мангітів почала правити Бухарою. Мангіти не раз здійснювали ніщивні походи на Шахрисабз, але місто так і не взяли. Так тривало доти, доки самого еміра Бухари не розбили царські війська, відібравши в нього перлину ханства Самарканд.

Для того, аби ця втрата не була такою болісною, генерал-губернатор Туркестану, знаючи, як давно прагнули еміри

Бухари підкорити собі Шахрисабз і Кітаб, послав туди полк регулярної царської армії і без жодного солдата еміра Бухари підкорив ці два бекства й передав їх бухарському правителю Музаффару.

А щоб не ображати родову знать Шахрисабза й Кітаба, туркестанський генерал-губернатор фон Кауфман, якого у Туркестанському краї прозвали «Ярим-подшо», що означало «напівцар», не став страчувати беків цих міст, яких захопили в полон, а перевіз їх жити до Ташкента. Одному з них — Джурабеку — було присвоєно високий чин генерал-майора, а Бабабеку — полковника, відповідно були призначені платня та провіант.

Проте на тому не закінчилося. Джурабек, хоча й одержав високе генеральське звання царської армії, а все-таки, як доводили до відома емірів, мав намір ще повернутися до свого бекства. І ось в 1906 році, коли емір Бухари Абулахад, їдучи залізницею до Петербурга, зробив зупинку в Ташкенті — столиці Туркестанського краю, між ним та генералом Джурабеком відбулася примирлива зустріч. Генералові Джурабекові як компенсацію за Шахрисабзьке бекство було виділено двісті тисяч золотих карбованців і вищий бухарський орден «Сонце Іскандера». Здається, все мало бути гаразд: еміри Бухари, як того й бажали, перетворили Шахрисабз на літню резиденцію свого двору, генерал Джурабек одержав щедрі винагороду й був удостоєний ордена, але Схід залишається Сходом. Надмірна щедрість — це погана прикмета.

Через деякий час на своїй дачі поблизу Ташкента колишній бек Шахрисабза, генерал-майор царської армії, вночі при загадкових обставинах був зарізаний. Все це еміру Сеїд Алімхану видавалося давноминулими подіями.

А зараз він, повелитель усіх правовірних благородної Бухари, під'їздив до своєї літньої резиденції, до міста з гарною назвою Шахрисабз.

Кортеж еміра ще віддалік від міста, біля мосту через річку Танхоз, був зустрінутий беком Шахрисабза Акрамханом та численною місцевою знаттю. Акрамхан став тут беком після Насрулли-бія, який обійняв посаду кушбегі Бухарського ханства. Відтоді, як Шахрисабз було завойовано царськими військами й передано Бухарі, еміри беками в цей край посилали тільки довірених осіб престолу або представників родової знаті, яких хотіли тримати подалі від столиці. Близький родич еміра, який не має влади,

завжди небезпечний — це добре знали в емірському палаці.

Акрамханові було вже за шістдесят. Огрядний, широкоплечий, з сивіючою пишною бородою й великим м'ясистим носом, він дуже скидався на батька нинішнього еміра. Акрамхан пишався цією схожістю, що дратувало молодого еміра. Йому страшенно не хотілося, аби невеличка тінь величі падала на когось з підданих. Але цього разу Акрамхан вразив його незвичайною пишністю й щедрістю зустрічі.

Дядько молодого еміра був людиною не дурною й добре розумів: раз не судилося стати правителем, то належить поводитися так, аби не потрапити до нього під ніж. Для цього необхідно вдаватися до найефективніших засобів — інтриг та вихвалання правителя.

Акрамхан, тільки-но фаєтон Сеїд Алімхана зупинився біля гурту вельмож Шахрисабза, негайно, незважаючи на свою огрядність, упав навколішки й зробив кілька рухів уперед в напрямку еміра, який ступив на землю. Всі присутні наслідували приклад свого бека. А він не відривав обличчя від землі доти, доки повелитель не доторкнувся своєю рукою до його плеча й поблажливо не промовив:

— Ми задоволені, Акрамхан, вашим поведженням.

Бек устав, розправив свою велику бороду й, здійнявши руки до неба, шанобливо мовив:

— Учора, з волі алаха, над цими святими горами, де народився великий гураган Тимур, було несподіване знамення — невдовзі після намазу над Шахрисабзом з боку Киблі зійшла яскрава, досі не відома зірка. Всі ми пригломшено попадали долілиць, не знаючи, що це за знак. Нарешті, в бекський палац сьогодні на світанку прийшли оці праведні суфі та мадахи, вони сказали нам, що це знамення свідчить про наближення години, коли наші недостойні очі побачать того, кого великий алах зробив своїм обранцем, того, хто дарує нам довгі роки життя й нескінченне щастя.

Молодий емір з великим задоволенням слухав нечувані звеличання Акрамхана. А той махнув рукою, і перед еміром постало шестеро мулл-мадахів.

— От ці безгрішні мандрівники. Вони нам провістили таку щасливу хвилину. Хай вони з благословіння алаха особисто своїми святими вустами розкажуть про знамення.

Мандрівні мадахи мали дуже чудернацьке вбрання: незважаючи на спеку, одягли по кілька тонких — блакитний,

червоний, смугастий та квітчастий — халатів, оперезавши кожний халат окремо поясною хусткою. Спереду на ремінці в більшості з них висіла кубушка-каду, через плече був перекинутий хурджун, на кошлатих, нечесаних головах вони мали гостроверхі шапки, облямовані хутром. Тільки імам поверх цього ковпака носив велику білу чалму.

Саме він, за згодою бека, підвів догори руки і, потрусивши кострубатою патерицею з великим набалдашником, голосом, схожим на лементування плакальниці, заволав:

— В ім'я аллаха милостивого, милосердного! Хвала аллахові, творцеві небес і землі, що зробив ангелів посланцями, які мають двоє, троє та четверо крил! Що відкриває нам аллах у своїй милості, то ми, не криючись, розповімо світові й тим, котрі хочуть почути нас. Помолимося ж аллахові! О-о-о-мінь! — ще голосніше промовив імам.

— О-о-мінь! — слідом за ним повторили мадахи, які стояли найближче, а відтак і решта присутніх. Тільки вершники, які виконували свої службові обов'язки, могли не брати участі в ушавленні бога, адже вони мали охороняти еміра.

Після невеликої паузи імам знову завів своєї:

— Бог керує світом і долею людини. Настане день, пролунає труба, і все, що на землі й на небесах, помре, як помирає вражений блискавкою, окрім тих, на кого впаде божа благодать, кого він захоче взяти до себе й поставити над людьми, — сказавши це, імам своїми чіпкими, хитруватими очима зиркнув на усміхненого, задоволеного еміра і вів далі:

— Земля і небо знають Мухаммеда, останнього найвищого пророка, печать усіх пророків. Небо й люди знають і бачать перед собою останнього, з волі аллаха, еміра благородної Бухари Сеїд Алімхана Бахадура, — промовивши ці фатальні слова, імам раптом закашлявся.

Всі присутні вражено загули. Ніби грім серед ясного неба, пролунали слова, виголошені імамом: «З волі аллаха, ми бачимо перед собою останнього еміра благородної Бухари». Не розуміючи, що сталося, емір стурбовано крутив головою. Заціпенівши, налитими кров'ю очима дивився на мадахів Акрамхан.

— Погане знамення! Погане знамення! — забубоніли мадахи. І негайно, за велінням бека, сановники й емірська варта всіх їх разом з імамом виштовхали в шию й закидали камінням.

Мадахи галасували, посилали прокляття тим, хто кидав

у них каміння, а разом і емірові. Вони втікали, а до присутніх долітав дзенькіт їхніх кубушок і вигуки:

— Погане знамення! Погане знамення!

Серед почту запала гнітюча мовчанка. Ніхто не знав, як поводитися далі.

— Ці божі люди, ніби немовлята, на них не варто зважати, — спокійним, твердим голосом промовив шахрисабзький мулла Ходжі Асрор. Він теж був поміж тих, що виїхали за місто зустрічати еміра.

— Так, так, це божі люди, — заговорили всі полегшено, ніби сказане Ходжі Асрором зняло з них непомірно важкий тягар.

Кортеж рушив далі, емір посадив шахрисабзького бека у фаєтон поруч з собою. Настрій у правителя був пригнічений, і він увесь час, аж поки підїхали до міської брами Чирімгар, що вела в Шахрисабз з боку Яккабага, мовчав. Нарешті він почув якийсь незрозумілий гул, що лунав від фортечних мурів міста, — там стояла багатотисячна юрба. Хто не вмівся на майдані біля брами, той видряпався на мури й найближчі будинки. Коли процесія почала наближатися, заграли духові інструменти-карнаї та сурнаї, з фортечних бійниць загули великі емірські барабани-нагора, в котрі, зазвичай, били в день приїзду спадкоємців престолу або самого еміра.

Після того як через майдан проїхали гвардійці та фаєтон еміра, один із слуг бека негайно сипонув у юрбу золоті тілля — монети бухарської чеканки. Люди миттю кинулися хапати дармові монети й утворили малу купу, звідти, коли виберешся, не зламавши руки чи ноги або позбувшись чогось свого, то вже будеш щасливим. У народі добре знали, чим закінчуються для більшості жителів міста ці щедрі бекські подачки. Проте мало хто встояв перед спокусою заволодіти хоча б однією тілля.

Емір був утішений величезним натовпом шахрисабців, які зустрічали його. Він весь час озирався й дивився на тих безумців, що сміливо кидалися під ноги коня того служителя, який розсипав золоті монети. Навколо лунали крики й стогони. Люди з лементом, шалено рвали один на одному халати, викручували руки, тільки б ухопити заповітну монету.

Такі картини повторювалися на кожному майдані міста від брами до бекської оселі, палацу Ак-сарай, побудованому ще за часів Тимура.

Емір настільки дав волю своїм почуттям, жадібно спо-

стерігаючи за боротьбою людей за монети, що час від часу верещав від задоволення. Щасливим почувався і бек Шахрисабза Акрамхан, який зумів-таки догодити емірові. Він і надалі намагався зробити все, щоб такий настрої був у правителя якомога довше, аби від лиховісного пророцтва мадахів не залишилося й сліду. А тому, щойно процесія в'їхала під арку палацу, Акрамхан негайно кинув під ноги емірові, який ще не встиг зійти з фаетона, сім величезних коштовних килимів. Один з них був тонкої роботи туркменських майстрів, другий — витончений іранський, третій привезений із Індії. Килими лягали під ноги емірові — один кращий від іншого, найостаннішим було постелено килим з Аравії.

І лише після цього емір ступив своєю маленькою ніжкою, взутою в м'які ічиги, на уславлену землю Шахрисабза.

Далі перед повелителем з'явилася вервечка служителів палацу, які з поклонами розкладали на шовкових сюзане подарунки для нього від бека Шахрисабза.

Тут було п'ять гаптованих золотом убрань з головними уборами, п'ять комплектів зброї у золотих та срібних оправах, тридцять сувоїв коштовного серпанку для емірського гарему, сотні сувоїв оксамиту, атласу й російського шовку, відрізи сатину, афганської бязі. Невдовзі слуги винесли скриньку, прикрашену мозаїкою, в якій лежало п'ятсот золотих бухарських тілля.

Показуючи дарунки емірові, бек з гордістю повідомив, що від міської брами Чирімгар, через яку в'їхав благословенний емір, до палацу Ак-сарай він розкидав під щасливі стогони вірнопідданих жителів Шахрисабза двісті золотих тілля та п'ять тисяч бухарських таньга.

Цей день закінчився переїздом еміра з палацу-фортеці до заміської резиденції Лалістан — Рубіновий сад. Там його смиренно чекали астролог Суфі ібн Зейд і пристрасна Енхен.

У дівки другого дня після приїзду до Шахрисабза сталася подія, якої вона чекала давно й нетерпляче.

Нарешті її відвідав Міфтахов — купець, який недавно з'явився в Карші, а потім переїхав у це місто.

Розмова з Енхен в нього була короткою.

— Я купець, розвожу товари з різних європейських країн. У Петербурзі зустрічався з вашою матусею. Вона жива, здорова, чекає від вас звісточки. Якщо побажаєте надіслати листа, то ось за цією адресою, — сказавши це,

випицтований купець передав в білі випещені руки Енхен записку німецькою мовою. В ній сповіщалася адреса якогось Ахмеда Кемаля, що вчителював у Кашгарі. Туди й належало надсилати повідомлення для німецької розвідки.

Торговець, який назвався знайомим матері Енхен, і умовив, зрозуміло, не без бахшишу, Юсуфа Ходіма допустити його до європейської дівичі на побачення, пішов. А Енхен замислилася. Настав час діяти.

Розділ п'ятнадцятий

ПЕРЕГОВОРИ ГЕНЕРАЛА КОРОВИЧЕНКА

Від любовних утіх і прийомів, які тишили самолюбство, емірові несподівано довелося відмовитися. Приблизно через тиждень після приїзду Сеїд Алімхана в цей передгірний райський куточок свого ханства до нього в Лалістан прибув кур'єр від виконуючого обов'язки туркестанського генерал-губернатора Покотила з пакетом. В листі Покотило звертався до Сеїд Алімхана з проханням «негайно прийняти з нагальної потреби представника російського уряду генерала Коровиченка в найближчі, зручні для його ясновельможності дні».

Емір не дуже прагнув обличити свої приємні заняття, але нічого не вдієш, треба було займатися державними справами, тим паче, що генерал, про якого повідомляв Покотило, вже виїхав до Шахрисабза.

Генерал Коровиченко був високий, худорлявий, нервовий та вразливий чоловік середнього віку. Служив він у Петербурзі при військовому міністерстві. Йому завжди доручали такі місії, де належало неодмінно досягнути успіху. Зараз перед ним стояло нелегке завдання — схилити молодого еміра до будівництва залізниці від станції Каган, що знаходилася за сім верст від Бухари, до фортеці Термез на афганському кордоні, де розміщувався військовий гарнізон. Будівництво це було не з легких, треба було в безводній пустелі прокласти залізничне полотно завдовжки 327 верст. Все це за попередніми підрахунками мало обійтися в значну суму — до сорока мільйонів карбованців.

Але Росія була змушена йти на такі величезні фінансові витрати, бо в останні роки помітно погіршилася обстановка на її кордоні, а надто на кордонах з Турцією та Іраном.

І спричинилося до того швидке проникнення в ці країни кайзерівської Німеччини.

Вільгельм II, граючи на родинних зв'язках, і далі писав цареві Миколі II теплі «сімейні» листи, запевняючи його в дружбі та братстві, а сам плів тонкі сіті інтриг біля південних кордонів Росії, все далі й далі проникаючи в глибину Туреччини та Ірану, аби потім, вибравши час, сплести всі ці сіті в міцний канат і з'ягнути його в смертельний зашморг. Зараз ішлося насамперед про будівництво залізниць, які об'єднали б Німеччину з Малою Азією, що мало не тільки економічне, але передовсім військово-стратегічне значення. Ця акція давала Німеччині можливість вийти в тил колоніям Англії та Росії, щоб по руках і ногах зв'язати англійців у Індії, а росіян — на Кавказі та в Середній Азії.

Початок такої політики було покладено, ще коли «Дойче банк», найбільший у Німеччині, одержав у 1888 році від турецького султана концесію на будівництво Анатолійської залізниці Ізмір — Анкара завдовжки 486 кілометрів. В той час Німеччина займалася переважно Туреччиною, проте мала далекосяжні плани, які охоплювали Багдад та узбережжя Персидської затоки.

Спочатку зав'язалася звичайна собі торгівля між німецькими великими кондернами та торговими домами Ірану, а відтак Німеччина одержала концесію двору на будівництво й експлуатацію шосейних доріг від кордону Туреччини до Тегерана через важливі стратегічні пункти Хамадан і Керманшах. І нарешті було досягнуто те, в ім'я чого так старалися банкіри й військові політики. Німеччина одержала концесію на будівництво Багдадської залізниці, яка мала з'єднати Ханекін на персидсько-турецькому кордоні з Багдадом.

Офіційно в документі, який засвідчував угоду про будівництво названої залізниці, обумовлювалося, що «насамперед вона призначена для полегшення шляху паломникам, які вирушають до святих місць, і тому буде називатися «залізницею паломників». Вся хитрість полягала в тому, що німці прагнули з'єднати на почуттях іранців-шиїтів, які щорічно великими юрмами ходили до шийтських святих місць, що знаходилися на території Туреччини.

Кайзер Німеччини не пропускав ані найменшої нагоди для посилення свого впливу на Сході. Він добре засвоїв, що мусульманська релігія — це те поле, де можна, посіявши неглибоко, чекати гарного врожаю. Він зважився навіть

на те, що якимось здійснив паломництво до мусульманських святинь. Ця хитромудра витівка кайзера зробила його надзвичайно популярним у азіатських країнах, як вірного друга й захисника мусульман.

Шум навколо цієї події ввів у оману лідерів іранських шиїтів, які під час перебування кайзера Вільгельма II у Стамбулі звернулися до нього з проханням захистити їх від зазіхань Росії та Англії. Кайзер негайно їм пообіцяв, що він стоїть на боці мусульман усього світу. Всі ці обставини не могли не стурбувати Петербург.

В листопаді 1910 року за обоюсторонньою домовленістю для з'ясування суперечностей відбулася Потсдамська зустріч кайзера Вільгельма II та царя Миколи II. Російський цар висловив у бесіді з кайзером свою стурбованість з приводу того, що поява Вільгельма II в ролі покровителя мусульман і його підтримка панісламістів у Турції та Ірані може негативно вплинути на дружбу між двома державами. Вислухавши претензії царя, Вільгельм II з готовністю запевнив, що він нізачо не стане підтримувати будь-які панісламістські рухи, ворожі Росії, коли цар зобов'язеться відмежуватися від Англії.

Росія, звісно, в ситуації, що склалася, на такий крок не зважилася, бо голослівні запевнення кайзера суперечили його вчинкам. В Петербурзі були добре обізнані з прагненням Німеччини вийти через Туреччину до кавказьких кордонів, а через Іран — до середньоазіатських. Росія, як і Англія, була зацікавлена в збереженні свого впливу в східних країнах, тим паче, що це було закріплено чітко двостороннім договором 1907 року про розподіл сфер впливу в Індії, Ірані та Афганістані між цими двома країнами.

Особливої довіри у відносинах кайзерівської Німеччини та царської Росії ніколи не було, але те, що буквально через п'ять місяців після Потсдамської зустрічі, вже у березні 1911 року, німецький уряд, зрозуміло, за згодою кайзера, вніс у рейхстаг і домігся значного збільшення асигнувань на військові потреби, дуже схвилювало царський уряд і примусило його до активніших дій.

На противагу активізації Німеччини очевидною стала необхідність будівництва залізниці через Бухарське ханство до кордону Афганістану. Міністр іноземних справ Російської імперії Сазонов та військовий міністр Сухомлинов, приймаючи генерала Коровиченка перед його від'їздом до Бухари, суворо наказали позитивно вплинути на еміра

й домогтися його згоди на будівництво залізниці Каган — Карші — Термез. До місії генерала Коровиченка, який вирушав на переговори з бухарським еміром, за вказівкою Покотила, був включений військовий губернатор Самарканда полковник Одішедізе, грузинський князь, котрий майже рік тому змінив генерала Григор'єва, що повернувся на службу до Петербурга.

Із Самарканда до Бухарського ханства делегація відбула в супроводі взводу охорони, яким командував штабс-капітан Федоркін. Він вважався найкращим провідником. У його взводі був і рядовий Антон Катков. Солдат незграбно сидів на конячині, відразу видно — не кавалерист.

— Гей, піхота, не впади, — пожартував один з його супутників.

— Та ти руки під сідниці поклади, чого ти їх тримаєш на вуздечці, — кричав другий, дивлячись, як Катков щоразу, коли кінь переходив на рись, підскакує й гепається об сідло. Решта голосно сміялися. Супроводжувати місію послали солдатів кавалерійського полку, нещодавно розквартированого в Самарканді. Тутешньої місцевості вони не знали, і тому Федоркін узяв з собою досвідченого Антона Каткова, який добре знав ці краї та узбецьку мову.

Головного перекладача на переговори мав привезти з собою Сомов. Він, тільки-но отримав вказівку, разом з Абдуллою Сагдієвим теж вирушив по каршінській дорозі в бік Шахрисабза.

Солдати перестали глузувати над Катковим після того, як він дуже швидко налагодив переправу через річку Караюб, міст через яку знесло вночі. Катков негайно відшукав місцевого жителя і вправно вибрав безпечне місце для броду.

— Ну от, а ти казав, сідниці побережи. Головою треба працювати, тоді й тому місцю буде спокійніше, — зауважив одному із солдатів хорунжий Бажан і, звертаючись до Каткова, сказав: — Ти не зважай на наших пустосміхів, а коли кінь піде галопом, підведись у сідлі, трохи стисни його ногами, і все буде гаразд.

Катков нічого не відповів сотникові, а тільки вдячно глянув на нього. Переночували біля самого підніжжя гір, в Аман-кутані, де стояв останній охоронний пост Туркестанського генерал-губернаторства.

Сеїд Алімхан вислав назустріч царському генералові делегацію ханства, яку очолив шахрисабзький бек Акрамхан. Посланці еміра очікували Коровиченка в Китабі, а

звідти, після недовгого відпочинку, вирушили до Шах-рисабза.

Правитель Бухарського ханства прийняв генерала Коровиченка, полковника Одішелідзе та політичного агента Сомова наступного дня опівдні. Він сидів на айвані, величезний туркменський килим за його спиною добре підкреслював блакить шовкового халата еміра. На його плечах красувалися генеральські погони, легка, з індійської марлі літня чалма довершувала вбрання правителя. Обличчя його було рожеве й виблискувало, чорна, немов гірський віск, борода лежала на грудях, на яких сяяли російський та бухарські ордени. Сеїд Алімхан, очікуючи гостей, перебував у доброму гуморі.

Сюди ж, на айван, на м'які курпачі й подушки запросили пройти і прибулих. Почуваючись дуже незручно, гості нарешті повсідалися. Спочатку розпитали один одного про благополуччя й здоров'я государя імператора й самого правителя Бухари, про здоров'я туркестанського генерал-губернатора Самсонова, який вже майже чотири місяці був у Петербурзі через якусь недугу. І лише після того, як традиційна церемонія була сумлінно зіграна, присутні перейшли до справи.

— Ваша високість, за дорученням уряду його імператорської величності мені належить викласти вам проект і попросити вашої згоди на будівництво залізничної колії від станції Каган, що поблизу столиці вашого великого ханства, до Карші, а далі в напрямі до Термеза, — неквапливо проказав генерал.

Запала мовчанка. Емір, як здалося Коровиченкові, ніби нічого не зрозумів. «Ну, тоді треба перекласти», — подумав генерал і кивнув тлумачеві. Абдулла, який сидів на самісінькому краєчку айвану, трохи збоку, вже хотів був заговорити, але Сеїд Алімхан недбалим рухом руки мовчки зупинив його. Коровиченко на якусь мить розгубився, але потім, опанувавши собою, м'яко, проте наполегливо вів далі.

— Ця залізниця буде зручною для пересування вірно-підданих ханства, а також значно полегшить торгівлю Бухари з Росією та Афганістаном, — генерал зупинився і запитливо подивився на еміра.

— М-м-м-так, — невизначено пробурмотів той собі під ніс.

— Значно зростуть доходи казни вашої величності, — вирішив підкріпити думку генерала сильним аргументом самаркандський військовий губернатор Одішелідзе.

— М-м-м-так, — так само невизначено повторив емір, а очі його були спрямовані невідомо куди, принаймні не в бік гостей. І незрозуміло було, що він думає з приводу сказаного, можливо, в цей момент згадався йому палка Енхен чи задоволення від масажу, що розливалося по всьому тілу під час вранішнього пробудження. До речі, Ібрагім Калапуш теж сидів тут, у глибині айвану за спиною свого повелителя. Холодний погляд його розкосих очей незмінно був спрямований в бік Коровиченка.

Мовчання еміра і цей чіткий пронизливий погляд юнака дратували генерала, який був ладен спалахнути, але в цей час обстановку розрядив політичний агент. Він, смиренно опустивши свої темні проникливі очі, тихим улесливим голосом промовив:

— Всі правителі світу турбуються про авторитет своїх держав і вважають великим досягненням будівництво залізниць у своїй країні.

— Так, так, ми це розуміємо, — вже не так байдуже промовив емір.

— Те, про що тут говорять пани генерали, — протилежна аллахові справа! — втрутився в розмову Акрамхан, зауваживши, що молодий емір потрапив у складне становище. Емір справді не був готовий до такої розмови. Хоча частина залізничної колії, яку підвели росіяни до Кагана в 1888 році з боку Красноводська й Чарджоу, частково і проходила територією емірату, проте все це вважалося справою росіян, за яку емір не повинен був відповідати перед аллахом. А тут належало набратися сміливості, щоб звалити всю відповідальність на себе. Адже залізничне полотно мало пройти через всю територію ханства. Та до того ж Сеїд Алімхан був зв'язаний по руках і ногах вимогою духовенства не додомагати кафірам в їхніх осоружних аллахові справах, недвозначно висловленою кілька днів тому під час відвідування святих місць у Лянгарі.

— Проте такі авторитетні мусульманські держави, як Туреччина та Іран уже почали будівництво залізниць, одержавши благословення вищого духовенства, — відповів бекові Шахрисабза політичний агент Сомов.

— Ми, з волі аллаха, про це поінформовані, — звертаючись не до політичного агента, а до Коровиченка, промовив чітко, чистою російською мовою емір.

— Це робить честь вашій величності, — вирішив підіграти молодому емірові генерал.

— Так, так, ми подумаємо над пропозицією пана посланника білого царя, — оголосив емір остаточне своє рішення.

Продовження переговорів із російським генералом було вирішено відкласти на три дні. Сеїд Алімхан чудово розумів, що цар Микола II від свого наміру прокласти залізницю від Бухари до Термеза нізашо не відмовиться. І в той же час він не міг зразу дати згоду на це будівництво, аби не протиставляти себе і без того вороже настроєним до нього служителям аллаха.

Емір, щойно делегація на чолі з генералом Коровиченком залишила його резиденцію Лалістан, негайно звелів дворецькому послати гінців у різні місця.

Сеїд Алімхан наказав терміново покликати на раду з Бухари кушбегі Насруллу-бія, верховного казія ханства Бобо-калона, ішана шейх-уль-іслама з Лянгара, Ахмадхана, бека з Гузара і Усман-бія аталика з Карші. Він знав, що троє з них — кушбегі, верховний казія і аталик — беззастережно підтримають його. Але завдання було непротим, а головне — належало не тільки добитися підтримки, а не викликати роздратування в муллів та ішанів.

Як це вчинити, емір поки що не знав. І він вирішив запитати поради в зірок. Плеснувши в долоні, звелів черговому офіцерові після вечірньої молитви привести до нього астролога Суфі ібн Зейда. Одержавши завдання від повелителя, мухаррем низько схилив голову на знак того, що він зрозумів, що від нього вимагають, проте сам не йшов. Отже, черговий офіцер ще хоче щось повідомити емірові.

— Говори, — без особливого бажання наказав Сеїд Алімхан. Лише після височайшого дозволу мухаррем, підвівши голову, повідомив правителеві:

— О повелителю, біля православної брами Чорбага Лалістан відтоді, як ви зволили відслужити намаз бамдат, чекає аудієнції один поважний пан.

— Та-а-ак, — здивовано вимовив емір і відтак спитав: — Хто цей пан?

— Цей прохач — муфтія каршінського бекства Ходжа Асадулла. — Було видно, що офіцер знав муфтія, тому з такою повагою назвав його звання та ім'я.

— Дозволяю пропустити його до мене, хай увійде, — згодився емір, невдоволено скривившись.

Справді, зрання біля брами Чорбага Лалістан чекав прийому Ходжа Асадулла. Події, які примусили поважного старого вирушити в таку далеку для нього дорогу за сотні верст сюди, до Шахрисабза, зараз хвилювали всіх

дехкан Каршінського бекства. Минуло кілька днів, як на їхні ячмінні й пшеничні поля, що наливалися стиглим зерном, на бавовник, де вже з'явилися перші коробочки, напали незліченні юрмиська сарани, яка загрожувала знищити весь вирощений цього року урожай.

Ходжа Асадулла бачив безпорадність дехкан, які були безсилі боротися з цими ненажерливими комахами, яких можна було знищити тільки отрутою, що її мали росіяни.

Дізнавшись від свого сина Абдулли, що той разом із політичним агентом Сомовим їде до Шахрисабза, куди вирушив і сановник з Петербурга, муфтії вирішив умовити еміра, аби той звернувся до російського генерала по допомогу в боротьбі з сараною.

А тепер, згорбившись не від втоми, а напевне, від лиха, яке впало на земляків-дехкан, стоїть він перед молодим еміром, котрий сидить на м'яких, зручних курпачах.

— В ім'я аллаха милостивого й милосердного, — промовив традиційну фразу всіх мусульман муфтії Ходжа Асадулла і тихо сказав: — Омінь!

— О-о-о-мінь, — роздратовано промовив Сеїд Алімхан, не розуміючи мети приходу цього неспокійного муфтія.

— З волі аллаха ви батько й милостивий пан свого народу, — почав здалеку муфтії.

— Аллах нам дарував цю владу, — відповів йому емір словами, що ні до чого не зобов'язували, а сам очікувально подивився на муфтія: «З чим прийшов цей загальний заступник?»

— Згуба прийшла на землі дехкан Каршінського бекства, незліченні хмари сарани налетіли до нас із Афганістану і все пожирають на своєму шляху, — зажурено промовив Ходжа Асадулла.

— О шановний муфтії, значить, за якусь провину господь покарав нас, — ледве приховуючи глузування, відповів емір.

— Але господь завжди був милосердним. Стародавня мудрість мовить: «Коли ти виконаєш прохання людини, яка впала, то господь виконає твоє». Настав час співчувати людям. Ви відзначені божою милостю і можете від його імені зробити дехканам Карші добро — врятувати їхні поля від цілковитого знищення, — суворо промовив муфтії.

— А хіба бек не знав, що вчинити, аби затримати сарану? — з докором запитав емір.

— Ні, він не спроможний щось вдіяти, бо не має влади

повелителів і не може вести переговори з російськими генералами,— твердо сказав муфтії.

— О-о-о-о, про що це ви, шановний? — здивовано промовив емір.

— Тільки високий гість з Петербурга зараз може допомогти. В них є така отрута, яка здатна знищити всю сарану й зупинити її. Попросіть у нього допомоги, благаю вас від імені народу.

— О старий, який втратив розум, краще посипте собі голову попелом і твердо затямте, що еміри ніколи не просять, а наказують! — вигукнув правитель.

— Просити допомогу в біді нікому не соромно,— вперто сказав муфтії.

— Генерал спить і бачить, аби я його про щось попросив,— почервонівши від люті, кинув емір.

— О великий емір! Я ладний впасти до ваших ніг, змилюйтесь над своїм бідолашним народом,— промовив Ходжа Асадулла, коли збагнув, що емір не зрозуміє його, й, вирішивши розжалобити повелителя, він справді впав йому до ніг.

— Якщо я це вчиню, ваші ж мулли звинуватять мене в безвір'ї. Ідіть, шановний, на все воля аллаха,— сказав емір, встав з м'яких курпачів і вийшов у внутрішню частину покоїв палацу.

Муфтії ще довго й безпомічно лежав на тому самому місці, адригаючись від образи та сліз. Суфі ібн Зейд, який проходив повз нього, допоміг йому підвестися, подав води й заспокоїв, а відтак попросив чергового офіцера провести Ходжу Асадуллу до міста.

Прийшов муфтії до еміра просити милості для народу, а пішов, несучи з собою гірке розчарування й відчай. Адже емірові було байдуже до страждань простих людей.

Хоча це було невчасно, бо на небі ще не з'явилися зірки, емір запросив Суфі ібн Зейда, аби запитати в нього думку зорь про будівництво залізниці на території ханства. Емір знав, коли не небесні світила, то сам астролог дасть якусь корисну пораду щодо такого неприємного становища, коли й генералові відмовити не можна, й духовенство дратувати небезпечно.

Суфі ібн Зейд виправдав сподівання еміра. Спостерігаючи пізно ввечері за зіркою Хулькар, він дав таке пояснення:

— За складеним мною гороскопом-таалі, в якому передбачено долю людей, повідомляю, що задуманий захід

сприяє вам і буде схвалений аллахом, якщо договір буде підписаний не раніше п'ятниці в той момент, коли аллах створив Азама, а це було між заходом сонця і закінченням вечірньої молитви. Цієї хвилини аллах завжди перебуває між небом і землею, — астролог зупинився, щоб набрати побільше повітря. Емір, затамувавши подих, слухав свого астролога, і, коли той замовк, він запитав:

— Хто навчив тебе ворожінню по зорях?

— Всі мудреці землі, які читали її долю по зірках на небі, — відповів Суфі ібн Зейд і вів далі: — Якщо той, хто послухається поради, підпише договір саме в призначену хвилину, перед заходом сонця, то на плечі до нього сядуть два ангели. Один ангел зі Сходу, другий — з Заходу, і тоді небо й земля будуть йому підвладні. Тільки самому треба все заперечувати, і тоді перемога прийде несподівано, — закінчив астролог своє пророцтво.

— Як же тоді досягнути успіху? — не міг збагнути емір. — Адже генерал розлютиться, коли ми все будемо заперечувати, — промовив він розгублено. Справді, голова в еміра в цей момент пішла обертом.

— З волі аллаха ворота, що ведуть до пекла, розташовані навпроти воріт, що відчинені в рай. Про це нам говорить небо. От ми листом і повідомимо генералові, щоб він не хвилювався, хоч як би там було. Для переконливості ви пишть мовою кафірів, а я, почувши голос зірок, буду підказувати.

Сеїд Алімхан квапливо схопив перо та папір і вивів кострубатим нерівним почерком російською мовою:

«Шановний пане, повідомляю вам, що переговори ці я відкладаю на п'ятницю, тобто через день. І відбудуться вони незадовго до заходу сонця». Сеїд Алімхан в цьому місці зупинився і запитливо подивився на Суфі ібн Зейда. Той, кивнувши головою, продовжував почату думку: «Якщо я буду, прагнучи досягнути бажаної мети, незрозуміло висловлюватися або все заперечувати, то хай вас це зовсім не хвилює. З волі аллаха задум ваш здійсниться. Сеїд Алімхан — емір бухарський».

Коли все продиктоване було написано на папері і емір його ще раз прочитав, він раптом радісно вигукнув:

— Суфі, гороскоп твій дає добрі поради правителям. Коли я все заперечуватиму, то духовенство неодмінно прийме протилежне рішення. І генерал поїде до Петербурга з договором.

— Я найдрібніша з пилюнок біля ваших могутніх ніг, — ухильно відповів емірові хитрий астролог.

Як передбачав Суфі ібн Зейд, так і сталося. В призначений день, коли всі зібралися в залі прийомів Лалістану і Сеїд Алімхан привселюдно оголосив про намір росіян, на якусь мить запала тиша, але невдовзі духовенство невдоволено загуло. А емір несподівано для всіх оголосив:

— Коли навіть Туреччина проти волі небес буде цю безбожну залізницю, нашим підданим вона не потрібна!

Коли шейх-уль-іслам почув, що гудять Туреччину, він негайно кинувся її захищати:

— Справжнім знаменом пророка стала залізниця, яка будеється з благословенної Туреччини до святих місць Аравії. Ми ж, ображені богом, боремося проти неї! — майже кричав він.

— Це противне аллахові діло, і пророк не зміг би дати на це свого благословення! — навмисно голосно відповів йому емір. Всі мовчали. Генерал, не зовсім розуміючи, в чому річ, хоча йому все достеменно перекладав Абдулла, нервово стежив за тим, що відбувалося. Мовчання затяглося. Лише десь віддалік, у глибині саду, тричі скрипуче прокричав павич.

Нарешті, після криків павича зі свого місця підвівся ішан Шаяхсі і, піднявши високо над головою руки, своїм деренчливим голосом прочитав суру з корану:

— О ви, котрі повірили, не піднімайте своїх голосів вище голосу пророка і не звертайтеся до нього з голосними розмовами, як звертається один до одного, аби не виявились марними ваші справи, бо ви не знаєте їхнього кінця.

— Була б наша воля, не було б цієї залізниці. Але ми завжди чинимо так, як цього хочуть наші вірнопіддані, — промовив емір і обвів усіх присутніх докірливим поглядом, показуючи, що він дуже незадоволений ходом розмови. — Хай благословить нас аллах, ми даємо на це згоду тільки за однієї умови, — сказавши ці слова, Сеїд Алімхан повернувся в бік генерала Коровиченка, — аби до залізниці Каган — Карші — Термез була добудована вітка від Бухари до нашої літньої резиденції в Шахрисабзі.

На таке генерал Коровиченко не чекав. І коли сказане еміром йому переклав Абдулла, який сидів трохи позаду, був трохи ошелешений. Побачивши це, полковник Одішелідзе щось прошепотів йому на вухо.

— Перекладіть його високості, — попросив раптом генерал Абдулла, — що залізнична колія від Карші до Шахри-

сабза коштує великих грошей, а царський уряд не передбачав її будівництва.

— Я господар свого слова, — спалахнув емір, даючи зрозуміти, що це його рішення остаточне.

Того ж вечора договір, у текст якого, заздалегідь заготовлений росіянами, внесли доповнення про можливість будівництва залізниці до Шахрисабза, був підписаний кушбегі Насруллою-бієм та генералом Коровиченком.

Розділ шістнадцятий

САРАНОВИЙ СМЕРЧ

Після підписання договору генерал Коровиченко був схвильований. Недавні події сприймалися ним, ніби кошмарний сон. Цей палац еміра, яскраві кольорові підстилки — курпачі, на яких він, генерал, мусив так незручно сидіти, безліч сановників у коштовних, розшитих золотом халатах, величезних чалмах, ідіотський крик павича і якась незрозуміла маячня, нісенітниця, яку верз на переговорах цей східний правитель. Усе змішалось й гнітюче вплинуло на його психіку. Генерал мав вразливу натуру, і все, що бачив, викликало в нього бурю почуттів.

Після повернення до своєї резиденції він відразу пішов до кімнати і звелів нікого до себе не впускати, бо вирішив трохи заспокоїтися.

Після недовгого відпочинку, по обіді, коли вони залишилися удвох із Сомовим, Коровиченко сказав:

— Ну, ангел-хранитель мій, це був якийсь кошмарний маскарад, що швидше пасував душевнохворим, ніж нормальним людям із здоровим глуздом, — промовив він, наголошуючи на словах «ангел-хранитель», очевидно, це була його улюблена приказка.

— Не хвилюйтесь, пане генерал. Схід — це дім, в який треба заходити не в двері, як звичайно, а через отвір у даху, звідки виходить дим, — відповів йому з хитруватою посмішкою Сомов.

— От ви, мій ангел-хранитель, ніби джин і заходьте через цей отвір, а з мене вистачить. Сьогодні ж в дорогу. Досить маскараду, — кинув дипломату генерал.

У відповідності до попередньої домовленості Сомова із самаркандським військовим губернатором полковником Одішелідзе, який теж брав участь у цій зустрічі, генерал

Коровиченко, коли закінчить переговори з бухарським урядом, мав їхати до Термеза, звідти в Карші, а тоді в Каган. Короткий відпочинок, а далі поїздом до Ташкента. Такий був план, але полковник, не дочекавшись, поїхав, а генерал був роздратований, і Сомов не знав, чи вирушить Коровиченко через Бухарське ханство, чи повернеться через перевал до Самарканда.

— Ваше превосходительство, куди маєте намір їхати? — перепитав Сомов.

— Вам би, ангел-хранитель мій, у фельдфебелях послужити, аби ви знали, що команда буває одна. Вона вже вам відома. Звичайно ж, у Термез та Бухару, — невдоволено скрививши губи, відповів Коровиченко.

Через кілька днів, охоловши й трохи заспокоївшись, генерал разом із Сомовим і взводом кавалеристів зупинився в Карші. Гостей розмістили в оселі бека. Щойно вони приїхали, генерал відразу віддав наказ Федоркіну:

— Пане штабс-капітан, розшукайте й пришліть до мене засланця Нашокіна.

— Слухаюсь, — коротко відповів Федоркін. А сам трохи здивувався; «Що б це означало? Навіщо Володимир генералові?» Проте в намірах генерала він нічого небезпечного не побачив і, не гаючись, із запасним конем на повіді знайомою дорогою рушив до базару худоби, в будиночок Юсуфа.

Підїжджаючи до цієї невеличкої хатини, Федоркін ще здалеку почув незрозумілий шум і гамір.

Люди всі водночас кричали, сперечалися, плакали. Він зрозумів: «Тут щось скоїлось. Невже з Нашокіним якась біда?» — похололо в Федоркіна на серці. А коли він побачив Володимира живого та здорового, обвітреного, засмаглого й підтягнутого, який стояв в оточенні великої юрби місцевих жителів, то подумав: «Прийшли зі скаргою на якогось місцевого пана».

Але штабс-капітан помилився. Люди були у відчаї через те, що на їхні поля, ніби смерч, налетіла сарана й геть знищила посіви. Дехкани куди тільки не зверталися по допомогу — і до бекської канцелярії, і до імама в мечеть, але дарма, бо борються самим з цією стихією — це все одно, що захищатися від ураганного вітру сітями.

Лишилася остання надія — росіянин Володимир-ака, брат, як усі тут називали Нашокіна. Вони ввійшли великою юрбою, по кілька чоловік від кожного кишлаку, сюди, у двір до Юсуфа, сподіваючись на допомогу, а коли побачи-

ли російського офіцера, замовкли. Федоркін не втримався, прискорив ходу.

— Ілля Терентійович, любий ви мій, як вчасно! — з радістю вигукнув Нащокін, а сам поквапився обняти свого старого доброго знайомого.

— Голубе мій, живий-здоровий, вважай, рік не бачилися, — заговорив Федоркін схвильованою скоромовкою. — Що тут трапилось?

— Біда, Ілля Терентійович, сарана хмарами напала на їхні поля, їсть, клята, все поїдом. Ніколи в житті такого жаху не бачив, — промовив Володимир, а в самого усмішка зійшла з молодого обвітреного обличчя.

— Чув я, що труять цю марокканську кобилку отрутою і нібито на смерть, але брехати не буду, точно не знаю, — замислено промовив штабс-капітан, а сам узяв за плече Володимира й відвів його вбік, він хотів щось пояснити йому.

— А ви як тут, у Карші, опинилися? — трохи отямившись, запитав штабс-капітана Володимир.

— Генерала на переговори з еміром до Шахрисабза супроводжував. Генерала з Петербурга. Я в них тепер, як би це тобі краще пояснити, ніби знавець вашого темного краю. Кого стерегти, кого берегти. Ось так воно й виходить.

— А Самарканд? — запитав Нащокін.

— А куди йому подітися, на місці. Черневські теж живі-здорові. Чув я, дочка їхня Кира, — і Федоркін, вимовляючи це ім'я, хитрувато примружився на Володимира, — збирається служити сестрою милосердя в одній з лікарень ханства, які буде емір.

Тільки-но Федоркін заговорив про Черневських, у Нащокіна крізь засмагу проступив рум'янець на щоках.

— Чув, писали, — коротко відповів він.

— Генерал, розумієш, негайно вимагає, аби ти з'явився, треба поспішати, — пояснив мету свого візиту Володимиру Федоркін.

— Зачекайте, Ілля Терентійович, отрутою, говорите, її можна знищити? — несподівано похопився Володимир, до якого ніби тільки тепер дійшов зміст фрази старого знайомого. — Напевне, це єдиний спосіб позбутися цих ненажерливих комах.

— У Самарканді, я чув, є якісь апарати чи машинки, які знищують цих бісових кобилок, — підтвердив Федоркін, а потім суворо додав: — Треба поспішати, генерал розлютиться.

— Я зараз, Ілля Терентійович, тільки з ними трохи поговорю,— промовив Нашокін, вказуючи на юрбу дехкан.

Серед тих, хто прийшов до Володимира, був Таліп-бобо, дехканин, у якого минулого року в дні дехканського бунту арик-аксакал Базарбай силоміць забрав його дочку Аяз; з ним стояв широкоплечий мускулястий Заріп, поруч Юсуф, господар дому, де жив Нашокін, та інші дехкани із навколишніх кишлаків.

— Люди, йдіть до себе на ділянки і продовжуйте боротьбу із сараною,— сказав їм Нашокін.

— Я чув, що офіцер говорив про якусь сильнотрую отруту для знищення сарани,— сказав Юсуф. Він трохи розумів російську мову і дещо збагнув з розмови Нашокіна з гостем.

— Так, ми говорили про це, але офіцер до пуття нічого не знає,— відповів Нашокін.

— Допоможи, синку, в ім'я аллаха та наших дітей,— звертаючись до Володимира, благально промовив Таліп-бобо.

— Гаразд, аксакал, зберіться до мене сьогодні надвечір, тільки не всі, а два-три чоловіки. Я постараюсь щось дізнатися про отруту. Зараз мені потрібно їхати до генерала, викликає,— пояснив Володимир Іванович людям, які з надією дивилися на нього. Осідлавши коней, Нашокін з Федоркіним риссю помчали в напрямі до бекської оселі, високий мінарет якої бовванів здалеку.

Генерал Коровиченко запитливо подивився на прибульця, що, як йому було відомо, самотньо проживав у цьому глухому еміраті, де навіть правитель такий переляканий, що не може висловити свою волю. І в цей момент генерал чітко пригадав еміра, який сидів на м'яких курпачах і верз якись нісенітниці. Раптом обличчя Коровиченка скривилося, бо він ніби знову побачив дикий, чіпкий погляд розкоших очей молодого охоронця еміра.

— Хай йому біс, якась напасть,— вилаявся він.

— Ви щось хотіли сказати, ваше превосходительство? — здивовано запитав Сомов, присутній тут.

— Нічого особливого, ангел-хранитель ти мій, перетравлюю Схід, як ти висловився. От готуюся поговорити з Товаришем, який це своє прізвисько тут, вважай, вже не чув понад рік.— Сказавши це, генерал голосно й розкотисто засміявся.

Володимир теж уважно розглядав генерала із Петербурга. Йому цікаво було збагнути, наскільки цей минулий рік

позначився на царських чиновниках. І Нащокін відзначив: «Якщо зважати на генерала, то вони стали ще нервовішими, отже, справи в них там, у Росії, йдуть не так уже й добре».

Коровиченко впіймав вивчаючий погляд Володимира й подумав: «Розумний, ніби хоче бачити мене наскрізь».

— Ваше превосходительство, а ви помиляєтесь. Я і тут знайшов собі справжніх друзів і вірних товаришів, — відповів Нащокін на зауваження генерала.

— Ох, ти, ангел-хранитель мій, чи не ці темні люди, раби еміра, твої товариші? — лиховісно усміхнувшись, промовив Коровиченко.

— Ви були в еміра, виходить, він ваш товариш, а ті, котрих ви називаєте темними рабами, — це мої, адже інших тут нема, — відповів Володимир.

Недаремно Коровиченко ненавидів інтелектуалів, остерігаючись, що вони помітять те, що іншим незрозуміло.

— Це, ангел-хранитель ти мій, голова на плечах твоя, а от думки не твої. Говориш ти завчено, як утовкмачили тобі твої більшовики, — люто блиснувши очима на Нащокіна, відрізав генерал.

— Ваше превосходительство, ви хотіли переговорити з паном Нащокіним у справі, що цікавить вас, — щоб припинити цю непотрібну розмову, ввічливо втрутився Сомов.

— Ви вважаєте, Олександр Васильовичу, він зможе? — запитав генерал у Сомова.

— Пан Нащокін тут провів велику й корисну роботу по дослідженню земель, якій дано високу оцінку в Петербурзі, — пояснив Сомов.

— Так, знаю, знаю про його дослідження. Мені доповіли в земельному управлінні. Нехай хоч так послужить своїй вітчизні, — вже не так роздратовано промовив Коровиченко, а сам, якомога м'якше, звернувся до Володимира: — Те, що ти тут клопочешся про вигоду для нашого государя імператора, — це добре. — Промовивши ці слова, генерал багатозначно подивився на співбесідника.

— Я слухаю, — суворо й сухо промовив Володимир.

— Так от, ангел-хранитель ти мій, домовилися ми з цим самим еміром про будівництво залізниці від Кагана до Карші, а потім до Термеза, зрозуміло? — запитав він Нащокіна.

— Та ніби так.

— Ну, коли так, є доручення. Оскільки ти добре обізнаний із місцевими умовами і вже не раз ходив степами цього богом забутого ханства, то ми тобі призначимо платню,

дамо доволі грошей для найму людей, і ти негайно з ними проведеш попередній огляд місцевості, рельєфу й стану ґрунтів для визначення напряму прокладання залізниці,— сказав генерал і трохи помовчав.

— Його превосходительство виявляє вам, пане студент, високе довіря,— вставив агент, коли запала тиша.

— Ну, ну, гаразд, говорити про політику не будемо, нам потрібно діло робити,— переходячи на дружлюбний тон, знову заговорив генерал.— Остаточо вирішено приступити до будівництва бухарської залізниці не пізніше осені наступного року. Так що часу в нас обмаль. Тижнів за чотири або п'ять до тебе прийдуть спеціалісти з проектування залізниць, а доти маєш їм вказати хоч відрізок траси від Бухари до Карші. А коли спеціалісти займуться цією дільницею, ти зі своїми людьми рушиш далі. Зрозуміло? — і генерал запитально подивився на Володимира.— Роботи багато, а часу мало, так що вся надія на тебе, Нащокін,— закінчив Коровиченко.

— Сподіваюсь, що всі необхідні прилади та вимірювальні інструменти після виконання земляних робіт залишилися при вас,— уточнив Сомов.

— Так, все на місці, тільки верстовки й кальки малувато,— відповів Володимир.

— Це ми вам надішлемо,— квапливо запевнив Сомов, бо все ще не сподівався на згоду Нащокіна.

— Зима тут яка? — уточнив генерал у Володимира.

— Суха,— коротко відповів той.

— Ну от і чудово, коли прийдуть пани інженери Ковалевський та Кокідзе, то ти їм поясни, щоб пошукові роботи й взимку не припинялися. Адже, якщо тобі треба просто пробігти, вибравши напрямом, то їм необхідно вивірити кожну версту, а їх від Бухари до Термеза не менше ніж триста вісімдесят — чотириста, та ще й цьому емірові спало на думку протягнути додаткову лінію від Карші до його заміського палацу в Шахрисабзі. Царське село мріє собі влаштувати,— глузливо промовив генерал.

— Мені потрібно мати письмовий документ на право безперешкодного виконання робіт на території Бухарського ханства, ваше превосходительство,— звернувся до генерала Володимир.

— Це вже справа пана Сомова, як представника імператорського уряду.

— Гроші та гербовий документ на право проведення робіт ви одержите не пізніше, ніж за три-чотири дні.

— Ну от і владнали всі наші справи, — сказав генерал, а сам ще раз запитав по дивився на Нащокіна. — Чи ви щось хочете сказати, пане студент?

— Ваше превосходительство, пане генерал, проявіть милосердя, допоможіть місцевим дехканам, — наважившись, Володимир висловив генералові питання, що хвилювало його.

— Хм, що там за милосердя? — незадоволено промимирив собі під ніс Коровиченко.

— Цими днями з Афганістану налетіла сарана й загрожує знищити всі посіви місцевих селян. Терміново потрібні отрута, апарати, спеціалісти-ентомологи, аби знищити комах.

— Ні, ангел ти мій хранитель, ти не емір, щоб представляти інтереси цього ханства, а я не представник управління земельних робіт. Хай вони собі розбираються. Не треба бути таким добросердним, видно, тебе, через те, що втручався в чужі справи, й загнали сюди. Послужи вітчизні там, де тебе просять, — сказав генерал, давши зрозуміти, що цей клопіт його не обходить.

— Пане штабс-капітан, де ви? — вигукнув Сомов, арозумівши, що розмова з Нащокіним закінчена.

— Я тут, — відповів Федоркін, заходячи до кімнати і неспокійно моргаючи білими віями, немов визначаючи, чи все тут гаразд, чи не загрожує Володимирові якась біда.

— Дайте панові студенту аркуш паперу та перо, нехай напише свої міркування щодо пошукових робіт для будівництва залізниці, — звелів він офіцерові.

— Ну з богом, послужи вітчизні ще два-три місяці або з півроку, — підбадьорив генерал Нащокіна.

— А я, ваше превосходительство, служу їй все своє життя, — сухо відповів Володимир.

Вони з Федоркіним вийшли в окрему кімнату, де Володимир написав перелік усього того, що йому було потрібно для пошукових робіт, а відтак звернувся до офіцера:

— Ілля Терентійович, дуже прошу вас, передайте Миколі Івановичу Черневському, нехай він поклопочеться відносно отрути для знищення сарани, потурбується про апарати. Я про це напишу в записці. Не можу я покинути людей в біді.

— Неодмінно передам, — щиро запевнив Володимира Федоркін.

— Я напишу, щоб Микола Іванович розшукав Арслана Саїджанова, хлопця звідси родом. Він зараз працює на

бавовняному заводі в Самарканді. Хай цей хлопець привезе отруту сюди, ну а ми вже самі використаємо її належним чином.

— Я й сам постараюся в Самарканді чимось вам допомогти, — пообіцяв Федоркін.

— Ну, а щодо грошей, то тільки-но я їх одержу від Сомова на пошукові роботи, негайно відішлю Черневському, отож нехай не хвилюється про платню за отруту й апаратуру, — запевнив Нашокін.

Того ж дня Коровиченко виїхав до Бухари, а Володимир, не чекаючи, коли прийдуть до нього дехкани, сам вирушив до них на поля. Він знав, де знаходиться невеличкий клаптик землі Заріпа, засіяний пшеницею. Там він сподівався побачити Таліпа-бобо і решту дехкан, які зверталися до нього по допомогу. Нашокін був упевнений, що люди саме зараз геть усі охороняють свої посіви від нападу сарани. Адже навіть його хазяїн Юсуф уже понад тиждень перебуває в полі, допомагаючи своєму швагеру Заріпу оберігати посіви. Адже вони їм дісталися так важко, цілу зиму збирали по зернині, повзаючи навколішки по двору караван-сарая в Бухарі. І коли зернові мали от-от дозріти, з'явилися ці страшні комахи. Останні дні Юсуф залишався на ділянці ночувати.

В минулому сезоні сарани в цих краях не було, бо літо було посушливим, і тому Нашокін не знав, що воно за лихо таке, за словами Федоркіна — марокканська кобилка. А весна і навіть початок літа 1911 року були винятково дощовими. Степ зазеленів. Хліба в дехкан вирости буйні, і врожай мав бути щедрим. Усі раділи, не могло ж бути такого, аби рік у рік на дехкан Кашкадар і звалювалося лихо.

Навесні добре окотилися вівці. На базарі помітно подешевшали не тільки ягнята, але й барани. Нашокіну було приємно дивитися, як Юсуф, одержавши від нього гроші за житло, придбав собі двох кізочок та цапка.

— А чого ж це ти, Юсуфе, баранця не купив? — запитав Володимир у господаря дому.

— На баранця гроші є тільки у багатих, а нам аллах дозволив купити цапка, і це добре, — відповів Юсуф своєму постояльцеві. Умовив Нашокіна купити одну кізочку і його вихованець Рустам. Хлопчик обіцяв, що він сам буде її доглядати. І справді, тільки-но Юсуф зібрався в степ заготовляти сіно, з ним пішов і Рустам. Володимир Іванович і не помітив, як хлопчик наносив за два-три місяці цілу

скирту сіна з янтака, каррака та інших трав, на які був щедрий цього року Каршінський степ.

Але раділи дехкани недовго. Здавалося, з усього світу налетіла сарана на зелені степові простори. Спочатку вона з'явилась в невеликій кількості вздовж заплави Амудар'ї, а тоді почала наближатися до земель Каршінського степу, злітаючись сюди із опустошених місць.

Сарана не надто охоче жерла степову траву, зате величезною хмарою налітала на зелені ділянки дехкан. Її було так багато, що коли піднімалася над полями, то, ніби величезний смерч, закривала небо аж до горизонту, довкола ставало темно, було моторошно, наче під час сонячного затемнення. А коли ця жива страхітлива хмара опускалася на поля, то за кілька годин, а іноді й хвилин на цьому місці не залишалося жодного паростка.

Дивитись на сарану під час нападу на посіви було страшно. Міриади коників методично знищували стебла, стерню й іншу траву, тобто все, що траплялося на їхньому шляху, і робили вони це так акуратно й чисто, немов косарі під час жнив, і залишали після себе голе поле. Побачивши таку картину, дехкани геть засмутилися: чекай голодного року, чекай падежу худоби, а податки ніхто не скасує, якщо навіть не буде урожаю, емірські сановники все одно придуть, аби взяти своє.

Підходячи ближче до заплавної земель ріки Кашкадар'ї, де був невеличкий клаптик зрошуваної орної землі, що належала Заріпові, Нащокін ще здалеку почув лемент, людські голоси, скрегіт і дзвін металу, старих ляганів, афтоба й іншого домашнього начиння, яким дехкани сподівалися прогнати сарану. Але Володимир, хоч як напружено вдивлявся туди, де стіною стояло зелене поле пшениці і бігали, кричали й метушились люди, нічого підозрілого не помітив аж доти, доки не ступив на місце, де ріс хліб, з'їдений страшними комахами.

До приходу Нащокіна хмари сарани, знищивши сусідню ділянку, перебралися на поле Заріпа. Комахи рухалися суцільною масою, методично знищуючи все, що траплялося на їхньому шляху. На одній п'ятій ділянки Заріпа вже стирчала об'їдена стерня.

Люди бігали, збивали комах зі стебел серпами, довгими лозинами, полами халатів, навіть вигадали таке — взявшись з обох кінців за довгу мотузку, на відстані трьох-чотирьох метрів били нею по стеблах, які обліпила сарана. Але струшені комахи знову залазили на стебла й жерли

рослину далі. Об'ївшись, сарана, неспроможна злетіти, падала на землю. Дехкани, що бігли на ділянку Заріпа з інших полів, на які сарана ще не нападала, у розпачі й жаху перед знищенням хліба з криками топтали комах ногами, перетворюючи все на коричнево-зелене місиво. Комахи пищали, але їхній передсмертний писк швидше скидався не на цокотіння, а на скрегіт іржавого металу.

Наблизившись, Володимир упізнав Заріпа, якого завжди пам'ятав життєрадісним. Але зараз він геть зневірився, весь час бігав по полю, як навіжений, кидався на сарану, топтав її ногами, а в очах його були страх і відчуження.

По стерні бігали й топтали ногами комах також Рустам та його друзі-однолітки Еркін і Назим. Проте впевненіше за всіх діяв Таліп-бобо. Він збивав сарану дерев'яною лопатою і закопував у землю. Старий, певно, не вперше стикався з цими ненажерливими комахами. Побачивши Володимира, Таліп-бобо сказав:

— От бачиш, синку, чорні дні настали, і ніхто не хоче захистити нас від цієї погібелі. Видно, ми аллаха чимось прогнівили.

— Володимир-ака, хліб, мій хліб гине! — здалеку розпачливо вигукнув Заріп, угледівши свого російського товариша.

Нащокін нічого втішного не міг сказати цим людям. Він трохи постояв, спостерігаючи за боротьбою з сараною, і зрозумів, що коли дехкани знищують одних комах, на їхнє місце налітають інші.

— Рустамко! — покликав Володимир свого вихованця.

— Я тут, дядю Володю! — дзвінко російською мовою відповів хлопчик, підбігаючи на поклик.

Рустам за рік і кілька місяців, що прожив у російського засланця, помітно виріс, спокійно й упевнено дивився на всіх, був акуратно вбраний у брюки та куртку, які прислали йому із Самарканда Черневські.

— Рустаме, візьми своїх друзів Еркіна та Назима і швидко, як тільки можете, біжіть додому. У нас на балахані є два великих жбани з гасом, негайно несіть їх сюди.

— Гарзд, зроблю, я все зрозумів, — відповів скоромовкою Рустам і вже був кинувся бігти.

— І ще, Рустамко, не забудь сірники, вони лежать поряд з планшеткою, також візьми в сараї у Юсуфа оберемок очесів вовни від мотузків, які нікому не потрібні.

— Я зрозумів! Зрозумів! — крикнув на ходу хлопчик і, покликавши друзів, чимдуж помчав до міста.

Стояти бездіяльно в очікуванні хлопчаків Нащокін не міг, він теж почав допомагати Заріпові — збивав сарану зі стебел полою своєї куртки і топтав її ногами, кидаючись то туди, то сюди. Минула, здається, ціла вічність, а хлопчиків усе ще не було. Проте зрештою вони з'явилися. Напружуючи останні сили, діти бігли, несучи два десятилітрові жбани й відходи вовни.

Нащокін, Заріп та ще двоє дехкан кинулись їм назустріч, підхопили в хлопчиків ношу і миттю опинилися з нею на полі.

— Заріп, бери жбани з гасом і з двома хлопчиками йдїть на той бік поля, а я з Рустамком — на цей.

— Гаразд, ака, гаразд, зроблю, як ви сказали, — захекавшись, хрипкуватим голосом відповів Заріп.

— Ти вмочуй клоччя в гас і кидай його вздовж уцілілого лану, і так доти, доки ми не зустрїнемося. Зрозумїв, Заріп?

— А, ага! — вигукнув дехканин і побїг на край ділянки.

Коли, завдяки старанню людей, вздовж всієї смуги клоччя, змочене гасом, було викладене, Володимир узбецькою мовою крикнув:

— Всім одїйти від поля! — а сам, намотавши на велику палицю клоччя, підпалив його і побїг полем, підпалюючи цим факелом розкидані відходи вовни.

Миттю все поле затулила суцїльна стїна диму й вогню. Та сарана, яка сидїла на стерні, падала на землю мертва, а інша, підлітаючи, вдарялася об вогненну стїну й тепер, спалена живцем, падала в полум'я, від чого воно посилювалося, піднімаючись усе вище.

Побачивши це, люди пожвавішали й узялися збирати сухий бур'ян, який вони скидали на край поля, коли прополювали пшеницю. Тепер все це кидали в огонь.

Під вечір, чи то від вогню, чи то від їдкового газового диму, вціліла сарана знялася величезною хмарою і перелетїла на протилежний берег Кашкадар'ї, туди, де були пасовища Касана.

Дехкани, забруднені сарановим місивом, закіптюжені газовим димом, стомлені, але задоволені, зїбралися довкола свого російського рятівника.

— Синку, сам аллах послав тебе нам, — вдячно, ледь не плачучи, промовив деренчливим старечим голосом Таїп-бобо.

— Вогонь зробив свою справу. Але гасу в мене бїльше

нема, це був той, що залишився після експедицій, — пояснив Володимир.

— Якби не ви, Володимир-ака, від мого лану через пару годин не залишилося б і сліду, — промовив Заріп і на знак вдячності кинувся в ноги Нашокіну.

— Встань, Заріп, встань! У вашого народу багато ворогів, і боротися з ними треба стоячи, — промовив Володимир, піднімаючи дехканина, і, обнявши його, додав: — А я завжди поряд з вами, і доки житиму на цій землі, завжди й в усьому можете покластися на мене.

— Ти, синку, ніби посланець божий, ти благородна російська людина, спасибі тобі, і твоїй матері, і твоєму народові, — схвильовано сказав Таліп-бобо.

— Друзі мої, я послав листа в Самарканд моїм товаришам і вашому землякові Арслану з кишлаку Каманди, він зараз працює у великому місті на бавовноочисному заводі. Я впевнений, наші самаркандські друзі допоможуть нам і надішлють отруту та апарати для боротьби із сараною.

— Хай допоможе аллах цьому здійснитися! — промовив Таліп-бобо, і дехкани дружно підтримали його.

Розділ сімнадцятий

СЕСТРА-ЖАЛІБНИЦЯ КИРА

Недаремними були сподівання Володимира Нашокіна на допомогу самаркандських друзів. Федоркін дотримав слова. Він навіть, вручивши пакет сотнику Бажану, відправив його прямо з Карші до Самарканда, у відділ землеустрою до Миколи Івановича Черневського.

Микола Іванович узявся діяльно допомагати каршінським дехканам. Він негайно сховався до залізничного депо, до друкарні, на бавовноочисний завод, де було чимало тих, хто співчував більшовикам.

Протягом двох днів робітників Самарканда облетіла звістка про безвихідне становище дехкан Карші, про напад на їхні поля марокканської кобилки, як називали сарану тут, у Самарканді, де було організовано спеціальну ентомологічну службу по боротьбі з цим страшним шкідником.

На заводах, де працювали більшовики, вже збирали гроші, щоб допомогти дехканам, які потрапили в біду. Особливо активно включилися в цю справу робітники бавовноочисного заводу мільйонера Арі Фузайлова, де вже

понад рік джинщиком працював Арслан, а з весни 1911 року в цеху пакування бавовникових тюків трудився Тахір, син Бібі-табібі Кулчепаз. Грошей було зібрано не так уже й багато, але відгукнулися майже всі робітники. Один із аксакалів, якого найбільше поважали на заводі, Аббас-ходжа, звертаючись до Арслана, сказав:

— Синку, візьми ці гроші, купи за них отрути і їдь до дехкан Каршінського бекства, хай вони знають, що робітники Самарканда завжди їх підтримають.

— Ви добра людина, Аббас-ходжа, ви ніби прочитали мої думки: я зараз справді хочу бути біля моїх земляків, які потрапили в біду, але чи відпустить мене хазяїн... — непевнено проказав Арслан.

— Ти бери, синку, Тахірджана і рушай не гаючись до своїх земляків! Я чув, що гроші для них збирають росіяни й на інших заводах, і в залізничників. Робітники завжди разом. А за свою роботу не хвилюйся, ми за тебе й за хлопчика всі норми будемо виконувати, — заспокоїв Аббас-ходжа Арслана.

У Миколи Івановича Черневського, коли Арслан прийшов до нього з повідомленням, що він може зі своїм другом Тахіром поїхати в Карші, справді, вже була зібрана значна сума грошей. На них негайно було закуплено вісім пудів отруйного порошку «Парижська зелень» і двадцять апаратів-оприскувачів системи «Вермореля». Все це вирішили перевезти в Карші на трьох верблюдах, найнятих у караван-сараї. Від'їзд було призначено наступного дня рано-вранці. Увечері, коли Арслан прийшов на квартиру до Черневських, він у вітальні застав усю сім'ю. Всі були схвильовані.

— Микола-ака, у вас, можливо, через усе це з'явилися якісь неприємності? — запитав юнак.

— Ні, що ти, Арслане, події розвиваються в логічній послідовності. Кира, дізнавшись, що ти завтра вирушаєш до Карші, теж оформила всі документи в установах санітарного нагляду при канцелярії самаркандського військового губернатора, якому доручена організація лікарень в Карші та Шахрисабзі. Вона їде туди з тобою як сестра-жалібниця. Ось такі в нас з Наталею Микитівною хвилювання, синку.

Кира весь час, поки Арслан сидів у Черневських, ходила по кімнаті. Вона збирала й складала до купи на великому столі посеред вітальні речі, які хотіла взяти із собою. Її світле обличчя було зосереджене, блакитні очі то винувало, то пустотливо зиркали на батьків. А потім, коли вже все

було складено, Кира, закрутивши на голові тугу пшеничну косу й усміхнувшись, лагідно промовила:

— От все й зібрано, сестро-жалібнице Бухарського ханства.

— Ти все, донечко, жартуєш, — тихим голосом сказала Наталя Микитівна, — а нам з батьком кепсько. Адже край, куди ти хочеш їхати, дикий і темний, законів там зовсім нема. Твою медицину там вважають за сатанинську, ось у чому біда, донечко.

— Ви ж, матусю, самі завжди захоплювалися Володимиром Івановичем, який, не боячись труднощів, несе світло людям. Отже, іншим можна, а коли це торкнулося нашої сім'ї, так ви відразу заплакали. А де ж татків патріотизм? На словах — так, чи що, виходить? — питала в батьків дівчина.

— Наталко, видно, доведеться змиритися, адже не втримаєш її біля своєї спідниці все життя. Вона вже самостійна людина й курси сестер-жалібниць закінчила не даремно, — почав заспокоювати свою дружину Микола Іванович.

— І ви її підтримуєте, — засмучено промовила Наталя Микитівна. — Ну, хоча б тут в Самаркандському повіті, в якусь лікарню чи амбулаторію, я не проти. А то ж у таку глушину, до фанатиків, де ще діють середньовічні закони й люди живуть, немов раби.

— Ну це вже ти занадто. От перед нами сидить Арслан, чудовий хлопець, він уже читає російською мовою, а ти кажеш — раби. І Кира чинить правильно, адже там живе Володя, а він має чимало добрих друзів. Якби це було не так, чи став би він просити про допомогу для них. Опам'ятайся, Наталю, що ти говориш?

— Та я ж хочу Кирочці добра, — схлипнула Наталя Микитівна й, змахнувши сльози, вигукнула: — Гаразд, будемо чай пити, а то ми гостя тільки сльозами частуємо.

— Твоя правда, Наталю, — усміхнувся Черневський.

...Невеликий караван коротким шляхом через Джам уже на другу добу дістався до Карші. Він привіз пакети з отрутою, апарати для оприскування, за допомогою яких можна було зупинити лихо, бо сарана почала потроху налітати з протилежного берега Кашкадар'ї, певно, об'ївши там усі пасовища.

На одному з верблюдів приїхала сестра милосердя Кира Черневська. Нащокін невимовно зрадив. Побачивши дівчину на верблюді, Володимир, який не втрачав самовладання за будь-яких обставин, несподівано розгубився, його очі

зволожилися від радості. Проте він швидко опанував собою, різко струснув головою і усміхнувшись вигукнув:

— Хвацька вершиця й приборкувачка диких верблюдів панна Черневська прибула власною персоною до Бухарського ханства! — миттю він опинився біля візка. Коли верблюд почав опускатися на землю, Володимир підхопив дівчину на руки. Якусь хвилику він тримав її на руках, ніби найдорожче, що мав на білому світі, а потім опустив на м'який придорожній піл.

— Здрастуй, Володю, — тихо, не зводячи з нього очей, промовила Кира.

— Кирочко, люба, як добре, що ти приїхала. Кохана, ти навіть не знаєш, який я радий тебе бачити, — прошепотів Володимир і ніжно обняв її.

— Знаю, знаю, тому й приїхала, тільки-но випала нагода, — засявши від щастя, промовила Кира.

Арслан, Тахірджан і дехкани, які позбігалися, вже вивантажували тюки з отрутою та апарати.

Володимир і Кира підійшли до Арслана. Юнак відпустив невеликі вуса, був убраний у червону косоворотку, штани, заправлені в чоботи, а на голові мав кашкет, такий незвичний для цих місць.

— Добридень, Арслане, — обнявши хлопця, промовив Нашокін. — Спасибі тобі за все...

— Володимир-ака, це не мені треба дякувати, а всім робітникам заводів і майстерень Самарканда, друзям більшовикам, Миколі Івановичу Черневському, а за сестру-жалібницю належить дякувати тільки Кирі-ханум. Смілива й рішуча вона людина.

— Рустаме! — покликав Володимир.

— Я тут, ака, — промовив хлопчак, пильно дивлячись на незнайому дівчину.

— Проведеш Киру в дім Ходжі Асадулли на жіночу половину, попросиш тітоньку Зархал, матір Абдулли, щоб вона на кілька днів прийняла до себе нашу самаркандську гостю, поки ми тут будемо воювати із сараною. Все зрозумів? — уточнив Володимир.

— Так, дядю Володю, все як є, — відповів Рустам і, взявши чималу плетену корзину, яку привезла з собою Кира, попрямував до господи муфтія. З Рустамом, помахавши на прощання рукою Нашокіну, пішла й Кира. Сама вона несла шкіряний чемодан, де лежало все необхідне на перших порах для її роботи.

Біля дому дівчину тепло зустріла вся сім'я муфтія.

Хлопчаки, які пристали до Рустама, побігли вперед і повідомили про російську гостю. Ходжа Асадулла, привітно усміхнувшись юній і такій симпатичній дівчині, сказав:

— Цей дім колись прийняв нашого російського сина Володимира, а тепер ми з радістю зустрічаємо нашу російську дочку-табіба.

Рустам негайно переклав все сказане Кирі. Дівчина, засоромившись від несподіваної доброти господаря, з вдячністю подивившись на поважного літнього чоловіка, коротко відмовила:

— Я заходжу в ваш дім з добрими намірами, як сестра милосердя.

Ходжі Асадуллі дуже сподобалася небагатослівна й мудра відповідь дівчини.

— Розум у вас, люба, чоловічий, — задоволено промовив муфтії.

— Проходь, донечко, проходь у дім, — запрошувала дівчину тітонька Зархал. — Фатіма, — звернулася вона до своєї молодшої дочки, — проведи гостю на жіночу половину й звільни їй свою кімнату.

— Гаразд, мамо, — відповіла Фатіма й, ступивши на подвір'я, відкинула волосяну сітку, яка заважала їй роздвитися російську дівчину.

Фатімі вже йшов п'ятнадцятий рік, і вона з незграбного підлітка перетворилась на струнку, немов молоденька тополька, дівчину, білолицю, з правильними рисами обличчя, великими чорними очима, тонкими бровами й довгими оксамитовими віями.

Дівчата швидко потоваришували, тим паче, на подив Кирі, виявилось, що Фатіма майже вільно розмовляє російською мовою.

— Ой, яка ти молодчина, дівчинко. Напевне, і мені треба так зробити. Давай домовимося: я тобі буду допомагати в подальшому вивченні російської, а ти допоможеш мені поліпшити мою узбецьку.

— Бачить аллах, я це зроблю із задоволенням, — трохи соромлячись нової знайомої, погодилася Фатіма.

— Знаєш, я прихопила з собою з Самарканда кілька книг. Гадаю, що вони тебе зацікавлять. Це оповідання нашого російського письменника Чехова, — говорила Кира, викладаючи на курпачі невеличкі томики, — а це Герцен, проте тобі читати його ще рано.

Відтак Кира вийняла з подорожньої корзини ще кілька книг, брошур і відклала їх убік. «Ленін»,— по складах прочитала Фатіма на обкладинці брошури.

— Це для дослідника тутешніх країв Нащокіна,— всміхнувшись Фатімі, сказала Кира.

— Ой, як багато книг! — щиро здивувалася Фатіма. — А я вважала, що все це у вас речі!

— Найдорожче для людини — це книги. Вони передають думки крізь час та відстань і навчають людей жити. Книги закликають до боротьби,— пристрасно відповіла Кира.

— А я люблю книги, де багато малюнків,— беручи том у яскравій обкладинці, сказала Фатіма.

— Це Вальтер Скотт. Книга про славні пригоди сміливого лицаря Айвенго. Це я привезла для Рустама. Хай росте сміливим і хоробрим наш джигіт.

— Він уже й так багато знає,— з якоюсь дитячою заздрістю зауважила Фатіма.

— Про вовка помовка. Ти дивись, він уже тут,— здивовано сказала Кира, вгледівши в дверях мокрого й захеканого Рустама.

— Тьотю Киро, там у полі одному дехканинові стало погано.

— А що з ним трапилося, Рустаме? — схвильовано запитала Кира.

— Дядя Володя каже, що той дехканин отруївся «Паризькою зеленню».

— Тоді нам треба негайно поспішати в поле.

— Еге ж,— погодився хлопчик.— Дуже треба поспішати, йому ох як погано!

— Я візьму саквояж з ліками, а ти, Рустаме, наברי в якусь посудину чистої питної води, та побільше,— скормовкою кинула на ходу Кира. Тоді, звертаючись до Фатіми, сказала: — Дівчинко, чи не знайдеться у вас хоча б трохи свіжого молока. Дуже допомагає людині при отруєннях.

— У нас удома молока нема, але я швиденько збігаю до Айше, це моя подружка, вона живе тут неподалік. У них є свої корови.

— От і гаразд. Ми з Рустамом побіжимо в поле, а ти нас наздоженеш, гаразд, Фатіма?

— Я швидко,— сказала дівчинка й, схопивши невеличкий глиняний глечик, бігом помчала до дому казія Бобо-калона.

Через деякий час, коли Фатіма та Айше, наповнивши глечик молоком, побігли до заплави Кашкадар'ї, вони побачили дивовижне видовище. Вздовж хлібних ланів, над якими висіли хмари сарани, ніби в двобої зі смертельним ворогом, суцільною стіною стояли люди. У деяких з них за спиною було закріплено якісь апарати; натискуючи на важелі, вони час від часу спрямовували шланг у бік сарани, викидаючи величезні, зеленавого кольору клубки розпиленої рідини — отрути, яка знищувала ненажерливих комах.

Кілька дехкан стояли на березі Кашкадар'ї і робили розчин, інші швидко носили його — хто відрами, хто бурдюками, а хто й кумганами — й заливали в апарати. Цими людьми керував Володимир Нащокін, а допомагав йому Арслан. Він перший побачив дівчат, які нерішуче зупинилися неподалік, і квапливою ходою рушив до них.

— Айше, — покликав старшу, — молоко принесли?

— Так, так, російська лікарка просила, — не підходячи до Арслана, здалека відповіла йому Айше.

— Так ідіть швидше до хворого. Кира-ханум вас чекає на березі.

Фатіма, вгледівши хлопця у червоній сорочці, зупинилася, ніби зачарована. Ніколи досі вона не бачила такого вродливого й ставного юнака. Густі брови на широкому лобі розлетілися дугою. Погляд бистрий, іскристий. Але клята сітка заважала дівчині роздивитися колір його очей. Фатіма не витримала й машинально, на одну мить, відкинула чачван з обличчя.

Арслан, коли наближався до дівчат, помітив цей рух і відчув дівочий погляд. Проте роздивитися обличчя не встиг.

Він підійшов до Фатіми, швидко взяв з її рук глечик. У цей момент її пальці легенько доторкнулися до жорсткої долоні Арслана. У дівчини солодко стислося серце.

А хлопець у червоній сорочці вже біг туди, де на березі річки, на зеленому, вкритому м'якою травою майданчику Кира робила промивання шлунка дехканинові, який надихався отрути. Це був перший її пацієнт, людина, яка потребувала її допомоги. Так почалося нове життя російської сестри-жалібниці Кири Черневської в Каршінському бекстві Бухарського ханства.

Минуло кілька важких днів, протягом яких дехкани навколишніх кишлаків Карші вели жорстоку боротьбу, рятуючи посіви від сарани. Чимало її було спалено, отруєно, розтопано, а частина комах невеликими зграями подалася зеленим коридором у бік Амудар'ї. Лише подекуди злітали над полями залишки сарани. Люди нищили її отрутою або просто викурювали димом.

І хоча основна битва була закінчена, дехкани й не думали йти зі своїх полів додому. Вони боялися, що цей згубний смерч може знову повернутися.

Заріп теж уже понад два тижні не залишав свого лану — ніби зіницю ока він беріг уцілілий хліб. Йому було до сліз шкода, що частина посіву загинула, але втішало, що вдалося врятувати решту.

А що ж робитиме Таліп-бобо та ще дехто із дехкан, у яких сарана знищила геть усі посіви? Нужда, голодна смерть, а коли ні, так кабала, рабська праця на бая, амлякдара за насіння, взяте в кредит. Посіви загинули, але арик-аксакал Базарбай за використану для поливу воду все одно здерє з дехкан три шкури.

У душі Заріпа вже давно визривала ненависть до тих, хто встановив такі несправедливі порядки. Але що може вдіяти один розгніваний дехканин? Адже він безсилий перед цією зграєю емірських придворних, стражників, сарбазів, ішанів, збирачів податків, раїсів та інших сановників. І йому лишалося сховати цю свою ненависть у глибині душі.

Щоправда, в Заріпа є одна втіха — їхній рятівник, російський засланець Володимир Нащокін, розумний, незламний чоловік, засуджений за царськими законами й засланий в ці далекі від його батьківщини краї. Заріп заздрив його стійкості й тягнувся до нього... «Більше б нам таких людей. Дати б їм владу в руки», — ловив він себе на крамольній думці. «Цікаво, коли б він, Заріп, опинився на місці Нащокіна, чи пішов би він за народ проти влади, як Володимир у себе там, у Росії?» І дехканин не міг відповісти собі на це питання. Якби не було в нього цього клаптика землі, то зміг би, а так, досить йому підвести голову, землю негайно відберуть, а тоді всьому кінець, нічим буде годувати сім'ю. Такі думки все частіше й частіше обсідали Заріпа. Але щоразу, помірку-

вавши над цим, він робив висновок: «Світ несправедливий. Такі люди, як Нащокін, його друг Абдулла, а тепер ще й Арслан, дуже потрібні. Що б він робив без їхньої допомоги й підтримки в ці дні, коли на Каршінський степ налетіли чорні хмари ненажерливої сарани? Погибель чекала б його і всіх навколишніх дехкан, якби вони самі боролися з лихом».

І Заріп уже вкотре оглядав уцілілий лан. Стебла стояли пружні, колоски мов наліті. Щоправда, поле було строка-тим. Упереміж з пшеницею росли ячмінь, овес, а подекуди викинула метелички джугара. Адже насіння було збірним. Проте й такому врожаю Заріп був радий: не довелося йому цього разу залазити в борги. А віддавати за взяте в борг насіння він мав утричі, а то й уп'ятеро більше.

Він знав, що за врятоване зерно треба дякувати насамперед Нащокіну. Згадавши лагідні проникливі сірі очі цієї людини, Заріп тепло усміхнувся і раптом побачив, як до нього прямує Володимир у супроводі двох росіян. Один був такий же бородатий, як і Нащокін, тільки з пишнішими вусами й старіший за віком, а другий в окулярах, поголений.

Росіяни йшли і про щось голосно сперечалися, а надто той, з пишною бородою. Власником бороди був Василь Лаврентійович Вяткін, а чоловік в окулярах — Микола Іванович Черневський. У Самарканді багатьох схвилювала доля дехканських полів, на які налетіла сарана. Про ці події писали газети «Самарканд», «Туркестанські новини», їх обговорювали в установах та відомствах.

Микола Іванович у відділі землевпорядкування Туркестанського генерал-губернаторства, який мав боротися зі стихійними лихами, які шкодили землеробству, наполог на негайному відрядженні в Каршінське бекство. Разом з ним виявив бажання виїхати на місце подій і археолог Вяткін.

Прибувши в Карші, вони одразу розшукали Нащокіна й попросили його показати їм, де сарана напала на поля. От і водив їх по бекських ділянках Володимир уже понад годину. А тепер вони підійшли до посівів Заріпа.

Дехканин голосно привітав росіян і широко, добродушно усміхнувся.

— Проходьте, гостями будете на моїй землі. Хоча й частувати нічим, зате й воювати з сараною вже не треба. А чай я швидко приготую, — захвилювався Заріп.

— Ну, от бачиш, Василю Лаврентійовичу, який життєрадісний цей місцевий дехканин. Це, я розумію, він на знак

вдячності за врятоване поле, — першим заговорив Черневський.

— Чого ж йому не радіти, посіви його здебільшого врятовані. На мою думку, не менше двадцяти — двадцяти п'яти мішків урожаю збере. Пудів десь близько ста, так я розумію, — окинувши поглядом хлібний лан Заріпа, промовив Вяткін.

— На перший погляд, воно, звичайно, й так. Поле врятовано, зерна він збере приблизно стільки, скільки ви, Василю Лаврентійовичу, сказали, а от що йому від цього перепаде, в цьому головне питання, — сказав Нашокін.

— А давайте ми в самого господаря запитаємо, — сказав Вяткін.

Володимир узбецькою мовою запитав у Заріпа, скільки він одержить зерна і що від урожаю залишиться йому.

Обличчя у дехканина відразу зробилося зосереджено-сумним.

— Коли шайтанська сарана більше не налетить, то, справді, двадцять з гаком мішків зерна я зберу, правильно сказав ваш шановний домупла. — Заріп з шанобою подивився на Вяткіна. — Шість мішків зерна я віддам як поземельний податок — херадж, який тут же, просто на току, забере амлякдар — збирач податків, — сказавши це, Заріп загнув на руці один палець. — Чотири мішки віддам за насіння, яке я брав у минулому та позаминулому роках, — і він загнув другий палець. — Мішок зерна піде в рахунок податку Кара-чірік — на утримання емірської армії, два мішки належить внести на користь місцевого бека як подвірний податок, — сказав голосно Заріп, загнувши четвертий палець. — Три мішки забере арик-аксакал Базарбай за користування водою, — і дехканин люто загнув останній палець на руці у величезний кулак, а потім гнівно потряс ним у повітрі, з ненавистю промовивши: — Ох, цей глитай арик-аксакал Базарбай! Скільки він у нас людей загубив за цю воду!

— Нічого, Заріп, тримайся! Настане день, і ми за всі наші страждання розрахуємось з усіма емірськими баями-базарбаями. І вода буде наша, і земля теж буде наша, — суворо й натхненно промовив Арслан, ступаючи на ділянку Заріпа.

Він підійшов розгонистою й твердою ходою до дехканина. Комір його сорочки був розстебнутий, і вітер роздував червону косоворотку Арслана, яка здавалася революційним

прапором. Арслан узяв здоровенний кулак Заріпа і стис його в своїх руках.

— Ось вам і союз трудящих Сходу, — врочисто й радісно промовив Володимир.

— Володимир-ака, дайте нам вашу руку, руку нашого російського друга, — схвильовано промовив Арслан, охоплений пристрасним бажанням перевернути весь несправедливий лад Бухарського ханства.

Нащокін поклав свою долоню на жорсткі пальці Арслана й Заріпа.

— Друзі, я від імені російських революціонерів щиро запевняю вас у нашій дружбі, яка ґрунтується на боротьбі за справедливість.

— Ну, просто-таки відбувся конгрес Інтернаціоналу, — розчулено промовив Черневський.

— А хто цей енергійний чоловік у червоній косоворотці? Я таких молодих людей раніше ніколи тут не зустрічав, — нахилившись до Миколи Івановича, запитав Вяткін.

— О, це чоловік з народу, подібних до нього зараз уже десятки, а будуть сотні й тисячі. Але ви їх не бачили, бо ваші очі закриті екзотичним серпанком минулого цієї країни, ви все копаєтесь у руїнах і не бачите по-справжньому життя сьогоднішнього Туркестану, а тим паче — Бухарського ханства, — докірливо відповів йому Черневський.

— Так, Заріп перелічив тільки п'ять різновидів податків, та й цього вистачило, аби стиснути п'ять пальців у один кулак, а ще знаєте скільки залишилося? — запитав Нащокін, звертаючись до Вяткіна. — Ще є податок на користь казія, муали, раїса, міршаба, мірзи та інших чиновників. Адже ви добре знаєте, що вони платні від еміра не одержують, а живуть за рахунок податків та поборів з населення. А скільки в кого взяти — знають тільки вони самі. Їм тут ніхто не вказує. Бекство, волості, кишлаки віддані еміром цілковито їм на відкуп, — промовивши ці слова, Володимир зажурено подивився кудись удалину, ніби хотів побачити там відповідь на сотню своїх запитань.

— Правду кажете, Володимире, коли загнути пальці за кількістю податків, які здираються з вірнопідданих на користь еміра, беків, баїв та інших глитаїв, то нам усім, хто стоїть тут, доведеться стиснути кулаки на обох руках, — погодився Черневський.

— У мене, якщо змилується аллах, залишиться мішків чотири зерна, — втрутився в розмову Заріп. За цей час,

поки тривала розмова між прибулими, він сумлінно підраховував, кому й скільки має віддати зі свого врожаю.

— Ну от, бачите, чотири мішки, а в нього шість душ сім'ї. Попереду зима. А до того ж ще потрібні одяг і взуття. Та й інші потреби... Отже, нелегко доводиться нашому дехканинові,— роздратовано сказав Володимир.

— А хто каже, що легко дехканинові? — м'яко заперечив Вяткін, розуміючи, що основний опонент у цій суперечці він.— Селянам, хай буде вам відомо, молодий чоловіче, в усі часи й на всіх ділянках в усіх кінцях матінки землі доводилося несолодко. А вже тут, при їхніх порядках, тим паче.

— Вони тут бога дуже часто згадують, а жити по-божому не вміють,— не втримався Нашокін.

— Ви, молодий чоловіче, запальний, недосвідчений. Вашого запалу вистачає лише на пару, а свою енергію треба використовувати розумно. Революцію можна робити там, де все збурено,— в Росії. А тут, у темному царстві, поки що належить тільки квартиру відчинити й свіжого повітря впустити, щоб людям легше дихалося,— спокійно вів далі Вяткін.— Я вже говорив Миколі Івановичу, він хоч і в літах, а теж у пекло лізе. Он Михайло Володимирович Морозов, ви його знаєте, був у нас редактором газети «Самарканд», галасував, усе йому здавалося негаразд. А що вийшло? Мало не заарештували, коли б своєчасно не емігрував. Кажуть, зараз у Парижі. Він де, а Туркестан — де. Не гарячкував би, то й досі ще тут від його просвітительства була б користь. Адже він, слід зазначити, мав дуже світлу і ясну голову.

— Ну, ти, батечку мій, не чіпай Морозова,— спалахнув Черневський.— Він виїхав за кордон за завданням партії. Морозов — справжній революціонер, справжній марксист. Саме за ці високі якості товариші обрали його делегатом на Четвертий з'їзд партії, який відбувся в Стокгольмі. Навіть на з'їзді Михайло Володимирович показав свій характер. Не погодившись з пропозиціями меншовицької групи, він виступив з поправкою до резолюції. На захист його поправки на з'їзді виступив Володимир Ульянов, а коли на нараді делегатів у Стокгольмі було прийнято «Звернення», цей документ підписали двадцять шість більшовиків — учасників з'їзду, другим після Ульянова поставив свій підпис Морозов. Отже, звинувачувати його в нерозважливих вчинках не варто. Багато в нас в Туркестанському краї по-справжньому відданих революціонерів, які добре зна-

ють, що їм робити в Росії і в цьому краї. Шлях один — по-валення класу експлуататорів, — закінчив він свою думку.

Але Вяткіна не так-то легко було вивести з рівноваги. Він вів далі так само тихо й без емоцій:

— Перш ніж поводити експлуаторські класи, як ви, більшовики, полюбляєте говорити, треба спочатку озирнутися довкола, а чи немає легшого й безкровнішого шляху, який може бути корисним народу. От я, наприклад, вважаю, що оцьому дехканинові, у якого ми зараз стоїмо на ділянці, можна значно більше допомогти не революцією, а реформою.

— А якою реформою? — щиро здивувався Черневський.

— Треба, не порушуючи сучасного побуту бухарців, відмінити систему так званого «кормління» чиновників ханства, замінивши його твердими окладами із казни. Таким чином відразу можна було б полегшити становище дехкан, заборонивши побори з боку емірської знаті, челяді, адміністрації, суддів та чиновників.

— Сама по собі ця ваша пропозиція, на перший погляд, ніби й розумна, — промовив Черневський, — тільки одного я не збагну, де емір візьме таку суму, щоб заплатити оцій, майже п'ятдесятитисячній, армії чиновників.

— Вихід я бачу в тому, щоб переглянути весь реєстр емірської адміністрації, залишивши тільки ті служби, які справді корисні. Цей захід уже сам по собі наполовину зменшить кількість претендентів на тверді оклади. Необхідну суму для виплати грошей можна здобути шляхом скорочення до мінімуму бухарської армії, бо нею емір не користується вже двадцять років, після шахрисабзьких подій. Це дозволить зекономити понад три мільйони бухарських тілля. Якраз те, що й потрібно для виплати твердих окладів адміністрації.

— Емір без багнетів — це просто фантазія, — не витримавши, спалахнув Черневський.

— Ні, зовсім не так, — незворушно відповів Вяткін. — Емірові можна залишити дві сотні солдатів для варті й гвардійський батальйон для охорони трону. Та й годі. Це — по-перше. А по-друге, треба полегшити життя дехканинові, відмінивши грабіжницький податок-херадж, в рахунок якого наш дехканин Заріп віддає бекові шість мішків зерна, тобто третину вирощеного врожаю. Натомість запровадити твердий потанাপний податок в розмірі однієї п'ятої з урожаю. І щоб цей податок збирали не слуги бека, а єдина служба під управлінням головного кушбегі —

прем'єр-міністра уряду, тоді й буде належний порядок. І по-третє, відмінити такі дикі податки, як, скажімо, хатмона — за обряд обрізання хлопчика, таколона — розірвання шлюбу, шодієна — з нагоди народження дитини, нікохона — за проведення весільного обряду. І нарешті повсюдно заборонити тартук — подарунки від старост кишлаків — беку, від беків — еміру.

— Ти дивись, на кого замахнувся, — розсміявся Черневський. — Аж на самого еміра. Ну й розумний же ти, Василю Лаврентійовичу. А по-твоєму не буде, бо суть емірської влади така: вона влада грабіжницька, — повільно проказав він останнє слово. — Ось де заковика, любий ти наш археолог. Ти в своїй справі більше, певно, розумієш, і цього в тебе ніхто не відніме, — додав Черневський.

— Про ці пропозиції я, зрозуміло, емірові писати не збираюсь, це, звісно, абсурд. А от генерал-губернаторові, їх превосходительству панові Самсонову, напишу неодмінно. Я впевнений, він зацікавиться цим проектом, — так само спокійно, не звертаючи уваги на глузування Миколи Івановича, відповів Вяткін.

— А я відносно боротьби із сараною маю конкретні міркування. Вони в порівнянні з твоїми не такі грандіозні, хоча й корисні і для Туркестанського генерал-губернаторства, і для Бухарського ханства. Але я не впевнений, що вони будуть прийняті. А причина та сама — грабіжницька суть влади. Адже їй байдуже, що народ живе в злиднях, які через сарану стають геть нестерпними, — сумно сказав Черневський.

— Боже, як ви довго ходите по полях. Напевно, «парламентські дебати» тривають, — усміхаючись, промовила Кира, підходячи до батька та його товаришів.

— Ти, Кирочко, майже вгадала, — відповів їй Черневський.

— Так, я добре вас знаю, ви з кожного приводу сперечаєтесь. Все іскри викрешуєте. А от Нащокін, він займається ділом, — сказала Кира, спокійно й шанобливо глянувши на Володимира. — Він робить діло, від якого значно більше користі, ніж від ваших слів. Принаймні цього разу він урятував дехкан від неминучої загибелі.

— Ну, Киро, ви змушуєте мене червоніти, — зніяковів Володимир.

— Ну, гаразд. Я маю вам передати, що всіх нас шановний Ходжа Асадулла запрошує на чай, — сказала дівчина

й низько вклонилась. — Просимо, — додала вона й, узявши Арслана під руку, пішла.

Пробувши кілька днів у ханстві й повернувшись до Самарканда, Вяткін справді написав письмове звернення до туркестанського генерал-губернатора Самсонова, де виклав свої думки про реформи в Бухарському ханстві, про які він розповідав Черневському та Нащокіну.

Ось уривки з його листа:

«Вважаю також доцільним рекомендувати молодому емірові заборонити поліцейським чиновникам ханства піддавати населення тілесним покаранням, не приковувати арештантів дерев'яними колодками й ланцюгами. Суворо заборонити віддавати боржників у кабалу до беків та баїв, а також відмінити систему «кормління» численної адміністрації ханства, скоротивши її до розумної кількості. Гроші на виплату окладів чиновників одержати за рахунок скорочення бухарської армії до одного батальйону гвардії еміра.

Недопустимим є те, що в Бухарському ханстві смертна кара застосовується не тільки в разі тяжкої провини, але й з будь-якого приводу.

А також вважаю за необхідне відмінити пишні тої та весілля, які тяжким тягарем лягають на народ».

Цього листа на прохання Вяткіна штабс-капітан Федоркін через канцелярію військового губернатора Самарканда відправив у Ташкент туркестанському генерал-губернаторові Самсонову.

Розділ дев'ятнадцятий

ВІЗИТ У ПЕТЕРБУРГ

До свого візиту в Петербург молодий емір Бухари Сеїд Алімхан готувався давно. Ще задовго до того, як дипломатичними шляхами були погоджені терміни його поїздки до столиці Російської імперії для зустрічі з імператором Миколою II, Сеїд Алімхан уже дав відповідні вказівки щодо цього.

Ретельно готували подарунки для царської сім'ї: імператору, імператриці, спадкоємцеві престолу, великим князям, генералам, міністрам. Отже, за попередніми підрахунками їх треба було не менше, ніж триста п'ятдесят. Кожен

подарунок мав бути оригінальним і відповідати тому суспільному становищу, яке займав той, кому він призначався.

Дуже ретельно вибирали коней, яких мали подарувати цареві. Серед тих, кому довірили це робити, емір особисто назвав Ергаш-копкарчі. Завзятий чавандоз розумівся на конях.

Сеїд Алімхан багато уваги приділив підготовці вагона-салону, в якому мав їхати до Петербурга. Через те, що востаннє цей вагон оновлювався в 1903 році і на цей час не мав уже відповідного вигляду, його для капітального ремонту відправили до залізничних майстерень Москви, де звичайно ремонтували царські поїзди.

Змінили шовкову оббивку диванів, цілком оновили шкіряне покриття внутрішніх стін і позолоту не тільки внутрішніх, але й зовнішніх прикрас вагона. Через зміну швидкості на всіх залізницях Росії у вагоні-салоні було збільшено чавунний баласт для покращення амортизації, перевірено міцність броньованої обшивки.

За капітальний ремонт вагона-салону бухарському урядові було подано рахунок на вісімдесят п'ять тисяч карбованців.

Скрупульозно добирався гардероб еміра. В цій справі молодий правитель виявив дивовижну обізнаність і турботу про свою зовнішність.

На думку тих, хто спостерігав за еміром у перші місяці його правління, він не надто переймався державними справами, не приділяв уваги своїй армії. Його також мало цікавив урожай бавовни, зернових та інших культур.

Проте Сеїд Алімхан неспізнанно змінювався, коли йшлося безпосередньо про його особу, про звані обіди, полювання, верхогони, прогулянки й розваги. На цьому він знався чудово. І сперечатися з ним було не тільки марно, а й небезпечно.

Емір дуже любляв добирати страви. Неодмінним вважався вечірній плов з кекликами й перепілками. Вважалося, що вживання цієї дичини відновлювало чоловічу силу еміра, яку він щедро витрачав у гаремах і забавах з хлопчиками-бачі. А коли й плов не допомагав, і він почувався кволим, то із півсотні горобців кухар готував бульйон, який емір випивав протягом доби. І чудодійна цілюща сила цих непримітних, невибагливих пташок робила еміра міцним і готовим до хтивих утіх.

Всі, хто оточував еміра, потурали його примхам. Зупини-

ти його могли тільки духівники, яких Сеїд Алімхан не на жарт боявся.

Найбільше йому дошкуляли ішани та мулли, які прагнули до об'єднання з ісламською Туреччиною. Створений у цій країні в 1894 році комітет «Іттіхад ва таракі» — («Єдність та прогрес»), який очолив Енвер-паша, зять султана і військовий міністр Туреччини, сповідував пантюркістські ідеї про створення єдиної ісламської держави під егідою Туреччини. Панісламістський комітет направив до Бухари своїх представників, які вже мали тут прибічників.

Збираючись до Петербурга, молодий емір час від часу згадував неприємну сцену, яку йому влаштували служителі аллаха, підбурені ішаном Шаяхсі і муллою Бадреддіном, у Лянгарі, коли спробували підкорити його своїй волі. Це їм не вдалося. Але вирішити питання про воду на переговорах з росіянами емір їм пообіцяв.

Пам'ятаючи про це, Сеїд Алімхан серед інших вказівок дав доручення кушбегі підготувати матеріали про стік Зеравшану.

День від'їзду делегації був призначений на друге вересня. На станції Каган, куди прибув кортеж еміра, панувало піднесення. Тут стояли офіцери царської армії в парадних формах, придворні в яскравих святкових халатах. Оркестр безперестанно грав російські військові марші. Серед натовпу сановників та військових були політичний агент в Бухарі Сомов і особистий ад'ютант генерал-губернатора Туркестанського краю штабс-капітан Бикандоров, якому було наказано супроводжувати еміра бухарського аж до Петербурга.

Після того як начальник поїзда доповів емірові про готовність до відправлення, а придворний мулла Кудбеддін прочитав належну подорожню молитву, емір Бухари Сеїд Алімхан разом зі своїм почтом увійшов у вагон.

З ним їхало понад п'ятдесят чоловік. Тільки його власний почет складався із п'яти сановників, вельмож, дев'яти чиновників, двадцяти двох чоловік обслуги, а також загону емірської гвардії.

Всі вони розмістилися в інших вагонах емірського состава. Тільки Ібрагім Калапуш — тілохранитель Сеїд Алімхана, двоє офіцерів, вісім солдатів його гвардії та мулла Кудбеддін їхали в спеціальних купе вагона-салону.

Паровоз, викидаючи великі клубки пари, зашипів і тихо,

майже непомітно рушив з місця. Ще дужче заgrimів оркестр, проводжаючі закричали: «У-р-р-р-а!!»

Дами з дворян, купців, а також дружини канцелярських службовців політичного агентства, які проживали в Кагані, махали правителяві Бухари хустинками.

Емір стояв біля відчиненого вікна салону-вагона в генеральському мундирі, в чалмі, на якій виблискував великий рубін, і ледь усміхався від задоволення, яке відчув у цей момент.

За невисокою огрядною фігурою правителя стояв Ібрагім Калапуш. Розкосі очі охоронця пильно вдивлялися в натовп.

Коли поїзд проминув станційні будівлі, приміські сади та дехканські поля і виїхав у степ, емір покликав чергового офіцера і наказав запросити до нього в салон на чай пана політичного агента Сомова та штабс-капітана Бикандорова.

На кордоні з Туркестанським генерал-губернаторством в Каттакургані до них приєднався військовий губернатор Сирдар'їнської області генерал-лейтенант Галкін. Він приїхав, аби зустріти еміра Бухари.

Емір після чаю захотів залишитися наодинці з Ібрагімом Калапушем. Цей мовчазний юнак йому чимось нагадував Хамро. Сеїд Алімхан, коли сумував, полюбляв тишу. Він задрімав під монотонний стукіт коліс.

Прокинувшись, емір запросив до себе в купе муллу Кудбеддіна, він любив у такі хвилини слухати хадиси із життя Мухаммеда — останнього пророка, посланого людям на землю.

Кудбеддін увійшов до салону, вбраний у незмінний довгополий, із грубої верблюжої вовни темно-коричневий халат, і сів навпроти вікна, затуливши отвір, звідки надходило степове передвечірне світло.

Емірові стало трохи моторошно, і він звелів запалити електричні вагонні світильники.

— Ну, я слухаю, — сказав емір муллі Кудбеддіну. — Розповідай.

Мулла, перш ніж почати розповідь, як справжній служитель аллаха, спочатку проказав:

— Аузу біллягі мінаш-шайтан-уль-раджім, бісмільягі рахманірахм. — Це означало: «Прошу в бога захисту від сатани, якого проганяли камінням, в ім'я бога милостивого, милосердного».

Ці слова мусульмани завжди промовляли перед читанням корану або тоді, коли вони прагнули захиститися від

злого духа, від лихого ока, чаклувань. Відіжджаючи з еміром у Росію, мулла Кудбеддін узяв на себе нелегке завдання — утримувати молодого еміра від спокус кафірів. І цей свій намір він вирішив здійснювати першого ж вчора.

— І сказав Кааб аль-Акбар, премудрий тлумач божественного писання: «Перше, що створив аллах, була дошка, яку ретельно охороняли. На ній написане те, що було, що є і що настане, аж до самого судного дня. Про це знає один аллах, він великий. Дошка виготовлена із білих перлин. А потім аллах створив перо. Він зробив його з одного коштовного каменя, і довжина його дорівнювала відстані в п'ятсот років шляху. У вістрі пера був отвір, з якого струменить світло, як у людей від ножа витікає кров».

Згадка про кров в еміра викликала роздратування, і він, невдоволено скривившись, промовив:

— М-м-т-а-к.

Ібрагім Калануш сидів за його спиною непорушно, мов істукан, і пильнував. Отже, причини для хвилювання не було. Мулла Кудбеддін теж скористався паузою, перевів подих на якусь мить, а відтак вів далі своїм скрипучим голосом:

— «Тоді пролунав голос, який наказував перу: «Пиши!» Перо злякалося грізного окрику й почало так голосно возвеличувати аллаха, що це було чути на величезній відстані. Потім воно написало на дошці все, що відбудеться, аж до судного дня. І заповнилась дошка письменами, а перо висохло. На дошці засвітився напис: «Хай буде щасливим той, хто вже був один раз щасливим, і хай буде нещастя тому, хто вже був раз нещасним».

Остання думка із сказаного Кааб аль-Акбаром припала до душі Сеїду Алімхану, бо вона дуже просто пояснювала загибель Хамро. Адже він уже був одного разу нещасливим, втративши свою матір в дитинстві, а друге нещастя впало за велінням бога. А він, емір, від дня народження відзначений богом. Відтак буде щасливим усе своє життя. І від цих приємних думок Сеїд Алімхан почав куйовдити бороду.

— Дуже цікаво ти розповідаєш. Проте на сьогодні годі. Сузір'я Терезів на небі повертається до бога, отже, нам час спати, — промовив емір слова астролога Суфі ібн Зейда, які міцно засіли в його голові.

Мулла Кудбеддін пішов. Сеїд Алімхан, недовго поміркуювавши над земними справами, легко й швидко заснув.

До Ташкента прибули наступного дня об одинадцятій годині ранку. На пероні вишикувалася почесна варта, гриміла музика. Біля вагона-салону еміра вітали високопоставлені офіцери штабу Туркестанського генерал-губернаторства. Обійшовши поважною м'якою ходою стрій почесної варти, емір зайшов у парадні кімнати вокзалу, звідти через певний час фаєтоном вирушив у генерал-губернаторський дім, де на честь його приїзду було дано сніданок.

Під час урочистого сніданку у великій парадній залі губернаторського дому генерал від кавалерії Самсонов виголосив тост «за його імператорську величність государя імператора Миколу II». Після цих слів пролунали голосні вигуки: «У-р-р-р-а-а!» А тоді оркестр на балконі бадьоро загравав парадний марш.

Емір усім цим був задоволений. Він, як звичайно, скуйовдив бороду. Його щоки порожевіли. Було зрозуміло, що молодий правитель Бухари готував промову-відповідь. Йому хотілося сказати генерал-губернатору щось незвичайне.

Звідки було знати Сеїд Алімхану, що свою думку про нього Самсонов уже склав два місяці тому, після одержання листа від археолога Самарканда Вяткіна. В листі Столипіну, голові ради міністрів і міністрові іноземних справ Сазонову Самсонов сповіщав «...про обурливий стан внутрішніх справ у еміраті й нездатність до самостійних дій еміра Сеїд Алімхана, який має натуру розпусника й нероби».

Лист Самсонова в цей час ходив по канцеляріях різних міністерств і наробив у Петербурзі багато шуму. Були навіть такі, які хотіли винести питання про реформи в Бухарському еміраті на обговорення Державної думи.

А емір Сеїд Алімхан Бахадур все ще готував свою промову, підшукував ті найпотрібніші слова, які були б тут доречні, і нарешті знайшов їх.

Він підвівся зі свого місця, пухкими пальчиками акуратно розправив на грудях смолисто-чорну, блискучу бороду й оксамитовим голосом російською мовою промовив:

— Я щасливий тим, що з милості бога і його намісника на землі государя імператора Миколи II, встромивши ноги в стремена церкви, виїхав із столиці нашого ханства і направив свої недостойні стопи до підніжжя найвищого трону Російської імперії для благословення на свої державні справи. І ще я, раб і слуга аллаха, прошу у небес, аби мене, як і досі, щиро і широко підтримував генерал-губерна-

тор Туркестанського краю його високопревосходительство пан Самсонов. А ми, емір бухарський, всунувши голову бажань в кільце покірності, задовольнятимемося місцем біля конов'язі й житимемо сумирно.

«Ну й пройда, а я думав, він дурний. Цей емір такого наговорить у Петербурзі при царському дворі, що від мого листа й сліду не залишиться», — слухаючи солодкі слова еміра, подумав Самсонов і подивився на політичного агента Бухари Сомова, який сидів навпроти.

Той, перехопивши погляд генерала, теж скривився, ніби говорячи: «А що я вам говорив? Адже це Схід».

— Браво, чудово, — пролунало за столом одразу після закінчення промови. А відтак довго лунали оплески, і голосніше за всіх, ніби свинцевими плитами, плескав у долоні генерал від кавалерії Самсонов.

Подальша програма передбачала відвідання Туркестанського добродійного товариства. Молодий емір підписав чек, пожертвувавши на користь бідних жителів Ташкента дві тисячі російських карбованців, а також п'ять тисяч карбованців на пам'ятник будівникові Азіатської дороги генералові Анненкову, що зводився в Ташкенті.

Потім у вагон-салон еміра Бухари для візиту у відповідь прибув генерал від кавалерії Самсонов та особи, що його супроводжували.

На початку четвертої години поїзд еміра бухарського під звуки музики вирушив з Ташкента. Залишившись на самоті в вагоні-салоні, Сеїд Алімхан хитрувато всміхнувся. Він був задоволений влаштуванням йому в Ташкенті прийомом і особливо власною промовою за сніданком. Він відчував, що цю промову сміливо можна було вважати вдалою.

— Офіцер! — покликав емір, плеснувши в долоні, бо забув, що це не його апартаменти в бухарському палаці, а вагон поїзда. Але одразу згадавши, натис на кнопку електричного дзвінка, який провели під час ремонту вагона в царських майстернях.

— Я тут, повелителю, — низько нахиливши голову, промовив черговий офіцер.

— Поклич сюди муллу Кудбеддіна.

— Слухаюсь, — промовив, задкуючи з салону, офіцер.

Коли мулла увійшов і всівся, знову затуливши емірові вікно, Сеїд Алімхан сказав:

— Я хочу, щоб від імені Кааб аль-Ақбара ти розповідав далі.

Пробубнівши своє заклинання: «Прошу в бога захисту

від сатани...», мулла Кудбеддін, трохи помовчавши, почав розповідь своїм скрипучим голосом:

— І сказав Кааб аль-Акбар: «А потім створив аллах білу перлину, що була такою великою, як усе небо й земля. У неї було сімдесят тисяч язиків, якими вона прославляла аллаха сімдесятьма тисячами мов». Кааб аль-Акбар сказав: «Хай буде з нами любов аллаха!» — і додав, що «ця перлина мала великі очі. Вони були такими великими, що вершини гір пропали б у них, ніби мухи у вирі морському. Аллах закричав на перлину, а вона, перелякавшись, розплавилась. І стала схожою на воду, і хвилі її били одна об другу.

Пригадують, що в цю хвилину припинилося звеличування аллаха. Проте вода, не вщухаючи, звеличувала його своїм хвилюванням і шумом. А тому аллах надав їй перевагу перед усіма своїми творіннями. Сказав аллах: кожную живу твар ми створили з води.

Потім аллах наказав воді затихнути, так і сталося. Вода зробилася спокійною, без зморшок, не залишилося на ній ні хвиль, нічого іншого». Омінь! — промовив, закінчуючи розповідь про воду, мулла Кудбеддін.

— О-о-мінь, — якось замислено повторив за ним емір.

Мулла, який побачив такий настрій правителя, підвівся й вийшов.

А емір весь час подумки повторював те саме слово: «вода, вода». Отак, думаючи про воду, і приїхав Сеїд Адлімхан у Петербург — столицю Російської імперії, де востаннє він був понад тринадцять років тому.

Тут він прожив шість довгих років, коли навчався в Пажеському корпусі. Педагоги збилися з ніг, не знаючи, чому ж навчати спадкоємця бухарського престолу, коли він ніякими науками не цікавився. Так і залишили за ним до старших класів право вільного відвідування занять на його власний розсуд. І наприкінці шестирічного курсу вісімнадцятирічного принца бухарського випустили з Петербурзького корпусу без атестаційного листа.

Відїжджаючи з Петербурга в далекому 1898 році, він був у великій політиці ще непомітною фігурою, і проводжав його тоді на вокзалі (поїзд ходив тільки до Оренбурга) лише один офіцер із східного департаменту міністерства іноземних справ. Разом з ним був його вихователь Усман-бій аталик та його особистий перекладач і секретар Ходжа Мір Хайдар Мірбадалев, молодий тоді чоловік з розумними, хитруватими очима.

Зараз цей хитрий Ходжа їхав з еміром, як начальник канцелярії російського політичного агентства в Бухарі. Російські чиновники цілком і повністю довіряли цьому верткому чоловікові, гадаючи, що він вірою й правдою служить Російській імперії.

Цього разу Сеїд Алімхана в Петербурзі зустрічали на вокзалі врочисто, з великими почестями. На пероні стояло понад тисячу чоловік: високопоставлені чини військового міністерства, іноземних справ, шляхів сполучення, вельможі імператорського двору, послані Німеччини, Туреччини, Ірану, представники преси і просто цікаві.

Начальник караулу віддав емірові рапорт. Після цього оркестр заграє Бухарський гімн. Сеїд Алімхан в супроводі обер-гофмаршала двору князя Долгорукого, представника військового міністра генерала Григор'єва, директора департаменту Середнього Сходу міністерства іноземних справ барона фон Клемма обійшов стрій почесної варти. А тоді в парадній кареті, запряженій шестериком коней, вирушив у відведену йому резиденцію.

Десять днів, проведені еміром в Петербурзі, були сповнені різних подій: прийоми, обіди, депутації, відвідання військових казарм, добродійних закладів і так далі.

Першого ж дня Сеїд Алімхан у відведених йому кімнатах Ермітажу прийняв депутацію від Міської думи на чолі з її головою Глазуновим, яка піднесла йому хліб-сіль на срібній тарелі. Емір зі свого боку щедро обдарував депутацію подарунками. Потім молодому емірові відрекомендувався голова Російського товариства Червоного Хреста, дійсний статський радник Іллін, покровителькою цього товариства була імператриця Олександра Федорівна. Сеїд Алімхан виявив свою щедрість. На користь Червоного Хреста їм було підписано чек на сто тисяч карбованців. Емір зробив це не для того, аби виявити свою добродійність, а щоб звернути на себе увагу августійшої імператриці.

Як показали подальші події, розрахунок Сеїд Алімхана виправдався. Це за наполяганням імператриці емір був нагороджений царем Миколою II високою нагородою Російської імперії — орденом «Білого орла».

Відтак емір зі своїм почтом був запрошений на вечерю керуючим справами міністерства іноземних справ паном Неретовим. На вечері були присутні і інші високопоставлені особи, а також сам міністр Сазонов.

Російські дипломати, як відомо, в усі часи були людьми

справи. Від пустопорожніх і пишних розмов за обіднім столом вони швидко перейшли до питань, що їх цікавили.

— Ми ніколи не схилитимемо бухарський уряд на проведення в ханстві якихось реформ, що суперечать шариатові, аби вберегти нашого друга, еміра Бухари, від сутічок з релігійними діячами, — чітко і без зайвої дипломатії висловив емірові свою думку Сазонов.

Від Ходжі Мірбадалева — начальника канцелярії політичного агентства на час цієї поїздки до столиці Росії — емір уже чув, що в петербурзьких чиновницьких колах ходить проект майбутніх реформ у Бухарському ханстві. А зараз йому без натяків, відверто сказав про це міністр.

— Ми, те бачить аллах, завжди вірили в мудрість шановних панів вашого міністерства, — промовляючи ці слова, Сеїд Алімхан гречно вклонився спочатку в бік барона фон Клемма, а потім у бік міністра. — Адже ми ваші плечі. За нами Афганістан і Індія. Нам потрібний спокій, а не реформи.

— Його високість каже правду. Росія, як ніяка інша країна, — Сазонов зробив наголос на цій фразі, бо добре знав про те, як сильно тисне останнім часом на молодого еміра духовенство, намагаючись схилити його до дружніх переговорів з Туреччиною, — зацікавлена в непохитній владі еміра в дружньому нам Бухарському ханстві.

— Так, так, непохитна влада, — погодився Сеїд Алімхан, у якого поліннився настрій. Помітивши це, Сазонов вирішив негайно сказати про головне.

— Ми хотіли б зміцнити наші прикордонні пости, а для цього розширити кордони російських поселень в Термезі, Чарджуї та Кагані, — скоромовкою, але зрозуміло промовив він.

— М-м-так, — пробубнів щось невизначене правитель Бухари.

— Сильні військові гарнізони російських солдатів зміцнять і вашу владу, ваша високість, — порушив незручну мовчанку, вставивши дуже доречну фразу, барон фон Клемм.

— Його імператорська величність з вдячністю сприйняли підписаний вами договір про будівництво залізниці на території Бухарського ханства, — врочисто додав Сазонов.

— Ми це зробили за власним бажанням, — не кліпнувши оком, бундючно заявив емір.

— О, так, ви можновладний господар свого благословенного краю, — лукаво зауважив міністр. Йому достеменно

був відомий весь спектакль, що розігрався у Шахрисабзі, коли вирішувалося питання про будівництво залізниці.

Сеїд Алімхан вважав, що настав момент, сприятливий для того, аби почати найважчу для нього розмову про воду. І він, стиснувши в напруженні губи, виголосив довгу промову.

— Ваше превосходительство, землі нашого ханства з давніх-давен з волі аллаха зрошувалися водою річки Зеравшан. Але після того, як Самарканд та Каттакурган за умовами договору 1873 року відійшли до території Туркестанського генерал-губернаторства, вода на поля бухарців надходить з великими труднощами. В минулому 1910-му та в нинішньому 1911 роках було пропущено не більше половини стоку ріки. Сходи посохли, навіть у Бухарі води взагалі не стало. Бачить аллах, якщо бухарцям нічим буде поливати поля, мені важко буде допомагати імператорові у його великих справах. — Сказавши це, емір дістав хустинку й витер нею піт, що з'явився в нього на лобі.

— Ми вас розуміємо і доведемо ці слова до його імператорської величності негайно. А також дамо вказівку ретельно вивчити це питання. Про результати вам повідомить пан Самсонов — генерал-губернатор Туркестанського краю, в якого з вашою високістю буде днями зустріч тут, у Петербурзі.

А коли наприкінці вечора Сеїд Алімхан виходив, міністр іноземних справ Сазонов, аби заручитися підтримкою у вирішенні важливого для Росії питання про землі, прощаючись, делікатно нагадав емірові:

— Не забудьте, ваша високість, про що ми з вами тільки-но домовились.

— Я господар свого слова, — коротко кинув емір.

А скільки ще було попереду зустрічей та переговорів, знав один тільки бог та ще генерал Григор'єв, який склав програму перебування правителя Бухари в Російській імперії. Адже Сеїд Алімхан ще мав вирушити в Москву та Новгород.

Прийом, зустрічі, депутації, і кожен щось хотів одержати від еміра. Депутація від правління Російсько-Азіатського банку, яку Сеїд Алімхан прийняв у апартаментах Ермітажу, подарувала йому художньої роботи кришталеву вазу, а натомість понесла з собою височайший дозвіл на відкриття свого відділення в Бухарі.

Через день після прибуття еміра до столиці його запросив до себе в замську резиденцію військовий міністр

Сухомлинов. Тут же були князь Андронников і купець-мільйонер Рябушинський. Емірові показували різні дивовижні речі, частували його всілякими вишуканими стравами й напоями, разом з ним втішалися співами й танцями циганів, але врешті-решт торкнулися головного — вирішення питання про оренду земель Каршінського степу.

Князь Андронников, перш ніж розпочати розмову про оренду земель, нагадав емірові про свій подарунок, який він зробив у дні коронаційних врочистостей — про чорний лімузин.

— Ви знаєте, мон шер, — прогугнявив він, — на такому прекрасному лімузині в нас у Пітері тільки князь Юсупов роз'їжджає, ха-ха-ха! — голосно й розкотисто засміявся князь.

— Ми на ньому ще жодного разу не виїздили, — тільки й спромігся відповісти емір.

— Хо, — здивовано промовив Андронников, — як же я раніше не здогадався. У вас же справжнього шофера для цього автомобіля нема. виправимо, виправимо цей недолік, — скоромовкою запевнив він.

— Ваша високість, князь Андронников — чудова людина, — підштовхнувши князя ближче до еміра, улесливим голосом сказав Сухомлинов.

Після цих слів військового міністра Андронников зрозумів, що панькатися з правителем і володарем незліченних земельних угідь більше не варто, й промовив:

— Ваша високість, любий друже, просимо, хіба вам шкода, виділіть нам двісті п'ятдесят тисяч десятин землі.

— Зауважте, ми всі клопочемось про розвиток вашого краю, про цивілізацію, — знову вставив військовий міністр.

— Та годі, панове, справа вирішена, я по очах бачу, що він згоден, — підводячись і прямуючи в бік еміра з відкритими обіймами, промовив Рябушинський.

Такий несподіваний поворот в розмові сподобався й самому емірові. Він усміхнувся хитрувато й, подивившись на купця, промовив:

— Бачить аллах, я прагну якомога швидшого розвитку земель нашого краю.

— Так і вирішимо: князеві — двісті п'ятдесят тисяч десятин землі і мені сто тисяч, — промовив Рябушинський і, широко всміхаючись, обійняв еміра своїми дужими руками.

— М-м-и-и, — промимрив емір, який хотів щось сказати, але його перебив купець:

— Ми, от ми, — і він тицьнув в груди пальцем себе, а потім князя та еміра, — ось ми утрюх після височайшого прийому в Царському Селі в імператора і вирушимо на Чорне море в Крим, де його високість ще ні разу не бував. Отак-то. А то землі, землі! Та що там землі! Красуні, море, цигани — ось в чому відрада! — шумно закінчив Рябушинський.

Емір не встиг отямитися, як дав свою згоду на оренду земель, бо він добре знав справжню силу Сухомлинова, Андронникова та Рябушинського в цьому столичному місті Петербурзі, та й в усій Російській імперії.

Але емір в Петербурзі не тільки розбазарював землі Бухарського ханства, але робив і інші справи. Він особисто вибрав на Клиноострівській велику ділянку землі під будівництво власного будинку-палацу, аби зупинятися в ньому під час майбутніх візитів у Петербург. Проектувальникам він замовив будинок не нижче п'яти поверхів.

— Будинок має бути частинкою нашої бухарської величі, — промовив емір, прощаючись з інженером, якому він зробив замовлення.

Незадовго до аудієнції в Царському Селі Сеїд Алімхан провів переговори про воду й про будівництво залізниці. Самсонов повідомив умови царського уряду щодо урегулювання стоку вод ріки Зеравшан. Вирішено збільшити ще на двадцять відсотків пропуск води на землі ханства, але емір мав зробити вклад в розмірі двохсот тисяч карбованців на гідротехнічні споруди та їх обслуговування. Влітку 1912 року спеціальний військовий патруль військ генерал-губернаторства буде здійснювати нагляд за проходженням води через землі Самарканда та Каттакургана.

Таким рішенням емір був задоволений, бо мав тепер що сказати духовенству у відповідь на їхнє обурення. Генерал-губернатор Туркестанського краю також повідомив емірові, що у військовому міністерстві ухвалене рішення почати будівництво залізничного полотна не пізніше весни наступного року. Для прискорення будівництва воно провадитиметься водночас великими загонами з Кагана на Карші та з Карші на Термез.

Настав день, коли Сеїд Алімхан удостоївся честі побачити його імператорську величність.

Нарешті емір у Царському Селі. Він у супроводі високо-

поставлених осіб царського двору попрямував до Олександрівського палацу, де й відбулася височайша аудієнція.

Цар Микола ніколи досі не зустрічався із Сеїд Алімханом. Він довго й уважно розглядав еміра, його пишну смолянисто-чорну бороду, великі, красиві, витрішкуваті очі, округле черевце, підперезане широким золототканим паском. Роздивлявся уважно, бо перед ним сидів правитель східного ханства, про якого Романов чув чимало: що нібито емір має великий гарем, схильний до розпусти, а не до занять державними справами.

«Це те, що я чув про нього, — подумав цар. — Проте й він щось таке чув про мене».

Сеїд Алімхан сидів навпроти в кріслі і теж уважно розглядав білого царя.

— Я вітаю тут, на Російській землі, еміра славної Бухари, — м'яко промовив цар.

— О мій государ, який підтримує в людях все добре, який сіє щастя й створює притулок для своїх вірнопідданих на землі, дозвольте мені віддати належне вашій величчю. — Промовивши це, Сеїд Алімхан підвівся і низько вклонився цареві, за що негайно був удостоєний високої честі — государ імператор узяв еміра під руку й підвів його до гофмаршала князя Долгорукова, який стояв неподалік, і врочисто промовив:

— Милостю нашою вручить вірному нашому другові, емірові Бухари, високу нагороду, про яку ми поклапо-талися.

Гофмаршал негайно взяв зі столу скриньку й прикріпив до гаптованого золотом халата еміра орден «Білого орла».

Підійшла привітати еміра імператриця Олександра Федорівна, а з нею царевич Олексій. Побачивши спадкоємця престолу, емір розчулився і м'яко промовив:

— О, це коштовна перлина в скриньці царювання. Сіяюча зірка в зодіаку щастя.

Такі слова, вимовлені східним правителем на адресу їхнього сина, потішили царя й царицю.

Микола II знову взяв свого царственного співбрата — еміра Бухари — під руку, і вони, тихо ступаючи по м'яких килимах, рушили в напівкруглий зал палацу. Дорогою цар Микола дружньо сказав емірові:

— Я дуже задоволений вашим мудрим рішенням про збільшення території російських поселень у містах ханства.

На що емір, запобігливо всміхаючись, промовив:

— Я ці землі дарую вашій величності та Російській імперії.

— Гаразд,— коротко сказав імператор, а тоді додав: — Я чув про ваші проекти з Андронниковим та Рябушинським. Вітаю.

В напівкруглій залі палацу Сеїд Алімхан відрекомендував цареві Миколі II свій почет, а також запросив оглянути подарунки для імператорської сім'ї: гаптовані золотом халати, тканини, зброю, скриньки з коштовностями й карбованими золотими монетами.

Відтак імператор, так само приязно тримаючи під руку еміра, дивився на майдан біля палацу, де були виставлені двадцять скакунів, призначених у подарунок цареві. Коней супроводжував і доглядав за ними хоробрий джигіт Ергаш-копкарчі. Він уже дві години стояв під дрібним петербурзьким дощем.

Ергаш-копкарчі лише на мить побачив крізь шибки величезного вікна випещене обличчя білого царя, а поруч улесливо усміхненого повелителя благородної Бухари.

Розділ двадцятий

ХОДАК ДО КАШГАРА

У 1912 році в світі вже запахло порохом. То тут, то там на околицях Європи та Азії спалахували малі війни. На Балканах з мовчазної згоди великих держав Греція, Болгарія і Сербія завдавали суттєвої шкоди Туреччині. Росія та Англія поділили сфери впливу в Ірані. Наближалась фатальна година для ерцгерцога Фердинанда. На міжнародній арені активно діяв кайзер Німеччини Вільгельм II. Він з'явився до «обіду», коли на столі, за яким великі держави поділили світ на колонії, було вже пусто. Світ було розподілено між Англією, Росією та Францією.

Кайзер нервував, він загравав то з Туреччиною, то з Росією. В листуванні з Миколою II натякав, що найвразливіше місце Британської імперії Афганістан. І, нарешті, в 1909 році Вільгельм II в інтерв'ю газеті «Дейлі телеграф» обмовився: «Британці подуріли, немов зайці в березні...»

Пояснюючи слова кайзера, німецький адмірал Тірпітц висловився відвертіше: «В Європі існують дві великі, непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, дві великі

нації, яким хотілося б весь світ перетворити на свій домініон і вимагати з нього торгове мито. І німецький комівояжер і англійський мандрівний купець суперничають в кожному куточку земної кулі. Мільйон дрібних сутичок створює привід для величезної війни, яку будь-коли бачив світ. Досі народи роками билися за якесь місто або спадщину. Невже ж вони тепер не розпочнуть війну за щорічний прибуток у п'ять мільярдів?»

Альфред Тірпітц був військовим міністром Німеччини, і тому його слова важили багато. Про це знали і в Росії.

Так, у світі назривала війна! Але Німеччина не розіграла ще одну карту — східні країни. Кайзер Вільгельм II писав рейхсканцлерові Бернгардові фон Бюлову, що він «...не хоче війни доти, доки не буде союзу з Туреччиною. Угода має бути укладена, хоч що б там було, це стосується також арабських та мавританських держав. Раніше, ніж союз з ісламськими країнами стане фактом, ми не повинні розпочинати війну».

Але, як свідчить історія, зміст подібних листів впливає на світ божий після того, як відгуркотять гармати й безславно впадуть знамена тих, хто ними раніше розмахував. Війні, зазвичай, передують активна робота дипломатів та розвідки, економічні, релігійні і соціальні перипетії. У круговерть подій втягуються тисячі, а іноді й мільйони людей, які навіть не знають, що слугують цьому величезному жажливому механізму, котрий безжально перемелює народи заради престижу державних діячів чи наживи ділків.

Німеччина ще в минулому столітті почала заgravати з Іраном і з країнами Аравійського півострова. А тепер предметом найпильнішої її уваги стала Туреччина. Синки турецьких біів одержували військову освіту в Німеччині, самі ж німці наповнили Туреччину, проникли у військову економіку, активно працювали в армійських підрозділах як інструктори.

Не становила винятку й німецька розвідка. Вона дуже швидко в політично нестабільній Туреччині вербувала собі агентів, як серед військових, так і серед політичних діячів.

Німеччина мала також на думці залучити з допомогою турків до лав своїх сателітів Афганістан та Іран. Робилися спроби прищепити ісламським народам, які перебували під владою російського імператора, прагнення відокремитись од імперії. Насамперед малися на увазі російський Туркестан та Бухара.

На сприятливий ґрунт релігійного фанатизму в Бухарському ханстві були кинуті й негайно дали буйні сходи проповіді перших турецьких емісарів Муфті Еффенді та Саліх Еффенді, які прибули до Бухари через Іран і представляли тут константинопольське відділення політичної партії «Іттіхад ва тараккі» («Єдність та прогрес»). Їх у 1910 році прихильно прийняв емір Абдулахад. Турки знайшли собі однодумців в особі ішана Шаяхсі й тодішнього казі-калона Бадреддіна.

Влітку того ж року в Константинополь виїхало понад п'ятдесят молодих бухарців для вивчення військових дисциплін, а також для пізнання догм панісламізму. Бухарські студенти перебували там не тільки під пильним наглядом турків, ними цікавилися й офіцери німецької розвідки, котрих рекомендували як спеціалістів з європейських марок зброї. На цих заняттях йшлося не тільки про зброю, а й про історію старої Бухари. Таким чином, офіцери німецької розвідки діставали необхідні відомості про Середню Азію.

Цей матеріал поступово накопичувався, аби, заволодівши Іраном, Туреччина й Німеччина могли розпочати спільну війну проти росіян у Туркестані. Ретельно вивчалася питання залучення Афганістану у війну на боці Туреччини й Німеччини. З цією метою до Туркестану й Бухари в 1909 і в 1910 роках їздив ад'ютант військового міністра Енвера-паші полковник Ісмаїл Хаки.

До літа 1912 року в Бухарському ханстві для турецьких емісарів-панісламістів несподівано склалися сприятливі умови. Після повернення з поїздки до Петербурга та Ялти Сеїд Алімхан під враженням августійшого прийому в Царському Селі та одержаної нагороди, пишно зустрінутий князем Андронниковим у Криму на узбережжі Чорного моря, де він провів майже цілий місяць у садибі князя, вирішив передати частину бухарських земель в оренду петербурзьким ділкам текстильної промисловості. Ці заходи негайно викликали бурхливе невдоволення, а надто з боку духовенства.

Ще коли Сеїд Алімхан був у Росії, газети Петербурга та Ташкента зарясніли повідомленнями про те, що «його високість емір бухарський в обмін на придбану невелику ділянку землі на Чорноморському узбережжі поблизу Ялти запропонував російському комерсантові князеві Андронникову концесію земель на вісімдесят тисяч десятин у Каршінському степу, а купцеві Рябушинському — на

сорок тисяч десятин в Канібадамському бекстві Бухарського ханства».

І ще в газетах повідомлялося про те, що Сеїд Алімхан, як справжній прибічник європейських порядків, дав згоду російській адміністрації на створення в ханстві протисаранової служби, члени якої найближчим часом вийдуть з Петербурга й Ташкента в Бухарське ханство на землі Гузарського, Чіракчинського, Байсунського й Денауського бекств, де було виявлено безліч личинок марокканської кобики.

Чутки про ці газетні повідомлення швидко розповсюдились у Бухарському ханстві. Ішани й муали обурювались. Останньою краплею, що переповнила чашу їхнього невдоволення, була фетва — указ Сеїд Алімхана про створення в Бухарі російського поліцейського управління зі штатом у дванадцять чоловік, аби стежити за порядком у столиці ханства.

Чиновники царської Росії, і передусім політичний агент Сомов, генерал-губернатор Туркестанського краю Самсонов були дуже стривожені тим, що останнім часом пожвавилась діяльність турецьких емісарів у Бухарському ханстві, а наглядати за їхніми діями нікому.

Питання про створення поліцейського управління в Бухарі перед Сеїд Алімханом було поставлене в Петербурзі військовим міністром Сухомлиновим і зазначено в протоколі на переговорах з генерал-губернатором Туркестану.

Тільки-но про цю фетву стало відомо ішанові Шаяхсі, він негайно скликав вище духовенство для обговорення майбутніх заходів для припинення намагань еміра зближуватися з російською адміністрацією. Частина духовенства трималася обережно, верховний казі Бобо-калон, наприклад, заступився за еміра.

— З волі аллаха, правитель діє відповідно до обставин. Його фетва про створення російської поліції — це політичний захід, і нас він не обходить, — заявив він.

І хоча Бобо-калон був боягузливий, проте не підтримати еміра він не мав права. Він пам'ятав, що Сеїд Алімхан зробив його головним суддею ханства. Ішан Шаяхсі люто зиркнув на верховного казія. Його погляд важив часом більше, ніж милість еміра. Ішан Шаяхсі був дуже впливовою людиною в Бухарі. Йому підкорялися близько десяти тисяч мюрідів, послідовників його ордену.

На нараді було прийняте рішення надіслати кушбегі протест. Самого еміра духівники турбувати поки що не

• наважувалися. У ці ж дні ішаюм Шаяхсі було написане таємне послання із зверненням до урядів Афганістану та Туреччини про визволення Бухарського ханства з-під влади російського царя.

Про всі ці події було відомо туркам-панісламістам з організації «Іттіхат ва тараккі», які проживали в Бухарі. Дізналась про конфлікт духовенства з урядом європейка з гарему еміра Енхен. Йї давно час був братися за справжню справу, адже це було заплановано її господарями, англійцями та німцями. Єдине, що їй поки що вдалося, це через купця Міфтахова, який прибув з Казані, передати повідомлення про досягнуту домовленість між еміром і царськими урядовцями про будівництво залізниці Каган — Термез.

Англійці, незважаючи на те, що емір тримав Енхен за високими стінами гарему, як і обіцяв капітан Скрентон, зв'язалися з нею самі. Зв'язковим став син верховного казія Баймірза Саїдкул. Він передав Енхен записку, де було вказано, що коли вона дізнається про щось важливе, то має попросити еміра відпустити її в місто Каган для купівлі європейського вбрання в ательє «Париж», яке належало Симонові Франжє.

Німці дали Енхен тимчасову явку, розташовану в прикордонному з Бухарою Кашгарі.

Енхен наполегливо шукала можливості зустрітися з німцями. Резидентом німецької розвідки в Кашгарі на той час був офіцер генерального штабу Ахмед Кемаль. Незадовго до цього він дуже вдало виконав свою місію в Азербайджані, виявивши максимум сумлінності та винахідливості. Ахмед Кемаль став редактором газети «Янгі фіюзат», що видавалася в Баку, а коли його запідозрила царська розвідка, щоб уникнути провалу та арешту, через Іран негайно виїхав у Туреччину.

Ахмеда Кемалья послали в Сіньцзян, китайську провінцію, де жили здебільшого уйгури та інші національності, які сповідували іслам. Тут колишній редактор газети в поселенні Артик, поблизу Кашгара, відкрив новометодну школу. Ахмед Кемаль з метою прикриття своєї розвідницької діяльності зобов'язався перед Константинополем наглядати за роботою іттіхадиських груп у Середній Азії.

До нього в Кашгар надходили всі відомості про роботу німецьких агентств і груп «Іттіхад ва тараккі»: з російського Туркестану через Ферганську долину, з Бухарського

ханства через Зеравшанський хребет. Рушив важкими гірськими стежками в Кашгар на зв'язок з Ахмедом Кемалем і дервіш Даврон зі своїм провідником Зуфаром, сином старости кишлаку Тош-Торош, що знаходився у відрогів Гіссарського хребта.

Дервіш Даврон вирушив у Кашгар з посланням Енхен після того, як Юсуф-ходім — доглядач емірського гарему — побував у дервіша, котрому доводився рідним дядьком з боку матері. Юсуф не зміг відмовити спокусниці Енхен. Вона наполегливо умовляла Юсуфа-ходіма знайти їй надійного чоловіка, який зміг би на її прохання відвідати Кашгар.

Таким вірним чоловіком для Юсуфа став дервіш Даврон. Доглядач гарему, скориставшись його релігійним фанатизмом, сказав, що емір Сеїд Алімхан шукає правдивого й ревного служителя аллаха, аби довірити йому таємне послання туркам. Проте він остерегається посилати його офіційною поштою, бо росіяни можуть про це дізнатися. А тому прагне передати послання через вірного його служителя в Кашгарі Ахмеда Кемалю.

Цей ретельно обміркований обман доглядачеві гарему вдався. Адже не випадково Юсуф-ходім за двадцять років своєї служби при дворі еміра з хлопчика-бачі перетворився з часом на доглядача скарбниці правителя — гарему. Він був не тільки вірним стражем гарему, але й таємним наглядачем, який добре вмів замітати за собою сліди. Цьому він за довгі роки догоджання самому емірові, його дружинам, коханкам, коханцям навчився якнайкраще.

Були в Юсуф-ходіма і свої інтереси, після всіх цих інтрижок і йому дещо перепало. Дарували йому дорогі халати, золото, коштовності. Проте несподівано він сам потрапив у сіті, розставлені пишногорудою Енхен. Після зустрічей з нею в ньому прокинулося якесь щемке, не відоме йому досі почуття, яке десь там, глибоко в душі, дрімало довгі роки, і Енхен, помітивши це, вміло скористалася прихильністю хитрого доглядача гарему.

Якось після наполягань Енхен Юсуф-ходім, який ще в Шахрисабзі заручився згодою Даврона послужити аллахові на погибель кафірам, сказав:

— Ханум, спокусниця, готуй своє послання мутер, — він часто чув від Енхен це слово, яким вона називала свою матір.

— О Юсуфчику, як ти мене втішив! Це зараз дуже до речі. — Енхен справді була задоволена, бо події, що відбу-

валися в ханстві після повернення еміра з Петербурга, цікавили німців.

Послання було зашифровано. Отримавши від Енхен листа, Юсуф-ходім згорнув його дудочкою й поклав у спеціальний дерев'яний калям, в якому писарі в поході носять папір та перо для пана. Все це він з іншими листами й розпорядженнями еміра надіслав зі спеціальним кур'єром у Шахрисабз, попросивши футляр-калям із посланням передати ватагові дервішського ордену.

Дервіш Даврон, як і всі в ханстві, добре знав про останні події в Бухарі. Він нещадно, страшенно ляв невірних кафірів-росіян за те, що ті зуміли заманити в свої хитромудрі сіті молодого еміра.

І раптом це доручення. Радості фанатичного дервіша не було меж. Він сповнений усвідомлення того, що саме йому з волі аллаха доручено доставити послання еміра благородної Бухари туркам. Дервіш Даврон не гаючись відслужив подорожній молебен у мечеті Кок-Гумбаз в Шахрисабзі, прихопив каду, ковпак, замашну кострубату патерицю з шовковиці, поклав у торбу трохи м'яса й сухого сиру-курша: й вирушив із Шахрисабза берегом річки Ак-Су в бік кишлаку Тош-Торош. Там дервіш сподівався знайти собі провідника, який знав би стежки в навколишніх горах. Староста кишлаку Тош-Торош спочатку не дуже приязно зустрів дервіша Даврона, але той сказав, що він, з благословення шейха Шаяхсі, йде в священний Кашгар — землю духів — для поклоніння святому мазару Аппак-ходжі. Даврон знав, про що говорити старості кишлаку. Ім'я святого, який був покровителем усіх гірських кишлаків, тут було в пошані. Дізнавшись про наміри Даврона, Максум-бобо не так суворо став дивитися на дервіша.

— Я б і сам, синку, пішов з тобою цим благословенним шляхом, та, бачить аллах, що ноги вже не так легко носять мене, та й очі не бачать так зірко, як замолоду. Дам я тобі в провідники свого сина Зуфара, чає і йому сходити до цих святих місць, куди я якось теж ходив, будши молодим. Аллах дав мені за це сили й повагу односельців, от я й став старостою кишлаку Тош-Торош.

— Аллах віддячить тобі, старий, за боговгодну справу, — відповів старості Даврон.

— Зуфар, синку! — гукнув аксакал, і до кімнати, де сидів дервіш, увійшов високий, вилицюватий, міцної статури, довгорукий хлопець. Зуфар за ці роки з худенького, незграбного юнака, який колись супроводжував загін на

чолі з російським паном шукати гірське озеро, тепер став міцним горянином, справжнім джигітом.

— Так, батьку, я тут, — сказав Зуфар, а сам з цікавістю подивився на незнайомця в одягу дервіша.

— Збирайся, з волі аллаха, настав день, і ти будеш проводити цього чоловіка до могили святого покровителя нашого роду, до мазару Аппак-ходжі.

— Гаразд, батьку, — не здивувавшись, відповів юнак.

Життя в горах було багате на несподіванки. Гірські обвали, селеві потоки, набіги диких кабанів, вовчих зграй — все це привчило Зуфара до готовності будь-коли виконувати доручення батька, адже він був сином старости кишлаку, а авторитет старости завжди залежав від авторитету його дітей, і Зуфар це добре засвоїв.

— Візьми в дорогу осла Джина, він найвитриваліший, в хурджун поклади сухих перепічок, кураги, солі та волосяних мотузок. Одягнися в зручний халат, але не бери нового. В святих місцях не люблять, щоб чоловік вихвалявся земним. Святість, як і совість, не любить пишного вбрання, — зі знанням і гідністю звернувся до сина Максум-бобо.

— Гаразд, батьку, візьму все, що ти сказав, — відповів Зуфар.

Давронові сподобався стриманий, міцний хлопець. Проте, коли Зуфар повернувся до виходу, дервішеві здалося, що він уже колись бачив цю сутулувату спину, цю довгу шию...

— Синку, не забудь у дорогу взяти кресало, ніж та сокиру, без цього в горах вам далеко не зайти, — напучував Зуфара його батько.

— Аллах віддячить тобі щедро, старий, — уже виходячи з кімнати, задоволено сказав Даврон старості кишлаку.

— Заночуєте в Сари-табіба, давно я не бачив нашого зцілителя. Скажи йому, що старий Максум-бобо молить бога, щоб він дав Сари-табібу довголіття.

— А за що це йому така честь? — здивовано запитав дервіш у старого.

— Кілька років тому він порятував від смерті мого сина, коли того вдарив камінь, що впав зі скелі.

— А-а-а, — пробурчав дервіш, а потім, ніби схаменувшись, запитав у старого: — Навіщо нам зупинятися у Сари-табіба? Можна заночувати і в іншому місці.

— Ні, божий чоловіче, хто хоче в гори щасливо сходити,

повинен попросити у Сари-табіба благословення,— відповів Максум-бобо Давронові.

— Дервіші й так божі люди.

— У горах всі ходять під аллахом. Від біди може оберегти тільки дух Аппак-ходжі та добре знання стежок. А що сталося зі стежкою на Кашгар в останні роки, відомо тільки одному Сари-табібові, бо вище за нього в горах ніхто не живе. Ось тому й треба зайти до нього.

У дворі вже стояв навантажений хурджунами чорної масті осел, що мав кличку Джин. Зуфар тримав за спиною замашну ломаку, поношений стьобаний халат був підперезаний волосяною мотузкою, взутий він був у мічні, з козячої шкіри капці, які горяни майстерно шиють самі, така ж пара лежала про запас у хурджуні.

До оселі Сари-табіба, що стояла біля величезної скелі, дісталися ще завидна, перед самим заходом сонця. Джин, якому набридло стояти на прив'язі, першого дня йшов із задоволенням, бадьоро вицокуючи копитами по кам'янистій мисливській стежці. На гору до оселі зайшли з підвітряного боку по похилому схилі. Сари-табіб порався біля вогнища в маленькій, відгородженій плетеним із гілок маджнунтала, невисокій загороді.

Зафоркав осел, і господар хатини, облишивши вогнище, приставив до все ще зірких очей руку й почав розглядати Зуфара та дервіша, які наближалися до його житла. Впізнавши їх, Сари-табіб жодним мускулом обличчя не видав свого здивування. Адже чимало хто приходив до нього в гори зі своїми справами.

Останнього разу побувала в Сари-табіба якась багата ханум. Вона не відкрила свого обличчя; не назвала роду, побажавши залишитися невідомою. Але судячи зі срібної збруї скакунів, пишного вбрання супутників, які зупинилися на чималій відстані від житла Сари-табіба, ця особа походила з заможного роду.

— Батьку,— сказала вона тихим оксамитовим голосом,— допоможи мені позбутися мого чоловіка, який сіє довкола тільки нещастя, а моє життя перетворив на справжнє пекло.

— Це прохання не до мене, доню. Я табіб, а не чаклун,— відповів їй Сари-табіб.

— Тому я до вас і прийшла. У чаклуна вже була. Він мені порадив: «Коли хочеш звести зі світу свого чоловіка, то п'ять разів підряд у середу помий голову, а коли чоловік хоче спокусити жінку, то йому треба три дні підряд розчісувати бороду двома гребінцями водночас, і тоді бажання

кожного здійсниться». Я мила свою голову безперестанку п'ять тижнів підряд, проте нічого не сталося,— сказавши це, молода жінка почала схлипувати.— Допоможіть, дайте мені якесь зілля, щоб воно діяло повільно, непомітно. Всі знають, що ви добра людина.

— Саме тому я не можу загубити людину на чисть прохання,— відповів Сари-табіб.— Іди, донечко, і знайди інший засіб для боротьби зі своїм чоловіком.

Бували в Сари-табіба в його віддаленій гірській оселі й інші, не менш дивні люди, проте оцей сатанинський чоловік завітав сюди вперше. І хоча Сари-табіб зовні був спокійний, він знав, що від фанатичного ватага шахрисабзьких дервішів Даврона чекати нічого доброго не випадає.

Ніби вгадавши думки старого табіба, Даврон, порівнявшись з вербовим тином, на якому сушилися вичинені шкури якихось тварин, нерішуче зупинився. В цей час виліз зі своєї буди, за рогом хатини під скелею, пес Сари-табіба Памір.

Шерсть на собаці стала сторч. Памір весь напружився і, вишкіривши зуби, загрозливо загарчав, ладний кинутися на непроханого прибульця. Господар нагримав на собаку, а сам здивувався. За довгі роки, які Памір прожив у нього, він не пригадував випадку, аби пес так люто зустрічав будь-кого з людей. Очевидно, цього разу в собаки були на те якісь свої причини.

Сари-табіб, ступивши кілька кроків у бік Даврона та Зуфара, відповів на їхнє привітання і запросив гостей до своєї кам'яної хатини, а сам, розбавивши ту юшку, що готував для себе й Паміра на вечерю, нагодував нею гостей.

На дастархані, за який правила старанно вичинена шкура великого чорного цапа, крім великої дерев'яної круглої миски з юшкою, однієї ячмінної перепічки, розламаної на три частини, та кількох стебел гірської цибулі, нічого більше не було. Іди мовчки з однієї миски.

Сари-табіб десь у глибині душі зрадив такому несподіваному візиту Даврона. «Хоч він і сатанинський чоловік, але все ж таки про якісь події в долині розповідь»,— міркував він. Але розмови ні за дастарханом, ні опісля не вийшло. Даврон лише перед тим, як лягати спати, буркнув у бік Сари-табіба:

— Ми прямуємо до святого місця, до Аппак-ходжі, в Кашгар.

І він, не промовивши більше жодного слова, заліз у

віддалений куток житла, проте довго не спав, дивлячись через отвір вікна на темне зоряне небо. Навкруги панувала червнева тиша. В горах цей місяць звичайно був найтихіший. Весняні дощі вже пройшли, а літня спека сюди, на висоту, ще не дісталася. Такої пори нічну тишу порушував тільки крик птаха.

Раптом Памір без видимої на те причини знову загарчав. Можливо, йому наснився дервіш, проте швидше за все він відчув кислуваті запахи одягу Даврона.

Сари-табіб вийшов надвір, заспокоїв пса, і сам присів на великому корчі, що лежав біля кам'яної стіни його житла й служив місцем для відпочинку в такі безсонні години. Слідом за господарем дому вийшов і Зуфар. Він в присутності дервіша теж був небагатослівним і, окрім традиційного привітання, більше нічого не сказав. Тут діяв закон Сходу: молодші в присутності старших мовчать. Та й свого супутника він ще як слід не зрозумів. Батько на прощання шепнув синові, щоб він зі своїм супутником був дуже обережним. А поради батька Зуфар завжди дотримувався суворо, бо вбачав у них не тільки мудрість старшого, а й турботу близької й дорогої людини. Батько й син — корінь і плід одного великого вічнозеленого дерева. Тільки в цьому єднанні полягає сила роду людського.

Сари-табіб добре знав Зуфара — сина старости найближчого до його житла гірського кишлаку, цього доброго юнака — ще відтоді, коли лікував його після удару каменя.

Побачивши Зуфара, який вийшов у двір, він запросив юнака сісти поруч з ним.

— Спасибі, батьку, — подякував Зуфар. — Мені дуже хотілося поговорити з вами, передати вам привіт від мого батька, від усіх жителів кишлаку.

— І вам бажаю бути здоровими всім вашим родом багато літ, — поважно відповів Сари-табіб.

— Ви в нас найшановніша людина в усіх гірських кишлаках і навіть у долині. Від малого до старого всі знають: якщо прийшла біда в дім, то треба йти до Сари-табіба, коли хто занедужав — Сари-табіб вилікує. Чому так відбувається, батьку, що одна людина може зробити стільки доброго й хорошого, скільки іноді неспроможні зробити сто чоловік?

— Про інших, синку, нічого сказати не можу. Знаю, що сильним стає той, хто трудиться. А я до того ж пізнаю природу, вивчаю рослини і користуюся ними, аби лікувати

хвороби. І нічого, як бачиш, тут нема надприродного, — відповів господар хатини.

— А кажуть, що вам, з волі бога, відкрилася таємниця і ви можете вільно творити добро й зло, яке захочете.

— Синку, запам'ятай, а коли прийде час, передай людям: бога нема, а є тільки людина, яка, коли захоче, то може стати богом. Тому що їй через знання, через працю може підкоритися все, що її оточує.

Сари-табіб замовк. Мовчав і Зуфар. З виразу його очей було видно, що почуте налякало юнака. Адже скільки пам'ятає себе Зуфар, з самого малку слово «бог» вимовлялося завжди з трепетом і надією. А тут Сари-табіб сказав просто: «Бога нема, є тільки людина, яка, коли захоче, то може стати богом». Неймовірно!

Господар хатини, відчувши, що він налякав свого юного слухача, вирішив якось простіше пояснити йому сказане.

— Я, живучи тут, у горах, допомагаю людям лікувати хвороби, але як же я їх зможу лікувати, коли не визнаю причин недуги. Я прочитав багато книг, засвоюючи досвід інших людей, а потім пішов далі, знову ж через пізнання та досвід. Людина — це частка природи, яка її створила, й людина повинна жити за її законами. Але вся біда не в тому, що вона не завжди може дотримуватися цих законів, людина іноді просто не хоче цього робити. Тут і починається в організмі порушення, що викликає хворобу. Досить воді потрапити в застійне озеро, вона захворіє, досить, аби повітря попало в щільно зачинене приміщення, і воно теж змінить свої якості — захворіє. Отак і людина, якби вона від дня свого народження й до старості дружила з усіма природними силами — з повітрям, земними благами, з живими організмами, з енергією космосу, і навіть, коли хочеш, енергією рослин, що оточують нас. Рослини — це земні зорі. Треба тільки вміти розпізнавати їхні корисні якості й уміло користуватися ними. Ох, якби я міг розповісти людям усе, про що дізнався, живучи тут, серед цих величних гір, який я був би щасливий! — вигукнув Сари-табіб. — Зараз, синку, йдеш в Кашгар до могили Аппак-ходжі. Він був мудрий лікар, знав більше від інших, а коли помер, йому стали поклонятися. Людина, яка зробила багато добра, не буде забута. Її завжди пам'ятатимуть. А лихих, недобрих людей, які прожили на землі, завдаючи горя іншим, будуть вічно проклинати.

— Ну тоді хто ж створив все це? — здивовано запитав

Зуфар, показуючи на землю, гори, що виднілися навкруги, і місяць, який світився на небі.

— Ніхто тобі на це питання, синку, ніколи не відповість. А я тобі скажу просто. Твій батько Максум-бобо народив тебе, а в тебе будуть свої діти. Людина помирає і йде в землю, а із землі виростає рослина. А все має одну основу — матерію, речовину, з якої створювався світ. Матерія — це такі частинки, з них складається все — і небо, і зорі, і земля, і ми. За життя гірського козла, частинка живе в ньому, але досить вовкові розідрати козла, і ця частинка переходить у вовка, а коли на нього обвалиться скеля, то вовк стане частинкою землі, частинкою пилу або проросте якоюсь травою.

— Сари-табіб-бобо, а хто ж тоді керує землею й небом? — боязко запитав Зуфар.

— Це знову ж пов'язано з матерією, синку. Вона поводитьсь по-різному, підкоряючись законам природи.

— Отже, мною керує природа? — здивовано запитав Зуфар, — а я думав, що тільки староста кишлаку, бек в Шахрисабзі та емір в Бухарі.

— Е-е, ні, синку. Ці люди не всемогутні. Скажімо, оцій скелі, місяцю на небі вони наказувати не можуть. А от природа керує всіма через свої закони: і скелею, і вітром, і тією зірочкою, що світить отам на небі, — і Сари-табіб показав пальцем на міріади зірок.

— Батьку, ви справжній мудрець, я такого не чув ні від кого, — схвильовано промовив Зуфар.

— Кожне світило на небозводі відіграє велику роль у житті кожної людини й безпосередньо впливає на її фізичний і розумовий розвиток.

— І місяць теж? — запитав Зуфар і затамувавши подих подивився на величезну кулю, що світилася на нічному небі.

— Ще й як, — відповів Сари-табіб. — Не випадково стародавні мудреці, коли поділили тиждень на сім днів, за кількістю головних планет, перший день віддали йому. Понеділок — день Місяця, вівторок — день Марса, середа — Меркурія, четвер — Юпітера, п'ятниця — Венери, субота — Сатурна, а неділя — день Сонця. Властивості кожної планети незамінні як для людини, так і для рослин, бо Земля робить сім обертів протягом місячної чверті і з кожним обертом вона опиняється в певному положенні по відношенню до планет, відповідно розподіляється й світова енергія цих планет.

Розвиток усіх земних істот, серед них і рослин, так чи інакше відбувається під впливом цих сил природи, а швидкість росту і розвитку залежить від кількості отриманої енергії того чи іншого небесного світила.

Керуючись цим, я вивчав наші гори, їхній рослинний світ, мінерали й корисні якості кожного з них. Це мені дало змогу скласти карту цих рослин і зробити з них цілющий еліксир, який я назвав «гіппокрин».

Але це, синку, не все. Я ще склав карту мінералів та корисних копалин цих гір. Ти не уявляєш, які багаті тут поклади цінних металів. Все це я колись передам людям, вільним та справедливим...

Раптом Памір люто загарчав, і Сари-табіб урвав свою розповідь. Пес відчув запах чужої людини. Дервіш увесь цей час, затамувавши подих, слухав розповідь зцілителя, але коли той почав говорити про карту мінералів, Даврон, боячись пропустити хоч одне слово, підвівся, і Памір відчув це. Розмова між Сари-табібом та юнаком більше не відновлювалася.

Зі сходом сонця мандрівники покинули хатину Сари-табіба.

Зуфар та дервіш понад два тижні йшли гірськими перевалами та ущелинами, аж поки досягли Кашгара. Вони проходили іноді там, де навіть мисливці не завжди ризикували пройти. Вже неподалік від Кашгара, біля озера Каракуль, Зуфар з дервішем пристали до великого каравану, що прямував до Сінцзяну.

Передача послання німецькому резидентові, турецькому іттіхадистові Ахмеду Кемалю відбулася швидко. Турок прийняв донесення. Роздивившись Даврона, він зрозумів, що перед ним звичайний «кур'єр», і розмовляти з ним не мало сенсу. Відтак він відпустив його, навіть не прочитавши першої сури корану. Дервіша таке ставлення розлютило.

— Я вирушив до чужих країн та міст, щоб побачити справжнього служителя аллаха й навчитися у нього ще стараннішому служінню ісламу, — заскреготів він голосом, схожим на каркання голодної ворони. — І, нарешті, я прибув у місто Кашгар і там після довгих зусиль дізнався про Ахмеда Кемалю. Прийшовши до нього, я побачив, що він проповідує в новометодній школі безбожжя — кафірські науки, а не істинне слово аллаха. О мусульманине! Для чого ти прагнеш знати цю науку? Тобі це не вдасться!

Опам'ятайся, поки не пізно! Підкорись аллахові! О-о-мінй! — істерично вигукнув останні слова дервіш.

— О-о-мінй, — скоромовкою повторив за ним турок, а сам, не на жарт злякавшись, негайно прочитав Давронові фатіху, подорожню й заздоровну сури, а відтак, радіючи, що позбавився надокучливого фанатика, відпустив його.

Даврон, того ж дня приєднавшись до таких самих обіріванців дервішів, ходив вулицями Кашгара й вигукував:

— «Падші Закят, падші Закят!» — «Милостиню, о падишах, милостиню — обов'язок во ім'я бога!»

Так Даврон кілька днів провів серед дервішів Кашгара, яких очолював Сеїд-Хасан-Шо. Здобувши харчів на дорогу, дервіш і Зуфар тим самим шляхом, запиленими провулками Кашгара, обходячи зграї бродячих собак, знову вийшли на кам'янисту стежку, що вела до Зеравшанської долини. Подекуди на шляху їм траплялися юрти місцевих кочівників-пастухів, які, вгледівши мандрівників, гукали:

— Гей, музафир, — що місцевою говіркою означало: «мандрівник-бродяга». — Не ходи туди, там, за перевалом, крилаті дракони, що пожирають людей!

Коли якось Давронові набридло слухати їхні крики, він люто відповів:

— Орел літає, а осел ходить по дорогах. Ти пасеш баранів, а бай їсть їх.

Даврон цим вигуком образив пастухів, а юнака змусив міркувати про справжній стан речей в цьому світі.

І була ще одна зустріч з пастухами. Коли Даврон із Зуфаром під вечір зовсім збилися з дороги, вони побачили далекий вогник і пішли на нього. Пастухи виявилися добрими та привітними людьми. Вони гостинно напоїли прибульців солоним, заправленим баранячим жиром чаєм. Але коли Даврон почав звинувачувати їх у безбожництві, пастухи прогнали його від багаття.

— Ти, бродячий собака, йди геть. Я знаю, що такі, як ти, кусаються, — сказав старший серед пастухів.

Зуфарові стало соромно за вчинок свого супутника, і він, перш ніж піти, попросив у цих добрих людей пробачення за грубощі. Тоді старий з білою бородою, який був у них за старшого, затримав юнака.

— Не йди, синку, ти доброї душі людина, залишайся тут з нами біля багаття. Там у степу шакали. Вони зжеруть будь-кого, хто блукає там сам, а не в гурті.

Зуфар залишився біля вогнища. Незабаром десь збоку завили голодним плачем шакали. Чути було, як зашелесті-

ла трава і хтось засопів десь неподалік: це дєрвіш у темряві наближався до яскравого вогнища; він злякався голодних шакалів.

— А хочеш, синку, я розповім тобі, як у наших краях з'явилися шакали, — звернувся до Зуфара той самий добрий старий. І, покректавши, ревно збираючись з думками, почав розповідь: — Коли нащадки пророка Мухаммеда прийшли з Аравії до Сіньцзяну, то жителі Кашгара та Яркенда поспішили прийняти істинну віру. Але в Хотані місцеві правителі вчинили слугам аллаха опір. У битві, що відбулася, війська правовірних узяли приступом місто і жителів на вернули в мусульманство. Тоді два місцевих баї з переможених, прибравши подобу собак, таємно проникли в табір імамів, перегризли всю кінську зброю й спорядження воїнів, а наступного дня відбулася нова битва, в якій військо імамів з цієї причини було розбито і самі вони теж загинули від рук невірних. Імамів урочисто поховали, а на винних у їхній загибелі лягло прокляття. Діти чоловічої статі в них завжди народжуються четвероногими і тікають від людей у степ, перетворюючись там на бродячих шакалів.

Багаття згасало, старий пастух закінчив свою розповідь. Якби це було кілька днів тому, до зустрічі з Саритабібом, то цю розповідь Зуфар слухав би з трепетом, а тепер сумнівався в тому, що люди можуть перетворюватися на джинів...

Зуфар, уже засинаючи, крізь сон почув, як десь там, далеко, біля іншого стійбища пастухів, самотній голос співав пісню про «срібне місто», про Маргілан...

Вечорами люди згадують легенди, а вдень до них приходить реальне життя. Коли Зуфар прокинувся, Даврон уже не спав, а пастухи далеко погнали свої отари. Зуфарові з Давроном треба було збиратися в дорогу. Попереду за перевалом лежало Бухарське ханство.

Розділ двадцять перший

ЕПІДЕМІЯ ЧУМИ

Зима 1913 року за європейським календарем відповідала 1331 року за хіджрою, який був роком Корови, а він у мусульманському календарі вважається сприятливим для людей і тварин. На жаль, це передбачення не здійснилося.

У багатьох бекствах у дехкан морозом побило озиму пшеницю, особливо на богарних землях та схилах горбів.

З настанням перших холодів ціни на базарах Бухарського ханства значно зросли. Через холод перестали ходити купецькі каравани з Афганістану та Індії. До емірської казни менше надходило аміни — торгового мита, що бралось з товарів, які завозили в ханство. Опустіли базари худоби; дехкани, відчуваючи зростання цін, притримали бичків, коней і баранів, а відтак казна одержала значно менший податок пулі-тахта-джой — збір за місце, яке займає худоба на базарі.

Як це все було невчасно для емірської казни! Сеїд Алімхан, відвідавши Петербург у 1911 році, вже знову протягом кількох місяців готувався для поїздки в столицю імперії на врочистості, які мали відбутися з нагоди трьохсотліття царювання дому Романових. Передбачалося, за підрахунками кушбегі, витратити на цей візит не менше трьох мільйонів золотих бухарських тілля. Лише тридцять скакунів у дорогоцінній збруї, яких емір мав подарувати царській родині, коштували чимало.

А закон емірської казни з давніх-давен непорушний. «Не зменшиться доти срібла й золота, поки воно надходитиме в достатній кількості». І на початку нового року нове лихо спіткало дехкан та ремісників — збільшення податків. Стогін стояв у кишлаках від нагаїв. Беки, раїси й амлякдари примудрялися якомога більше здерти на користь емірської казни, та й про себе не забути. Ні в одній державі світу ніхто не міг змагатися з Бухарою в цьому виді «мистецтва». Як говорили в народі, «податок емірські амлякдари не брали лише з диму, що вився над будинками Бухари».

Наприкінці лютого снігові заметілі почали вшухати. Еміра та його почет проводжали до Петербурга пишно. На шлях від Арку в Бухарі до станції Каган раїс міста Нізамеддін Урганджі зігнав на вулиці й майдани понад п'ятдесят тисяч людей. Вони стояли, святково вбрані за наказом раїса. До кортежу еміра час від часу виходили підготовлені задалегідь депутації аксакалів, які бажали Сеїд Алімханові якнайкраще відзначити царське свято. Не вийшли благословити свого повелителя тільки ішан Шаяхсі та ще кілька затятих духівників, які, не заспокоївшись, вели запеклу боротьбу з кафірами і їхніми безбожними реформами у ханстві.

Не з почтом, а у вантажному вагоні, разом зі скакунами, призначеними в подарунок цареві, їхав Ергаш-копкарчі.

Цього разу в нього був за помічника Рустам. Хлопчиків вже йшов п'ятнадцятий рік, і Нащокін вирішив відправити свого тямущого вихованця, якого він за ці роки непогано навчив грамоті, на навчання у Воронеж до своєї матері, про що він уже мав від неї письмову згоду.

Володимир, скориставшись нагодою, попросив Ергаша-копкарчі доставити хлопчика за призначенням. Під час свят, коли чавандоз буде зайнятий з кіньми, Рустам поживе на квартирі в Катерини Іванівни Татарникової, де раніше в студентські роки жили Володимир з Абдуллою. Про це вдову професора теж сповістили.

Паровоз подав прощальний гудок, состав рушив під звуки музики, і незабаром за клубками пари, що довго не розтавали в морозяному повітрі, Бухара сховалася від Рустамка на багато років.

Недовго тривало затишшя, що настало в ханстві після холодної зими й жорстоких податків. На людей чекало нове, ще важче випробування — епідемія чуми. Страшна епідемія прийшла разом з першими караванами через афганське місто Мазарі-Шериф.

В каршінському караван-сараї Бузрук-ходжі, куди наприкінці лютого прибув невеликий караван з Індії, вже закінчували розвантажувати останнього з двадцяти в'ючних верблюдів, аж нараз один погонич-афганець упав непритомний.

Його підняли й занесли в приміщення. Він увесь горів від високої температури, лихоманка то трусила його, то відпускала. А коли отямлювався, то просив пити, проте одразу блював. Люди стали побоюватися, чи не холера це.

— Слава аллаху, не вона, — сказав здоровань погонич з пишною смолистою бородою. — Я холеру добре знаю. Бачив, як нею мучаться люди. При холері це тільки блювота, а й послаблення живота буває. А тут, бачиш, блювота й кашель. Хоч би не сталося чогось гіршого.

— Чи не шайтанська це хвороба? — сказав сухорлявий афганець середнього віку, очі якого позападали від утоми.

— Схоже, що вона. Вона, вона, це шайтанська хвороба! — злякано, ніби усвідомлюючи весь жах того, що трапилось, заволав бородань і кинувся геть з приміщення.

Через кілька хвилин в усьому караван-сараї та в будинках, що оточували його, знали, що з торговим караваном в місто занесли шайтанську хворобу.

— Вай-дод! Вай-дод! — надривно кричали жінки і, зби-

раючи своїх дітлахів, бігли світ за очі, подалі від диявольського місця.

Караван-сарай опустів. Там залишилися тільки тварини, що мирно жували свою жуйку, та хворий чоловік. Господар караван-сарая Махмадуст, далекий родич казія Бобо-калона, чоловік огрядний, лінькуватий і неповороткий, після того, що трапалося, ніби емірський джарчі, щодуху мчав вузенькою вуличкою до дому муфтія Асадулли Ходжі. Він наближався до будинку з такою швидкістю, що не зміг зупинитися біля різьблених воріт і проскочив кілька метрів. Змилений, він упав в ноги Асадуллі Ходжі і збиваючись пояснив, що в караван-сарай хвороба — чума, яку завезли купці.

Муфтії зблід. Він вже не раз у житті зустрічався з цією страшною недугою. Опанувавши собою, він спокійно й твердо сказав хазяїнові караван-сарая:

— Іди, Махмадуст, до себе й звідти нікого в місто не випускай.

— А-а-а-а, вони вже всі порозбігалися, — обливаючись потом і заїкаючись, промовив бідолаха.

— Ну що ж, тоді йди і нікого не впускай до себе в двір, та дивись, щоб хоч худоба не розбрелася, — так само спокійно сказав Асадулла Ходжа. А сам, одягнувшись, негайно покликав дружину.

Мати Абдулли, дізнавшись, що трапалося, заметушилася, забігала, почала мало не дрючком виганяти неповороткого господаря караван-сарая зі свого дому.

— Заспокойся, так не можна, Зархал, — присоромив її Асадулла Ходжа. — Іди краще поклич сюди нашу дочку Фатіму.

— Я слухаю вас, батьку, — сказала, ввійшовши до кімнати, Фатіма.

— Донечко, швиденько сходи в дім Юсуфа, ну, ти знаєш, що коло базару худоби, і якщо там є наш російський брат, скажи йому, що я його дуже хочу бачити. Зрозуміла? А я сам піду до лікаря в лікарню, там він мене й знайде, — муфтії швидко вийшов із дому.

Коли Асадулла Ходжа прийшов до нової, півроку тому побудованої з європейської випаленої цегли лікарні, там уже було чимало людей, які метушилися і щось вигукували. Невисокий на зріст, молодий, ледь розповнілий лікар в окулярах, Іван Миколайович Петров, уже складав у саквояж свої інструменти й готувався вийти.

— Де Кира-ханум? — запитав муфтії.

— Вона допомагала мені на операції, і я відпустив її додому, адже час пізній.

Муфтії поманив лікаря рукою, вони швидко вийшли з приміщення і майже бігом попрямували до караван-сарая. Сутеніло, мрячив дрібний дощ, що мав перетворитися на сніг. Іван Миколайович шулився, кутаючись у легке осіннє пальто. Коли влітку минулого року він збирався їхати сюди, в Бухарське ханство, то хтось з знайомих у Москві порадив йому не брати тепле пальто та шубу в азіатське пекло. Навіщо вони там йому. А тут, в Азії, як виявилось, зима буває така, як у Росії.

Лікар за зиму не раз недобрим словом згадав того горе-порадника, але виправити нічого не міг. Де Москва з його рідною домівкою, а де він? Так і перебув лікар свою першу азіатську зиму в легенькому пальтечку.

Старий Ходжа йшов квапливо. Іван Миколайович, брязкаючи інструментами в лікарському похідному саквоязі, ледве встигав за муфтієм. Нарешті вони підійшли до воріт караван-сарая. На вулиці було темно й безлюдно. В сусідніх будинках не світилося. Все навкруги ніби вимерло.

Біля воріт сидів і тремтів від пронизливого холоду господар караван-сарая. А зайти в двір, а тим паче в приміщення, йому було страшно.

Лікар сягнутою ходою відразу рушив у двір, за ним хотів пройти й Асадулла Ходжа, але на його шляху став Махмадуст.

— Ні, шановний Асадулла Ходжа, вам туди не можна. Ви ж мені самі так сказали. От я й виконую вашу розумну пораду, — сказав він і зачинив скрипучу половину стулки воріт. Потім замкнув ворота на металевий засув.

Не знаючи, як йому діяти далі, муфтії залишився стояти біля воріт і почув, як вулицею з боку базару худоби бігли люди. Скільки їх і хто вони, в темряві не було видно. Це Фатіма, пробираючись у сутінках неосвітленими вулицями, вела сюди людей. Вона, як і наказав їй батько, швидко добігла до дому Юсуфа і легко, підстрибом, як це буває в юності, заїзла по дерев'яній скрипучій драбині на балахану, де жив російський друг її брата Абдулли. Вона смикнула на себе навісні двері із важких дерев'яних дощок і розгублено зупинилася. В кімнаті, окрім сестри-жалібниці Кири, вона побачила за європейським столом на високих стільцях з гнучими спинками, таких незвичних для цих місць, двох молодих людей і підлітка. Один з них — той самий хлонець, який тоді, два роки тому, під час нальоту

сарани допомагав місцевим дехканам. Глянувши на його оксамитові брови, спокійні впевнені очі, Фатіма зніяковіла. Вона ще відтоді запам'ятала погляд цих очей, і він довго не давав їй спокою. Крізь сітку паранджі дівчині здавалося, що цей хлопець дивиться в її бік. Другий, що сидів за столом, був трохи старший.

У підліткові дівчина впізнала хлопчика, якого привіз із собою з Бухари Юсуф. Цей сирітка-таджик, на ім'я Мірзо, вже бував в їхньому домі, коли приходив до них разом з Рустамом, вихованцем Володимира Івановича.

Останнім часом Фатіма, зустрічаючись з російською сестрою-жалібницею або з Нащокіним, не закривала обличчя, але тепер, побачивши в кімнаті сторонніх, вона одразу швидким рухом опустила сітку. Всі присутні були дуже здивовані таким пізнім приходом дівчини.

— Фатіма, дівчинко, що трапилося? — запитала схвильовано Кира, відчувши щось недобре.

— Батько послав, сказав, що з'явилася шайтанська хвороба в караван-сараї Бузрук-ходжі, — майже пошепки російською мовою засоромлено пояснила Фатіма.

— Страшну звістку ти принесла, дівчинко, — мовила Кира і, повернувшись до своїх гостей, сказала: — Товариші, Фатіма говорить, що в караван-сараї з'явився хворий з ознаками, схожими на чумну хворобу. Треба поспішати до лікарні. Збирайтеся швидше.

За хвилину всі зійшли рипучою драбиною вниз. А вже надворі Кира вирішила, що бігти до лікарні не потрібно.

— Коли Асадулла Ходжа, як ти говориш, Фатімо, слідом за тобою пішов до лікарні, отже, наш лікар уже в караван-сараї і наше місце теж там.

— Так, тьотю Киро, ви кажете правду, — погодилася Фатіма, яка швидко крокувала за сестрою-жалібницею, а за нею слідом ішов Арслан.

— Я тебе, дівчинко, не познайомила. Пробач, — сказала Кира. — Це Арслан, ти його маєш знати. Він живе в Самарканді і працює там на бавовноочисному заводі. Приїхав до Володимира у гості. — Сказавши це, Кира подивилася в бік знайомого Фатімі хлопця. Той мовчки кивнув головою.

І хоч Арслан уже давно звик у Самарканді подавати всім руку при знайомстві, тут, у Карші, він цього не робив. Тут так не заведено, та ще до того й дівчині. Але Фатіма в цей момент трохи відстала від Кири і наблизилася до Арслана. Щоби її спалахували рум'янцем. Боячись, що це помітять

навіть під волосяною сіткою, Фатіма, низько нахиливши голову, швидко наздогнала Киру.

— А оцей,— і вона показала в бік чоловіка-росіянина, одягнутого в шкіряну куртку,— наш каршінський центральний телеграф, правильно я кажу, Степане Митрофановичу? — всміхаючись, звернулася до Герасимова Кира.

— Ну, центральний не центральний, а іншого телеграфа тут нема,— усміхнувся технік.

— А це ти, Фатімо, напевно, знаєш, синок нашого господаря Юсуфа. А звати його Мірзо,— сказала Кира.— Давайте прискоримо крок,— запропонувала вона.

Мало не бігом прийшли до караван-сарая. Асадулла Ходжа зупинив їх.

— Туди не можна. Там чума,— сказав він суворо.

— А де лікар? — запитала Кира узбецькою. Вона за ці два роки, які прожила тут, уже вільно навчилася розмовляти з місцевими жителями їхньою мовою.

— Він там,— коротко відповів муфтії і показав на ворота караван-сарая.

— Тоді і я туди піду, йому потрібна допомога,— сказала Кира і рушила до воріт.

— Ні,— зупинив її Ходжа,— вам туди не можна.

— Але чому ж? Адже я медсестра,— обурилася дівчина.

— Киро Миколаївно, почекайте, не гарячкуйте, голубко. Шановний аксакал каже правду, сюди нікому заходити не можна. Досить того, що я сам без маски оглядав хворого,— долинув з-за воріт, зроблених з великих колод, схвильований голос Петрова.

— Іване Миколайовичу, любий, та що ж там насправді скоїлося? Який діагноз ви поставили? — зляканим голосом запитала Кира.

— Який там, в дідька, може бути діагноз? Чума! — вимовив, ніби виніс вирок, лікар.

— І ви без маски? — вигукнула Кира.

— Уявіть собі, так. Але, може, бог помилує,— вже спокійніше відповів голос за ворітьми.

Фатіма увесь цей час перекладала розмову росіян своєму батькові. А коли запала мовчанка, муфтії сказав:

— Лікарю, допомога вам потрібна?

— Я вважаю так,— трохи помовчавши, сказав Іван Миколайович.— Зараз якомога швидше слід повідомити про цей випадок у канцелярію бека. Щоб організувати охорону, по-перше, довкола осередку, тобто караван-сарая, закрити

наглухо дороги в місто та з міста Карші, аби чума не розповсюдилася далі. — Потім він, трохи помовчавши, сказав: — Усім жителям міста пити тільки кип'ячену воду. Базари тимчасово закрити. Людям не ходити один до одного додому. Якщо будуть покійники, спалювати їхні тіла і майно. Ви чуєте мене, Киро Миколаївно? — суворо запитав голос за ворітьми.

— Так, я вас чую, лікарю, — змахуючи сльози, якомога бадьоріше відповіла йому дівчина.

— І, найголовніше, негайно розшукати, а коли хочете, то виловити всіх тих людей, котрі сьогодні прибули з цим караваном. Хоча, може бути, вони й не всі хворі, проте всіх їх доставити сюди, до караван-сарая. Тут, очевидно, нам доведеться зробити ізолятор. Заносити заразу в лікарню не можна. От тепер, напевне, все, — голосно зітхнувши, промовив лікар.

Кира уявила, а швидше відчула, як він, промовивши ці слова, змахнув сльозу з-під окулярів. Так воно й було насправді. Іван Миколайович не був малодушною людиною, але розумів всю складність свого становища. Він мав один шанс з тисячі. Адже хворий під час огляду хапався за рукава лікаря, відтак обличчя його скривилося й почалася сильна блювота — вважати себе незараженим лікар не міг.

Іван Миколайович знав, що чума передається трьома способами: або від укусу блохи — головної переносниці зарази, або при спілкуванні з хворим від його мокроти, чи коли інфекція потрапляє в рану або поріз. А він, в даному разі, добряче надихався мікробами, оглядаючи хворого.

— Іване Миколайовичу, я вам шприци принесу, — сказала Кира для того, щоб хоч якось заспокоїти лікаря.

— Спасибі, Кирочко, тільки я прошу вас, поклопочіться про те, щоб все було виконано, як я сказав. Та ще зробіть щось подібне до комбінезонів для похоронного загону, щоб зберегти людей. Бережіть себе. Без маски містом не ходіть. Зробіть маску з марлі в п'ять-вісім шарів, не менше, чуєте, Киро?

— Так, так, я вас чую, Іване Миколайовичу, — відповіла дівчина.

— Потрібно телеграфом повідомити про те, що трапилося, в Бухару, політичному агентові Сомову і неодмінно в Самарканд.

— Не хвилюйтеся, Іване Миколайовичу, я це миттю зроблю, — негайно відповів лікарєві Герасимов.

— Як добре, що ви тут, Степане Митрофановичу.

— Так, так, я тут, не хвилюйтесь.

Без зайвих слів Кира попрямувала до канцелярії бека, щоб повідомити про виявленій осередок чуми й передати всі вимоги лікаря щодо ліквідації хвороби.

Технік Герасимов майже побіг до себе на телеграф, а Арслан, Асадулла Ходжа і ще кілька городян, які щойно підійшли, а серед них Юсуф, арбакеш Кудрат з сином Назимом та інші розподілилися на групи і вирушили в різні кінці міста розшукувати людей, які прибули з караваном.

Перш ніж розійтись, Асадулла Ходжа звернувся до людей з проханням розшукати купців, які повтікали з караван-сарая.

Асадулла Ходжа перший попрямував у темний провулок до оселі заможного купця Шаркула, в якого звичайно зупинялися імениті індійські торговці. Юсуф та його прийомний син Мірзо вирушили разом з Ходжею.

Кира бігла темними вулицями сама. Ближче до центру міста, де люди ще не знали про те, що трапалося, в будинках горіли світильники там, де топилося по-чорному, іноді прямо з дахів виривався цілий сніп іскор від палаючого бур'яну, на якусь мить освітлюючи вулицю. «Як у цю скрутну хвилину не вистачає Володимира». Відтоді, коли вони майже два роки тому побралися, Кира звикла завжди й в усьому покладатися на розважливість і досвід Нащокіна. Він був надійним помічником у всіх її справах.

Одруження виявилось для них не такою вже й простою справою. Нащокіну довелося писати прохання на ім'я політичного агента в Кагані пана Сомова, а Кирі та її батькам звертатися з письмовим проханням до туркестанського генерал-губернатора. Дозвіл вони одержали лише через три місяці.

За законами Російської держави громадянським шлюбом вважалося тільки вінчання в церкві, де й видавалося свідоцтво на право спільного подружнього життя.

Володимир та Кирі довелося з'їздити до Самарканда, де вони й собі обвінчалися в соборі. Ввечері того ж дня в домі Черневських відбулося невелике весільне свято.

Батько Кирі Микола Іванович Черневський терпіти не міг пишних банкетів. Коли Наталя Микитівна наполягала на бучному весіллі, то її чоловік відповів так:

— Весілля — це справа двох родин — молодого й молоді, а не всієї округи. Чому ми маємо до себе в дім запрошувати всіх людей, добрих і лихих, яким іноді геть

байдуже до молодят. Я проти такого весілля, — сказав Микола Іванович.

— Я з татом згодна, — підтримала батька Кира.

— Ну, хай буде по-вашому, — погодилася Наталя Микитівна.

— Ну от і гаразд, — зрадів Микола Іванович.

— Запросимо Вяткіна, Федоркіна, Кироччиних подружок. Це буде наше сімейне свято.

— Треба запитати Володю, може, в нього є якесь бажання? — сказала Наталя Микитівна.

Так, на весільний вечір Нашокін теж покликав своїх друзів Абдуллу та молодого робітника Арслана. Мати Володимира через далеку дорогу до Самарканда не приїхала.

Тепер ці щасливі дні залишилися в Кири й Володимира далеко позаду. Зараз кожен мав свої щоденні клопоти. Кира, тільки-но було збудоване перше приміщення лікарні, негайно відкрила там фельдшерський пункт і майже цілий рік працювала сама. Лікувала хворих від малярії, чорної віспи, чимало було хворих на трахому.

На той час, коли вона приїхала в Карші, в Бухарському ханстві була лише одна лікарня в Бухарі, в Термезі — військовий госпіталь, а в Кагані — російська лікарня на десять ліжок. Діяли фельдшерські пункти й амбулаторії в Керках, Чарджуї, Пата-Гіссарі, в старій Бухарі та в Кагані. Ліками торгували всього лише п'ять російських аптек на все Бухарське ханство.

Минулого року в Карші та в Шахрисабзі врочисто відкрили ще дві лікарні, кожна на десять ліжок. З відкриттям лікарні й приїздом молодого лікаря Івана Миколайовича Петрова в сестри-жалібниці додалося клопотів, але такої жахливої епідемії ще не було. Кира спочатку шкодувала, що поряд не було Володимира, проте, підходячи до канцелярії бека, вона вже раділа, що її чоловік зараз у Термезі, адже він негайно кинувся б рятувати людей і неодмінно заразився б.

«Добре, що й Рустамко зараз у безпеці, в Петербурзі чи в Воронежі», — думала Кира.

Нашокіна не було в Карші вже другий тиждень. Він поїхав до Термеза з документами по будівництву залізничної колії від Термеза до Карші. Там його вже чекав уповноважений у справах будівництва інженер Кокідзе.

Щойно Володимир поїхав, як із Самарканда через Джам, вже знайомим йому шляхом прибув Арслан. Він прибув

сюди за завданням товаришів, аби повідомити про рішення самаркандського комітету РСДРП фракції більшовиків про створення партійного осередку в Карші. З цим проханням Нашокін, а також технік-телеграфіст Степан Митрофанович Герасимов, член РСДРП з 1904 року, звернулися ще до Нового року. А тепер рішення ухвалено.

Третім членом партії в Карші була Кира. Вона ще два роки тому вступила в партію більшовиків. Це сталося, коли Кира, навчаючись на курсах сестер-жалібниць в Ташкенті, сумлінно виконувала партійні завдання, провадячи агітаційну роботу у військових казармах тих полків, куди вона ходила на практику в лазарет. Тепер уже й вона активний член РСДРП.

Микола Іванович Черневський про це дізнався, коли переглядав списки товаришів по партії. Побачивши прізвище своєї дочки, він вигукнув:

— Домоглася-таки свого! Ну й характер! — Але Наталі Микитівні він про це не став повідомляти. Прийде час — сама дізнається.

Товариші з Карші за короткий час підготували кількох чоловіків для вступу в партію. Серед них були такі близькі до революціонерів люди, як Юсуф, бідняк Кудрат, дехканин з кишлаку Хилял Заріп.

Киру в канцелярії бека, вже в дверях на виході зустрів особистий секретар Усман-бія аталика бундючний Баймірза Саїдкул. Побачивши її, він іронічно вигукнув:

— О, власною персоною російський лікар до нас завітала! — Але Саїдкул одразу став серйозним, коли Кира повідомила, яка причина привела її сюди.

— О аллах! — вигукнув Баймірза, не на жарт злякавшись.

— Зараз треба насамперед розшукати всіх людей з каран-ван-сарая і запровадити в місті карантин. Найдоцільніше, коли загін сарбазів зробить це негайно. В цьому наш порятунок, — якомога спокійніше сказала Кира, помітивши його переляк. Вона відчула, що цей молодий пан негайно втече з міста і, аби запобігти цьому, додала: — Я вже попросила телеграфувати політичному агентові й прем'єр-міністрові уряду Бухари про те, що сталось, сповістивши, що місцева влада вживе всіх залежних від неї заходів.

— Бачить аллах, ви повідомили правильно. Ми зробимо все для боротьби із шайтанською хворобою, — квапливо запевнив росіянку особистий секретар аталика, відчувши, що ця молода жінка напрочуд швидко збагнула хід його

думок... — Не хвилюйтеся, ми зробимо все від нас залежне, — ще раз повторив Баймірза, коли Кира вже виходила із приміщення канцелярії бека.

Після того як росіянка пішла, Баймірза дав команду офіцерові сарбазів негайно зачинити головні ворота, що вели до бекської фортеці, і більше нікого сюди не пускати, ключ віддати йому. Спілкуватися із зовнішнім світом тільки зі сторожової вежі через оповісника. Але, згадавши слова росіянки, він залишив для своєї особистої охорони всередині фортеці десять солдатів, а решту послав до чотирьох воріт міста, наказавши їх негайно зачинити.

На тому й скінчилися вказівки Баймірзи Саїдкула. Усман-бія аталика в Карші не було, він кілька днів тому виїхав до Бухари на вимогу еміра, тому контролювати дії сина казія Бобо-калона тут, у Карші, було нікому. Єдине, що він ще зробив, — це віддав наказ запалити над ворітьми фортеці великий факел. Це був сигнал, що до фортеці підходити ніхто не має права, бо накладе головою.

Фортеця каршінського бека була побудована так, що на її території містилася велика водойма зі значною кількістю води. Запасів харчів мало вистачити на півроку. Чотири гармати, встановлені в фортеці, охороняли оглядові башти. Все свідчило про те, що вона могла протриматися довго.

Подумавши про це, Баймірза Саїдкул трохи заспокоївся. А метушня в місті наростала. Люди почали у себе на подвір'ях розпалювати багаття, обкурювати кімнати лікарською рослиною ісриком. Заможніші, як і Баймірза Саїдкул, позачиняли ворота своїх осель-фортець, вирішивши відсидітися, сподіваючись, що їх обмине шайтанська хвороба.

Лише Асадулла Ходжа, Арслан зі своєю групою та ще кілька городян сміливо ходили містом.

Асадулла Ходжа не помилився, він саме в домі Шеракула знайшов тих двох купців, які прибули з караваном. І коли муфтії пояснив, що в місті чума і завезли її оді люди, то Шеракул почав страшно кричати, проклинаючи їх, і негайно кинувся обливатися оцтовою водою.

Купці, завітавши в дім Шеракула, нічого йому не повідомили про те, що трапилось, сподіваючись відсидітися тут. Коли Асадулла Ходжа вийшов разом з ними на вулицю й попросив Юсуфа відвести їх до караван-сарая, то вони почали голосно кричати й плакати.

— О добродію, в ім'я всевишнього, візьми в нас все

наше багатство, але тільки не спалюй нас! — сказав огрядний, невисокий на зріст купець.

— Врятуй нас, пане, ми не заразні! — заволав другий і впав перед муфтієм на коліна. Страх купця мав підставу. На Сході, там, де починалася чума, влада спалювала цілі поселення, а якщо хворобу заносили купці, то й каравани з товарами, людьми та худобою перетворювалися на факели.

— Заспокойтеся, спалювати вас ніхто не буде. Лише відведуть у окреме приміщення й дадуть вам ліків. Коли хвороба у вас ще не увійшла, то аллах на вашому боці. Якщо увійшла, то ви під владою сатани, — спокійно відповів муфтії, а сам, звертаючись до Юсуфа, суворо сказав: — Відведіть цих людей до караван-сарая. Мірзо, — покликав муфтії хлопчика. — Підемо, синку, зі мною. Твій батько й сам впорається. Тобі там зараз робити нічого.

Найважче було Арсланові та арбакешу Кудрату, вони вже понад годину шукали тих двох погоничів, які втекли з караван-сарая. Жителі міста, почувши про чуму, сторонніх в дім не пускали, от і ходили ці смертельно перелякані незнайомці вулицями Карші.

Арбакеш Кудрат наздогнав одного з погоничів і голосно, не підходячи близько, наказав іти до караван-сарая. Чоловік зупинився, але потім слухняно пішов попереду арбакеша та його сина.

А Арслан довго біг, чуючи поперед себе тупіт важких ніг, часом заграва багать у дворах виривала з пільми ночі величезну фігуру людини. Відчуваючи, що його ось-ось наздоженуть, утікач звернув у вузький провулок, Арслан побіг слідом. Нарешті незнайомиць нерішуче зупинився, бо попереду був глухий кут, відгороджений величезним домом з великими різьбленими ворітьми. Це був будинок арик-аксакала Карші Базарбая. Чоловік щосили вдарився об ворота, зірвавши з петель одну з половинок, і ввалився у двір. На шум вискочив в самих білих підштаниках і в легкому халаті арик-аксакал і з лайкою кинувся на незнайомця. Той повалив Базарбая на землю і притис його своїм тілом. Арик-аксакал алякано заволав:

— Вай-дод!! Вай-дод!

Стривожений криком Базарбая, на подвір'я вискочив його двадцятирічний син Мумін і теж накинувся на злодія, намагаючись відтягти здорового чоловіка від свого батька. Арслан, який біг слідом за незнайомцем, не роздумуючи, кинувся на допомогу синові арик-аксакала, і це

було дуже вчасно, бо дужий погонич раптом спритно підхопив молодого сина арик-аксакала обома руками й, ніби тюк, відкинув його вбік. Але Арслан теж був не з слабаків, він спритно вхопив здорового погонича ззаду за шию.

Чоловік захрипів, замахав руками, просячи пощади.

Базарбай з сином швидко винесли з дому міцний аркан і допомогли Арсланові зв'язати руки за спиною затриманому погоничеві.

— Чого це ти бігаєш містом, шановний? — ледь відхекавшись, звернувся Арслан до зв'язаного чоловіка.

— Бачить аллах, злякався я шайтанської хвороби, от і побіг світ за очі! — відповів погонич, спльовуючи кров з розбитої губи.

— Вай-дод, вай-дод! — ще голосніше заволав арик-аксакал Базарбай, почувши страшні слова про чуму.

— Арик-аксакал, чого ви так кричите? Однак тепер сплять ваш будинок, адже в ньому побувала шайтанська хвороба, — суворо сказав Арслан.

— Сатана, сатана, — згинь! — гнівно закричав Базарбай й став голосно промовляти заклинання: — Куф-суф, куф-суф! — Він судомно махав руками, ніби проганяючи від себе злих духів.

— Ходімо до караван-сарая, хай тепер арик-аксакал сам розмовляє з богом і з сатаною, — сказав Арслан, смикнувши за кінець мотузки зв'язаного по руках здорового погонича.

Над містом то тут, то там на подвір'ях загоралися й гасли тисячі вогнищ, перелякані люди сподівалися вогнем та димом одігнати страшну хворобу від свого дому. Чулися крики, тупіт. Той, хто мав родичів у навколишніх кишлаках, намагався вивезти туди своїх дітей і відігнати худобу. З боку караван-сарая лунав жажливий передсмертний крик тварин. Це забивали усіх верблюдів купецького каравану. А потім в центрі, на великому майдані в дворі запалили багаття, на якому, обливши гасом, спалювали тюки, хурджуни з товарами, а також зброю тварин.

Вогнище було величезне, його язики високо здіймалися вгору. Попіл від спалених товарів поривами вітру виносило через дувал караван-сарая. Клапті сажі розліталися над містом, падаючи на подвір'я будинків, ніби провісники страшної шайтанської хвороби. Це ще більше налякало людей.

Була вже північ, а гармидер у місті не стихав. Лише під ранок змучені люди заснули неспокійним тривожним сном.

А за кілька днів у караван-сараї, на величезному багатті спалили першого чоловіка, який помер від чуми, а потім другого. Помер той чоловік, який приніс у собі страшну хворобу, і разом з ним той худорлявий погонич, який перший відчув лихо.

До кінця тижня налічувалося до десяти трупів. Поки що це були люди, які прибули до міста з караваном. Першим серед місцевих захворів господар караван-сарая Махмадуст. Приблизно через добу його кинуло в жар, він почав сильно потіти, а тоді на нього напав задушливий кашель. Він безпомічно лежав і ридма ридав у віддаленому кутку двору, відчуваючи неминучу смерть і спостерігаючи, як величезне багаття пожирає майно його караван-сарая.

У двох інших великих приміщеннях Іван Миколайович і Кира за допомогою Юсуфа, Арслана й інших городян обладнали ізолятор, куди розмістили всіх, хто спілкувався з людьми бідолашного каравану. Таких уже налічувалося понад двадцять чоловік.

Не був ізольований лише один чоловік з тих, хто допомагав розвантажувати в'ючних тварин прибулого каравану. Це був бідняк Мухсін. Він вже кілька років проживав тут, в одній з комірчин караван-сарая Бузрук-ходжі. І заробляв собі на хліб тим, що розвантажував верблюдів купецьких караванів. Того вечора, коли почалася паніка, він непомітно зник. А тепер вся обслуга караван-сарая разом з господарем була тут, а Мухсін зник, ніби крізь землю провалився.

Проте за три дні і цей чоловік об'явився. Як з'ясувалося, він з переляку втік до своїх далеких родичів у недалекий кишлак Хиля і залишився у дехкан, що жили по сусідству із Заріпом.

Мухсіна раптом залихоманило, затрусило, і всі в кишлаку з жахом зрозуміли, що й до них з міста прийшла шайтанська хвороба. В кишлаку і на околицях, як і в місті Карші, серед дехкан зчинилася страшенна паніка. Люди почали обкурювати свої будинки, розпалювати багаття, мазали гасом ворота. Взагалі робили все те, що, на їхню думку, мало захистити їх від цього страшного мору.

Перший опам'ятався Таліп-бобо. Він зібрав аксакалів кишлаку і сказав:

— Пам'ятаєте, односельці, як виганяв нечистих духів пір нашого роду Туфлі-бобо, коли багато років тому шайтанська хвороба забрала майже всіх жителів Карші.

— Так, так, пам'ятаємо, — відповіли деякі білобороді аксакали, які пригадали страшну епідемію чуми 1901 року.

— Отож у ті роки весь наш рід уцілів, бо Туфлі-бобо заманив ібліса — найголовнішого поширювача шайтанської хвороби в пастку — повстану кибитку з факелом.

— Пам'ятаємо, пам'ятаємо! Слава аллаху, пам'ятаємо! — загули голоси.

Після цього люди повставали з місць і вирушили до пагорба, де була могила святого піра роду.

— Зачекайте, аксакали, — звернувся до односельців Заріп. — Спочатку нам треба вчинити так, щоб чума не розійшлася по кишлаку, а вже потім боротися з джинами. Пропоную будинок, у якому помер чоловік з караван-сарая, облити гасом і підпалити, аби вся зараза там загинула.

— Твоя правда, синку, — підтримали Заріпа кілька найстаріших аксакалів кишлаку.

— Зробимо так, як ти радиш, Заріп, — погодився Таліп-бобо. — Аллах говорить так: «Хто проти народу йде, той іде проти мене».

Дехкани підійшли до будинку, де в опустілих кімнатах лежав труп Мухсіна. Вони облили дім з усіх боків пальною рідиною й підпалили його. А господаря, його жінку та шістьох дітей відвели до пустої амбархани, звідки звичайно восени амлякдар — емірський збирач податків — перевозив мішки із зерном.

Звертаючись до бідолах, Заріп сказав:

— Ви не залишайте амбархани, продукти й вода у вас поки що є, а я сходжу в місто до російського лікаря і в канцелярію бека, нам пришлють допомогу.

— Аллах милостивий, шайтанська хвороба обмине нас стороною. Після того як ми заманимо джина, ніхто більше не загине, — впевнено сказав Заріп, а Таліп-бобо повів односельців за собою.

Заріп негайно вирушив по допомогу до міста. Таліп-бобо з аксакалами, зробивши повстану кибитку, поставили її на носилки й понесли на пагорби. Поставивши цю пастку для ібліса на найвищий пагорб так, аби її було видно на всі чотири сторони світу, люди спустилися до підніжжя пагорба й сіли просто на землю, а двоє аж до темряви по черзі, проливаючи сльози, читали святе писання. П'ятьма, підкрившись десь з-за спин читців корану, поступово вкрила все навколо, лише вдалині, на узвишші, зірниці ще вихоплювали силует повстанної кибитки. Щойно читці замовкли, Та-

ліп-бобо, підвівшись над односельцями, які попадали долиць, деренчливим старечим голосом промовив:

— О аллах, змилуйся над нами, грішниками! Збережи життя людей, свійської худоби та диких тварин, відведи від нас нечистих духів! Зажени їх у повстану кибитку, яка стоїть на горбі біля святої могили піра нашого роду Туплі-бобо.

Промовляючи це, старий підняв свої довгі руки й потрусив ними в повітрі.

В цей час один з односельців, піднявшись на пагорб, запалив закріпленій на високому місці над повстяною кибиткою масляний факел. Вогонь яскраво запалав у вечірній пітьмі і вихопив з мороку повстану кибитку та людей, що стояли на колінах під пагорбом. Тільки-но Таліп-бобо помітив перші язика полум'я, він закричав ще голосніше:

— Джини! Зайдіть до повстяної кибитки й замкніться там!

— Замкніться! Замкніться! — повторювали за ним люди, в екстазі били по землі руками. І на якусь мить усім здалося, що довкола повстяної кибитки застрибали якісь тіні, тоді їх підхопив вітер, що раптом налетів, і вони, ніби хвіст комети, влетіли у відкритий проріз кибитки. В цей час жердина, обгорівши, зламалася, факел, розсипавшись тисячами іскор, упав на кибитку, і вона, щедро змочена гасом, миттю спалахнула вогняним стовпом. За хвилю від гасових випарів, що зібралися всередині кибитки, повсть зірвалася і розлетілася на сотні клаптиків, які, розсипавшись по всій вершині горба, догорали, мов маленькі вогняні крапки.

— О аллах! О! Алла-а-а! — закричали перелякані люди.

— Джини зникли! Джини зникли! — волали радісно деякі з них.

Так тут, на пагорбі за кишлаком, закінчувався ритуал вигнання джинів шайтанської хвороби, а там, на околиці, в самотній амбархані, безпорадно обливаючись сльозами, з жахом чекали своєї долі дорослі й діти нещасної дехканської сім'ї, яка перша в цьому кишлаку зустріла страшну хворобу.

ЕЛІКСИР ЖИТТЯ САРИ-ТАБІБА

Щойно Володимир дізнався про епідемію чуми в Карші, він відразу заквапився додому. В Термезі йому казали: «Безглуздо здоровому лізти в чумне пекло», але він наполіг на своєму і негайно вирушив у дорогу.

Однак Володимир не відразу попрямував до Каршінського бекства, поміркувавши, він вирішив спочатку завітати до Сари-табіба.

Він знав, що цей мудрий зцілитель неодмінно порадить щось корисне й дасть йому якісь ліки, що допоможуть врятувати людей.

Нащокін не помилився. Сари-табіб був радий його несподіваній появи, коли він за один перехід від Шахрисабза, через кишлак Тош-Торош, у супроводі Зуфара опинився біля оселі зцілителя.

Майже за цілу версту від хатини прибульців зустрів Памір. Цей розумний пес не забув чоловіка, який жив у їхньому домі кілька років тому. Він, заскавучавши, кинувся просто на груди Володимирі, доставши своїми важкими лапами до його плечей.

— Що, Памір, упізнав? Розумний пес, — радо сказав Нащокін.

Пес лизнув його в обличчя гарячим жорстким язиком.

— Володимир-ака, Памір так прихильно зустрічає тільки добрих людей, — спостерігаючи за цією сценою, висловив свою думку Зуфар.

— Правду кажучи, я й не знаю, чим заслужив таке його ставлення, — відповів Володимир.

— А от дєрвіша Даврона Памір, коли б ми його з табібом не стримали, міг загризти, — відзначив юнак.

— А що робив у цих горах сатанинський чоловік? — здивувався несподіваній згадці про Даврона Володимир.

— Та ми тут з ним ночували в минулому році, коли я, на прохання батька, супроводжував дєрвіша в Кашгар.

— У Кашгар? — здивувався Володимир. — А чого це він аж туди ходив? — не зрозумів Нащокін.

Зуфар розповів усе, що знав, про їхню подорож до Кашгара і про те, як дєрвіш уклонився могилі святого Аппак-ходжі, і про те, як він зустрівся з турком, на ім'я Ахмед Кемаль, котрий відкрив новометодну школу в Кашгарі.

— Цікаво, дуже цікаво, — замислено промовив Володимир. — Ну гаразд, на дозвіллі про це поміркуємо.

Від згадок про сатанинського чоловіка у Володимира по спині мимоволі пробіг холодок. Але раптом він потрапив у міцні обійми Сари-табіба.

Зцілитель майже зовсім не змінився після останньої їхньої зустрічі. Він тільки трохи схуд, та в бровах додалося сивини. А очі в Сари-табіба, як і досі, були молодими й випромінювали доброту.

— О мій юний філософ, знову ти в наших краях! — не приховуючи своєї радості, промовив Сари-табіб. Але дізнавшись, яку звістку приніс йому Нащокін, посуворішав.

— Т-а-ак! — протяжно вигукнув він. — Це вже не філософія, а саме життя виявляє свою жорстокість до людей. Помщається за їхню нерозважливість, жадібність, безкультур'я і безжалісне ставлення один до одного.

— Чума — супутниця невігластва й злиднів, — гірко зітхнувши, погодився з Сари-табібом Нащокін.

— Людині природа дала все — і силу, і розум, дала землю, аби вона жила й раділа на цьому прекрасному світі. Тільки не визначила такого напрямку життя, який гарантував би їй втіху й спокій. Людина має право на вибір і одержує те, що заслужила.

Володимир слухав зцілителя мовчки, він не хотів з ним сперечатися.

— Отже, людина покарана за свою неправильну поведінку? — не стримався Зуфар.

— Так, синку, природа веде суворий облік усім вчинкам людини. Ось і цього разу десь людина в чомусь порушила закономірність, і як наслідок — виникла чума.

— Зараз головне — втрутитися, зупинити цю страшну хворобу, не дати загинути людям, — сказав Володимир.

— Коли ви повертатиметесь назад у долину? — вточнив зцілитель.

— З першою вранішньою зорею, — відповів його гість.

— Згоден, треба поспішати, — промовивши це, табіб заметушився. — Відпочивайте, а я сходжу он до тієї скелі, там у мене приховані ліки.

— Гаразд, батьку, йдіть, — тепло, по-синівськи дивлячись на Сари-табіба, сказав Володимир.

— Зуфар, ходімо зі мною, допоможеш мені, — звернувся табіб до юнака.

Зцілитель і Зуфар попрямували до скелі, а Нащокін — до хатини Сари-табіба.

— А взагалі, світ людський влаштовано не так, як би хотілося, як воно б належало, — ніби продовжуючи почату зцілителем думку, заговорив Володимир, коли вони зібралися за чаєм.

— Світ, синку, влаштовано добре. Здається мені, що в усьому всесвіті такого досконалого чуда, як земля, природа більше не створила. Я вже якось говорив, що частина людей через свою обмеженість вважає, що все добре — від бога, а лихе — від сатани. Адже так легше — є виправдання для поганих вчинків.

— Я згоден, що людина чинить добро і зло, керуючись власним розумом, — підсумував Володимир.

— Істину й факти створює природа, поняття та ідеї — людина. Людина є творцем і суддею своєї долі: вона вільна діяти, як їй заманеться.

— Хоч ви й мудрець, шановний Сари-табіб, але забуваєте, що кожний з нас залежить від суспільства, — перебив зцілителя Володимир. — Для того щоб боротися за свободу, треба пізнати закони не тільки природи, а й суспільства, перебудувавши їх так, аби вони служили людині.

— Цікаво! — вигукнув Сари-табіб. — Радісно слухати тебе, синку. Напевне, настане колись такий час, коли зникнуть лихі й корисливі правителі, страшні, згубні хвороби, такі як чума й холера. А поки не настав цей благословенний час, у всіх добрих людей, хоч де б вони жили, хоч яку б віру сповідували, є і має бути одне непорушне правило — поспішати робити людям добро, не вимагаючи натомість ніякої нагороди, адже справжнє добро безкорисливе, — задумливо промовив Сари-табіб.

— Спасибі, батьку, я вже вкотре захоплююсь вашою добротою та мудрістю, а тому й прийшов до вас по допомогу.

— І ти не помилився, добродію. Я віддам тобі всі ліки, які зібрав у цих благословених горах. Візьми їх і лікуй людей, — палко запропонував зцілитель.

— Дякую, дякую, батьку, — сказав Сари-табібу Володимир.

— Я вам дам таку речовину, якої жоден фармацевт, жоден лікар раніше не виготовляв, — урочисто проказав Сари-табіб. — Я хочу довірити вам результат усього мого життя, — еліксир здоров'я «гіппокрин». Я назвав його так на честь великого Гіппократа і виготовляв цю речовину, радячись з далекими зірками й планетами. Про це я вже говорив Зуфарові.

— Так, учителю, я пам'ятаю, — підтвердив юнак.

— Принеси, синку, жбан, який ми з тобою видовбували із смолистого уламка скелі й обпалили на вогні, — попросив Сари-табіб Зуфара.

Юнак вийшов за двері хатини й одразу повернувся з важким жбаном, видовбаним з каменю.

— Візьми оцей еліксир, любий друже, і дай кілька крапель, розведених гранатовим соком, людині, яка захворіла на чуму, поки чума ще не визріла. В різних людей цей процес займає різний час — від кількох годин до шестивосьми діб. Коли людина вип'є цього еліксиру рано-вранці, опівдні та надвечір, то неодмінно одужає. А ще цей еліксир, в якому міститься частинка зоряної енергії, зміцнює ясна, омолоджує зуби, повертає організму молодість, робить природним колір волосся, стрункою постать, просвітлює розум.

— Саме через те ви маєте міцне здоров'я, що вживаєте цей еліксир? — запитав Володимир.

— Ні, я не скуштував жодної краплі. А міцний тому, що я його робив, — широко всміхнувшись, показавши при цьому міцні, білі, ніби перли, зуби, відповів зцілитель.

Рано-вранці, щойно засірів на скелястому гребені світанок, Володимир і Зуфар, повантаживши на двох ослів і коня все, що дав їм табіб, залишили гостинну оселю Сари-табіба.

Прощаючись з Володимиром, зцілитель по-батьківському обійняв його.

— Я в тобі, синку, одразу розгледів велику й корисну людям людину. В давнину Сократ, проходячи вулицями Афін і вздрівши чоловіка, котрий ніс дрова, відзначив, що дрова в нього складені якось інакше. Він підійшов до незнайомця, поговорив з ним і зробив своїм учнем, а в результаті той чоловік став славетним Ксенофонтом.

— Я теж ваш вірний учень на довгі роки, — розчулено сказав Володимир.

— Ні, сину мій, ти вже не учень, а зрілий учитель, і я хочу тобі передати на прощання свій заповітний талісман — фігурку сфінкса, на якій написані мудрі слова: «Людина — це та, яка знає, діє і мовчить». У цих словах ключ до пізнання людини. А тому легенда свідчить, що відповіддю на загадку, яку запропонував Сфінкс Едіпові, було слово «людина».

— Ви так зі мною розмовляєте, ніби ми бачимося з вами

востаннє, — відчувши настрій табіба, замислено промовив Нащокін.

— Чи доведеться ще зустрічатися, синку, не знаю, а тому хочеться побажати тобі найкращого, — сумно промовив зцілитель.

— Зустрінемося, батьку, — бадьоро відповів Нащокін. — Адже я несу з собою еліксир життя, а в ньому — сила зірок, в які ви так вірите.

— Хай же вони будуть тобі дороговказом у твоїй нелегкій справі служіння народу, — не прощаючись, сказав зцілитель Сари-табіб.

У той час, коли Нащокін разом зі своїм провідником Зуфаром під'їздили з лікарськими травами й ліками до Карші, місто, можна сказати, перебувало в стані облоги. На вулицях ні вдень ні вночі — жодної душі, хвіртки й ворота осель зачинені, а над кожним двором клубочиться чорний дим. Люди, як і досі, намагалися відігнати від свого житла шайтанську хворобу.

Померлих від чуми, як у місті, так і в навколишніх кишлаках налічувалося понад п'ятдесят чоловік, а страх перед шайтанською хворобою тримав у своїх чіпких лапах майже сто тисяч жителів.

Баймірза Саїдкул, єдиний представник емірської влади, що перебував у місті в момент появи там смертельної хвороби, вже котру добу сидів, зачинившись у бекській фортеці, нікого до себе не підпускаючи з міських прохачів і нікого не випускаючи за мур.

У караван-сараї Бузрук-ходжі, де ізолювали всіх, хто захворів у місті, ще кілька днів тому помер мужній лікар Іван Миколайович Петров. Його, так само як і решту, одразу спалили на величезному вогнищі.

У приміщеннях караван-сарая, пристосованих на цей час під карантинний лазарет для хворих, яких звозили з усіх кінців міста, порядкувала російська сестра-жалібниця Кира. Добре, що були у Володимира великі французькі скляні окуляри до комплекту оприскувачів, які привезли з Самарканда для боротьби з сараною. Ці окуляри Кира припасувала до щільно підігнаної до обличчя марлевої пов'язки, і вийшов надійний захист очей і органів дихання від інфекції. Дихати доводилося через товстий шар марлевої пов'язки. На руках у Кира були медичні гумові рукавички. Вона скидалася на привид, але хворим здавалася ангелом добра й надії.

Так само Кира змусила одягатися й своїх товаришів, які

постійно допомагали їй доглядати за хворими в караван-сарай. Фатіма була з Кирою весь час, самовіддано допомагаючи їй в усьому. А через день втікла від баби Зарипи і Айше.

Дівчата, як і Кира, понадівали скляні окуляри, але поверх ще й паранджу. Волосяна сітка щільно закривала все вбрання і зовні вони мали звичайний вигляд.

Інша річ — російський лікар Кира, вся закутана в біле. Її поява всіх заспокоювала. Допомагали Кирі, не залишаючи її в тяжку хвилину, Юсуф, його малий прийомний син Мірзо, Кудрат, його син, однокласник Фатіми Назим та ще з десяток сміливців, які добровільно працювали в ізоляторі караван-сарая. Всі вони на вимогу російської сестри милосердя теж були відповідно вдягнені.

Керував цими людьми за вказівками Кири Арслан. Хлопець робив буквально все: приймав щодня прибулих біля воріт караван-сарая, забирав воду в бурдюках, які привозили сюди арбакеш Кудрат та його син. А коли було необхідно, спалював трупи людей, які померли від страшної хвороби.

Раптом самопочуття Арслана погіршилося: він зробився млявим, його злегка морозило. Кира негайно поклала його в ізолятор і стала посилено поїти ліками, хоча певну дозу тих ліків кожен, хто працював з нею, одержував щодобово. Доглядати за Арсланом узялася Фатіма.

— Дівчинко, тобі б не слід заходити до приміщення, де лежать тяжкохворі, там небезпечно, можна захворіти, — намагалась зупинити Фатіму Кира.

— Не кажіть так, Кира-апа, це мій обов'язок — допомагати вам. Хіба я можу всидіти, коли мій батько збирає по всьому місту хворих і привозить сюди. Адже я дочка Асадулли Ходжі, — відрубала Фатіма.

Справді, за межами караван-сарая пошуком хворих і доставкою їх в ізолятор керував муфтії Асадулла Ходжа. Він вибрав собі кілька вірних помічників і разом з ними протягом кількох діб обходив міські квартали, надаючи допомогу потерпілим.

Кира не могла заперечити Фатімі, побачивши таке щире прагнення дівчинки допомагати їй лікувати хворих.

Арслан зліг остаточно. Його лихоманило, він почав покашлювати, але Кира заборонила знімати з нього запобіжну пов'язку на обличчі та окуляри з очей. Вона сподівалася, що інфекція не надто вразила юнака, і його міцний організм ще може подужати страшну хворобу. Коли Арсла-

нові було геть погано, до нього підійшла Фатіма і почала приемним грудним голосом його заспокоювати:

— Арслан-ака, ви ж мужня й сильна людина, — вона рукою в рукавичці доторкнулася до його міцної, мускулястої руки, що була вкрита халатом, й схвильоване тремтіння пробігло по всьому тілу Фатіми. «Ой, що це зі мною робиться? Добре, що люди не помічають», — злякалась дівчина.

«Не лякайся, дівчино, ти ж кохаєш цього вродливого й мужнього юнака», — відповів Фатімі внутрішній голос.

— Так, я люблю його, — прошептали губи Фатіми, й вона знову затремтіла, бо їй здалося, що вона це вимовила занадто голосно, так, що почули всі.

— Фатімо, чому ви тут? — почувши біля себе шепіт дівчини, звернувся до неї Арслан.

— Я тут за покликом свого серця, щоб допомогти вам, Арслан-ака, — несподівано сміливо й голосно відповіла дівчина.

— Донечко, допоможи краще мені! — почувши ці слова Фатіми, заволав арик-аксакал Базарбай, який лежав у віддаленому кутку. — Допоможи, я тобі щедро заплачу, я найбагатший чоловік у цьому місті! — кричав і далі арик-аксакал, скорчившись від сильного болю. Почувши крик, у приміщення ввійшла Кира.

— Заспокойтеся, вам зараз дадуть ліків, — звернулася вона до Базарбая. — Фатімо, дівчинко, дай цьому хворому велику мензурку з ліками.

Але дівчина ніби не чула Киру й продовжувала сидіти біля коханого. Відтоді як вона побачила цього юнака на ланах дехкан, коли він боровся з сараною, їй вперше випала нагода побути з ним сам на сам. Вона нічого не чула і мов заворожена дивилася на коханого.

— Фатімо, — погукав її Арслан, — Фатімо, тебе ж кличе Кира-ханум, — якомога голосніше сказав він.

— Дочко сатани, ти продася цьому втікачеві, цьому злодієві, якого емір засудив до страти кілька років тому! — заревів від неймовірного болю Базарбай, а сам, силкуючись підвестися, з ненавистю погрозив Арслану.

— Що там кричить Базарбай? — запитав Арслан у Кири, яка підійшла до нього.

— А ви не слухайте його, Арслан. Він обіцяє багато грошей і золота тому, хто його вилікує.

— Пізно, Базарбай! Не всюди золото має силу, — голосно вигукнув Арслан.

— Що вимовляє твій поганий рот? — захрипів ариксакал.

— А те, що твоїм золотом можна купити тільки таких мерзотників, як ти сам, але совість, честь, здоров'я ні за яке багатство не купиш. Це не продається. Зрозумів, товстосум?!

— Втікач, злочинець, негайно донесу на тебе властям еміра! Закують тебе в колодки й посадять на палю! — волав знеможений, знесилений від люті й недуги Базарбай.

— Заспокойтеся, вам не можна нервувати. Це шкодить вашому здоров'ю, — незважаючи на відразу до цього чоловіка, якомога спокійніше промовила Кира.

— Не давайте йому ліків! Віддайте їх мені! — востаннє закричав Базарбай і знепритомнів.

Надвечір цього ж дня до караван-сарая під'їхав з ліками від Сари-табіба Нашокін. Побачивши його крізь щілину в воротах, Кира негласно й без сліз заплакала. На якусь мить її здолала слабкість.

— Володю, чому ти тут?! — вигукнула вона.

— Я тобі ліки привіз від Сари-табіба, — сказав він Кирі, розуміючи, що про щось інше говорити зараз не слід. Але Кира вже опанувала собою.

— Іван Миколайович помер, Арслан учора несподівано захворів. Я за нього боюсь. Побережи себе теж, Володю, хоча б заради мене, — сказала вона йому тихим, лагідним голосом.

— Гаразд, — коротко відповів він. І додав: — Тут серед ліків є кам'яний жбан, а в ньому якийсь в'язкий і пахучий еліксир, виготовлений Сари-табібом. Треба негайно дати його Арсланові. Зцілитель сказав, коли дати еліксир людині, яка заразилася недавно, це допоможе організму справитися з хворобою. Поспішай, Киро.

Юсуф узяв передані ліки й переніс їх в окрему кімнатку. Останнім узяв жбан з рідиною Сари-табіба.

Володимир разом з Зуфаром поїхали шукати Асадуллу Ходжу. А Кира знову повернулася до хворих.

Базарбай помер. Його винесли на подвір'я, де мали спалити. Коли Фатіма вийшла надвір, яскраве полум'я багаття вже охопило тіло покійного. Вгледівши це, Фатіма злякалася за долю свого коханого й зі сльозами кинулася до нього. А хлопець почав марити. Він раптом уявив, що до нього підбігла червона хмаринка й нахилилася над ним, — це була Гульсара, дочка господаря шевської майстерні в Бухарі.

— Гульсара, червона хмаринка, моя рятівниця, — прошепотіли вуста Арслана, й він, зірвавши із себе маску, потягнувся руками до Фатіми. Це вона стояла, нахилившись над ним.

— Любий, це я, твоя Фатіма! — раптом не стримавшись, вигукнула дівчина.

— Ні, ти не Фатіма, ти — червона хмаринка, ти аромат моїх вуст, ти моя кохана Гульсара, — наполегливо повторював Арслан.

— Ні-і-і-і! — вжахнувшись, вигукнула Фатіма. — Я тобі не червона хмаринка Гульсара. Я тебе ненавиджу! Чуєш, ненавиджу! — Вигукнувши це, Фатіма заридала й впала на підлогу.

Кира ввійшла на шум, вона чула й спостерігала всю цю сцену.

— Боже ти мій, що ж це таке! Яке ж сильне це почуття — любов! Її не може зупинити навіть така страшна хвороба, як чума, — вимовила вголос свої думки Кира, підійшла до Фатіми й сказала: — Дівчинко, тобі погано, іди відпочинь. Ти останніми днями багато пережила і втратила сили. Хай тебе гарненько опрацюють хлорним розчином, і йди додому. Ми тут з Айше і без тебе впорємось. Відпочинь трохи.

Фатіма, майже знезявлено, ніби в маренні, скинула з себе увесь одяг і пожбурила його у вогнище, де догорали останки Базарбая, який помер від шайтанської хвороби.

Фатіма омилаь оцтовим розчином, перевдяглася в чисте вбрання, яке принесла кілька днів тому її мати, і все ще в заціпенінні машинально вийшла за ворота цього страшного караван-сарая, несучи в своєму серці ненависть до того, хто знехтував нею.

Дівчина не пішла додому, а попрямувала до бекської фортеці. Проте щойно вона наблизилася до воріт, її з оглядової вежі, що височіла над величезною брамою, зупинив сарбаз:

— Стій, нечиста, зупинись! — закричав він.

Але Фатіма, незважаючи на його вигуки й погрози, йшла далі.

— Стій, а то тебе покарає аллах! — знову закричав з вежі вкрай переляканий бекський воїн.

Фатіма за десять сажнів до брами зупинилася.

— Покличте сюди бека, — дзвінко, чітко, з металевими нотками в голосі промовила дівчина.

— Вай, вай, чого захотіла! Бека немає, він у Бухарі, — відповів здивований сарбаз.

— Тоді нехай до мене вийде той, хто в бекській фортеці за старшого. Я прийшла з чумного караван-сарая і, поки не побачу представника влади, не піду, — загрозово сказала вона.

Сарбаз, зрозумівши, що цієї бісової жінки так просто не позбудешся, побіг у канцелярію до Баймірзи Саїдкула. Таке повідомлення воїна трохи здивувало Баймірзу, і він вирішив особисто підійти до брами. Ледь відкривши важкий залізний оглядовий люк у воротах, Баймірза побачив струнку дівочу постать, що стояла на величезному безлюдному майдані напроти бекської фортеці. Але в її суворій зовнішності було щось таке, від чого холодом віяло на людей. Він трохи помовчав, а відтак голосно сказав:

— Я Баймірза Саїдкул, особистий секретар бека Усман-бія аталика. Хто ти? Я тебе слухаю.

Фатіма, яка стояла навпроти оглядового люка, після цих слів різко відкинула волосяну сітку і, впившись своїми чорними очима в Баймірзу, відчуженим голосом промовила:

— Я хочу повідомити, що в караван-сараї Бузрук-ходжі зараз ховається лютий ворог еміра, засуджений кілька років тому до страти, — Арслан Саїджанов.

Баймірза не слухав Фатіму, дивився на це блідо-мармурове вродливе обличчя, що застигло в гніві.

— Он як, — тільки й зумів вичавити з себе Баймірза.

— Я вимагаю негайного арешту Саїджанова, — твердо сказала Фатіма і, опустивши чачван на обличчя, обернулася й рушила геть від брами.

— Ти не запитав, хто вона така? — отямившись, спитав Баймірза в сарбаза.

— Ця божевільна сказала, що вона дочка муфтія Асадулли Ходжі, — поспішив повідомити солдат.

— То от ти хто, красуне! — замислено промовив хитрий джигіт Баймірза Саїдкул і пішов у бекські покої.

Увесь цей день і наступної доби особистого секретаря каршінського бека Баймірзу Саїдкула більше хвилювала дівчина, ніж повідомлення про те, що в місті вже загинули від чуми близько ста двадцяти чоловік, а в кишлаках — ще більше. Але ці події, як свідчили факти, не хвилювали не тільки Баймірзу Саїдкула, а й самого правителя Бухарі еміра Сеїд Алімхана.

Після того як по телеграфу з Карші надійшло повідом-

лення про те, що на території ханства виявлено небезпечний осередок чуми, стурбований цим повідомленням всеросійський попечитель лікарських закладів принц Ольденбургський негайно надіслав на ім'я еміра Бухари телеграму й пообіцяв допомогу, повідомивши, що професор Юревич з асистентами відряджений в осередок епідемії.

На думку кожної розумної людини, така допомога мала б вважатися благом, проте нічого такого не сталося. Сеїд Алімхан відмовився від цієї допомоги, бо нібито вже вжито всіх заходів для того, аби чума далі не поширювалася.

Так і боролися з чумою, як могли — де заклинаннями, де за допомогою народної медицини, — жителі багатьох бекств Бухарського ханства аж до приходу сонячної весни. Добре, що мікроби цієї страшної хвороби гинуть, коли їх протягом півгодини прогріє сонце. Того року, як і в попередні роки, в Каршінському степу вже в березні було до тридцяти градусів, а в квітні стало понад сорок.

Що не кажи, а природа ніби зглянулася над віроповіданими еміра. Під пекучим промінням сонця чуму ніби вітром видуло з вузьких, прокопчених їдким димом міських вуличок та з страждених кишляків Бухарського ханства. Пішла вона геть із Карші.

Чума пішла, та залишилося невтішне горе в кишляках, покритих чорними згарищами, де бродили зграї здичавілих собак, а в очах людей, які пережили епідемію, ще був страх і невпевненість у своєму майбутньому.

Розділ двадцять третій

В'ЯЗЕНЬ ЗІНДАНУ

Звістка про епідемію чуми в Бухарському ханстві розлетілася по білому світі. І швидко минула перша хвиля паніки в сусідніх з ханством областях Туркестанського краю, до канцелярії генерал-губернаторства почали надходити пропозиції по наданню медичної та іншої допомоги жителям ханства, окремі сміливці хотіли взяти особисту участь у ліквідації осередків хвороби.

Відповідь на всі телеграми, як і на найпершу від принца Ольденбургського, була одна й та сама: «...нами особисто вживаються належні заходи до непоширення чумної хвороби. На все воля аллаха! Емір бухарський Сеїд Алімхан».

Емір справді «вжив належних заходів до непоширення чуми».

Довкола Каршінського, Гузарського та Чиракчинського бекств за височайшим повелінням щільно стояло військо ханства. Жодна людина, жодна жива душа не могла проскочити повз цю загорожу.

Тільки каршінський телеграфіст Герасимов мав зв'язок із зовнішнім світом. Щоденно він відстукував чергове повідомлення про загибель людей і наполегливо благав про допомогу. Але зусилля телеграфіста були марними: емір не чув його, а якби й почув, то навряд чи поспівчував би — співчуття не властиве правителям Бухари.

Але проста людина завжди сподівається на краще і прагне до того, що здається можливим.

З такою надією вирушив по допомогу в Карші Заріп. Біля міської брами його зупинили нукери:

— Гей, чумний, куди прешся?

— Нам у кишляці Хилял потрібні ліки...

— Ви всі заразні, нема вам ніяких ліків! — почулося у відповідь.

— Я сам не заразився чумою. Допомога потрібна іншим.

— Іди звідси геть. Повиздыхаєте й без ліків, — відповіла той же лихий голос з міського муру.

Дехканин зрозумів, що вмовляти тутешніх сарбазів даремно, і вирішив пробігти далі, до наступних воріт.

Почувши крики, на мур зійшов молодий чин бекської гвардії чарагаси і, дізнавшись, у чім річ, наказав:

— Поверніть його, коли він усе-таки чумний, то може понести хворобу далі. Краще його відразу кинути до зіндану.

— Хоп, — швидко погодився солдат, який щойно відганяв Заріпа, і щосили заволав: — Гей, повернися! Ми тебе тут пропустимо!

Заріп, зрадівши, повернув назад і побіг до тієї брами, звідки його щойно прогнали.

Коли Заріп знову підійшов до брами, він почув згори:

— Іди, чумний, тільки дивися, в ім'я аллаха, ні до чого не доторкайся.

— І не дихай, — додав другий голос.

Стулка великої дерев'яної брами, що важила, як індійський слон, якого тримали в Карші, заскреготіла і від'їхала вбік.

Заріп, як і було наказано, пройшов у фортецю, ні до чого не доторкаючись. Відтак йому наказали йти уздовж фор-

течного муру. Через деякий час влучний удар довгої жердини скинув його прямо в яму-зіндан.

Падаючи, дехканин знепритомнів, а коли отямився, зрозумів, що руки й ноги в нього вціліли.

— От і сиди там, подалі від сонця, поки не здохнеш від своєї хвороби, а тоді ми тебе спалимо.

Заріп узявся пояснювати нукерам, що сам він не хворий, а тільки йшов по ліки для дехкан кишлаку.

Незабаром вартовим набридло його слухати, і один з них загрозово кинув:

— Горланитимеш — спалим живцем! Зрозумів?

Заріп зрозумів, що пояснення й прохання про допомогу даремні.

Він оглянувся. Зіндан нагадував колодязь, тільки стіни його було викладено обпаленою гончарною глиною, і основа мала овальну форму, де навстоячки можна було розмістити чоловік з двадцять. От тільки отвір над головою був не більший за баранячу тушку. Заріп міркував: щоб досягнути цього отвору, довелося б стати один одному на плечі не менш ніж чотирьом хлопцям такого зросту, як він.

— Глибоко ж мене закинуло, — промовив він уголос.

В Карші та в навколишніх кишлаках чимало говорилося про бекський зіндан. Останнім часом тут майже півроку сидів той самий келіфський бек, якого емір посадив сюди, коли прийшов до влади.

В еміраті в зінданах тримали тільки противників еміра, беків і дуже небезпечних державних злочинців, простолюдинів звичайно кидали до глинобитних в'язниць.

Заріп, трохи звикнувши, підвівся й побачив підвищення, на якому було влаштовано лігво з грубого шматка повсти-ни, в уголів'ї лежав невеликий матрац.

Поряд у темряві щось виблискувало. Заріп простягнув руку і на дотик відчув: вода. Вона тоненькою цівкою витікала із ущелини, накопичувалася в невеликій глиняній чаші, а тоді стікала кудись під підлогу.

Трохи віддалік від чаші виднілося заглиблення, звідки нестерпно смерділо. Заріп зрозумів, що це відхоже місце. Освоюючись у зіндані, Заріп не помітив, як стало вechоріти.

Небо з глибини кам'яного мішка здавалось якимось особливим, важким, чорним, наскрізь пробитим зорями, які здавалися глибокими отворами в інші, не відомі людям світи

Напомацки Заріп дістався до повстини. Він відчував утому в усьому тілі й сильний голод.

Намацавши матрац, він приліг і раптом крізь сморід у зіндані відчув ледь вловний запах чогось їстівного.

Заріп простягнув руку, в заглибленні за матрацом знайшов жменю якихось грудочок, які виявилися сушеними персиками й урюком. Він трохи повеселішав. Через деякий час дехканин заснув міцним важким сном.

Уранці хтось гукнув із фортечного муру:

— Агов, чумний, ти ще живий?

— Бачить аллах, ви помиляєтесь, я не чумний. Я йшов до міста по ліки,— знову повторив Заріп.

— Сиди, сиди, поки не здохнеш.

За кілька днів нагорі зчинився страшенний гамір, крики та голосіння. Заріп зрозумів, що хтось із варти захворів на чуму, а тому міняють усіх вартових.

Нова зміна до міських воріт навіть і не наближалася, боячись заразитися, та в цьому не було ніякої необхідності. Однак із міста нікого не випускали, а відлякувати бажуючих потрапити в нього можна було й з майданчиків на міських мурах.

Заріп зрозумів, що кричати й благати про допомогу марно. В місті чувся лемент, гвалт, стогін, крики, там щодня ховали загиблих від чуми. Всім було байдуже до в'язня кам'яного мішка.

У зіндані він просидів довго. Добре, що водостік був надійним і харчів, які колись привезли в зіндан для бека Келіфа, вистачало. Біля узголів'я, у великій ніші, вистеленій плитами з червоної дехканабадської солі, Заріп знайшов не тільки фрукти, а й сухі перепічки, горох і навіть в'ялене м'ясо.

Щоб полічити дні, які сидів у зіндані, дехканин щоранку відкладав на край повсті урюкові кісточки.

Нарешті настав день, коли Заріп почув, як заскрипіли, відчиняючись, міські ворота, все ближче й ближче залунали голоси людей. І в нього просто над головою по міському муру йшов молодий нукер. Заріп щосили закричав. Солдат злякано відскочив убік, але трохи згодом привів до цього місця кілька своїх товаришів.

— Там, напевне, джин,— сказав один із солдатів, показуючи в отвір зіндану.

— Та нема там нікого, тобі, напевне, здалося,— заспокоїв його другий.

— Ще восени минулого року я власноручно кинув беку

Келіфа аркан і витяг його звідти. Так що тут більше нікого й бути не може. Хіба що його дух,— заговорив третій нукер.

Солдати вже хотіли було йти, але раптом Заріп страшно закричав:

— До-по-омо-жіть! Я живий чоловік, а не дух. До-о-по-мо-жіть!

Хтось із солдатів збігав по мотузку, й Заріпа витягли нагору. Щойно випустивши мотузку з рук, дехканин знепритомнів.

Отямився він у міській лікарні. Поряд стояла Кира. Заріп добре знав цю молоду світлокоосу жінку, вона була дружиною їхнього російського друга Володимира Нащокіна.

Заріп розповів Кирі про все, що з ним сталося, й попросив її якомога швидше відпустити його до рідного кишлаку.

— В місті багато народу загинуло від чуми, а в кишлаках ще більше,— важко зітхнула Кира.

— Може, в нашому Хилялі, окрім тієї однієї сім'ї, ніхто і не помер?

— Не знаю, як у вашому кишлаку, тільки дуже вже багато палало багать у цей час довкола міста. На них спалювали людей, які померли від чуми. А тебе я відпущу не раніше ніж через два дні.

— А раніше не можна? — благально запитав дехканин.— Адже душа болить у мене за своїх.

— А з ким ти залишив дружину й дітей? — співчутливо зацікавилася Кира.

— Немає в мене своєї сім'ї. Ще не заробив грошей на калім,— сумно відповів Заріп.

— Коли так, тобі нікуди поспішати.

— А земля? Адже вона чекає на мене. Її треба зорати й засіяти, поки не пізно.

— Однак раніше, ніж через дві доби, не відпущу, ти ще дуже кволий, маєш оклигати,— твердо сказала Кира.— Та я думаю, що й Володимиру буде про що з тобою поговорити. Він завтра приїде з Кагана.

— Володимир-ака, як він? — схвильовано запитав Заріп.

— Він зараз зовсім закрутився,— знову зітхнула Кира,— спокою ні вдень ні вночі. Адже від Бухари вже почали прокладати залізничне полотно, по якому ходитимуть поїзди до Карші.

Дивно було Заріпові слухати розповідь росіянки про якийсь там паровоз. Він і раніше не раз чув, як купці й дехкани казали, що на власні очі бачили шайтан-гарбу (так тут називали паровоз). А зараз уже йдеться про те, що ця шайтан-гарба на своїх великих колесах невдовзі приїде до Карші.

— А що, Володимир-ака цю шайтан-гарбу сам до Карші приведе? — запитав він у Кири.

— Та ні ж, Заріп, Володимир зараз допомагає визначити ділянку, де будуть прокладати залізничне полотно.

— А-а-а,— багатозначно протягнув Заріп.

— Будівництво залізниці з боку Бухари вже розпочато, а тепер має приїхати велика група, і розпочнеться прокладання колії назустріч, із Карші, аби через рік цей відрізок закінчити.

— А-а-а,— ще раз протягнув Заріп.

Справді, наприкінці наступного дня в Карші повернувся Нащокін. Тільки-но дізнався про Заріпа, відразу ж попрямував до лікарні провідати дехканина. Разом з ним прийшов і всиновлений Юсуфом Мірзо.

Відтоді як Заріп не бачив Нащокіна, той помітно схуд, очі запали, але так само лагідно дивилися на людей. Звичайно, клопотів у засланця було багато. Вивчення земель, яке тривало, а також роботи по виборі траси під будівництво залізниці віднімали багато сил. І хоча вже давно прийшли спеціалісти-дослідники, проте Нащокіну спокою не давали, оформивши його геодезистом, бо краще за нього ніхто в цьому степу не орієнтувався. Та до того ж місцеве населення охоче йшло за Нащокіним у пошукові загани. А робітників на трасі треба було все більше.

Володимир дуже схуд. Пережив він за ці два місяці чимало. Було шкода людей, яких косила чума, та й Кири він постійно допомагав. Адже вона майже цілодобово не відходила від хворих.

Скінчився цей кошмар з приходом весни, а вона в Каршінському степу настає миттєво. День-другий тепло, тоді починається спека.

Пекуче сонце цього разу було справжнім порятунком. Не минуло й десяти днів, як чума остаточно зникла з Бухарського ханства.

Заріп зрадів, побачивши Володимира, обняв його, розповів, як він потрапив до зіндану.

— Добре, що живим залишився, — вислухавши дехканина, підбадьорив його Нащокін.

— Слава аллахові, живий,— погодився Заріп.

— Ну, припустимо, не така вже й велика тут заслуга аллаха,— пожартував Нашокін.— Він що, спочатку тебе кинув до зіндану, аби потім звідти визволити й заробити похвалу? А от Арслан потрапив у гіршу скруту, ніж ти. Хвороба його добряче скрутила. А до того ж, поки невідомо чому, його, не дочекавшись навіть одужання, намагалися заарештувати нукери.

— Ойє! — здивовано вигукнув Заріп.

— Мали його ще недужого переправити в гори до Саритабіба, подалі від бекського ока. Арслан і досі, напевне, там.

— Ну, Сари-табіб поставить на ноги нашого джигіта,— з надією сказав дехканин.

— А в нас тут справ за останній час збільшилося помітно,— вів далі Володимир.— Днями приїжджають сюди два загони будівельників, аж п'ятсот чоловік, та з місцевих візьмуть на підсобні роботи стільки ж. Мене просили їм допомогти, а я маю надію на тебе та на Юсуфа.

— Гадаю, що ті, хто не працює в полі, підуть до вас.

— Я теж так вважаю,— відповів Володимир.— На будівництві будуть добрі заробітки. А зараз, після чуми, гроші дуже необхідні і городянам, і дехканам.

— Мені б додому швидше, в кишлак,— зажурено мовив Заріп.— Що там з моїми сталося, я не знаю.

— Кира-ханум сказала, що тебе через день відпустять. А в мене, Заріп, зараз дуже багато справ. Налагодив я зв'язок з товаришами в Кагані, в них є свої люди й серед будівельників залізниці. Отже, ми тепер не самотні.

— От і гаразд,— відповів Заріп.

— Герасимов тобі привіт передавав, обіцяв сьогодні ввечері зайти.

— Батько вам теж передав привіт та ще гостинці.— Мірзо простягнув згорток і дерев'яну чашу, наповнену по вінця чучварою — чимось подібним до російських вареників, тільки з начинкою із зелені.

— Спасибі вам, Володимир-ака, за турботу про мене і тобі, Мірзо,— розчулено промовив Заріп.— А я ще день тут полежу, і — додому, в кишлак. Душа в мене щось болять. Адже мені нічого не відомо про моїх односельців.

Розділ двадцять четвертий
ЗАВОРУШЕННЯ ДЕХКАН

За кілька днів Заріп повернувся до рідного кишлаку і був вражений тим, що накоїла там чума. Від хвороби загинуло більше половини його жителів.

Щойно чуму здуло гарячим вітром, прийшли емірські сарбази й оголосили, що землі дехкан, чий сім'ї геть вимерли, емірським указом передаються в довічне користування мечетям, а також у власність кушбегі, шейх-уль-іслама Бухари, казіям, бекам, самому емірові Сеїд Алімханові.

Землі кишлаку Хилял, які втратили своїх господарів, були передані у власність верховному казію Бухари Бобокалонові, оскільки він був родом із цих місць. І ділянку Заріпа теж, бо він у списках старости значився як загиблий.

Позбувшись землі, Заріп не знав, що йому робити, й пішов до Таліп-бобо. У аксакала в дворі зібралось багато люду, всі були вкрай обурені несправедливим указом. Хоча, справді, чимало сімей зовсім вмерло, але здебільшого в них були близькі родичі, які залишилися в живих, — заміжні дочки, брати, сестри.

Всі ці люди, звичайно, переживали втрату близьких і рідних, але ніхто із них не хотів просто так розпрощатися із землею, яка була їхньою родовою власністю.

— Люди, ходімо до бека в канцелярію. Аллах не повинен залишити нас в біді, — сказав Таліп-бобо. У нього теж пропала частина землі, яку він ще замолоду, зглянувшись, відрізавав своїй молодшій сестрі, яка вийшла заміж за безземельного юнака.

— Справедливо, справедливо говорить наш Таліп-бобо, аллах не залишить нас в біді, — підтримали аксакала дехкани. — Ходімо до бекської канцелярії.

Всі дружно повставали й рушили до хвіртки.

— Стійте! — раптом закричав Заріп. — Односельці, бек нам нічим не зарадить. Треба нам іти в Бухару до еміра. Адже це він видав фірман.

— Синку, перш ніж сісти на верблюда, треба зійти з осла, — по-батьківському тепло відповів Заріпові Таліп-бобо. — Повз бека нам не пройти. Усман-бій аталик не повинен вчинити з нами, ніби з невірними кафірами.

— Правильно, правильно говорить Таліп-бобо, — зашуміли дехкани.

— Ну що ж, хай буде по-вашому,— погодився Заріп і приєднався до юрби.

До міської брами дехкани групою близько сотні чоловік підійшли вже в другій половині дня. По дорозі до них приєдналося ще кілька потерпілих з інших кишляків.

Біля брами дарвоза Шаршара, що була щільно зачинена на засув, уже стояв величезний натовп дехкан. Вони кричали, щось вимагаючи. Але з фортечного муру високий, худорлявий, з великими вусами джевачі повторював:

— Нічого ви не вистоїте. В фірмані еміра все сказано. Ідіть собі звідси з богом.

— Бач, який приборкувач знайшовся! Аллаха побійся. Землю нашу віддай! — у відповідь кричали йому окремі сміливці.

— Землі захотіли! — вже лютіше відрубав джевачі. — Не буде її у вас. Адже закон такий — земля тоді віддається спадкоємцям, коли вони помирають і їх ховають у землі. А де ваші родичі, скажіть, де? Немає — так! Згоріли на багаттях, — промовив він, — отже, сатана забрав їх. Тому й землі вам нема. Ідіть геть!

Один з дехкан, який стояв у натовпі, не витримав такої наруги, гнівно підняв велику грудку глини й щосили пожбурих її в бекського джевачі.

Грудка влучила в голову й збила з джевачі каракулеву формену шапку. Сарбаз скрикнув від болю й негайно зіскочив зі стіни, а в натовпі пролунав сміх.

Коли підійшли дехкани з Хиляла, молодий хлопець, який вцілів грудкою в джевачі, запитав Заріпа:

— Дехкани, звідки будете?

— З кишляку Хилял, — відповів Заріп.

— А ми із Черакчі, прийшли ще вчора, але розмовляти з нами ніхто не хоче.

— Вони й не будуть з нами розмовляти, ми для них не люди, а гірше від худоби, — сказав Заріп.

— Мене звуть Сабір, а тебе?

— Заріп, — він подав руку своєму новому знайомому.

До вечора біля брами зібралося понад тисячу дехкан. Але від бека ніхто до них так і не вийшов.

Тоді аксакали, порадившись, вирішили не розходитися доти, доки сам бек не вийде до них на переговори або не прийме делегацію від усіх кишляків у палаці.

Нагріта за день земля віддавала тепло дехканам, що розмістилися невеликими групами просто біля фортечних

мурів. Тут були ходаки із Башкенту, Гузару, Чіркачі, і навіть з Шахрисабза та Кітаба.

Всіх хвилювало одне питання: за яким правом відняли землю.

— Земля — святиня, як і коран, і зазіхати на неї не можна, — голосно говорив один аксакал.

— Емір свою землю продав росіянам. От і забирає в нас останні ділянки, — сердито вигукнув хтось у темряві.

Довкола розпалювали вогнища, не для того, щоб зігрітися, а так, щоб підбадьорити себе вогнем.

І біля кожного багаття точилася одна і та сама розмова — про землю й несправедливість еміра.

— А коли взагалі еміри чинили справедливо? — відповів комусь у темряві Заріп.

— Гострий ти на язик, Заріп, тільки побережися. І тут знайдуться люди, які зможуть тебе продати, — сказав Сабір і за руку потягнув свого нового товариша подалі від освітленого місця.

На ранок кінний загін сарбазів, у якому їх налічувалося до сотні, нагайками відігнав юрбу дехкан подалі від брами. Але дехкани не здавалися, ніхто не розходився. Тільки-но загін повернувся до фортеці, дехкани негайно підступили до міської брами й знову почали вигукувати свої вимоги.

Так повторювалося майже до самого вечора. А вже коли сонце котилося до заходу, на фортечний мур вийшов мірзабаші і наказав вибрати від кожного кишлаку старшого, якого пропустять у фортецю.

Не гаючись, до брами підійшло понад півсотні білобородих дідів. Від кишлаку Хілял вийшов Таліп-бобо.

— Відчиняй, — голосно пролунала команда. Брама зарипіла, але відчинилася тільки наполовину, пропускаючи аксакалів, і негайно зачинилася знову.

До ночі аксакали не повернулися. Не вийшли вони з фортеці і вранці.

Опівдні на фортечний мур вийшов той самий худорлявий з вусами джевачі і гучним голосом вигукнув:

— Ваших аксакалів ми взяли заложниками, і поки ви не розійдетесь, вони залишаться в бекській тюрмі.

— Я ж говорив, що бек не стане з нами навіть розмовляти й нічим не зарадить, — сказав односельцям Заріп.

— А що ж нам тоді робити? — запитували дехкани.

— Гадаю, що треба йти в Бухару до еміра, а також послати ходаків до російського посла в Каган.

— Одних ми вже послали, тільки вони тепер у бека в тюрмі, — сердито відповів Сабір.

— А що ти пропонуєш? — запитав Заріп.

— Треба взяти браму штурмом. Нас майже тисяча, а їх там не більше п'ятдесяти сарбазів, — розпалився Сабір.

— Він правду каже, — підтримали свого земляка дехкани з Чіракчі.

Чіракчинці підвелися, набрали каміння, грудок землі і почали кидати в солдатів, які стояли на мурах.

— Відчиняй ворота, а то гірше буде, — кричали одні.

— Де наші аксакали? Випустіть їх, — наполегливо вимагали другі.

— Поверніть нам землю! Поверніть нам землю! — гув натовп.

У відповідь долітала солдатська лайка. Раптом люди побачили, як на мурі сарбази викотили гармату, а відтак ще три. Гармати були старовинні й стріляли чавунними розривними ядрами. Люди загаласували ще дужче, юрба завирувала, але ніхто не втікав з переляку, всі залишились на місцях.

Сарбази зарядили гармати і за командою мірзи-баші вистрілили з усіх чотирьох по юрбі, яка стояла за ровом на лінії фортечної брами.

Слідом за гарматним гуркотом почувлися крики й зойки, спочатку з муру, а вже потім у натовпі. Коли хмари диму розсіялись, всі побачили, що одну з гармат розірвало, один солдат лежав убитий, а ще двоє тяжко поранено.

Дехкани наввипередки побігли від мурів.

— От вам і дали земельку, — кинув Заріпові Сабір з Чіракчі, який біг поруч з ним.

— Нічого, і така наука людям потрібна, — відповів той.

Сабір, відбігши на безпечну відстань, зупинився, ставши поруч з Заріпом. Поступово до них приєдналася й решта дехкан. Через кілька хвилин весь натовп зібрався довкола невеликого пагорба, де стояли молоді дехкани Заріп і Сабір.

Дехкани пометушилися, поштовхались, порадилися між собою й вирішили зібрати на нараду представників від кожного кишлаку. Цього разу хіяляльці послали на нараду Заріпа, чіракчинці — Сабіра, підійшли і інші виборні.

Коли всі зібралися, Сабір, звертаючись до дехкан і вказуючи на Заріпа, сказав:

— Дехкани, в цього чоловіка, по-моєму, є хороша позиція.

— Хай говорить, хай говорить,— загомоніла юрба.

— Що там багато говорити,— промовив Заріп, ставши на пагорб, аби його було добре видно.— Треба всім гуртом іти в Бухару до еміра Сеїд Алімхана й просити його, аби всім, у кого залишились родичі, повернули відняту указом землю.

— Аллах тебе, синку, правильно напучив,— висловився один літній чоловік.

— Розумне діло,— підтримав його другий.

— Але це ще не все,— казав далі Заріп.— Емір гірше від смерті боїться росіян. І тому нам треба послати делегацію і в Каган до їхнього посла, щоб розповісти йому про нашу біду.

— Це так, синку, але ніхто із нас не знає російської мови,— висловив сумнів один із літніх дехкан.

— Зате в нас є росіянин, який володіє нашою мовою, і ми його добре знаємо.

— Це російський поселенець Володимир Нащокін,— жваво відгукнулися дехкани.

Ще трохи порадившись, вирішили, що головна група дехкан через Касан та Караул-Базар піде на Бухару до еміра і буде добиватися, аби повернули землю й випустили аксакалів, яких підступно затримав каршінський бек. Заріпові доручили разом із представниками від Каршінського, Чіракчінського та Гузарського бекств, по двоє від кожного, знайти в Карші Нащокіна. А через нього зв'язатися із російським агентством в Кагані. Подякувавши дехканам за довіру, Заріп казав далі:

— Щоб наша справа була успішною, нам на чолі бухарської колони треба поставити розумних і авторитетних людей.

— Діло говориш, діло,— підтримали його дехкани.

— Я пропоную попросити муфтія Асадуллу Ходжу, аби він пішов з нами й був захисником народу.

— Справедливий чоловік Асадулла Ходжа.

— Справжній мусульманин.

— Він зуміє нас захистити,— підтримали Заріпа дехкани.

— Ну що ж, наша думка однастайна, то я беруся завтра вранці провідати Асадуллу Ходжу й передати йому наше прохання.

Збір для походу до Бухари призначили через дві доби, аби дехкани з віддалених кишлаків устигли побувати вдома й узяти харчів на дорогу. Вирішили зійтися біля кишлаку

Пулати. На зборах старійшин постановили, що від кожного двору, який постраждав, піде один представник. Двір, від якого не пошлють представника в Бухару, не буде внесений в список на ім'я еміра Сеїд Алімхана з проханням про повернення землі.

Ходакам до росіян у Каган запропонували діяти відповідно до обставин.

Наступного ранку Заріп все-таки зумів проникнути в Карші. Він підійшов до брами Тутак, показав сарбазам списаний чорнилами клаптик паперу, в який Кира-ханум кілька днів тому загорнула для нього ліки, і сказав, що йому наказано з'явитися до лікарні на огляд.

Сарбази із сумнівом повертіли в руках поданий Заріпом аркуш, проте пропустили його в місто.

Зрадівши, Заріп попрямував до лікарні.

Кира ще здалеку помітила дехканина і, зрозумівши, що той не дарма йде в супроводі бекського сарбаза, вийшла їм назустріч і вигукнула:

— Заріп, ви до нас ідете?

— Так, Кира-ханум, за вашим викликом, — здогадливо сказав той.

— От і гаразд, проходите.

Сарбаз, переконавшись, що все в порядку, рушив назад.

— Мені дуже треба поговорити з Володимиром-ака, — сказав Заріп, тільки-но вони з Кирою залишилися віч-на-віч.

— Він буде тут в обід, — повідомила Кира. — Зараз у нього багато справ. Вже тиждень, як приїхала перша група, двісті чоловік будівельників. Зараз він з ними на трасі. А що у вас сталося? — запитала вона тривожно.

— Мене записали в покійники й відняли землю, віддавши її верховному казієві Бобо-калону, — зажурено пояснив Заріп. — Якби я один залишився без землі, то це було б тільки моє горе, але жадібний емір і його поплічники зробили нещасними жebraками тисячі людей. Мало їм було нашого горя під час епідемії чуми, — з серцем казав далі дехканин.

По тому він докладно розповів російській жінці, які події в ці дні відбулися в бекствах, де пройшла чума.

— Я вчора чула, що бекські слуги зачинили міські ворота і нікого до Карші не впускають, але не могла зрозуміти причину. До того ж була стрілянина. Але те, що ви, Заріп, розповіли, звичайно, з боку еміра дуже жорстоко. Стріляючи в свій народ, ніколи не зміцниш влади. Це

істина, тільки мені не зрозуміло, чому її не засвоять правителі,— щиро співчуваючи, закінчила Кира.

— У кровожерних правителів, хоч у яких би вони краях жили, звичай однакові. Коли вчора бекські сарбази стріляли з фортечних мурів у народ, я згадав розповідь Володимира-ака про те, як у минулому році, далеко, здається, в Росії, на річці Лені, сарбази білого царя розстріляли чимало людей. Трудовий люд не цінують ніде,— замислено сказав дехканин.

Кира слухала цього тридцятилітнього дехканина з великими натруженими руками й думала: людина прозріває тоді, коли на собі відчуває бездушне ставлення правителів, коли побачить, хто стріляє в неї, хто стріляє в народ. Справедливо міркував Володимир, коли ще в лютому пропонував товаришам прийняти Заріпа в партію.

До приходу Володимира ще залишився час, і Заріп, щоб не сидіти без діла, вирішив зайти до муфтія Асадулли. Сказавши про це Кирі, він пішов до Асадулли Ходжі.

Заріп повернувся від муфтія майже під вечір в гарному настрої. Ходжа Асадулла знав про несправедливість, вчинену дехканам щодо розподілу землі, й був, зрозуміло, на їхньому боці. Він дав свою згоду виступити на захист дехкан.

Муфтії пообіцяв Заріпові, що виїде до Бухари завтра вранці, а тоді чекатиме дехкан біля воріт кишлаку Ходжа-Мубарек, що лежить на шляху до столиці емірату.

Володимир уже ждав Заріпа. Він не лише від Кирі, але й від інших знав про те, що сталося біля фортечної брами.

— Деспоти, гнобителі, не дають дихати народові. Віднімають землю в тих, хто їх же годує,— повторював він, крокуючи по кімнаті.

— Ну що ж, Заріп, я з тобою поїду до Кагана. Вирушаємо, сьогодні ж,— сказав він дехканинові.

— Спасибі від імені наших дехкан,— зрадив Заріп.— Є ще добрі люди на білому світі, не рівня емірові, казієві та бекові.

— Ну, тільки без цього,— обірвав його Нашокін.

— А я не тільки вас мав на увазі, Володимир-ака, а й вашу шановну Киру-ханум, прекрасного, доброго муфтія Ходжу Асадулла. Я чув, у вас, у росіян, говорять, що світ не без добрих людей.

— Так, Заріп, і ця приказка теж не про всіх, її вигадали добрі люди, й призначена вона теж тільки для добрих людей.

— Тоді в дорогу, — сказав Заріп. — Я піду до своїх людей.

— Гаразд, — погодився Володимир. — Ти йди і збирай своїх представників, а я маю побачитись зі Степаном Митрофановичем Герасимовим. Обміркуємо з ним одну справу, і я теж вирушу в дорогу. Зустрінемося до заходу сонця за Кашкадар'єю, неподалік від Каршінського поста.

Рік тому в Карші для відкриття телеграфного поста приїхав зв'язківець Герасимов. Володимир з перших же днів відчув повагу до цього неквапливого, розсудливого чоловіка. Степанові Митрофановичу було вже під сорок. Невисокий на зріст, кремезний, підстрижений під машинку, він мав лагідні, в зморшках очі, які вміли бути, коли треба, настороженими й чіпкими.

Спочатку зв'язківець оселився у Нащокіних. Їх Герасимову товариші відрекомендували ще в Ташкенті, а в Самарканді Черневський докладно розповів про Володимира.

Герасимов жив з Нащокіними в домі Юсуфа майже півроку, поки йому не збудували біля бекської в'язниці невелику хатинку для телеграфу і там же відвели кімнатку під житло.

Телеграф у Карші працював з осені минулого року. На лінії особливого завантаження не було. За тиждень поступала одна-дві телеграми в бекську канцелярію, користуватися телеграфом почали купці із Бухари. Багато роботи додалося лише з початком будівництва залізниці Каган — Карші.

Здебільшого у вільний час Герасимов допомагав Нащокіну у вивченні земель і в відпрацюванні документів майбутньої траси залізничної магістралі.

Володимир припав до душі Герасимову. Характер у Нащокіна був відкритий, прямий, зайвих слів він теж не любив.

З'ясовувати його ставлення до царського самодержавства або до еміра не було потреби. Нащокін був засланцем, і це свідчило саме за себе, а Герасимов був членом партії більшовиків з 1904 року, брав участь у робітничих страйках у Ташкенті, давно був занесений у списки охоранки.

Коли Володимир сказав дехканинові, що хоче зустрітись з телеграфістом, він мав на увазі вмовити Степана Митрофановича передати повідомлення політагентові Сомову в Каган про події, що відбулися в Карші, аби заручитися підтримкою Сомова.

— Сомов може вплинути на еміра щодо повернення

земель дехканам,— погодився з Нащокіним Герасимов,— коли він захоче втрутитися у цю справу. Хоча боюся, що ані Сомов, ані генерал-губернатор нічого робити не захочуть.

— Це так,— погодився Володимир,— але коли дехканські заворушення переростуть у бунт, то й царським властям буде про що думати. Адже цим відразу ж скористаються турки-панісламісти.

— Сенс є. Ризикну, відправлю телеграму,— сказав Степан Митрофанович і широкою долонею провів по стриженій рудій голові.

Трохи більше, ніж за годину, з Карші до Кагана російському політичному агентові надійшла телеграма такого змісту: «Через несправедливий емірський указ про вилучення на користь мулл та беків родових земель померлих від чуми дехканських сімей без врахування родичів, які залишились живими, в Каршінському, Чіракчінському, Гузарському бекствах відбулися заворушення дехкан. Направлені від кишлаків на переговори до бека Карші представники заарештовані. По натовпу дехкан стріляли з гармат, які встановлені на фортечній стіні.

Обурені дехкани, в кількості понад тисячу чоловік, ідуть на Бухару до еміра з вимогою про повернення земель. Щоб уникнути кровопролиття, бажано не втратити нагоду, вплинувши на еміра Бухари та кушбегі в позитивному вирішенні прохання дехкан. Телеграму склали російські піддані Нащокін і Герасимов».

Після отримання телеграми Сомов негайно вирушив до Арку на зустріч з кушбегі. Насрулла-бій, вислухавши політичного агента, заявив, що він нічого не знає ні про дехканські заворушення в Карші, ні про арешти аксакалів. Що ж до земель померлих від епідемії чуми, то емір вчинив цілком правильно.

— Адже не можуть ці землі залишатися без господаря. Я гадаю, що й у Росії вчинили б таким самим чином.

— Ми думаємо не про землі, а про спокій у вашому ханстві,— відповів Сомов.

— Я доведу до височайшого слуху його яснорозумності еміра Бухари вашу зацікавленість в спокої. Одначе, зі свого боку, не бачу ніяких причин для такої. Вірно піддані еміра завжди були слухняними й ніколи не суперечили волі аллаха та свого пана,— підсумував кушбегі.

— Хто знає, хто знає. Часи тепер змінюються швидко,— кинув на прощання Сомов.

Уже через кілька днів відбулися події неспокійніші, ніж передбачав Насрулла-бій.

Натовп у кількості понад тисячу дехкан, що прямував до Бухари з мирною петицією, полк емірських сарбазів, під командуванням Махмуда Таксоби й на чолі з раїсом Бухари Нізаметдіном Урганджі, зупинив за сорок верст від столиці на виході з Караул-Базару.

Триста піших сарбазів перекрили головну дорогу, а кінні сотні вийшли на дехкан з флангів.

До головної групи дехкан виїхав на рябому жеребці огрядний офіцер у супроводі двох кіннотників і крикнув:

— Гей, хто там говорить від імені заблудлих підданих еміра!

Вперед до офіцера вийшли Сабір із Чіракчі (весь цей час він вів дехкан у напрямі до Бухари), літній, але міцний на вигляд дехканин з Гузару та муфтії Ходжа Асадулла. Як і було домовлено, муфтії зустрів дехкан на підході до кишлаку Ходжа-Мубарек, де на ночівлю зупинилася вся колона.

— Отож ви будете представляти всю цю голоту, — знущально сказав офіцер, звертаючись до Сабіра й з ніг до голови міряючи поглядом високого, з великим вилицюватим лицем хлопця, одягнутого в дуже поношений смугастий халат.

— А хоча б і ми, — незалежно відповів юнак.

— Ну ти, голодранцю, поговори в мене, — гукнув офіцер і замахнувся на Сабіра нагайкою.

Однак, зустрівшись зі спокійним, сповненим власної гідності поглядом, офіцер опустил нагайку на круп свого коня і вже спокійніше звернувся до дехкан:

— Всім стояти на місці, вам трьом слідувати за мною.

Сабіра, Ходжу Асадулла та літнього дехканина підвели до командира полку Махмуда та раїса Бухари Урганджі.

— А що тут робить з цими голодранцями наш шановний Ходжа? — із щирим здивуванням запитав раїс.

— Бачить аллах, я хочу того, що хоче й він. Тільки справедливості. Цим людям треба повернути землю, ту, що забрали у них після смерті від чуми їхніх родичів. Я вважаю, що це велика несправедливість, коли нечистий позбавляє людей життя, замість того щоб співчувати їхнім родичам, відбирати в них землю.

— Ви, шановний Ходжа, багато говорите, це вам не мечеть, — обірвав його тобсоба Махмуд.

— Тоді я скажу, — раптом зробив крок уперед Сабір

і простягнув Урганджі пачку паперів, де були записані прізвища дехкан.— Тут наш лист емірові Бухари й списки дехкан, у яких забрали землю.

— Бачить аллах, ми нічого поганого не хочемо, а лише просимо вас, вельмишановні, залишити за нами споконвічні землі, які годують наші сім'ї, з яких ми справно платимо податки емірським слугам,— додав дехканин із Гузару і кинувся в ноги токсобі.

Токсоба турнув старого в плече, та так сильно, що той упав навзніж.

— Бач, чого захотів, землі, а кулі в лоб не хочеш,— зловтішався він.

— Ідіть до своїх людей і поясніть їм, щоб вони поверталися назад і розходилися по своїх кишлаках. Якщо не зробите того, що я вам кажу, токсоба дасть команду своїм сарбазам, і вони стрілятимуть у бунтівників,— заговорив раїс Бухари, звертаючись переважно до муфтія.

Висловившись, Урганджі спритно скочив на коня і поскакав геть, везучи списки дехкан.

Дехкани не підкорилися наказу токсобі й залишилися на місці, там, де їх оточили сарбази. Вони повсідалися прямо в полі групами по кишлаках, довіривши свою долю муфтію та Сабіру.

А в цей час Володимир, Заріп та ще кілька дехкан, які були послані в Каган з делегацією до політичного агентства, вже прямували до Караул-Базару з боку Бухари.

Нашокін, перш ніж відвідати Сомова, побував у своїх товаришів, залізничних будівельників, і зустрівся з керівником більшовиків депо станції Каган Семеновим. Товариші вирішили негайно підтримати вимогу дехкан про повернення їм земель і в разі необхідності організувати страйк робітників депо, будівельників нових колій, робітників бавовноочисних та олійних заводів Кагана.

Про це Володимир повідомив політичному агенту, коли був на прийомі разом з делегацією дехкан.

— Наше рішення тверде, ми відстоюватимемо з дехканами їхнє право на землю до кінця.

— Дивіться, Нашокін, ви своє право на свободу втратите, я так розумію,— не витримавши напруження, зірвався Сомов.

— Це ціна невелика в порівнянні з долею тисяч бідлашних дехкан.

— Досить демагогії, ідіть, поки вас не заарештували, до своїх дехкан, вони зараз стоять за Караул-Базаром в ото-

ченні військ еміра. Про одне тільки прошу: втримуйте їх від нерозумних вчинків, — уже спокійніше закінчив політичний агент.

На цьому й розійшлися. Сомов негайно вирушив до Бухари, але цього разу вже не на зустріч з кушбегі, а прямо до еміра. Володимир разом із Заріпом та іншими дехканами теж поспішали до своїх у Караул-Базар.

Дізнавшись, що непокірних дехкан підтримують і російські робітники, які погрожують страйком, емір за домовленістю з Сомовим вирішив у дечому поступитися.

Він змінив указ так, що землі передавалися іншим особам лише тоді, коли вимерла сім'я не мала родичів, які володіли родовим правом спадщини.

З такою поправкою дехкани погодилися. Це була їхня перша справжня перемога, перемога, завойована ними разом з робітниками й будівельниками, якими керувала більшовицька група Російської соціал-демократичної партії.

Засланця ж Володимира Нашокіна політичний агент заарештував за самовільний приїзд до Кагана. Але Володимир прекрасно розумів, що зроблено це було, аби помститися йому за допомогу дехканам.

Вже давно повернулися до своїх кишлаків піддані еміра, які ходили до Бухари, коли довкола подій, пов'язаних з дехканськими заворушеннями в Бухарському ханстві, в газетах Туркестанського краю, Москви, Петербурга зчинився шум.

Еміра Сеїд Алімхана звинувачували в бездушності, деспотизмові, пропонували позбавити його влади. Окремі діячі навіть наполягали на обговоренні цього питання у вищих законодавчих колах. І досягли свого. 14 червня 1914 року в Петербурзі бухарське питання обговорювалося на засіданні Державної думи, на розгляд якої було внесено меморандум про необхідність реформи адміністративного устрою Бухарського ханства.

Але це менш за все хвилювало правителя Бухари. Сеїд Алімхан знав, що його покровитель Микола II скривдити його не дозволить.

Сам же Сеїд Алімхан, аби не дуже переобтяжувати себе державними справами, 14 серпня спеціальним поїздом відбув з Бухари на відпочинок до Криму, де пробув, розважаючись, понад три місяці й повернувся лише наприкінці жовтня.

Поки емір був біля Чорного моря, Нашокін сидів у

в'язниці Кагана. І хто його знає, скільки йому ще довелося б там пробути, коли б якось генерал-губернатор Туркестанського краю Самсонов серйозно не відчитав Сомова за послаблення робіт по будівництву Бухарської залізниці.

— Ви, батечку мій, байдужі до справ нашої держави, бо недооцінюєте такої стратегічно важливої будови на південних кордонах імперії, якою є залізниця Каган — Карші — Термез.

Сомов, у свою чергу, згарячу накинувся на начальника будівництва залізниці інженера Кокідзе, але той і оком не моргнув:

— Звідки будуть результати, пане дипломат, якщо ви в мене людей заарештовуєте?

— Щось не пригадую, кого це я у вас заарештував, — здивувався Сомов.

— Та, наприклад, Нащокіна. Цьому чоловікові я доручив набрати людей з місцевого населення в підсобні робітники, яких мені потрібно до півтори тисячі чоловік. А ви його — до буцегарні. Отже, відпустіть з-під арешту цю потрібну для справи людину.

— Дався вам цей Нащокін, — пробурмотів Сомов, але все-таки розпорядився звільнити Володимира.

Даремно генерал-губернатор Туркестанського краю докоряв йому в тому, що він не відчуває, яка складна обстановка в світі. Сомов, як ніхто інший, був добре обізнаний, якою мірою не на користь Росії склалися справи в Європі. Світ вирує в горнілі грізних подій. Дуже важливим в цій обстановці тут, у Бухарському ханстві, залишається будівництво залізниці

Розділ двадцять п'ятий

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Скільки було воєн на землі, важко порахувати. Їх у народів у всі епохи було вдосталь; і всі вони супроводжувалися кровопролиттям, людськими жертвами, каліцтвом, горем і людськими стражданнями.

Війну 1914 року історики назвали першою світовою. І вона за своїми масштабами справді була всесвітньою і першою серед воєн, які відбувалися досі, за кількістю людських жертв. Тридцять вісім держав було втягнуто

в війну, сімдесят п'ять мільйонів чоловік поставлено під рушницю.

Формальним приводом для розв'язання першої світової війни послужило вбивство однієї людини — спадкоємця Австро-Угорського престолу Франца Фердинанда в місті Сараєво, а полягли на полях битв за чотири роки десять мільйонів, і понад двадцять мільйонів було поранено й покалічено.

15 липня Австро-Угорщина оголосила війну Сербії, 19 липня Німеччина оголосила війну Росії, звинувативши її в підтримці Сербії. «Було б бажання, а причина завжди знайдеться», — свідчить народна мудрість. Але в її арсеналі є й друге прислів'я: «Поганий мир — краще доброї сварки». 21 липня Німеччина оголосила війну Франції, а 22 липня Англія як одна із учасниць Антанти вступила у війну проти Німеччини на боці Франції та Росії.

В серпні, також на боці Антанти, у війну вступила Японія, а в жовтні вкупі з Німецьким блоком — Туреччина. І почалася в людських долях страшна круговерть.

Несподівано дісталася війна й до Туркестанського генерал-губернаторства й Бухарського емірату, які знаходилися далеко від арени боїв.

Загальну мобілізацію оголосили по всій імперії. Мільйони людей були зірвані з місць і кинуті в жорна війни. А ті, хто не взяв гвинтівку й не поліз у окопи, стали працювати з подвійною напругою.

На виснажених і без того селян і на весь трудовий люд у містах з перших же днів ліг непомірно важкий додатковий військовий податок в розмірі однієї п'ятої всіх доходів. В Туркестані, в Бухарі, там, де вирощували бавовну, були примусово встановлені грабіжницькі ціни на неї — на двадцять процентів нижче від базарних. Дехкани зовсім втратили інтерес до цієї справи.

Коли Сеїд Алімхан повернувся з Криму до Бухари, він звелів Суфі ібн Зейдові запитати в небесних світил, яким буде кінець воєнної кампанії.

Астролог не дуже поспішав до своїх книг.

— Мені треба знати рік, місяць і годину, коли білий цар сів на престол. Лише одержавши ці відомості, я по розташуванню зірок з'ясую долю цієї війни, — оголосив він.

— А без цих подробиць хіба не можеш?

— Бачить бог — тільки зорі можуть перебувати в просторі без впливу часу, а все інше підвладне їхній силі і часу.

— Коли так, то доведеться зачекати, поки ми дізнаємося від політичного агента ці дані.

Через хвилину кушбегі вже надзвонював до політичного агентства. Телефонний апарат було встановлено в емірському палаці рік тому, коли емір та його придворний мулла Кудбеддін виїздили до Петербурга на урочистості з нагоди трюжеотріччя дому Романових.

Сомов спочатку був здивований детальним розпитом про коронацію імператора, але потім, збагнувши, що емір задумав ворожіння за гороскопом, пообіцяв кушбегі про все дізнатися й повідомити.

День коронації Миколи Другого він знав достеменно, але годину... Нічого не вдієш, треба запитувати Петербург.

Того дня телеграф Петербурга був забитий тривожними зведеннями з театру воєнних дій, а тут пішла стрічка з таким, можна сказати, дивним питанням. А все-таки МЗС відповідало за належною формою:

«Священна коронація їх Імператорської Величності Миколи II на престол Всія Русі відбулася 14 травня 1896 року об одинадцятій годині ранку».

З цією телеграмою і прибув до палацу еміра політичний агент у супроводі тлумача Абдулли Сагдієва.

Сеїд Алімхан не був надто схвильований, хоча й почалася мобілізація. Влада над людьми давала йому все, що він тільки хотів: і втіху, і цілковиту покору підданих. І ніхто не мав права запитати в нього, чому він робить так, а не інакше. Влада... Вона дана йому в спадок, і він нею користується, так, як сам того бажає. А ті, кому цієї влади не вистачає, нехай повоюють, хай її собі здобудуть, зміцнять, а відтак, подібно до нього, сидять і управляють країною на власний розсуд. Приблизно так розмірковував емір.

Щойно пішли від нього казії Бобо-калон зі своїм сином Баймірзою Саїдкулом. Казії просив еміра дати дозвіл на шлюб Баймірзи. Такий уже порядок у ханстві, що без його повеління ні один з його сановників не може відправити свого сина на навчання, одружити його, видати дочку заміж або здійснити паломництво до Мекки.

Захотів він — і приручив джадідів. А який же вони виявляли гонор! Проте зрозуміли, що вони разом з еміром утратять і свою владу над людьми, відтак вислизне з-під боку м'яка курпача, й зникне все, що дісталася в спадок. Збагнувши все це, вони відразу ж стали поступливими в своїх клопотах про благо народу. І емір пішов джадідам назустріч, дозволив у всіх бекствах відкрити новометодні

школи, дав згоду на видання в ханстві газет — «Бухоро і Шариф» та «Туран», дозволив і відкриті збори.

Не зміг емір тільки цілком підкорити собі мулл, ішанів та інших духовних осіб. Але свою особливу думку вони тримають до пори до часу при собі. Коли виникає необхідність, вони негайно вирушають з поклоном до свого повелителя, забуваючи про клятви богу. Зараз вони, правда, знову вдають незалежних. Туреччина опинилася в таборі ворогів Росії, що підлило масла у вогонь панісламістів, які боролися за єдину мусульманську державу під егідою Константинополя.

Щойно почалася війна, ішан Шаяхсі та колишній казікалон Бухари Бадреддін попросили дозволу в еміра на поїздку до Туреччини. Той відмовив, побоюючись негативної реакції росіян. Але духівники на цьому не заспокоїлись. Шаяхсі перевів до турецького банку у фонд війни п'ятсот тисяч таньга, Бадреддін — триста тисяч. За ними, наслідуючи їхній приклад, так вчинили й інші панісламісти. Емір допускав подібні вчинки з боку духовенства, не виявляючи ні осуду, ні схвалення.

Коли правителю доповіли, що політичний агент Сомов приїде до Арку з хвилини на хвилину, Сеїд Алімхан почав гарячково розмірковувати, що ж покаже гороскоп Миколи II, адже від благополуччя цього чоловіка залежить і його власна доля. Що нам війна, адже це не вперше. Війни починаються й закінчуються, а імператори, царі та еміри так само правлять народами. А от якщо не буде царя, то це вже гірше за війну.

Доповіли, що російський дипломат прибув і чекає в прийомній залі.

— Запрошуй його та клич сюди Суфі ібн Зейда, — наказав Сеїд Алімхан черговому офіцерові.

Сомов і Абдулла ввійшли і, відкланявшись, стали збоку.

Сеїд Алімхан сидів за довгим масивним столом, який спеціально зробили за його наказом в Петербурзі. Кивком голови емір запропонував російському дипломатові сісти на стілець поряд зі своїм кріслом. Коли Сомов наблизився до еміра, той раптом запитав:

- Ми будемо сьогодні знати час коронації?
- Звісно, ваша високість, для цього я й прибув до вас.
- Гаразд, гаразд, — пробубонів емір.
- Ось, погляньте, — Сомов простягнув текст телеграми.
- Точно так само, як і в нас, об одинадцятій годині ранку. Хайха-ха, — несподівано розсміявся емір.

«Здають нерви в його високості»,— подумав Сомов.

Емір ще мить потримав у руках телеграму, а тоді передав її Абдуллі, тицьнувши пальцем у бік Суфі ібн Зейда, який стояв у другому кінці зали.

— Переклади,— сказав емір, звертаючись до Абдулли,— адже цей всезнаючий астролог не розуміє російської мови,— і знову неприродно зареготав.

Абдулла підійшов до астролога й переказав йому текст телеграми на фарсі.

— Коронація — це справа царя,— сказав Суфі ібн Зейд,— а тепер моя справа розгадати, що ж йому в житті передбачено зорями.

І поки Суфі гортав книгу доль, Сеїд Алімхан усю свою увагу зосередив на Абдуллі. «Як змінився юнак відтоді, коли я приймав його разом з батьком після приїзду із Петербурга в своєму палаці в Карші».

Абдулла змужнів, роздався в плечах, з лиця зійшла юнацька сором'язливість, погляд великих чорних очей став стриманішим і спокійнішим.

— Ви, як я чув, потоваришували з Файзуллою Ходжаєвим, з цим юним непосидючим джадідом,— не то схвально, не то докірливо промовив м'яко й вкрадливо емір російською мовою, звертаючись до перекладача політичного агента.

— З вашої височайшої згоди, ми справді підтримуємо дружні стосунки з домом Ходжаєва,— знайшовся Абдулла.

«Хитрий,— подумав емір,— вже в дипломатію навчився грати».

— Слава аллахові, що його батько, вільнодумець Убайдулла-ходжа відійшов у інші світи й не завдає нам клопоту, а синок його ще дуже юний,— не приховуючи поганого ставлення до цієї родини, висловив уголос свою думку Сеїд Алімхан.

Неприянь еміра мала підстави. Файзуллі було всього вісімнадцять років, а він уже відверто висловлював незадоволення владою й порядками в ханстві, намагаючись вивести вожаків джадідів з-під впливу еміра.

— Файзулла — освічений, з добрими манерами підданий вашої високості,— втрутився в розмову Сомов, помітивши, в яке складне становище потрапив його перекладач.

— Його гарні манери й вихованість ніскільки не завдають кинути цього порушника спокою якось у зіндан, якщо

його поведінку ми вважатимемо небезпечною для нашого спокою.

Сомов нічого на це зауваження не відповів. Але емір добре знав, що політичний агент через Абдуллу Сагдієва останнім часом намагається використати джадідів для пропаганди новометодних шкіл, книжкових магазинів, навчання в Росії для дітей із заможних родин. І перший, на кого спирається Сомов, це Файзулла Ходжаєв.

Нараз Суфі ібн Зейд у дальньому кутку кімнати шанобливо вклонився, даючи зрозуміти, що він готовий переказати гороскоп.

— Підійди! Ми тебе слухаємо,— кинув Сеїд Алімхан астрологові.

Суфі ібн Зейд підійшов і почав урочисто вимовляти слова, іноді заглядаючи до грубої рукописної книги з великою кількістю якихось таємничих знаків.

— Великий білий цар із роду Романових, його величність Микола II вступив на трон двадцять восьмого раджаба, тисяча триста чотирнадцятого року, через чотири години після сходу сонця під знаком Козерога в двадцятому градусі,— на цьому місці Суфі ібн Зейд зробив невелику паузу і, набравши повні груди повітря, вів далі: — Марс у цей час перебував під прямим кутом до Сатурна і вже починав зворотний рух, а Сатурн та Юпітер знаходилися в сузір'ї Риби. Такі співставлення світил,— роблячи наголос на останніх словах, казав Суфі,— провіщало, що під час правління білого царя Миколи II почнеться велика війна, яка матиме фатальний кінець, бо збунтується військо, у воєначальників виникнуть розходження з правителем, а сам він схилитиметься до служіння богам і відходу од мирських справ.

У цьому місці астролог урвав свою розповідь і якимось вишукано почав нереступати з ноги на ногу.

— Ну що там, чи не нечистий тебе поплутав! — пробурчав емір.

Суфі ібн Зейд скосив очі на російського дипломата, потім скоромовкою, вже без будь-якої патетики випалив:

— Марс, пройшовши кілька градусів на своєму шляху, цілком потрапив у тінь Сатурна. А це означає, що кінець буде небажаним для того, хто почав воєнні дії, сила буде на боці супротивника.

— Годі,— грубо обірвав астролога емір,— щось ти сьогодні дуже багато зірок нарахував у своєму гороскопі.

— Бачить аллах, скільки було за гороскопом, стільки

й нарахував, жодної не додав і не відняв, — розуміючи, що гороскоп був не з приємних, стиха промовив Суфі.

— А що там Сатурн, що?

— Сатурн, — зрадівши, підхопив Суфі, — це планета фатальна, і заходить в її зону іншим планетам небезпечно. Якщо увійде Юпітер, то буде поганим урожай, а якщо Марс — то бути війні з поганим кінцем для того, хто її почав.

— Ну, припустимо, війну першою розпочала Німеччина, — відмітив Сомов.

— От бачиш, дурна ти віщя, фатальний кінець, фатальний кінець, — передражнив Суфі Сеїд Алімхан. — На сьогоднішні годі, — промовив він розчаровано. «Гороскоп справді фатальний, коли вірити всім оцим штучкам астролога», — подумав емір.

Суфі пішов, не одержавши звичайної в таких випадках винагороди. «За правду, сказану прямо в очі, платять не дзвінкою монетою, а злом», — згадав він слова мудреця, який навчав його цьому невдячному ремеслу астролога.

Сеїд Алімхан, щоб вийти з цієї ситуації, дістав із секретера чек і, написавши на ньому кругленьку суму в сто тисяч золотих, урочисто передав його у руки політичного агента, проголосивши:

— Ми цей грошовий внесок віддаємо на благо перемоги зброї великої та непереможної Росії.

— Про цей ваш благородний і щедрий вчинок неодмінно дізнається його імператорська величність та вся Росія, — приймаючи щедрий дарунок, натхненно промовив Сомов.

Обіцяне російським дипломатом не змусило на себе довго чекати. 2 серпня 1914 року в газеті «Туркестанські відомості» під заголовком «Благий почин» була опублікована замітка із таким повідомленням: «Щедрий почин Його Величності Еміра Бухарського, який пожертвував на Червоний Хрест 100 тисяч золотих карбованців, поклав початок цілому ряду великих пожертвувань...»

Але Сеїд Алімхан довго не сумував через те, що мав пожертвувати сто тисяч, не дуже печалила його й війна в Європі. Після провіщень астролога він негайно запросив до себе кушбегі і призначив на 14 серпня виїзд у Ялту до ласкавих хвиль Чорного моря, що так припало йому до серця. Цього разу емір від'їздив на два тижні пізніше, ніж у минулому році, через необхідність брати участь у весільних урочистостях у домі свого підопічного. — казія Бухари

Бобо-калона. Верховний казії одружував сина і ось уже два місяці просив дозволу повелителя на весільний той.

Вже двічі Сеїд Алімхан одержував від верховного казія підношення. Вперше було передано через кушбегі п'ятсот халатів з різним оздобленням, триста гязів індійської парчі та тридцять скакунів у срібній збруї.

Удруге, саме в день ворожіння по зорях, емір особисто одержав від верховного казія скакуна в золотій збруї, золотом шитий халат, шаблю в золотих піхвах з ефесом, оздобленим коштовним камінням, та велику скриньку, повну золотих тілля, приблизно на півмільйона російських карбованців.

Всі ці дари втішали еміра, але Сеїд Алімхан не міг збагнути, як могли породичатися два таких різних чоловіки, як верховний казії та муфтії Ходжа Асадулла.

Він, звісно, не знав, що дочка муфтія Фатіма погодилася на пропозицію Баймірзи Саїдула, бо була знехтувана бунтівником Арсланом Саїджановим. Фатіма це зробила всупереч батькові та старшому брату Абдуллі. Її вчинок не схвалювала навіть подружка дитячих літ, сестра Баймірзи Айше.

— Ти мені заздриш,— злісно кинула Фатіма у відповідь на докір подруги.

— Ні, Фатімо, я занадто добре знаю свого брата Баймірзу, щоб побажати тобі щастя з ним. Він ворог вашої сім'ї.

— Ти все це навмисно кажеш. Адже Абдулла на тебе дивитися навіть не хоче. У тебе шрам на обличчі через кохання, а жениха немає,— безжалісно мовила Фатіма.

Після того емірського полювання, коли був поранений Абдулла, розрив поміж цими двома родинами був очевидним. Хто стріляв, довести не вдалося, хоча й ходили чутки, що це зробив англієць Скрентон, і навіть такі, що в Абдуллу через Лалі стріляв російський засланець. Багато говорили, але Асадулла Ходжа серцем відчував, що стріляв в його сина саме Баймірза Саїдул. А тепер, коли муфтії дізнався про сватання, він вимовив одну лише коротку фразу:

— Дивися, донечко, не помились, тобі жити, а син казія Бобо-калона швидше син сатани, ніж бога.

Всіх у ханстві здивувало таке несподіване родичання двох непримирених ворогів — Бобо-калона та Ходжі Асадулли. Здивувало воно й еміра.

Весільний обряд тривав цілих шість днів. Вельможні

гості бенкетували в кварталі Хайобан, в тіні дерев великого саду. Серед них був і емір. А потім частування з нагоди шлюбу Баймірзи та Фатіми було перенесено за місто, де для простого люду у великих казанах приготували плов на кілька тисяч чоловік.

Закінчилися урочистості, як звичайно, змаганням копкарі. Сеїд Алімхан, перебуваючи в гарному настрої, особисто роздав переможцям нагороди.

Подійкували, що весілля, включаючи подарунки емірові, обійшлося Бобо-калону майже в мільйон карбованців.

14 серпня, як і намічалось, емір бухарський спеціальним поїздом виїхав на відпочинок до Криму і пробув на узбережжі Чорного моря до 30 жовтня. Після повернення з Ялти, вже в Ташкенті, згадавши, що йде війна, Сеїд Алімхан підписав «на потреби війни, хворим та пораненим» чек на мільйон карбованців і передав його генерал-лейтенантові Галкіну, а також дав дві тисячі карбованців готівкою для роздачі незаможним.

Передаючи чек, емір раптом згадав слова астролога: «Війна матиме фатальний кінець. Збунтується військо, а народ, переставши підкорятися, змете всіх своїх правителів». Від страшного передчуття по тілу пробігла мурашка, і він здригнувся. «Ще б не здригнутися! Це не жарт — цілий мільйон», — подумав генерал.

— Щедрість ваша й турбота про перемогу вітчизни безмежна.

«Щедрість і турботу про перемогу» емір виявляв ще не раз, і 30 грудня 1915 року цар відзначив Сеїд Алімхана спеціальним рескриптом «Заслуги перед Вітчизною», пожалувавши йому чин генерал-лейтенанта.

Дивлячись на еміра, «виявляли щедрість» і інші сановники ханства, за що також одержали підвищення в чинах і царські ордени.

Прибічникам Росії намагалися не поступатися в «щедрості» і панісламісти. В лютому 1915 року ішан Шаяхсі, в зв'язку з оголошенням Туреччиною війни проти Росії, виступив з відозвою до всіх мусульман Бухари та Туркестану про надання допомоги туркам-одновірцям. Негайно в Константинополь «Товариству національної допомоги отаманському флоту» було надіслано півмільйона карбованців, а відтак для «воєнних потреб Туреччини» ще двічі по триста тисяч карбованців. Ішан Шаяхсі одержав із Туреччини «Вдячне послання».

Навесні 1916 року царська армія розвинула наступ на

західних фронтах, а також на Кавказькому, де після Ерзерума було взято Трапезунд, великий чорноморський порт.

Після цих трагічних для турків подій настрої у панісламістів Бухари помітно погіршився. А емір ці перемоги відзначив посланням на «височайше ім'я», зробивши ще один щедрий жест і передавши другий мільйон карбованців «у фонд перемоги»; він знову був нагороджений, цього разу орденом Олександра Невського. Емір давав гроші, одержував нагороди, посилав привітальні листи, одержував вдячні телеграми.

Тільки дехкани нічого не отримували, їм щодня, щогодини доводилося своєю працею розраховуватись за «патріотичні щедроти». Щоб не збідніла рука того, хто дає, рука того, хто бере, грабувала з подвійною силою.

Винятково терплячі віроповіддані не витримали поборів, які дедалі посилювалися. В Каршінському, Чіракчінському, Яккабазькому, Гіссарському і навіть Шахрисабзькому бекствах почалися заворушення. Дехканам нічого було віддавати, лишалося або померти, або боротися.

У кишлаку Хіяля дехкани створили «загін захисту» під керівництвом Заріпа. Влітку вони розраховалися з поземельним податком, не сперечаючись, віддали зерно в рахунок додаткового воєнного податку, а відтак заявили, щоб амлякдар більше в їхній кишлак не з'являвся й пригрозили розправою. В загін Заріпа ввійшли сімдесят міцних молодих джигітів.

За прикладом хіяляльців такі ж «загони захисту» виникли й в інших кишлаках, і в сусідніх бекствах. Звістка про це розлетілася швидко.

Незабаром до Хіялялу почали приходити люди, або подивитися, як дехкани чинять опір грабунку емірських і бекських збирачів податків. Навідався до Заріпа й Сабір із Чіракчі. Прибув туди за завданням більшовиків Арслан.

Увечері він прийшов до Заріпа додому. Там зібралися близько десяти дехкан із загону, прийшли кілька аксакалів разом з Таліпом-бобо.

Арслан на старенькій курпачі за дастарханом сидів на найпочеснішому місці. Ячмінні перепічки й сушений урюк — це все, що міг подати Заріп гостям до чаю, присутні їли не поспішаючи. Кожен знав, що частувати господареві більше нічим.

Після традиційних привітань першим заговорив Таліп-бобо. За аксакалом завжди перше слово: так було багато віків тому, так буде в цьому краї завжди.

— Ти став справжнім джигітом! — звернувся він до Арслана. — Аллах тебе врятував від чуми.

— Це заслуга не тільки аллаха, батьку, головне, це турбота Кири-ханум та трави Сари-табіба. Адже я в нього в горах майже цілий місяць вилежувався, — відповів Арслан і усміхнувся.

— Розкажи нам краще, Арслан, які зараз справи в Самарканді, Ташкенті, в росіян у Петербурзі? — попросив гостя Заріп.

— Німеччина, Росія, Англія, Туреччина — всі ці великі країни воюють поміж собою, щоб загарбати такі держави, як, скажімо, наше Бухарське ханство.

— Синку, одного я не зрозумію, якщо є свій хліб, так для чого ж його віднімати в інших? Адже людина не може з'їсти більше, ніж дозволить їй природа, так заради чого ж залишають голодними інших, та ще й убивають їх, — щиро дивувався Таліп-бобо.

— Тут йдеться не про народ. Трудовій людині справді одного шматка хліба вистачає для того, аби прогодувати себе й свою сім'ю, і на другий шматок вона не претендує. А тому, хто цей хліб сам не вирощує, а тільки підраховує його, цього хліба мало. Йому подавай все більше і більше, — пояснив Арслан.

— Так якщо в такого чоловіка хліба буде багато, то він згіркне, згорить. Перетвориться на пил, — не здавався акакал.

— Хліб, батьку, це таке поняття. Той, хто жадібний до нього, жадібний і до багатства. Він хліб на гроші обмінює, за ті гроші робітників купить або й взагалі безплатно працювати змусить, коли завоює їх зі зброєю. Через те, шановні дехкани, розумний чоловік Ленін говорить народам країн, що воюють: припиніть бездумну грабіжницьку війну, — сказавши це, Арслан дістав з нагрудної кишені косоворотки дуже зачитаний аркуш — газету «Соціал-демократ» — і почав читати, перекладаючи на узбецьку: — «Європейська війна, яку протягом десятиріч готували уряди й буржуазні партії всіх країн, вибухнула, захоплення земель і підкорення чужих націй, розорення конкуруючої нації, грабіж її багатств, відвернення уваги трудящих мас від внутрішніх політичних криз Росії, Німеччини, Англії та інших країн — такий єдино дійсний зміст, значення й сенс сучасної війни. Перетворення сучасної імперіалістичної війни на громадянську — ось єдино правильний та пролетарський лозунг». Тобто воювати треба не з іншими

народами, а з власними гнобителями, з багатіями, беками, емірами. Так говорить наш учитель Ленін,— закінчив Арслан.

— Так, синку, не дарма ти всі ці роки жив у Самарканді. Росіяни зробили тебе справжньою людиною,— залишаючи оселю Заріпа, сказав Таліп-бобо, шанобливо обома долонями потискуючи руку юнака.

Побувавши в Карші у Нащокіна, розповівши Володимирові про зустрічі з дехканами, Арслан разом з Заріпом вирушив у Чіракчі до його знайомого дехканина Сабіра, а звідти до Бухари.

Сюди юнак поспішав не тільки для того, аби виконати завдання товаришів — дізнатися про настрої населення ханства. Його дуже вабила до себе Червона Хмаринка — так подумки Арслан уже давно називав Гульсару, дочку господаря шевської майстерні в кварталі гончарів у Бухарі.

Розділ двадцять шостий

ВТЕЧА

Недаремно так прискорено билося серце Арслана, не марно так тягло його в Бухару, до великого будинку в Касагароні.

Раніше в нього з цією оселею було пов'язане найгірше, що відбувалося в житті бідняків кварталу. В цьому домі в дні шахсей-вахсей убили маленького сина знахарки Бібі-табібі Кулчепаз. Звідси починалися й криваві події в січні десятого року: Арслан знав, що все це чинилося з волі господаря дому Чучки Абдукаххара. Юнак ненавидів Чучку, відвертого ворога простого люду Касагарона. Але сталося так, що останнім часом цей будинок став для Арслана заповітним місцем, де жила його кохана Гульсара — Червона Хмаринка. Скільки разів у Карші, в горах у Саритабіба, а потім у Самарканді він згадував прекрасну мить, коли доля подарувала йому зустріч з цією дівчиною!

Щоразу, коли Арслан приїздив до Касагарона, він ішов на те місце, звідки добре було видно частину подвір'я господи Абдукаххара.

Він спритно залазив під склепіння надгробка святого Ходжі Косагара, покровителя кварталу гончарів, і звідти спостерігав за будинком. Сидів він там доти, доки на

задню частину двору до тандиру в якійсь потребі не виходила його Гульсара.

Цього разу все сталося інакше. Тільки-но Арслан з'явився у Бухарі, першою новиною, про яку він дізнався від тітоньки Мехрі, була звістка про весілля, що має відбутися в домі Абдукаххара. Той видавав свою дочку Гульсару за раїса Бухари Нізаметдіна Урганджі.

Новина приголомшила юнака, проте він не втрачав надії. Арслан вірив, що Гульсара кохає тільки його. Насамперед він прагнув будь-що зустрітися з дівчиною. Але як це зробити, Арслан поки не знав.

Не міг же він піти в дім Чучки, постукати у ворота й викликати Гульсару. Це нездійсненно в Бухарі. Жодна дівчина не вийде до молодика. А до того ж Бухара — не Самарканд, де майже в кожному домі вікна виходять на вулицю. Тут, у столиці еміра, було чимало будинків, але жодне вікно не дивилося на вулицю. Так що не було можливості потрапити у великий дім крізь вікно. «Як повідомити Гульсарі, що я тут?» — відповіді юнак не знаходив. Щоразу, коли Арслан потрапляв у безвихідь, він ішов за порадою до Расул-дарвоза. Цей мудрий балакун, квартальний сторож, завжди готовий був йому допомогти.

Маленький моторний дідок дуже зрадів появі свого улюбленця. Він одразу поскаржився:

— Певно, я зовсім старий став, коли не помітив, як повз мене пройшов красень тигр, — сказав він, натякаючи на ім'я Арслана.

— Не журіться, Расул-ака, повз вас непомітно не пройде не тільки тигр, а й прудконога лань, — пожартував юнак.

— Ну, тоді ти — святий дух, який з'являється там, де захоче й коли захоче, — промовив сторож.

— Ваша правда, Расул-ака, що я йшов шляхом святого, але не повітрям, а через дірку в дувалі, що біля могили святого Касагарона, — всміхаючись, заспокоїв старого Арслана.

— Та я так і подумав, адже ти не вперше ходиш цим шляхом.

— Що тут нового у вас, у благородній Бухарі? — вивідав Арслан.

— Ех, синку, наша Бухара вже давно перестала бути благородною, тільки назва залишилася. Вона, певно, і вводить в оману людей, яким відоме наше тяжке життя. Війна йде десь там, в Урусії, а в нас тут життя ох як подорожчало! Зараз за одну перепічку треба заплатити стільки,

скільки раніше за новий халат або, скажімо, за цілий віз горщиків. Як тут жити біднякові? — тяжко зітхнув старий.

— Життя злидарів повсюди однакове. Робітники Самарканда, дехкани Карші теж голодують, а бекам і хазяям заводів і війна не війна — розкошують у достатках і багатіють.

— Бачить аллах, ти кажеш правду, синку. Ще й яку правду! Приміром, наш товстосум одноокий Чучка. Навкруги злидні, а він збирається влаштувати весілля своїй дочці з бенкетом на тисячу чоловік.

Почувши від Расула-дарвоза про весілля, Арслан спохмурнів.

— Почекай, почекай, я нині помічаю, що ти сьогодні тигр якийсь не такий, без кігтів, і щось розгублений зовсім, — прозрів раїтом старий Расул.

Арслан про все йому розповів.

— М-м-так, — мовив Расул-дарвоз. — Ця історія нагадує мені притчу про те, як бідний грав у нарди з багатієм. І завжди програвав, бо слуги багатія хапали бідняка за руки щоразу, коли треба було робити переможний хід. А багатій вигукував: «Ну от бачиш, ходити не хочеш, отож програв».

— Батьку, тут не нарди.

— То так, синку, на думку спало. Хай тобі щастить. Ти молодий, дужий, гарний і вже, кажуть, знаєш російську грамоту. Але я щось не пригадаю, щоб син гончара в нашому кварталі взяв за дружину дочку найзаможнішого чоловіка. Та ще й такого лютого людиноненависника, як одноокий і майже безносий Адбукаххар.

— Батьку, я занурився в таке море, в якому кожна крапля — перлина. Кожна перлина — сяюча зірка. І назва цьому морю — Любов. І я не зупинюся ні перед чим, аби захистити цю любов.

— Сміливці завжди жертвують собою, не думаючи про життя. А от мудреці перемагають, залишаються живими, а до того ще й довго та щасливо живуть.

— Через те я до вас і прийшов, Расул-ака, — знаю, що ви дасте мудру пораду.

— Бач, який хитрий! Де в мене ті мудрі поради? У підворотті, чи що, лежать? Якби це було так, то наш квартальний мулла Худойдод давно б їх до себе в дім перетягав. Треба серйозно поміркувати над цією справою.

— Найголовніше — якось сповістити Гульсару, що я в Бухарі, — благально подивився на старого Арслан.

— Коли не допоможе аллах, то звернемося до сатани. Ти посидь тут, а я миттю збігаю в дім Абдукаххара. Постукаю у ворота. Може, якраз і вийде твоя кохана, а коли не вона, то скажу, мовляв, міняйли дізналися, що у вас готується весільний обряд і принесли показати заморські прикраси. Так бувало не раз. Торговці ходять по домах, — для впевненості додав Расул-дарвоз.

— Вам краще знати, ака, — швидко погодився Арслан. — Якщо вийде сама, то скажіть, що міняйло прибув із Самарканда і чекає з прикрасами біля тандиру, — тихо додав юнак і зашарівся.

— Гаразд, гаразд, так і скажу — прикраси біля тандиру. — Побачивши, як засоромився хлопець, сторож поспішив його заспокоїти і легкою-ходою попрямував у бік великого дому господаря шевської майстерні.

Незабаром Расул-ака повернувся і, увійшовши до своєї комірчини, багатозначно промовив:

— Ти, синку, видно народився під щасливою зорею, та і я не в затінку карагача. Тільки-но я постукав кілька разів у ворота, визирнула красуня без паранджі, в самій хустці. Обличчя її немов день, коси — ніч, лоб її — місяць, очі — нарциси, а щоки — троянди. І питаю я цю красуню, як її звати, а вона мені приємним, ніжним голоском називається Гульсарою. Тоді я їй і кажу: «Міняйло із Самарканда, прізвисько Арслан-гончар, прибув і хоче запропонувати на вибір весільні прикраси. Приходь до тандиру, він туди їх принесе».

— Не розумію я вас, Расул-ака, ви все ще говорите жартома чи всерйоз? — розхвилювався юнак.

— Та всерйоз, всерйоз. А личко я її побачив, коли вона від радості стрепенулася мов горличка, почувши твоє ім'я, й опустила хустку.

— Спасибі, Расул-ака, ви мене врятували.

— Не знаю, врятував я тебе чи ні. А іншої послуги зробити тобі не можу. Не знаю, яка буде твоя доля, синку, — час покаже. А зараз іди, вона тебе чекатиме в умовленому місці, коли зійде вечірня зоря.

Арсланові здалося, що проминула ціла вічність, поки вечірній вітерець доніс до нього терпкий запах жасмину, а може, так йому здалося, тільки він виразно відчув, що його кохана вже тут, десь поряд з ним. Арслан вибрався з укриття й опинився біля тандиру.

Гульсара припала до грудей коханого. Вона щось гарячково шепотіла, не відриваючи хустки від обличчя. Юнак уперше відчув так близько її пружні плечі.

— Як прекрасно, коли ти біля дверей кохання.

— О коханий, жаданий, тримай мене так, поки я жива, і хай завжди мені буде так добре, — прошепотіла дівчина і ще міцніше пригорнулася до Арслана.

— Знаю я, що немає більшого щастя, ніж щастя кохання.

— Насолоджуючись, люди втрачають розум, так говорила мені старенька няня. І хоча серце не зовсім мене слухається, я все ж спробую заспокоїти його.

— Я сп'янів від радості, але розум мій тверезий, — відповів Арслан.

— На перший тиждень урази — байрама — призначено весілля. Але його не буде. Я знала, що ти, коханий, прийдеш до мене.

— Так, так, я тут, — сказав Арслан, все міцніше притискаючи її до грудей.

— Ми сьогодні ж виїдемо з Бухарі, — твердо сказала Гульсара.

— Я палаю бажанням повезти тебе з собою до Самарканда, але не знаю, Гульсаро, чи маю я на це право. Те, що нас чекає попереду, не завжди буде радісним.

— Я готова все гірке прийняти за солодке, аби ти був завжди зі мною. Я зроблю своїми твої печалі й радощі, Арслан!

Гульсара миттю пурхнула, ніби пташка, й полетіла додому.

Не минуло й кількох хвилин, як вона повернулася в паранджі своєї няні.

— Я залишила записку вдома, що йду від них. Біжимо.

В наступну мить Арслан допоміг Гульсарі вилізти на тандир, а потім, стрибнувши на землю, впіймав її на руки.

Через кілька днів Арслан з Гульсарою, обійшовши пости, благополучно дісталися до Самарканда.

Поки Арслан був у Карші та Бухарі, тут, у Самарканді, його вже котрий день розшукував пристав Охакін. Товариші з заводу вмовили майстра цеху, де працював юнак, аби той сказав, що він відпустив Арслана навідати своїх родичів у Бухарі. Але в ці дні влада розшукувала не лише Саїджанова, а сотні таких самих молодих і міцних місцевих хлопців, щоб, посадивши їх у теплушки, відправити до Росії на тиллові роботи.

За указом царя від 26 липня 1916 року мобілізувалося «доросле чоловіче іногороднє населення імперії віком від 19 до 43 років включно для роботи по зведенню захисних споруд і військових сполучень у районі діючої армії».

28 липня в канцелярії генерал-губернатора в Ташкенті була одержана, в зв'язку з цим, циркулярна телеграма на півтисячі слів за підписом міністра внутрішніх справ Штюрмера.

В телеграмі повідомлялося про царське повеління: «Найшвидше й найоперативніше провести мобілізацію».

Загальна цифра мобілізації на тилі роботи по Туркестану становила двісті п'ятдесят тисяч чоловік. На Самаркандську область випадало тридцять вісім, серед яких було вписано й прізвище Саїджанова. Тому пристав Охакін і розшукував молодого робітника.

Звістка про те, що він підлягає призову на тилі роботи, страшенно вразила Арслана. Юнака турбувала доля Гульсари. Що буде з бідною дівчинкою, яка всі ці дні невідступно ходить за ним, боячись залишитися без свого судженого?

Але тридцять липня, на яке була призначена відправка чергового ешелону з Самарканда на тилі роботи, невідвратно наближалося.

Арсланові нічого не лишилося, як піти по пораду до Черневських. Микола Іванович зустрів його, вже знаючи від товаришів, що хлопця мають відправити найближчими днями.

Привітавши юнака з тим, що в нього така вродлива дружина, Черневський запросив Арслана до себе в кабінет.

Наталя Микитівна й Гульсара залишилися в залі.

— Дівчинко, ти звикай до того, що в чоловіків завжди є якісь справи, котрі нас не стосуються, — пояснила вона Гульсарі. Але та тільки всміхалася своєю чарівною усмішкою. Гульсара розуміла, що ця російська жінка з добрим обличчям говорить їй щось хороше, але не розуміла її слів.

— Ой, я зовсім не подумала, адже ти ані слова не зрозуміла з того, що я тобі говорю. Ну, та гаразд, — опам'яталася Наталя Микитівна. — Ходімо краще, Гульсаро, я відведу тебе в кімнату нашої Кири.

Коли згадали ім'я Кири, Гульсара знову розцвіла усмішкою. Вона багато доброго чула про неї від свого коханого.

— Кира-ханум, якші, якші одам, — промовила дівчина, заглядаючи в очі господині. «Хоч і всміхається, а очі неспокійні», — подумала Наталя Микитівна.

Жінки не встигли ще вийти, як з залу повернулися Микола Іванович та Арслан.

— Будемо діяти так, як ми домовилися. Зрозумів? — запитав Черневський.

— Робітників бавовноочисних заводів я візьму на себе, — відповів Арслан.

— От і гаразд. Решту зберуть інші товариші. Наталю, — звернувся Микола Іванович до дружини, — я гадаю, що дівчинка поживе в нас, поки Арслан повернеться з тилкових робіт.

— Я теж так вважаю. Ми йдемо з Гульсарою в кімнату Кири, хай влаштується, — відповіла Наталя Микитівна. — Добре, що воїни в мулли встигли оформити свій шлюб.

— Спасибі вам, Миколо Івановичу, ви завжди добре ставилися до мене, — потискуючи руку Черневському, промовив Арслан.

У день відправки осіб місцевої національності на тиллові роботи коло будинку військового губернатора зібралася величезна юрба в кілька тисяч чоловік. Попереду стояли жінки й старі. Всі гнівно кричали:

— Не пустимо на війну наших синів!

— Не пустимо на війну наших батьків!

— Хай помирає на війні сам цар!

Люди підготували на ім'я губернатора лист зі своєю вимогою. Від імені людей до губернатора дозволили пройти двадцятьом делегатам. Серед них були Арслан та Гульсара. Вона нізащо не погоджувалася залишитися в домі Черневських, коли дізналася, куди збирається йти Арслан.

— Я піду туди, куди підеш ти. Я пішла з дому не для того, аби так просто розлучитися з тобою, — твердо сказала Гульсара.

Коли делегати підходили до дому, шлях їм перегородили солдати з кулеметами та козаки.

Нарешті на ганок вийшов штабс-капітан і передав наказ пропускати делегацію від населення до генерал-губернатора.

Це був Федоркін. Він умовив полковника Ликошина, щоб уникнути кровопролиття, поговорити з представниками збуреного натовпу.

Губернатор не став приймати представників, а сам вийшов на ганок. Помітивши його, багатотисячний натовп, що

стояв за залізною огорожею на прицілі в кулеметів, ще дужче захвилювався, зашумів.

До ганку долітали лише уривки фраз:

— Не пустимо! Не пустимо! Не пустимо!

— Сам воює! Сам воює!

— Це наші діти! Це наші батьки!

— Припинити! — гучно вигукнув командир козачої охорони.

Але юрба шуміла. Тоді за його командою група солдатів дала в повітря залп із гвинтівок.

Чи то перелякавшись, чи усвідомивши, що потрібна тиша для переговорів, люди затихли.

Біля ганку перед губернатором стояли переважно молоді чоловіки — ті, що мали вирушити з ешелонам, поруч закутані з ніг до голови в паранджі, тримаючись за них, прикинули дружини й матері.

У центрі стояв Арслан. За рукав його халата чіпко трималася Гульсара.

— Ну-ссс, — процідив крізь зуби губернатор, — я вас слухаю.

— Ми відмовляємося їхати з наших рідних місць. Нам нічого робити на цій війні, яку ведуть царі й кайзери заради наживи, — голосно, чистою російською мовою промовив Арслан. Він трохи помовчав, відтак вів далі: — Я від імені тисяч самаркандців передаю вам наші вимоги, викладені у цьому великому листі, під яким поставили свої підписи й відбитки пальців на багатьох сторінках мусульмани, які не згодні з указом царя.

Сказавши це, Арслан вийшов наперед і простягнув губернаторові щільний згорток списаного паперу.

Ликошин прийняв петицію й негайно передав її одному з офіцерів.

Боячись, що з її коханим може щось статися, до нього з натовпу кинулася Гульсара. Вона підбігла до Арслана і, широко розкинувши руки, стала перед ним, як це робить пташка, захищаючи рідне гніздо від хижака. Паранджа сповзла з її голови.

— Яка чарівна у вас наречена! — захоплено вигукнув губернатор.

— Це моя дружина.

— О-о, навіть так! — сказав він театралью. А потім, звертаючись до делегації, промовив: — Ну що ж, друзі! Ви всі спокійно розходьтесь по домівках, а вам, молоді люди, яких мобілізували, треба прибути у свої команди...

Натовп не став його слухати далі й зашумів.

— Тихо, тихо! Я ще ж не закінчив говорити! Ви зробіть те, про що я вас прошу, а ми уважно вивчимо ваші вимоги, викладені в письмовій формі. Так буде краще. Адже солдати за непослух можуть відкрити вогонь. І вийде, що замість тилових робіт ви зараз потрапите під обстріл. Негаразд...

Сказавши це, губернатор повернувся і пішов до себе. І вже на ходу кинув козачному офіцерові:

— Всіх мобілізованих відправити під конвоем до ешелону. Жінок затримати до відходу поїзда. Виконуйте!

Солдати, найжачившись багнетами, почали відводити вбік чоловіків, а жінок залишали на місці.

З юрби лунали прокляття, то тут, то там плакали жінки. Хтось із тих, хто проводжав, схопив камінь, що лежав під ногами, й запустив у солдатів. Його приклад наслідували інші. Солдати заклацали затворами. Здавалося, ось-ось почнеться стрілянина. Побачивши таке, Арслан крикнув:

— Ілля Терентійович, прошу вас, відведіть Гульсару до Черневських!

— Звичайно, — коротко відповів Федоркін і відвернувся. Він не хотів, щоб Арслан бачив його смутне обличчя.

Пострілами й нагайками багатотисячна демонстрація була відігнана від губернаторського дому.

Ликошин, знаючи, що наказ про відправку на тиллові роботи не відмінять, все-таки повідомив генерал-губернаторові в Ташкент про масові виступи населення в Самарканді проти мобілізації, чим викликав незадоволення згори й наказ: «Призвідників заарештувати, ешелон відправити».

Так було вирішено долю Арслана й тисяч інших молодих хлопців з Самарканда. Ешелон з мобілізованими відправили в розпорядження командуючого північним фронтом на станцію Псков.

Розділ двадцять сьомий

АРЕШТ ІНДІЙЦІВ

Усякому терпінню настає край. Індійці, незважаючи на свої принципи непотвнення («Блага зовнішнього світу втрачають свою цінність, зовнішні вороги — свою страшну силу»), не витримали рабської покори й розпочали відкрити боротьбу з пануванням Англії.

По всій Індії стали створюватися групи, які об'єднали тих, хто не бажав жити, мов раби, над якими стоїть господар з нагаєм.

Одні патріоти об'єдналися в таємне товариство «Нова Індія», інші — в групи й загони партії «Гадр». І нарешті, в 1915 році в Кабулі було створено «Тимчасовий уряд вільної Індії» на чолі з президентом Проталом та прем'єр-міністром Баркатуллою.

Уряд Індії в еміграції почав шукати шляхи звільнення від колоніального гніту. Грунтуючись на симпатіях росіян до індійців, що виникли давно, президент і прем'єр-міністр вирішили направити Миколі II послання з пропозицією вступити в переговори про участь Росії у звільненні Індії від англійців.

Посланців з листом до імператора Росії направили до Петербурга через Карші, Бухару й Ташкент. Супроводжувати до Каршінського бекства двох індійців, Абдул Кадіра та Мотра Сінга, попросили Мірзу Абдушукура, знайомого Джамні.

Після поїздки до Бухари на коронаційні врочистості Мірза Абдушукур двічі як особистий секретар принца Насрулли побував у Індії, де зустрічався з Джамною. Йому дуже подобалась вродлива й горда танцівниця, а її пристрасне бажання бути корисною своїй батьківщині викликало особливу симпатію.

Джамні теж подобався цей молодий афганець. Він був освічений, добре знав східну поезію. Тому, коли Джамні запропонували переговорити з Мірзою щодо поїздки в Бухарське ханство, вона не мала сумніву в його згоді.

Зустрівши Джамну в Кабулі, Мірза зрадів.

— Я усьому світу розповідаю про вашу красу, але насправді ви набагато прекрасніша.

— Вавілонські чари тьмяніють перед вашою похвалою, — відказала Джамна, а відтак серйозно вела далі: — Я приїхала з метою зустрітися з вами, знаючи, що ви добра й мужня людина і не відмовите дівчині, яка вас просить попросити заради її нещасної батьківщини.

— Ваше прохання примушує голосно стукати моє серце. Але в чому ж воно полягає?

І Джамна, вже не остерігаючись, розповіла афганцеві все як є. Вона знала, що цей юнак ніколи не стане на шлях зради. І не помилилася.

— Я нещодавно розпочав видання нашої афганської га-

зети. І мені необхідно в зв'язку з цим виїхати до Бухари. Ваші плани збігаються з моїми.

— Ну й чудово,— радо сказала Джамна, вдячно дивлячись на співбесідника.

— Ваших друзів я можу взяти з собою в поїздку, як прислугу, коли таке звання не буде для них образливим. Вам, я вважаю, до Бухари їхати не варто,— співчутливо сказав Мірза.

— Я уві сні й насправді бачила багато добрих людей, але ви найдобріший серед них,— подякувала дівчина.

— Познайомте мене зі своїми друзями, і ми почнемо збиратися в дорогу,— сказав Мірза.

За кілька днів кавалькада без вантажу виїхала з Кабула до Бухари.

Прощаючись із Мірзою, дівчина нагадала:

— В Карші насамперед знайдете пана Нащокіна й пана Абдуллу Сагдієва. Вони вам допоможуть зв'язатися з російською адміністрацією.

— Я неодмінно так і зроблю,— запевнив афганець.

— Буду чекати з нетерпінням.

— Ще у ваших руках не зів'януть троянди, як я буду тут, у Кабулі,— всміхнувся юнак і пришпорив коня, доганяючи супутників, які від'їхали далеко вперед.

Приїхавши до Карші, Мірза Абдушукур не знайшов Нащокіна, який в цей час перебував десь під Термезом, на трасі майбутньої залізниці.

Не було в місті й Абдулли Сагдієва: він працював перекладачем у російському політичному агентстві й жив у Бухарі.

Мірза Абдушукур, втративши надію когось знайти, свої останні надії покладав на дім Айше, де колись кілька днів прожила, очікуючи їхнього приїзду з Бухари, Джамна. Афганець попрямував до цього дому і коло самих воріт зіткнувся з молодим, елегантно вбраним джигітом з великим носом і орлиним поглядом.

— Куди прямуєте, шановний? — трохи здивовано запитав Баймірза Саїдкул, коли побачив, що молодий чоловік, на вигляд афганець благородного походження, іде в напрямі дому казія.

— Хай пошле алах щастя цьому домові,— промовив шанобливо незнайомиць,— у цих благословенних стінах кілька літ тому я познайомився з прекрасними людьми — Абдуллою Сагдієвим, дочкою шановного казія Айше та

іншими. Мені хотілось би одержати про них якісь відомості.

— О, нема нічого простішого! Я друг дитинства Абдулли та брат Айше,— швидко зметикував Баймірза Саїдкул, відчувши, що в цьому чоловікові прихована якась таємниця.— Проходьте, прошу, в дім, будете гостем,— гречно запросив він молодого афганця.

Баймірза привів гостя до тієї самої зали, де вони колись сиділи з Джамною, посадовив на почесне місце, а сам вийшов надвір і гукнув:

— Дастархан гостю.

— Чи варто клопотатися,— намагався зупинити Баймірзу Абдушукур.

Але в цей час до кімнати, чемно схиливши голову, легкою ходою ввійшла струнка молода жінка, обличчя якої було закрите хусткою, але щось в її фігурі змусило Абдушукура здригнутися: «Щось знайоме, але це не Айше».

Та, що ввійшла, глянула на гостя й теж на якусь мить зупинилася. Підійшовши зовсім близько, жінка розіслала перед ним дастархан і вийшла з кімнати.

Баймірза Саїдкул відчув, що афганець уже колись бачив Фатіму.

— Це Фатіма, дочка шановного Ходжі Асадулли, сестричка вашого друга Абдулли. Ви маєте бути знайомі.

— Так,— коротко відповів Абдушукур.

— Ви хочете запитати, що вона тут робить? Вона моя кохана дружина.

— О, вітаю вас, дуже радий, що ви володар такої прекрасної квітки із саду юності.

Баймірза налив ароматного зеленого чаю в тонку, з китайської порцеляни піалу і шанобливо подав її гостю.

Афганець відрекомендувався, назвавши своє повне ім'я та повідомивши, чим він займається. А відтак, поміркуювши, сказав:

— Коли ви добре знаєте Абдуллу й благословенний чоловік Фатіми, то я не буду приховувати мети свого приїзду до Бухарського ханства, а попрошу вас сприяти нашому благородному наміру.

І він розповів Баймірзі, що супроводжує двох індійських патріотів, борців за визволення своєї батьківщини. Один із них мусульманин, другий — індус.

— Віра в цих прекрасних людей різна, а мета одна — звільнення своєї батьківщини,— гаряче говорив Абдушукур.

— Так, так, це благородна мета, — квапливо підтримав гостя Баймірза.

— Щось я не бачу вашої сестри Айше, — ввічливо, проте стурбовано запитав афганець.

— Ви знаєте, вона занедужала й, напевне, пішла до знахарки, — недовго думаючи, відповів Баймірза.

— Я сподіваюсь, ви допоможете нашій справі.

— О, немає благороднішого вчинку, ніж подати допомогу подорожньому, — відповів Баймірза. — Я вам дам листа до найважливішого чоловіка в ханстві — раїса Бухари Нізаметдіна Урганджі. Він допоможе вам вирішити всі ваші справи.

— Ви дуже люб'язні, — коротко відповів Абдушукур.

— Бачить аллах, ми великі приятелі з раїсом Бухари, — повторив Саїдкул, а сам квапливо написав листа.

Коли Абдушукур з листом залишив дім, Фатіма підступила до Баймірзи Саїдкула і стала його розпитувати:

— Що хотів цей афганець? Я його востаннє бачила тут, у вітальні, разом із індійською танцівницею Джамною. Це друзі Абдулли.

— Не жіноча це справа, — обірвав її Саїдкул.

— Але й не ваша теж, — зухвало відповіла йому Фатіма. — Афганець друг Абдулли.

— Десять тисяч похвал його душі, — ухильно відповів Баймірза Саїдкул, а сам негайно поквапився до бекської оселі. Йому треба було встигнути послати гінця з посланням, який би прибав у Бухару до того, як туди в'їде Абдушукур.

Баймірза коротко виклав мету приїзду індійців, запечатив листи і негайно відправив свого слугу, давши йому найпрудкішого коня.

— Поїдеш, ніде не затримуючись. Один сувій з таємним листом передаси особисто раїсові Бухари Урганджі, а другий — доглядачеві гарему Юсуфу Ходіму. Зрозумів?

— Бачить аллах, мені виявлено високе довір'я. Хай у мене закипить кров, якщо я завтра до ранку не доставляю сувої за призначенням.

— Тоді в дорогу, — кинув Баймірза, плеснувши по крупі жеребця.

Гонець виявився проворним. Абдушукур зі своїми супутниками ще не встигли вирушити до Бухари, а чоловік Баймірзи вже доставив сувої.

Енхен, одержавши повідомлення про бажання індійців налагодити переговори з росіянами й відчувши важливість

цієї звістки, негайно зайнялася переправкою його Скрен-
тонові.

З цією метою в непризначений день було призначено візит до француза, який два роки тому відкрив кравецьку майстерню в Кагані й обшивав жінок російських поселенців. Всі в палаці еміра звикли, що Енжен теж користується послугами цієї майстерні.

Наступного дня гонець з повідомленням про приїзд до Бухарського ханства індійців на переговори з росіянами, петляючи степовими дорогами, через піски Каракумів вирушив на Мешхед — центр англійської місії в цьому величезному азіатському районі.

А раїс Бухари, одержавши послання від Баймірзи Саїдукула, негайно вислав до міських воріт загін сарбазів з наказом затримати й привести до нього подорожніх, які прибули в столицю ханства з Афганістану. Старання Урганджі виявилися марними.

Щойно Айше, повертаючись у дім, дізналася від Фатіми, що тут буквально хвилину тому був Мірза Абдушукур — той самий молодий афганець, який колись врятував Джамну, — вона негайно кинулася на вулицю доганяти гостя.

Айше швидкою ходою йшла вздовж глухих стін і тільки в кінці вулиці, на самому повороті, побачила афганця.

Гукнути було незручно, і Айше прискорила й без того швидку ходу. Абдушукур, відчувши, що його хтось наздоганяє, несподівано обернувся.

В цей момент Айше, побачивши його молоде привітне обличчя, відкинула волосяну сітку паранджі. Абдушукур відразу ж упізнав дівчину.

— Айше, ви хворі і так швидко йдете, це не шкідливо для вас?

— О ні, я прекрасно почуваю себе, як і тоді, в далекому році нашої зустрічі з вами.

Вони привіталися, ніби старі друзі. Трохи постоявши, пішли далі разом. Але за кілька хвилин повернули назад.

Це Айше, довідавшись про причину приїзду афганця, наполягла на негайній його зустрічі з Кирою.

— Гадаю, що вона підкаже вам вірний шлях. Той же, що вказав мій брат Баймірза, — це шлях загибелі! Бо людина з чорною душею здатна робити тільки чорні справи.

Кира була в себе в лікарні. Вона привітно зустріла Айше та її супутника.

— Справа, про яку ви говорите, занадто серйозна, щоб

я сама змогла вирішити вашу долю, — сказала Кира, дізнавшись про мету приїзду до ханства Абдушукура. — Я пропоную зустрітись з нашим товаришем — телеграфістом. Надійна людина.

Кира, Айше та афганський гість квапливо попрямували до Герасимова на телеграф.

Степан Митрофанович, дізнавшись, що від нього вимагається, нервово почухав потилицю і сказав:

— Справа ця суто політична. Але наскільки я розумію наших царських чиновників, то вони аж ніяк не кращі за англійців у експлуатації народів. Капіталіст — він всюди капіталіст. Говорити за них я не можу. А от сприяння, коли вже ви просите, можу виявити.

Герасимов склав невеликий текст, з якого цілком можна було зрозуміти значення прохання прибулих з Індії посланців. Одразу на очах у присутніх він передав телеграму в політичне агентство.

— О, тепер можете вирушати в Каган, там уже знають про вашу місію, — сказав він, звернувшись до Абдушукура. — І коли що, то завжди радий зробити все на благо як індійського, так і афганського народів. Тільки хитрого джигіта Баймірзу треба остерігатися — він шкідливий для всякої доброї справи.

Афганцеві сподобалися його нові знайомі, щирі й привітні люди. Прислухавшись до їхніх порад, він разом з індійцями вирушив не до Бухари, як йому радив Баймірза Саїдкул, а в Каган, де вже знали про їхнє прибуття.

Не дочекались мандрівників із Афганістану біля воріт Бухари вартові Нізаметдіна Урганджі. Абдушукур та індійці наступного дня, опівдні, благополучно прибули до політичного агентства Російської імперії в Кагані.

А в цей час у Мешхеді повідомлення від Ейхен викликало серед англійців справжній переполох. Зміст листа було негайно передано телеграфом в Сімлу лорду Чалмсфорду.

Новий віце-король Індії, який нещодавно прибув на зміну лорду Хардінгу з Австралії, де він був доти губернатором, вигукнув:

— Росія в Індії! Неймовірно. Що за маячня!

Проте керівник мешхедської таємної служби, який був присутній у кабінеті, полковник Сайкс м'яко заперечив:

— Росія ще з часів Петра Великого виявляє цікавість до Індії. Російський цар ще в 1717 році дав розпорядження князеві Бековичу розвідати водні шляхи з Каспія до Індії.

— О, та хто не знає заповіту Петра Великого про необ-

хідність завоювання Константинополя та Індії. В свій час цей заповіт був справжнім страховищем для нашої дипломатії,— швидко сказав віце-король, даючи зрозуміти, що знає історію не гірше за розвідника.

— Але, сер, дозволю собі зазначити, що оволодіння росіянами Туркестаном стало реальністю ще півстоліття тому,— ніскільки не збентежений реплікою віце-короля, вів далі Сайкс.— Знову ж таки не можна забувати проєкт генерала Скобелева про похід на Індію в 1879 році. Лише та обставина, що весь гарнізон став жертвою лихоманки під Джамом поблизу Самарканда, зупинила цього войовничого генерала.

— А чи ймовірно це для Росії? Адже на її шляху до Індії височенні гірські хребти,— засумнівався Чалмсфорд.

— Я порівнюю Гіндукуш з Балканами, які росіяни переходили навіть узимку,— не замислюючись, відрубав глава таємної місії.

— Так, ваша правда, росіяни найпатріотичніший народ у світі, вони без вагань спалили свою столицю, щоб розбити Наполеона,— припиняючи дискусію, примирливо сказав віце-король.

— Ось мій заступник. Він у нас великий спеціаліст щодо російського Туркестану,— Сайкс показав на капітана Скрентона, який ввійшов до кабінету (обидва вони кілька днів тому спеціально прибули із Мешхеда в Сімлу, аби ознайомити Чалмсфорда зі справами в місії).

Віце-королю цей кремезний капітан уже був знайомий. Відповівши на привітання, він запропонував йому сісти.

— Сер, росіяни вже завершують прокладання залізниці від Бухари до Термеза. Тепер вони мають пряме паровозне сполучення від Каспію до афганського кордону,— почав доповідати капітан.

— Наскільки я встиг зрозуміти, від найближчої залізниці до кордону з Індією відстань не менше ніж триста кілометрів. А до того там — піски й пустеля. Так, Сайкс? — запитав лорд.

— Так, сер,— коротко відповів полковник.

— У Середній Азії росіяни можуть забезпечити просування своїх військ для походу на Індію без особливих труднощів — вони здатні зібрати до тридцяти тисяч верблюдів і значно більше коней,— доповів далі Скрентон.

— Я вас розумію, панове, ви спеціалісти у своїй справі. Немає сумніву в тому, що, тільки-но росіяни з'явилися б на кордоні з Індією, це б уже послужило сигналом до

великих безпорядків. На це і розраховують заколотники, посилаючи своїх кур'єрів. Але не можна забувати, — в Європі йде війна, і ми з Росією союзники, — сказавши це, Чалмсфорд негайно викликав чергового офіцера.

— Запросіть завідуючого європейським відділом.

За хвилину до кабінету ввійшов високий худорлявий пан у цивільному.

— Прошу вас, сер, через вашого посла в Петербурзі запросіть російський уряд про негайну видачу нам бунтівних індусів. Про всю цю історію повідомте нашому міністру в справах Індії. Подробиці вам розкажуть ці пани, — і лорд вказав на Сайкса та Скрентона.

Коли двоє з присутніх залишили кабінет віце-короля, Чалмсфорд звернувся до Сайкса:

— Якщо росіяни не видадуть індусів добровільно, то їх треба викрасти. Я гадаю, ви знаєте, як це зробити.

— Слухаюсь, сер, — коротко відповів Сайкс.

Даремно турбувався лорд, що царський уряд може заперечити проти передачі індійців. Ще задовго до цих подій в Туркестанське генерал-губернаторство й політичне агентство в Бухарі поступила така таємна вказівка:

«Останнім часом в Індії спостерігається, очевидно, дуже серйозний націоналістичний рух, що є значною мірою відгуком такого ж руху в Туреччині та Персії й набирає іноді революційного характеру... Будь-які спроби з боку індусів вступити з вами в якісь переговори мають бути найрішуче відхилені».

Маючи таку абсолютно чітку вказівку властей, російський політичний агент Міллер, який прибув замінити Сомова з Чикаго, де він був російським консулом, після одержання послання від телеграфіста Герасимова негайно запросив генерал-губернаторство. З Ташкента за підписом генерал-лейтенанта Галкіна надійшла телеграма-відповідь: «З посланцями Індії у переговори не вступати. Індусів негайно під наглядом направити до Ташкента».

Але і в генерал-губернаторстві, куди були доставлені поїздом індійці, високі чини з ними не зустрічалися. Послання на ім'я імператора Миколи було прийнято і негайно фельд-зв'язком направлено до Петербурга.

Протягом десяти днів індійці перебували під посиленою вартою на околиці Ташкента. Поводилися з ними чемно, але вони нічого не знали про своє майбутнє.

З Петербурга до Сімлі на ім'я російського консула за підписом керуючого Третім політичним відділом міні-

стерства закордонних справ Росії для заспокоєння віце-короля Індії надійшла коротка телеграма: «Зміст листа на ім'я Государя Імператора такий: автор листа шле привіт із Індії, журиться з приводу російсько-німецької війни, сподівається, що незабаром Росія та Німеччина помиряться й об'єднають свої зусилля проти Англії. Листа підписано якимось раджею Протапом».

Буквально через день з Індії надійшла телеграма:

«Особа, що прислала листа в Туркестан, не є раджею, а доводиться лише родичем останньому. Поліції він добре відомий як заколотник. Секретар з закордонних справ просить передати, що індійський уряд вдячний імператорському урядові за повідомлення імен двох індусів, які прибули в Ташкент, і повний текст листа на ім'я Государя Імператора. Віце-король Індії лорд Чалмсфорд просить також, коли буде нагода, заарештувати посланців».

Прохання лорда адміністрація Туркестанського генерал-губернаторства виконала. Індійці під вартою були відправлені до Кагана, а звідки — на прикордонний пункт, де їх передали органам англійської влади.

Приймати заколотників прибув з вартою англійський капітан Скрентон.

30 січня 1917 року із Делі російський консул у телеграмі на ім'я міністра закордонних справ у Петербурзі повідомив: «Сьогодні в Лахорі почався процес. Суду передаються сімнадцять осіб, звинувачених у спробі скинути існуючий режим, підбурити населення проти короля-імператора. Усім їм загрожує смертна кара. Серед звинувачених осіб два індуси, ті, що ходили з листом у Туркестан».

Газети Індії широко повідомляли про це. Дізнався про долю двох індійців, і не тільки з газет, Мірза Абдушукур. Йому повідомила про це в листі з Індії Джамна. Читаючи послання танцівниці, афганець згадав слова телеграфіста із Карші про те, що від російського капіталіста, так само як і від англійського, добра чекати нічого.

Розділ двадцять восьмий

ЦАР МИКОЛА ІІ ЗРІКСЯ ПРЕСТОЛУ

Був лютий. Недаремно в Стародавньому Римі його назву пов'язували з обрядом очищення. Фебраріус — очищення. У дні лютого 1917 року в далекому Петербурзі почалася

революція — очищення від влади монархії та кривавої тиранії в одній з найбільших країн світу — Росії.

З нечуваною силою захитався трон під царською династією Романових, що правила Росією аж триста років.

А тут, у Бухарі, поки було спокійно. Коли не враховувати хвилі «жіночих бунтів», які через брак продовольства прокотилися по всьому Туркестану й захопили деякі міста ханства. Жінки, збираючись у великі юрби, громили базари, крамниці, продовольчі склади російських торговців та місцевих купців.

Активніше почали виявляти себе джадіди й панісламісти. Ішан Шаяхсі, в якого по всьому ханству, в усіх містах було багато мюридів, звернувся до жителів Шахрисабза, Каттакургана, Самарканда та Зіяутдіна із закликом повстати проти російського панування. Він направив послання емірові Афганістану Хабібুলлі, закликаючи його розпочати війну проти Росії в ім'я захисту прав мусульман.

«Жіночі бунти» еміром були легко придушені. Досить було надіслати сарбазів і заарештувати кількох призвідниць. А з ішаном Шаяхсі емір не хотів сваритися, побоюючись, що той і його оголосить кафіром.

А от останні повідомлення з Петербурга примушували правителя Бухари хвилюватися не на жарт. Політичний агент Міллер, бувало, за день кілька разів приїздив до палацу і подавав емірові все тривожніші й тривожніші телеграми.

Нарешті одержано телеграму від 27 лютого. В ній повідомлялося: «Петербург охоплений революцією. Здійснено масовий перехід військ на бік більшовиків, захоплені найважливіші пункти міста, урядові будинки, установи».

І нарешті 2 березня надійшло повідомлення про те, що створено Тимчасовий уряд.

Читаючи цю телеграму, емір голосно вигукнув:

— О аллах! О аллах! Що ж коїться там, у Петербурзі! Де ж сила й влада білого царя?! — змахнувши широким рукавом шовкового халата з обличчя великі краплини поту, майже з ненавистю подивився він на політичного агента.

Міллер теж був розгублений. На його блідому плоскому лиці ще чіткіше стали вирізнятися ніздрі приплюснutoго носа.

— Очікується царський маніфест про зречення престолу. — ледь гугнявлячи, відповів політагент і, не дивлячись у бік еміра, швидко вийшов із зали.

Емір залишився сам. За вікном мрячив дощ. Глина, яка

змивалася з дахів палацових будівель, невеликими струмками збиралася в один великий, брудний, бурхливий потік.

Сеїд Алімхан, спостерігаючи це, згадав свою останню зустріч з імператором 30 вересня минулого року. Емір задля такої нагоди раніше, ніж звичайно, виїхав з Ялти й прибув у ставку верховного головнокомандування російських військ у Барановичі, де перебував у цей час Микола II.

Безперестанку мрячив такий же набридливий дощ, дув холодний пронизливий вітер. Цар, одягнувши щільний, кольору хакі армійський дощовик, наказав ад'ютантові надіти такий же на еміра.

Вони вийшли з вагона-салону й рушили до спеціально вирубаній просіки. Здавалося, за кожним деревом стоять солдати охорони. Емірові все це: ставка, вирубана просіка, оточення, дощ, який мрячив без угаву, — уявлялося навічно дарованим природою міцним захистом від будь-якої хале-пи, що могла б трапитися з його старшим братом — російським імператором.

Микола, суворий і підтягнутий, мовчки йшов попереду, за ним дріботів емір. Військовий плащ-накидка поверх гаптованого золотом халата й чалма робили правителя Бухари схожим на жінку.

Цар мовчав, і емір не наслідуювався порушувати мовчання.

— Як Чорне море? — навіть не оглянувшись, запитав цар.

— Тепле, — розгублено відповів емір.

— Кажуть, у Бахчисараї якийсь турецький фанатик хотів убити вас за вашу відданість Росії?

— На правителів завжди вчиняють замах, — несподівано для себе промовив Сеїд Алімхан.

І хоча емір Бухари, як вважав імператор, був дурний, але слова ці отут, на лісовій просіці, під важкими поглядами караульних солдат, нагадали йому трагічні події, які відбувалися в царській родині.

Задушений у себе в спальні гвардійцями Петро III, Павло з проламаним золотою табакеркою черепом, загиблий від бомби терориста дід — імператор Олександр II...

Та й сам Микола відчув якось смертельний страх, коли в японському порту Отсу в травні 1891 року на нього зробив замах японський жрець-фанатик. І якби не сміливе втручання його супутника — грецького принца Георга, все могло б закінчитися досить трагічно.

Відтоді минуло багато років, але Микола весь час відчував себе мандрівником, над яким постійно занесено кинджал.

Згадуючи, цар ішов розміреним кроком, заклавши руки за спину, й мовчав. А емір то наближався до царя, боячись пропустити той момент, коли той раптом звернеться до нього, то, злякавшись надмірної близькості, знову відставав од Миколи.

Здалеку могло видатися, що цар та емір зв'язані невидимою ниткою.

Покидаючи ставку, емір Бухари залишив імператорові чек на черговий мільйон карбованців на потреби війни. Через два дні поїхав з фронту і Микола II, zostавивши в окопах мільйон своїх солдатів — росіян, українців, мордву, татар, які навіть не розуміли до пуття, за що вони воюють.

Але в тилу і на фронті з'явилися люди, які знали, за що і проти кого вони мають боротися. Ідея звільнення все більше оволодівала народами всієї Росії. Тільки спочатку ця думка здавалася нездійсненною. Події останніх днів лютого підтвердили можливість того, до чого прагнули революційно настроєні люди Росії.

...Емір стояв біля вікна зали палацу й так само спостерігав за бурхливим весняним потоком.

Сутеніло. В дверях зали нечутно виник черговий офіцер і мовчки зазмер у шанобливій позі.

— Що ще там? — не так роздратовано, як стомлено запитав емір.

— Прибув політичний агент пан Міллер, — чітко, але неголосно доповів офіцер.

— Поклич його, — коротко кинув Сеїд Алімхан, якого охопило неприємне хвилювання. — Облиш, світла непотрібно, — гукнув він офіцеру, коли той, виходячи, хотів увімкнути електрику.

За хвилину в залі з'явився Міллер і, не насмілюючись ступати в мокрих черевиках по килимі, від порогу простягнув великий аркуш телеграми.

— Читайте, — голосно наказав Сеїд Алімхан.

— Але, ваша високість, тут морок, — схвилювано промовив політичний агент.

— Тут морок, кажете! Морок у вас там, у Росії. Читайте!

Міллерові нічого не залишилося, як піднести до очей текст маніфесту Миколи II про зречення престолу й зачи-

тати його. «В дні великої боротьби із зовнішнім ворогом, який вже майже три роки прагне загарбати нашу батьківщину, господь бог послав Росії нові тяжкі випробування.

...Жорстокий ворог напружив останні зусилля, проте наближається час, коли звитязна армія наша разом зі славними союзниками зможе остаточно зламати його... За згодою Державної думи визнали ми за благо відректися від престолу держави Російської й скласти з себе верховну владу.

Не бажаючи розлучитися з улюбленим сином нашим, ми передали спадщину нашу братові нашому, великому князю Михайлові Олександровичу, й благословили його на престол держави Російської», — Міллер ледве розібрав і прочитав останній рядок: «Другого березня тисяча дев'ятсот сімнадцятого року, п'ятнадцять годин, місто Псков».

Міллер замовк. Мовчав і емір. Зачекавши певний час, політичний агент заговорив:

— Водночас з текстом зречення телеграфом передана й прокламація великого князя Михайла, який закликає всіх громадян держави підкоритися Тимчасовому уряду, якому він передав усю владу в Росії. Це й усе, про що я хотів сповістити вас, — закінчив політичний агент, звертаючись до еміра, якого вже майже не бачив, а тільки вгадував у невиразній темній плямі в кінці великої зали.

Сеїд Алімхан не міг нічого сказати, спазми стисли горло.

— О аллах, що ж тепер буде зі мною?! — нарешті вигукнув емір.

Міллер злякано вискочив із зали.

Довкола Сеїд Алімхана стояв густий морок. Правитель Бухари геть розгубився.

Він не знав, що йому тепер готує історія, куди вона поверне своє колесо...

СЛОВНИК

Абдулахад емір — бухарський емір з династії мангітів, правив з 1885 по 1910 рік.

Аксакал (узб.) (букв. біла борода) — шанобливе звертання до літніх людей.

Олександр III — російський цар (1881—1894).

Алі ібн Абу Таліб (598—661) — четвертий і останній з «правовірних халіфів»; зять пророка Мухаммеда, чоловік його дочки Фатіми.

Аліфбе (староузб.) — азбука.

Амлякдар — чин у Бухарському ханстві, що накладав податки.

Апа (узб.) (букв. тітка) — шанобливе звертання до жінки.

Арбоб — дрібний чиновник у Бухарському ханстві, збирач податків, як правило, призначався із землевласників.

Арк — резиденція емірів у Бухарі.

Арик (узб.) — зрошувальний канал у Середній Азії.

Арик-аксакал (узб.) — заможний чоловік, який володіє водою для поливу.

Аталик (узб.) (букв. той, що замінює батька) — вихователь, наставник царевичів.

Ахмад Доніш — Ахмад Махмуд Доніш (Калла) (1827—1897) — таджицький просвітитель, письменник. Тривчів в складі бухарського посольства відвідав Петербург. Автор рукопису «Наводір-ал-вакоє» («Рідкісні події»), який містить гостру критику емірського режиму.

Байбача (узб.) (досл. хлопчик, слуга бая) — тут: матушин синюк.

Балахана (узб.) — прибудова на другому поверсі.

Бамдаг — перша з п'яти обов'язкових молитов, що читаються мусульманами щодня.

Барласи, мангіти, куніради, чувіти — узбецькі племена, що населяли територію Середньої Азії. Від імені одного із племен — мангітів — і одержала назву остання династія бухарських емірів, яка правила з 1754 по 1920 рік.

Багир (узб.) — богатир, силач, мужня людина.

Бача (узб.) — хлопчик, слуга.

Беділь — Мірза Абдулькадір Беділь (1644—1721) — великий персомовний поет і мислитель Індії.

Бей (тур.) — пан, володар, бек.

Бек — правитель, якого призначав емір.

Бухарська різанина — заворушення в Бухарі в 1910 році, що супроводжувалися кривавими сутичками шиїтів і сунітів, під час яких загинуло близько тисячі чоловік.

Вайдод! (Узб.) — Допоможіть!

Дарвоз (узб.) — сторож квартальних воріт.

Дастархан (узб.) — скатертину.

Дахи — стародавні племена, що населяли територію Середньої Азії до вторгнення Александра Македонського.

Дервіш (букв. той, що відчиняє двері до бога) — мандрівний монах.

Дехканин (перс.) — бідняк-землероб.

Джадіди (араб.) (букв. нові). — Джадідизм, буржуазно-ліберальний рух середньоазійської буржуазії (кінець XIX, початок XX ст.). Культурницька, з 1905 року політична програма: реформи замість революційної боротьби з царизмом, пантюркізм. Після Лютневої революції — партія шуро-і-іслам, младохівінська, младобухарська.

Джалал (узб.) — кат.

Джамшид — міфічний цар Ірану.

Джарчі — оповісник, глашатай.

Джин (араб.) — міфічна істота, яка володіє чарівною силою.

Домулла (узб.) — учитель, наставник.

Дустим (узб.) — друг, шанобливе звертання до старших.

Дувал (узб.) — глиняний паркан перед будинком.

Жуд-Ши — славетний тибетський зцілитель і вчений. За переказами, лікував Будду. Разом із Ібн-Сіною (Авіценною) вважається на Сході засновником медицини.

Зіндан (узб.) — емірська тюрма, що являє собою глибоку яму, до якої кидали закутих у кайдани або колодки в'язнів на довічне ув'язнення.

Ібліс — ім'я диявола, який був спочатку одним із створених з вогню ангелів, але за те, що з допомогою змія підмовив Адама та Єву порушити заборону на плоди райського дерева, був проклятий і вигнаний з раю.

Імак — глава мусульманської общини, керівник молитви, мулла, викладач у релігійній школі.

Імам-хатіб — настоятель мечеті.

Ішан — мусульманська духовна особа, керівник або наставник общини дервішів, мюридів, суфіїв.

Каба — храм у Мекці, де знаходиться головна святиня мусуль-

ман — «чорний камінь», нібито посланий аллахом.

Кавуші (узб.) — різновид м'якого взуття з гострими носами.

Казій (араб.) — суддя мусульманської общини.

Казі-бобо (узб.) — шанобливе звертання до літньої людини.

Калі (араб.) — фортеця.

Каа'ян (араб.) — східна молька для куріння тютюну, гашишу у вигляді посудини, в яку наливався вода для змочування й зволоження диму.

Кафір (араб.) — невірний, невірющий. Назва всіх немусульманів, які відкидають віру в аллаха.

Керміне — населений пункт в Бухарському еміраті. Заміська резиденція еміра Абдулахада, нині — місто Навої в Узбекистані.

Кетмень — мотика в дехкан Середньої Азії.

Кишлак (узб.) — населений пункт в сільській місцевості.

Копкарчі (узб.) — учасник гри копкарі, що влаштовується під час свят.

Коран — священна книга мусульман, зібрання «божественних одкровень, посланих намісникові аллаха на землі, пророкові Мухаммедові й записаних його «секретарем» Сабіт-ібн-Зейдом».

Курпачі (узб.) — вузькі стьобані ковдри, які застилаються на підлозі й використовуються як постіль.

Кушбегі (перс.) — перший міністр, який мав свою канцелярію, а у відсутність еміра завідував усіма справами держави.

Кибла — сторона світу, куди мусульмани обертаються обличчям під час молитви. Коран установив киблою Каабу.

Лоуренс — Томас Едуард Лоуренс (1880—1935) — англійський розвідник (в арабських країнах з 1916 р., в Карачі, Пешаварі,

- на Афганському кордоні в 1925—1929 рр.), провадив також підривну діяльність проти СРСР, а в 30-і роки зблизвся із англійськими фашистами.
- Мавераннахр** (досл. те, що за рікою, тобто на схід від Амудар'ї) — в давнину назва країни в межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї.
- Мактаб** (араб.) — нижчий учбовий заклад, школа при мечеті, в якій викладали імами, які брали плату з учнів грошима або натурою.
- Мараканда** — стародавня назва Самарканди.
- Махдим** — так називали в ханстві дітей духовних осіб.
- Махмуд-ібн-Валі** — найвидатніший баххський вчений-енциклопедист XVII століття. Автор цінної географічної, етнографічної книги «Бахр-аль-асрарфі манакіб ал-ахіар» («Море таємниць про звитягу благородних»).
- Махрам** (узб.) — офіцер охорони еміра.
- Медресе** (араб.) — духовний учбовий заклад при мечетях.
- Медресе Бібі-ханум** — медресе соборної мечеті Бібі-ханум у Самарканді (найбільша мечеть у Середній Азії, збудована 1399—1404 рр. Тимуром на честь його дружини).
- Мекка** — священне мусульманське місто в Саудівській Аравії.
- Мехманхана** (узб.) — кімната для прийому гостей.
- Мінарет** (від араб. манара) — висока вежа при мечеті, з якої муедзин закликає мусульман на молитву.
- Мінарет Калян** — мінарет Смерті: під цією назвою відомий великий бухарський мінарет, збудований 1127—1129 рр.
- Міраб** (узб.) — чоловік, який відає розподілом води на поля.
- Мірахур** — офіцерський чин емірської армії, що відповідає чинові капітана.
- Міршаб** — поліцейський.
- Міхраб** — ніша у внутрішній стіні мечеті, яка вказує напрям на Мекку.
- Младотурки** — конституціоналістична, буржуазно-націоналістична партія в Османській імперії, яка прийшла до влади після революції 1908 року. Лідер партії Енвер-паша (1881—1922). В 1921 році Енвер-паша очолив рух басмачів у Середній Азії. Вбитий в бою у 1922 році.
- Мулла** (перс.) — знавець релігійного культу та шариату.
- Мулла-бача** (узб.) — учень медресе, духовного учбового закладу Середньої Азії.
- Муфтії** (араб.) — посадова особа в системі релігійного суду, тлумач шариату.
- Мухаммед** (Мухаммад, Мохаттед, Магомет) (570—632) — засновник ісламу.
- Мухаррам** — місяць за мусульманським календарем, що відповідає у 1910 році січню. На десятий день місяця шиїти відзначають траурний день — роковину вбивства в 680 році в іракському місті Кербела Хусейна, сина Алі.
- Муедзин** (від араб. аззана — закликає на молитву) — служитель мечеті, який володіє гучним, сильним голосом, закликає з мінарета жителів міста на молитву.
- Мюрід** (араб.) — послушник, учень шейхів, суфіїв.
- Намаз** (перс.) — мусульманська молитва, яку належить здійснювати п'ять разів на день: перша з них (намаз бамдат) здійснюється між світанком та сходом сонця.
- Намазгох** — місце, де під час великих свят здійснюється молитва.
- Нар** (узб.) — вожак верблюжого каравану.

Насрулла — емір **Насрулла** (1826—1860) — п'ятий правитель династії мангітів.

Несеф (узб.) — стародавня назва м. Карші.

Нубія — місцевість у північно-східній Африці.

Нукери — воїни особистої охорони ханів, емірів.

Обсерваторія Улугбека — збудована в 1428—1429 рр. поблизу Самарканда Улугбеком Мухаммедом Тарагаєм, вченим-астрономом і правителем.

Оскірат — сподвижник Спітамена.

Палав (узб.) — богатир.

Пахса — глина, що укладається валками при будівництві будинків, приміщень та загород.

Пір (узб.) — духовний наставник.

Панісламізм — релігійно-політична ідеологія, яка має на увазі єдність всіх мусульман, незалежно від їхньої расової, державної та соціально-класової належності.

Раїс (араб.) (букв. голова) — чиновник, в обов'язки якого входив нагляд за порядком у місті.

Рак'ят (араб.) — комплекс релігійних формул та положень тіла, що є елементом мусульманської молитви...

Рафі-ібн-Ляїс (Радж ібн Ляїс) — лідер самаркандського повстання місцевого населення проти арабських завойовників (початок IX ст.). Повстання тривало 4 роки, але було придушено.

Регістан — центральний майдан у середньоазіатських містах.

Рубаї (араб.) (букв. чотири-вірш) — найпоширеніша форма віршування на Сході.

Російське політичне агентство в Кагані — засноване в Бухарському ханстві в 1885 році. Політичний агент здійснював зв'язок Петербурга із бухарським еміром, по суті, виконував роль консула в захисті інтересів російських підданих, що прожива-

ли в Бухарі, але угоджував свої дії в Туркестанським генерал-губернаторством у Ташкенті.

Сандал (узб.) — пристосування для обігріву приміщень у старих будівлях Середньої Азії.

Саратан — назва найспекотнішого місяця в Середній Азії. В цей час часто бувають пилові бурі, смерчі, пересихають річки.

Сарбаз (перс.) — вільнонайманий солдат регулярної армії в Середній Азії, Ірані.

Сарбодар (букв. шибеник) — учасник народного руху XIV століття на території Ірану та в Середній Азії проти монгольських завойовників і місцевих феодалів.

Согдіана (Согд) — історична область між річками Кашкадар'я та Зеравшан (тепер частина території УзРСР та Таджикистану). З VI по IV ст. до н. е. входила до складу держави Ахеменідів. У 329—327 рр. до н. е. завойована Александром Македонським. В VII—VIII ст. н. е. завойована арабами.

Спітамена (Спантанама) — керівник повсталого населення Согдіани проти військ Александра Македонського (329—327 рр. до н. е.).

Суніти (араб.) — прибічники одного з напрямів ісламу, що визнають законними перших чотирьох халіфів та вірогідними канонічні збірки хадисів — висловлювань Мухаммеда. Сунізм не визнає посередництва Алі між аллахом і людьми після смерті Мухаммеда.

Суна — глиняне підвищення, яке влаштувалося у дворі або в саду для сидіння чи лежання.

Сурнай (узб.) — духовий музичний інструмент.

Табіб (араб.) — лікар, цілитель, який виганяє хворобу за допомогою молитов і різних лікарських трав.

Такир — ділянка пустелі, вкрита засушеною солончаковою глиною.

Тамбур — вид щипкового музичного інструмента.

Тампа (узб.) — печать, печатка, звичайно шейха або піра — керівника релігійного ордену.

Танал — міра площі в Середній Азії, що дорівнює приблизно 0,28 га.

Тандир (перс.) — глиняна піч, що має форму купола, у верхній її частині є широкий отвір, який щільно закривається дерев'яною кришкою. Після згорання дров на розжарених внутрішніх стінах печі випікають перепічки.

Таньга (перс.) — срібна грошова одиниця Ташкентського, Бухарського та Кокандського ханств. Дорівнює приблизно 20 копійкам.

«**Терци**» — гвардія еміра, екіпірована за зразком терського козацького війська царської армії.

Тілля (перс.) — золота монета. Бухарська тілля дорівнювала 20 таньга.

Тимур (Тимурланг, Тамерлан) — середньоазіатський державний діяч, полководець. Емір з 1370 року. Засновник величезної держави зі столицею в м. Самарканді.

Тога (узб.) — дядько.

Токсоба — офіцерський чин емірської армії, що відповідає полковникові.

Толчібаші — начальник артилерії еміра.

Тугай (узб.) — дрібнолісся або зарості очерету, звичайно у заплаві річки.

Туркестанське генерал-губернаторство — створено для управління завойованою Росією частиною Середньої Азії (в 1868 році в результаті війн у Середній Азії між еміром Бухари Музаффаром та Росією було підписано мирний договір).

Фарсан (староузб.) — міра довжини, приблизно 7 км.

Фетва — різновид указу правителя або духовних осіб, обов'язкова для виконання підданими еміра.

Хадж — паломництво до священного міста мусульман Мекки, де перебуває головна святиня ісламу Кааба.

Ходжі — мусульманин, що здійснив паломництво до Мекки.

Хашер (узб.) — захід, у якому беруть участь всі жителі селища, поселення, місцевості.

Херадж, **закят**, **аміна** — податки, які бралися в Бухарському еміраті з населення.

Хіджра — переїзд (втеча) пророка Мухаммеда із Мекки до Медіни, установлений як початок літочислення у мусульман. Перший мусульманський місячний рік почався 26 липня 622 року.

Хизматон (узб.) — різновид податку, який збирається із ув'язнених за утримання під вартою.

Ходжа (араб.) — нащадок одного з чотирьох халіфів, приналежність до родових груп, які користуються певними привілеями.

Хум — велика глиняна посудина, випалена в гончарній печі для збереження рідких та сипучих матеріалів.

Хутба — особлива молитва, що читається в мечетях по п'ятницях, з ушлявленням аллаха, Мухаммеда та його сімейства.

Чавандоз — вправний наїзник, учасник улака.

Чапан (узб.) — халат, головний різновид верхнього одягу.

Чачван (перс.) — покривало, яке закриває обличчя або всю фігуру дівчини або жінки. Звичай носити чачван введено в країнах мусульманського Сходу пророком Мухаммедом.

Чіраг — світильник.

Шаріат (араб.) — звід мусульманських законів. Тлумачення шаріату дається в корані, суннах

«Шахсей-Васхей» — релігійний хід — самобичування шиїтів. У Месопотамії (нині тер. Іраку) поблизу м. Кербеля в 680 році було вбито Хусейна, сина арабського халіфа Алі, одного з претендентів на місце халіфа. Його вбивство для шиїтів вважається величезним нещастям і вливається в традиційний релігійний хід.

Шейх-уль-іслам (араб.) — особливо почесний титул головного релігійного керівника держави.

Шиїти — послідовники однієї з двох головних течій ісламу — шиїзму. Вважають імама Алі (зятя пророка) єдиним закон-

ним спадкоємцем Мухаммеда. Шиїзм здебільшого поширений в Ірані, де є державною релігією. Під час описаних у книзі подій шиїзм був досить поширений у Бухарському еміраті.

Шліман — Генріх Шліман (1822—1890) — німецький археолог, відкрив місцезнаходження Трої й розкопав її, вів розкопки в Міkenax, Орхамені.

Шулюк-тапе — горбисте узвишся в околицях міста Карші, де розташоване городище легендарного царства царя Сісімістра Наутака.

Юбаші (узб.) — сотник.

Яси — літопис монголів.

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

ОСНОВАНА В 1988 г.

БЕРЕЗИКОВ

Евгений Ефимович

КРАСНАЯ БУХАРА

Роман

Перевели с русского
*Малиновский Иван Васильевич,
Небагатов Юлий Васильевич*

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»
На украинском языке

Художне оформлення Г. С. Ковпаненка. Художній редактор С. П. Савицький.
Технічний редактор П. Д. Цуркан. Коректор Т. В. Грузинська.

ИБ № 4874

Здано до набору 27.08.90. Підписано до друку 19.12.90.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура академічна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 25,2. Умовн. фарбовідб. 25,62. Обл.-вид. арк. 29,107. Тираж 30 000 пр.
Зам. 0—315. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Видання набрано з допомогою автоматизованої системи «ДИС»
і фотоскладального комплексу «Каскад».

Березиков Є. Ю.

Б48 Червона Бухара: Роман / Пер. з рос. І. В. Малиновський, Ю. В. Небагатов. — К.: Дніпро, 1991. — 479 с. (Б-ка іст. прози)

ISBN 5-308-00953-8

У романі російського радянського письменника, в якому використано багатий історичний матеріал, змальовано події останнього передреволюційного десятиліття в Бухарському еміраті. У творі розгорнуто широку панораму життя найрізноманітніших верств тогочасного суспільства. Серед персонажів роману — останній емір Бухари і останній російський цар, дехкани й засланці-революціонери, мусульманське духовенство й агенти європейських розвідок. Ця книга про любов і ненависть, страждання й надію, інтриги й велике милосердя.

Б 4702010201—004 4.91
M205(04)—91

ББК 84Р7

